

A mívelt nemzetek remek tollú és nagy hasznú íróinak fordítása

Reciti konferenciakötetek · 31

Sorozatszerkesztő
MAJOR ÁGNES

*A művelt nemzetek remek tollú
és nagy hasznú íróinak fordítása*

A műfordítás ösztönzése
a Magyar Tudós Társaság első két évtizedének
irodalmi programjában

Szerkesztette
LENGYEL RÉKA

reciti
Budapest
2026

A kötet megjelenését az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Kutatóintézete és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti
Kulturális
Alap

A borító Wilhelm von Kaulbach *Aufführung von Goethes Iphigenie auf Tauris* című képe felhasználásával készült. (Az előadásban Orestes szerepében Goethe, Pylades szerepében Károly Ágost szász–weimar–eisenachi nagyherceg, Iphigenia szerepében Corona Schröter lépett színre.)

A kép forrása: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wilhelm_von_Kaulbach,_Auff%C3%BChrung_von_Goethes_Iphigenie_auf_Tauris.jpg

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 963 672 044 5

978 963 672 045 2 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Olvasószerkesztő: Radnai Dániel Szabolcs

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Előszó (<i>Lengyel Réka</i>)	7
 I. ANTIK HAGYOMÁNY ÉS KLASSZICISTA HORIZONT	
IMRE FLÓRA	
Baróti Szabó Dávid Horatius-fordításai	17
LENGYEL RÉKA	
„a' betű lélek' képe”	
Kazinczy Cicero-fordításai	29
FERENCZI ATTILA	
„boldogtalan <i>Metaphysica</i> ”	
Kazinczy Sallustius-fordításáról	71
FÓRIZS GERGELY	
A nagy titok	
Kazinczy Ferenc wielandiánus szókratizmusa	87
 II. MODERN EURÓPAI IRODALOM ÉS DRÁMAFORDÍTÁS	
EGYED EMESE	
Francia drámák magyarul a <i>Külföldi játékszín</i> könyvsorozatban	147

TÓTH KÁLMÁN	
„Frau Generálin lesz Magából, vagy elhord a' szekermenczezett manó” Kazinczy <i>Minna von Barnhelm</i> -fordításának interkulturális alakzatai	169
SIMONA NICOLOSI	
Egy „szinte” lehetetlen kihívás Alberto Nota <i>Il filosofo celibe</i> című vígjátéka Császár Ferenc fordításában	195
PATONAI ANIKÓ ÁGNES	
A Conversations-lexikoni per „rezultátumai” Eötvös József drámáitól Csató Pál <i>Heti szemléjéig</i>	207
III. POPULÁRIS ÉS NÉPI REGISZTEREK	
BÉRES NORBERT – GULYÁS JUDIT	
Mailáth János tündérmeséi Kazinczy Ferenc fordításában	313
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN	
Dunán, Száván innen és túl Székács József: <i>Szerb népdalok és hősregék</i> (1836)	383
Névmutató	417
A kötet szerzői	431

Előszó

A jelen kötet tanulmányai a 2025. szeptember 24–25-én megrendezett, „*A művelt nemzetek remek tollú és nagy hasznú íróinak fordítása*”: *A műfordítás ösztönzése a Magyar Tudós Társaság első két évtizedének irodalmi programjában* című tudományos konferencia előadásaiból nőttek ki. A tanácskozás megszervezésekor az a meggyőződés vezetett bennünket, hogy a Magyar Tudós Társaság korai műfordítási programját nem elegendő bibliográfiai vagy pusztán intézménytörténeti keretben szemlélnünk. A 19. század első fele magyar műfordítás-története ennél jóval összetettebb jelenség: egyszerre tartozik a magyar nyelv kiművelésének programjához, a világirodalmi minták közvetítésének történetéhez, a nemzeti irodalom és a színházi kultúra intézményesüléséhez, valamint azokhoz a filológiai és poétikai eljárásokhoz, amelyek révén a magyar irodalmi nyelv képessé vált új formák, témák és stiláris lehetőségek befogadására. Ezt a szándékot a konferencia első felhívása is világosan megfogalmazta: a szervezők a Magyar Tudós Társaság első két évtizedének fordítási és kiadói gyakorlatát kívánták vizsgálhatóvá tenni, különös tekintettel az új kutatási eredményekre, a szövegközpontú és komparatív elemzésekre, a fordítók és bírálók szerepére, a paratextusokra, a recepcióra, valamint a fordítás nyelvi és elméleti kérdéseire.

A konferencia mögött meghúzódó alapgondolat maga is a Magyar Tudós Társaság korai önértelmezéséből következett. Az akadémiaalapítás körüli elképzelések kezdettől fogva összekapcsolták a magyar nyelv ügyét azzal az igénnyel, hogy a „művelt nemzetek” jelentős íróinak művei magas színvonalú magyar fordításban legyenek hozzáférhetőek. A Társaság alapvetése a fordítást nem mellékes feladatként, hanem az eredeti munkák létrehozása mellett a nyelv gazdagításának, rövidségének, hajlékonyságának, „tömöttségének” és „kerekdedségének” előmozdítójaként jelölte ki (*A magyar tudós társaság alaprajza és rendszabásai*, Pesten, 1831); a gyakorlatban pedig a Társaság megszervezte a fordítások elkészí-

tését, kijelölte a lefordítandó művek egy részét, sorozatokba rendezte a kiadást, és többnyire két lektorral ellenőriztette a kéziratokat. A *Külföldi játékszín* 1833 és 1842 között tizenkilenc kötettel, a *Római classicusok magyar fordításokban* és a *Hellen classicusok magyar fordításokban* pedig külön antik sorozatként tanúsítják e program intézményes súlyát. Az általános elvárás szerint a fordítás legyen az eredeti értelmének, kifejezésmódjának és hangjának hű másolata, ugyanakkor hibátlan, keresetlen és a tárgyhoz szabott, szép nyelven szólaljon meg. E ketős követelmény – hűség és nyelvi önállóság egyidejű elvárása – a korszak fordítástörténetének egyik legérdekesebb feszültségét jelöli ki.

A konferencia előadásai ezt a problémakört széles horizonton tárgyalták. Témáik a drámafordítás intézményi történetétől és a kortárs európai színművek magyarországi befogadásától az antik klasszikusok fordításán át a folklór, a kritikai nyilvánosság és a fordításról való gondolkodás különféle kérdéseire terjedtek. A jelen kötet nem a konferencia teljes anyagát adja közre, ugyanis több előadás tanulmányváltozata végül nem készült el, így a kötet szükségképpen csak részlegesen őrzi meg a tanácskozás teljességét. Ez a hiány ugyan érzékelhető, ám a közreadott írások együttese mégsem kelti a töredékesség benyomását. Ellenkezőleg: a tanulmányok olyan belső rendet rajzolnak ki, amely a konferencia eredeti kérdésfeltevéseit összesűrítve teszi láthatóvá. A kötet további sajátossága az írások terjedelmi változatossága. A szerkesztés során nem szabtuk felső terjedelmi határt, mert fontosnak tartottuk, hogy a szerzők témájuk természetéhez és saját kutatói módszerükhöz igazodva dolgozhassák ki tanulmányaikat. Ennek köszönhetően több olyan nagyobb lélegzetű tanulmány is helyet kaphatott a kötetben, amely terjedelme miatt folyóiratban aligha jelenhetett volna meg ebben a formában. A vállalt heterogenitás így nem esetlegesség, hanem a kötet egyik értéke: lehetővé teszi, hogy a rövidebb összegző írások mellett forrásgazdag, részletező, szélesebb kitekintésű munkák is teljesebb alakjukban kerüljenek az olvasó elé.

A kötet szerkezetét a tanulmányok közötti erős tematikus és módszertani kapcsolatok két nagy csomópont körül határozták meg: egy részük az antik hagyomány és klasszicista horizont felől szemlélt fordítói nyelvalakításhoz, másik részük a modern európai irodalom és drámafordítás körében megmutatkozó kulturális közvetítés és intézményi nyilvánosság témájához kapcsolódik. A harmadik, *Populáris és népi regiszterek* című blokkot Béres Norbert és Gulyás Judit, valamint Csörsz Rumen István tanulmányai alkotják. Mailáth János tündérmeséi, illetve a szerb népdalok és hősének fordításai nem az antik klasszikusok vagy a modern európai dráma horizontjában, hanem a népi elbeszélésformák, a populáris kultúra és az irodalmi közvetítés sajátos metszéspontjában válnak értelmezhetővé.

Az *Antik hagyomány és klasszicista horizont* című első egység különböző források alapján, ám feltűnő összhangban beszél a fordításnak arról a szerepéről, amelyet a magyar irodalmi nyelv alakításában betöltött. Imre Flóra tanulmánya Baróti Szabó Dávid Horatius-fordításairól e történet előzményrétegében mutatja meg, hogy a klasszikus auktorok magyarítása nem egyszeri teljesítmény, hanem az újraolvasás, javítás és poétikai önkorrekciónak folyamata. A fordítások egymásutánja, a változatok közötti elmozdulások, a formai és értelmező megoldások vizsgálata nyomán világossá válik, hogy a fordítás itt nem pusztán közvetítés, hanem a magyar versnyelv csiszolásának, terhelhetőségének és hajlékonyságának próbája. A klasszikus minta nem kész szabályrendszerként áll a fordító előtt, hanem olyan kihívásként, amely újra és újra munkára fogja a célnyelvet. A tanulmány ezzel nem csupán Baróti fordítói gyakorlatáról mond fontosat, hanem a korszak egészére is érvényes összefüggést jelöl ki: a műfordítás itt a nyelvi önalakítás egyik legfontosabb műhelye.

Ezt a belátást viszi tovább, sőt radikalizálja a blokk két Kazinczy-tanulmánya. Lengyel Réka írása Kazinczy Cicero-fordításait vizsgálva azt mutatja meg, hogy a fordítás a széphalmi mester számára kifejezetten a nyelv fejlesztésének és gazdagításának eszköze volt. A tanulmány a keletkezéstörténeti, filológiai és összehasonlító szempontokat együttesen érvényesíti: Kazinczy fordítói önreflexiói, a latin eredeti és a magyar megoldások, valamint a későbbi fordítási gyakorlatok egymás mellé állítása nyomán érzékletesen válik láthatóvá, mennyire tudatosan törekedett a fordító arra, hogy ne simítsa el az egyes szerzők „saját arcját”. Cicero ebben a megközelítésben nem egyszerűen a klasszikus minta emblémája, hanem a nyelvi egyensúly, a stiláris teljesség és a mértéktartó erő modellje, akinek megszólaltatása egyúttal annak próbája is, képes-e a magyar nyelv hasonló differenciáltságra. A tanulmányban közölt táblázatok plasztikusan szemléltetik, mely fordítói eljárások térnek vissza a leggyakrabban a fordításokban: jól követhetővé válik a bővítő-értelmező megoldások, a népies és dialektális elemek, valamint a metaforikus és idiomatikus kifejezések szerepe és stiláris funkciója. A függelékben teljes terjedelmükben olvasható akadémiai bírálatok pedig nemcsak fontos forrásdokumentumok, hanem arról is árulkodnak, milyen intézményes elvárások formálták a korszak fordításművészetét, és miként vált Kazinczy fordítói gyakorlata kortárs mércévé és hivatkozási alappá.

Ferenczi Attilának a Sallustius-fordításokról szóló tanulmánya ezzel szoros párbeszédben olvasható. Míg a Cicero-fordítások esetében a harmonikus, mértéktartó prózai ideál magyar megszólaltatásának kérdése kerül előtérbe, Sallustiusnál a tömörség, a darabosság, a sűrített és szándékoltan alakított latin próza jelent kihívást. A két tanulmány egymásra vetüléséből különösen világos lesz, hogy Ka-

zinczy számára a fordítás valódi tétje a stiláris különbségek fenntartása. Nem elfedni akarja az eltérést Cicero és Sallustius között, hanem éppen a magyar nyelv különféle lehetőségeinek mozgósításával teszi azt érzékelhetővé. Ferenczi tanulmánya a fennmaradt kéziratok és a posztumusz kiadás szövegvariánsainak összevetésével követi végig, miként alakult Kazinczy Sallustius-fordítása az 1813-as, 1826-os és 1829-es változattól az 1836-as nyomtatott kiadásig. A konkrét szöveghelyek – mindenekelőtt a *Catilina-beszéd* négy önálló fordításának – összehasonlítása nyomán világosan kirajzolódik az a művészi, intellektuális és fordításeleméleti munka, amelyben a fordítás fokozatosan a magyar prózanyelv lehetőségeit próbára tevő stiláris kísérletté válik.

A blokk negyedik tanulmánya, Fórizs Gergely írása Kazinczy Wielandhoz fűződő kapcsolatáról, tágabb eszmetörténeti horizontba helyezi ezeket a nyelvi-poétikai vállalkozásokat. Fórizs a szabadkőműves tematikát a világpolgár-eszme felől gondolja újra: amellet érvel, hogy Kazinczy önértelmezésében a „titok” és a „választottak” nyelve nem merül ki a hermetikus, zárt társasági jelentésekben, hanem egy tágabb, wielandiánus-kozmpolita erkölcsi és szellemi közösség képzetét is hordozza. Vizsgálatába Kazinczytól mindenekelőtt az 1791-es Wielandlevél, a *Pályám emlékezete* Wieland-epizódjai, az *[Örök faj...]* kezdetű töredék és *A nagy titok* című epigramma kerül be, Wielandtól pedig elsősorban a *Diogenes*, az *Abderiták*, továbbá a *Musarion*, a *Die Grazien* és a Horatius-kommentárok; ezek egybeolvasásával mutatja meg, hogy a „világpolgár” Kazinczynál nem elvont címke, hanem a részrehajlástól szabad, az emberiség egészére nyitott, beavatott, ám közösségképző szemlélet neve, amely világlátását és írói önmeghatározását egyaránt meghatározza. Miközben a másik három írás elsősorban a fordítás konkrét szöveghelyein, eljárásain és változatain keresztül vizsgálja a klasszikus hagyomány magyarítását, Fórizs tanulmánya arra irányítja a figyelmet, hogy a fordítás a korszakban világirodalmi és műveltségpolitikai önmeghatározás is. Kazinczy számára Wieland nem pusztán egy fordítandó vagy követendő szerző, hanem a modern európai műveltség közvetítője, akinek révén az antik hagyomány új olvasási és értelmezési módjai nyílnak meg. A blokk négy tanulmánya így együtt azt példázza, hogy az antik hagyományhoz való viszony egyszerre filológiai, poétikai és kulturális önértelmezési kérdés: a klasszikusok fordítása a magyar irodalmi nyelv formálódásának és a magyar irodalmi modernség önmeghatározásának egyaránt alaprétege.

A második, *Modern európai irodalom és drámafordítás* című egység írásai más műfajok és más nyelvi-kulturális közeg felől közelítenek ugyan, de több tekintetben ugyanazokat az alapkérdéseket teszik fel. Egyed Emese tanulmánya a *Külföldi játékszín* francia drámáit vizsgálva arra mutat rá, hogy a drámafordítás a

korszakban nem pusztán irodalmi közvetítés, hanem kulturális program: a magyar nyelv alkalmasságának bizonyítása a tragédia és a klasszikus vígjáték megszólaltatására, a nemzeti színjátszás esztétikai önmeghatározásának elősegítése, valamint a közönség ízlésének alakítása. Ugyanakkor a tanulmány egyik legfontosabb felismerése éppen az, hogy az akadémiai program és a színházi gyakorlat között nem mindenben állt fenn zavartalan összhang. A tervezett és a ténylegesen megvalósult fordítások összevetése, a javasolt, de végül ki nem adott darabok feltárása, valamint a korabeli színházi közeggel való összeolvasás révén az látszik, hogy a válogatás, a kiadás és a befogadás egyaránt intézményi és gyakorlati korlátok között zajlott.

Tóth Kálmánnak a Lessing-fordításról szóló írása ezt a kérdést más léptékben, de nem kevésbé tanulságosan bontja ki. A *Barnhelmi Minna* fordításának vizsgálata során a tanulmány nemcsak a Kazinczy-féle fordítói megoldásokat, hanem a Bajza és Toldy által sajtó alá rendezett kiadás szerkesztői beavatkozásait is figyelembe veszi. Ily módon kivételes pontossággal válik láthatóvá a fordítás kulturális közvetítés-jellege: mennyi idegenséget hagy meg a fordító, mennyit tompít vagy tüntet el a szerkesztő, milyen mértékben igazítják a német kulturális sajátosságokat a magyar nyelvi és színpadi elvárásokhoz. A tanulmány ezzel a modern drámafordítás egyik alapdilemmáját teszi érzékletessé: a fordításnak egyszerre kell megszólaltatnia az idegent és működnie a célnyelvi kultúrában. Ami az antik blokkban a stiláris karakter megőrzésének kérdéseként jelent meg, az itt a kulturális sajátosságok közvetítésének problémájaként tér vissza.

Hasonló nehézségek más oldalról mutatkoznak meg Simona Nicolosi tanulmányában Császár Ferenc Nota-fordításáról. Az olasz vígjáték magyar átültetésének összehasonlító elemzése arra figyelmeztet, hogy a korszerű európai dráma közvetítése a reformkori magyar nyelv számára nemcsak tartalmi vagy dramaturgiai, hanem hangsúlyosan stiláris kihívás is volt. Az eredeti mű könnyedsége, társalgási dinamikája, kulturális beágyazottsága és komédiai tónusa nem minden esetben volt maradéktalanul átvihető a korabeli magyar nyelvbe. A tanulmány ezért nem egyszerűen a fordítás hibáira vagy hiányaira mutat rá, hanem egy alakuló irodalmi nyelv történeti helyzetét teszi láthatóvá: azt, hogy milyen regiszterek, milyen színházi megszólalásmódok, milyen poétikai mozgások voltak ekkor még formálódóban. A drámafordítás e nézőpontból ismét nem egy kész nyelv használata, hanem nyelvteremtő kísérlet.

Patonai Anikó Ágnes kivételes alaposságú tanulmánya azt mutatja meg, hogy a *Conversations*-lexikoni pörnek igenis voltak közvetett, ám jól körülírható irodalmi „rezultátumai”: szisztematikusan végigköveti Eötvös József korai pályájának egymással összefüggő állomásait a *Götz von Berlichingen* fordításától *A kritiku-*

sok és *A kritikus apotheosisa*, valamint *A házassulók* és a *Boszú* felé, majd az *Angelo* magyarításáig, és mindezt annak fényében olvassa, hogyan kapcsolódnak Eötvös megnyilatkozásai Dessewffy József személyéhez, a kritikai nyilvánossághoz és a lexikoni per politikai-irodalmi konfliktusmezőjéhez. A tanulmány külön erénye, hogy a korábban jórészt feltáratlan forrásanyag – levelek, színlapok, hírlapi tudósítások, kritikák, valamint az *Angelo* 1836-os kiadásához írt *Előszó* – bevonásával nemcsak új összefüggéseket tár fel, hanem a függelékben közölt szövegek és nagyszabású táblázatok révén nagy mennyiségű új adatot is hozzáférhetővé tesz: részletesen rekonstruálhatóvá válik az *Angelo* Eötvös- és Csató-féle fordításainak magyarországi és erdélyi színpadi utóélete, előadásainak kronológiája, játszóhelyei, társulatai, szereposztásai és korabeli sajtóvisszhangja. Eötvös József, Csató Pál és a korszak kritikai nyilvánosságának összefüggései arra mutatnak rá, hogy a fordítás nem választható el az irodalmi viták, az önpozicionálás, a bírálati normák és a nyilvános megszólalás formáitól. A tanulmányban feltárt Csató-féle fordítás-elméleti megfontolások – a lehetőség szerinti legnagyobb hűség követelménye, a nyelvek különbözősége miatti korlátozottság tudata, a szerzői szándék tisztelete – különösen termékeny párbeszédbe lépnek a kötet más írásaival. Mintegy elméleti nyelven fogalmazzák meg azt a dilemmát, amely a klasszikus és modern fordításokat vizsgáló tanulmányokban rendre konkrét szöveg helyeken, szerkesztői beavatkozásokban vagy stiláris kompromisszumokban mutatkozik meg. A fordítás így a kötet egészében nemcsak gyakorlatként, hanem reflektált, vitatott és normákkal körülírt kulturális jelenségként áll előttünk.

Béres Norbert és Gulyás Judit tanulmánya Mailáth János *Magyarische Sagen und Märchen* című kötetének Kazinczy Ferenc által készített fordítását tárgyalja. Előbb a tündérmese kora 19. századi magyar helyzetét vázolja fel, majd a keletkezés- és kiadástörténetet rekonstruálja, végül a négy tündérmese – *A három királyleány*, *A kincs*, *Erzsi, a' fonó* és *A' Villik táncza* – részletes elemzését adja. A szerzők tudatosan szembemennek azzal a későbbi folklorisztikai hagyománnyal, amely Mailáth szövegeit pusztán kimódolt, „nem hiteles” átírásoknak tekintette, és megmutatják, hogy ezek a mesék a korai romantikus próza és a magyar meseirodalom kezdetei felől értelmezhetők, miközben Musäus, Wieland, Tieck, Hoffmann és más német minták felé is számos kapcsolatot nyitnak. Ugyanakkor a levelezés, a kéziratok és a javítások tanúsága szerint Kazinczy a fordítás során nemcsak lelkesedéssel, hanem komoly nehézségekkel is szembesült, különösen a versbetétek és a mesei-populáris hang magyarítása okozott gondot; a kortárs befogadást pedig éppen a tündérmese alacsony presztízse, a szövegek „dajkameseként” való kezelése és a műfajhoz kapcsolódó bizonytalan olvasási elvárások nehezítették meg.

Csörsz Rumen István tanulmánya Székács József *Szerb népdalok és hősrégék* című kötetét nem csupán korai folklórközvetítő teljesítményként értelmezi, hanem olyan tudatosan megszerkesztett és kommentált kötetként, amely egyúttal a hazai irodalmi önismeret horizontját is tágította. A tanulmány feltárja Székács fordítói és szerkesztői eljárásait: bemutatja, miként törekedett a szerb népköltészet formai sajátosságainak hiteles visszaadására, hogyan kapcsolta ezt össze a reformkori magyar verselés tapasztalataival, s miként egészítette ki fordításait olyan jegyzetekkel és magyarázatokkal, amelyek magát a kulturális háttérrel is közvetítették. Különösen termékeny megfigyelése a dolgozatnak, hogy Székács nem mechanikus formahűségre törekedett, hanem a szerb szövegek magyar megszólaltatásába számos ponton beemelte a magyar költészeti hagyomány fordulatait, ritmikai megoldásait és retorikai mintáit. A tanulmány arra is utal, hogy Székács kötetének anyaga, metrikai-formai tanulságai és a népköltészet nyomtatott reprezentációjának modellje a korabeli magyar költők számára is ösztönző lehetett.

A kötet tanulmányainak egyik legnagyobb erénye az, hogy számos ponton egymásra felelnek. Az első blokk írásaiban a fordítás mint nyelvalakító műhely kerül előtérbe: a klasszikus auktorok megszólaltatása a magyar vers- és prózanyelv differenciálódásának terepe. A második blokk ezzel összhangban, de más kulturális közegben azt mutatja meg, mennyire szorosan függ a fordítás mint kulturális közvetítés a színházi nyilvánosságtól, a befogadás feltételeitől, a szerkesztői és kiadói döntésektől. A két rész között több összekötő szál is kirajzolódik. Ilyen mindenekelőtt a fordítás folyamatjellege: a javítás, az újraírás, a sajtó alá rendezés, a kéziratos és nyomtatott változatok egymásra rétegződése. Ilyen továbbá a hűség kérdésének összetettsége is: sem a klasszikus, sem a modern anyag esetében nem az egyszerű szó szerinti megfeleltetés az igazi tét, hanem az, hogy miképp őrizhető meg egy mű saját karaktere úgy, hogy közben a célnyelvi megszólalás ereje se vesszen el. És ilyen az intézményi dimenzió is: akár a Tudós Társaság sorozataiban megjelent drámafordításokról, akár a klasszikusok kiadásáról, akár a nyilvánosságba jutás elakadásairól van szó, a fordítás mindenütt a korszak intézményes kultúrájához kötötten jelenik meg.

Külön említést érdemel, hogy e rezonanciák középpontjában több tanulmányban is Kazinczy Ferenc alakja áll. Nem egyszerűen azért, mert a kötet több írása foglalkozik vele, hanem azért is, mert az ő fordítói gyakorlata valóban átjárás teremt a két nagy egység között. A klasszikus prózaszerzők fordítójaként ugyanazzal a nyelvi-stiláris problémával szembesült, mint a modern drámai és elbeszélő szövegek közvetítőjeként: miként lehet a magyar nyelvben úgy megszólaltatni az idegent, hogy a szöveg saját arca, saját mozgása, saját hangfekvése ne vesszen el. A kötet egészének egyik legfontosabb tanulsága éppen az, hogy Kazinczy eseté-

ben a klasszikus és a modern, az antik minta és az európai kortárs horizont nem ellentétként, hanem ugyanazon fordítói program különböző terepeiként mutatkoznak meg.

A jelen kötetben közreadott írások így is lényegi módon valósítják meg a konferencia eredeti célkitűzését. Új filológiai megfigyelésekkel, szövegközpontú elemzésekkel, kiadástörténeti és intézményi összefüggések feltárásával, valamint a fordításelméleti reflexiók újraolvasásával járulnak hozzá a korszak irodalom- és műfordítás-történetének pontosabb megértéséhez. Mindenekelőtt pedig azt tesszik világossá, hogy a 18–19. század fordulóján és a reformkorban a fordítás nem másodlagos vagy járulékos tevékenység volt, hanem a magyar irodalmi kultúra egyik alapformája: egyszerre nyelvfejlesztő gyakorlat, poétikai kísérlet, kulturális közvetítés, intézményi vállalkozás és nyilvános önértelmezés. Reményeink szerint e kötet nem lezárja, hanem tovább ösztönzi azokat a kutatásokat, amelyek a Magyar Tudós Társaság műfordítási programját, annak előzményeit, megvalósulási formáit, elmaradt lehetőségeit és utóéletét a jövőben még teljesebb összefüggérendszerben fogják vizsgálni. Ha a most közreadott tanulmányok hozzájárulnak ahhoz, hogy a korszak fordítói munkáját ne csupán egyes szerzők, művek befo-gadásának történeteként, hanem a magyar irodalmi nyelv és intézményrendszer kialakulásának egyik döntő folyamataként lássuk, akkor a konferenciaszervezők eredeti szándéka és a kötet szerkesztői törekvése egyaránt célt ért.

Lengyel Réka

*I. ANTIK HAGYOMÁNY
ÉS KLASSZICISTA HORIZONT*

Baróti Szabó Dávid Horatius-fordításai

Baróti Szabó Dávid egyike volt azoknak a szerzőknek, akik a 18. század végén célul tűzték ki az időmértékes verselés meghonosítását a magyar nyelvben. Kortársai nem is annyira saját költeményei – bár voltak, akik azokat is szerették¹ –, hanem inkább irodalomszervező munkássága (Batsányi és Kazinczy mellett ő volt a harmadik szerkesztője a kassai *Magyar Museum*nak), az időmértékes verseléssel kapcsolatos elméleti működése,² valamint fordításai miatt becsülték. Nagyra értékelték *Paraszti majorság* című, Jacques Vanière francia jezsuita által Vergilius *Georgicá*jának mintájára latinul írt művének átültetését.³ Azokat a fordításokat, amelyek részletesebb irodalomtörténeti tárgyalást kaptak, Vergilius *Aeneis*ét és *Eclogáit* élete vége felé, az 1800-as években készítette.⁴

Munkásságával viszonylag keveset foglalkozott a szakirodalom: Arany János szentelt neki tanulmányt,⁵ a 19. század végén és a 20. század elején Oláh Béla,⁶ Hor-

- 1 „Tiszt. Professor Szabó urat is különösen tisztelem. Mézes folyamata Verseinek, igen bódító.” Báro Prónay László Kazinczy Ferencnek, KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 1:190.
- 2 RÁT Mátyás a *Magyar Hírmondó*ban hosszasan fejtegeti, milyen fontos, hogy Baróti Szabó nemcsak verseivel ad példát a magyar időmértékes verselésre, hanem megállapította a prozódiai szabályokat is: „Tudománybeli dolgok”, *Magyar Hírmondó*, 1780. jan. 8., 23–24.
- 3 Ugyanő a *Magyar Hírmondó* 1780. júl. 29., 61. levelében (495–496) és 1780. szept. 27., 78. levelében (630–632) nemcsak hírt ad a mű megjelenéséről, hanem részleteket is közöl belőle, és hosszan értékeli a fordítás kiválóságát.
- 4 BARÓTI SZABÓ Dávid, *Virgilius Énéisse*, 2 köt. (Béts–Pest: Dol–Trattner, 1810–1813).
- 5 ARANY János, „Szabó Dávid”, in ARANY János, *Prózai művek 2*, szerk. NÉMETH G. Béla és KERESZTURY Dezső, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 11:497–503.
- 6 OLÁH Béla, „Baróti Szabó Dávid”, *Figyelő* 15 (1883) 67–78, 92–114.

váth Balázs,⁷ Kovács Lajos⁸ és Klemm Antal⁹ írt róla, az 1950-es években Rónay György,¹⁰ az elmúlt időszakban Hubert Ildikó tárgyalta részletesebben,¹¹ s néhány műve (*Kisdéd szótár, Költeményes munkái*)¹² új kiadásban jelent meg. Az alábbiakban Horatius-fordításai közül két vers kapcsán adok képet arról, hogyan változtak Baróti Szabó Dávid elképzelései a műfordításról az 1770-es évektől az 1800-as évek elejéig terjedő időszakban.

Baróti összesen hat Horatius-verset fordított le, ezek saját verseivel együtt jelentek meg. A kötet szerkesztő elv mindig ugyanaz: a verseskötetekben a költő műfaj szerint rendezte szövegeit; az első részben a hexameteres versek vannak, a másodikban a disztichonos („alagyás”) versek, a harmadikban a „lantos” versek, a lírai formák. Elsőként az 1777-es *Új mértékre vett külömb’ verseknek három könyvei* jelent meg.¹³ A Horatius-fordítások e gyűjtemény harmadik kötetében találhatóak egymás után, a következő sorrendben: *Carm.* 1.1. (*Maecenas atavis*), *Carm.* 1.24. (*Quis desiderio*), *Carm.* 1.22. (*Integer vitae*), *Carm.* 2.14. (*Eheu fugaces*), *Epod.* 2. (*Beatus ille*), *Carm.* 3.30. (*Exegi monumentum*). A fordítások egy kivételével követik az eredeti versformát: a második epodus (amely latinul négyes és hármas jambikus sorokból áll) Barótinál szapphói strófában szólal meg. Baróti mindegyik versnél megjelöli, hogy Horatiustól fordít, a művek sorszámát vagy kezdősorát is megadja, bár az egyiket (*Carm.* 2.14.) tévesen.¹⁴

7 HORVÁTH Balázs, *Baróti Szabó Dávid s néhány kiadatlan költeménye* (Kassa: Ries, 1888).

8 KOVÁCS Lajos, *Baróti Szabó Dávid és nyelvjavító törekvései* (Miskolc: Forster, 1891).

9 KLEMM Antal, *Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból* (Budapest: Atheneum, 1908).

10 RÓNAY György, „Baróti Szabó Dávid”, *Irodalomtörténet* 43, 3. sz. (1955): 304–326.

11 HUBERT Ildikó, „Az irodalom vidékein – Baróti Szabó Dávid Krisztus- és Péter-siralom fordítása”, in *Az ábítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, 81–91 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2013); „Baróti Szabó Dávid és a Magyar Minerva körének szellemi kapcsolódása”, *Életünk* 7 (2022): 66–72; „Baróti Szabó Dávid (1739–1819) kéziratban fennmaradt versei”, in *Cura scriptorum. III. Scriptorium Konferencia*, szerk. BOROS István, VARGA Lajos, 99–108 (Budapest–Piliscsaba: Szent István Társulat–Avicenna Közélet-Kutatások Intézete–BTK Moravcsik Gyula Intézet, 2022); „Baróti Szabó Dávid alkalmi költészetének csokra”, in *Eruditio et magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor és VIRÁG Csilla, 257–266 (Budapest: Reciti, 2023).

12 BARÓTI SZABÓ Dávid, *Kisdéd szó-tár* (Budapest: Tinta, 2021); BARÓTI SZABÓ Dávid, *Költeményes munkái*, 2 köt., szerk. HUBERT Ildikó és SZELESTEI N. László (Barót: Tortoma Kiadó, 2023).

13 BARÓTI SZABÓ Dávid, *Új mértékre vett külömb’ verseknek három könyvei* (Kassa: Landerer, 1777).

14 *Carm.* 1.9.-nek jelöli.

Baróti Szabó Dávid az 1802-es kiadásban található metszeten¹⁵

Ezt követte az 1786-ban kiadott *Vers-koszorú*,¹⁶ melyben a második szakasz negyedik könyvében találhatóak a Horatius-fordítások. A sorrend itt is azonos, jelezve vannak az eredetiek, és itt már a *Postumus-óda* sorszáma is helyes.

1789-ben jelentek meg *Baróti Szabó Dávid' költeményes munkáji*¹⁷ két kötetben. Ennek második kötetében vannak a Horatius-fordítások, méghozzá úgy, hogy a *Carm.* 1.1.-gyel kezdődik a „Lantos versek” rész, ezután 12 saját verse következik (ezek egyike Franz Neumayr német jezsuita latin nyelvű versének átköltése), majd a *Carm.* 1.22. (*Integer vitae*), az *Epod.* 2. (*Beatus ille*), a *Carm.* 2.14. (*Eheu fugaces*), a *Carm.* 1.24. (*Quis desiderio*) és végül a *Carm.* 3.30. (*Exegi monumentum*). Itt a *Carm.* 1.24. van tévesen 2.14.-nek jelölve, illetve a második epodusnál csak az van feltüntetve, hogy „Horátz utánn”. Ezúttal nem a 3. könyv 30. ódájával végződik a kötet, hanem Baróti egy saját versével (*T. Gyerk. Pyber Ferentz úr' halálára*).

15 A másképp nem jelölt fényképeket a szerző készítette – I. F.

16 BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Vers-koszorú, melyet Az Új mértékre vett, 's üdövel meg-egyengetett, és későbbben készült verseiből kötött* (Kassa: Landerer, 1786).

17 BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Költeményes munkáji*, 2 köt. (Kassa: Landerer, 1789).

A negyedik változat 1802-ben jelent meg *Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji* címmel.¹⁸ Itt újra egy csoportban vannak a fordítások a „Lantos versek” rész végén, azzal a kezdő megjelöléssel, hogy „A’ következők Horátz után’valók”, viszont a fordító nem írja ki az eredeti ódák pontos megjelölését, hanem saját magyar címetek ad a verseknek. A sorrend: *Carm.* 1.1. (*Maecaenas atavis*) – *Ki egy’ben, ki másban gyönyörködik*; *Epod.* 2. (*Beatus ille*) – *A’ mezei életnek dícséreti*; *Carm.* 1.22. (*Integer vitae*) – *Az ártatlanság mindenütt bátorságos*; *Carm.* 2.14. (*Eheu fugaces*) – *Az halandóságról*; *Carm.* 1.24. (*Quis desiderio*) – *Quintilius’ haláláról*; *Carm.* 3.30. (*Exegi monumentum*) – *A’ költeményes munkák’ ditsérete*. Ebben a változatban ezzel zárul a második kötet.

Különösen figyelemre méltó, ahogyan Baróti Szabó Dávid megváltoztatja a Horatius-fordítások elhelyezését a kötetekben. A fordításokat következetesen megjelöli mint Horatiustól származó szövegeket, ugyanakkor elrendezésük és funkciójuk arra utal, hogy legalább annyira a saját műveinek is érzi őket. A kötetkompozíció változásai azt sugallják, hogy a fordításokat saját poétikai programjának és aktuális önértelmezésének kontextusában értelmezi, s úgy helyezi el, ahogyan a saját üzenetét jobban közvetíti. A fordítás tehát nem csupán filológiai gyakorlatként, hanem szerzői önreprezentációként is működik. Ezzel függ össze az is, hogy a szövegeket átdolgozza, módosítja. A továbbiakban e jelenséget két Horatius-vers (a *Carm.* 1.1. és a *Carm.* 3.30.) példáján vizsgálom.

A részletes szövegelemzést megelőzően érdemes egy pillantást vetni Baróti Szabó Dávid metrikai, korabeli terminológiával: „prozódiai” elveire. A kérdés a korszakban az egyik legnagyobb léptékű irodalmi vitát váltotta ki Baróti Szabó Dávid és Rájnis József között, amelyet „prozódiai harc”¹⁹ néven tart számon a magyar irodalomtörténet.²⁰ Ebben a tanulmányban nem célom e vita részletes rekonstruálása; a prozódiai elvek áttekintésére kizárólag abból a szempontból keríték sort, hogy milyen problémákat és értelmezési kérdéseket vet fel Baróti metrikai gyakorlata a mai verstani megközelítés számára.

Prozódiai elveit Baróti az *Új mértékre vett külömb versek*²¹ első néhány számozatlan oldalán fejt ki. Érvrendszerében egyaránt hivatkozik a görög és latin metrika tekintélyére, a korábbi magyar költők gyakorlatára, valamint a hétköz-

18 BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Meg-jobbított, 's bővített költeményes munkáji*, 3 köt. (Komárom: Weinmüller, 1802).

19 BALASSA JÓZSEF, „A prosodiai harcz Szabó D., Rájnis és Révai közt”, *Egyetemes Philológiai Közöny* 10 (1886): 26–51.

20 Rájnisval való vitáját (az ellenfél néven nevezése nélkül) külön kötetben is közzé tette, lásd: BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Ki nyertes az hang-mérséklésbenn?* (Kassa: Landerer, 1787).

21 BARÓTI SZABÓ, *Új mértékre vett...*

Új mértékre vett külömb versek, 1777

napi, beszélt nyelv kiejtésére. Szabályai összességükben nem térnek el radikálisan a mai magyar időmértékes verselés normáitól, ugyanakkor több ponton sajátos megoldásokat alkalmaz. A hosszú szótag meghatározásakor az *n*-re végződő ragokat automatikusan hosszúnak tekinti. A rövid szótagok értelmezésében viszont nem fogadja el automatikusan hosszúnak azokat az eseteket, amikor rövid magánhangzóra végződő szó után mássalhangzó-torlódással kezdődő szó következik. Gyakran tekint közösnek szótagokat – talán fogalmazhatunk úgy is, hogy sok esetben támogatja a *poetica licentiát*. A határozott névelőn kívül felsorol még sok olyan szót, amelyek esetében a szótag tekinthető akár hosszúnak, akár rövidnek (pl. *mi, ti, te, ki, is, ha, ne, se, le, -e* stb.). Rugalmasan kezeli a latin *muta cum liquidat* (tehát ha rövid magánhangzó után *br, dr, gr, kr, pr, tr, bl, dl, gl, kl, pl, tl* következik). Így tekinti a *h* hangot is, amely a latinban többnyire nem fonéma, nem mindig tekinti teljes értékű mássalhangzónak, hanem szükség szerint né-

mának vagy mássalhangzónak minősíti. Hasonlóképpen gondolkodik a tájnyelvi alakok használatáról, amelyek közül a *-ba/be* és a *-ban/ben* alakokat verstanilag felcserélhetőnek tartja. Nem fogadja el viszont a magyarban az *elisiót*, legfeljebb kivételképpen, ha azonos a két magánhangzó, és a beszélt nyelv is használja, pl. *tudn' illik, od' adta, gazd' asszony* stb. (Ebben eltér sok kortársától, például Kazinczytól, aki következetesen él a magyar verselésben az *elisióval*.) Baróti saját meghatározása szerint prozódiaja „se nem igen szabados: se nagyon nem szorongat”.

A szövegek elemzésében két fő szempontot érvényesíték. Egyrészt arra keresem a választ, miként értelmezi Baróti a Horatius-szövegeket, mely elemeket tekintti problematikusnak, melyeket nem, illetve mely pontokon tér el attól az értelmezési hangsúlytól, amely a mai filológiai és irodalomtörténeti olvasat számára meghatározónak tűnik. Másrészt azt vizsgálom, hogyan alakítja át Baróti a saját szövegeit, milyen javításokat hajt végre, milyen poétikai vagy ízlésbeli elmozdulást figyelhetünk meg a fordításaiban.

Baróti levelezésében és prózai szövegeiben nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy milyen szövegkiadást vagy esetleg kommentárt használt Horatius fordításához. Az *Aeneis*-fordítással kapcsolatban jogosnak tűnik az erről szóló doktori disszertáció²² megállapítása: „nem sokat törődött ő a filológiával”.²³ Az *Aeneis*-fordítást – ezt maga Baróti mondja el az előszóban – Batsányi javíttatta és vetette össze a latin eredetivel,²⁴ és ő ajánlott kommentárokat Barótinak.²⁵

A Horatius-fordítások vizsgálata alapján az a benyomás alakul ki, hogy Baróti értelmezői stratégiájában gyakran a személyes asszociáció és a saját poétikai horizont érvényesül erőteljesebben, mint az eredeti szöveg szerkezeti és stiláris sajátosságainak következetes rekonstruálása. Ennek illusztrálására a továbbiakban néhány példát hozok. A *Carm.* 1.1. esetében például a latin szöveg nyelvtani és stilisztikai eszközökkel világosan elkülönített embertípusokat és társadalmi csoportokat állít egymás mellé; e szerkezeti tagolás értelmezése kulcsfontosságú a vers retorikai működése szempontjából.

illum, si proprio condidit horreo
quicquid de Libycis verritur areis.

22 NOTHEISZ JÁNOSNÉ HUSZÁR ANIKÓ „*Íme magyarul szól az egész Énéis*” (Baróti Szabó Dávid *Aeneis*-fordításáról, különös tekintettel keletkezésére és Batsányi javításaira), Bölcsészdoktori disszertáció (Szeged: JATE, 1984).

23 Uo., 24.

24 BARÓTI SZABÓ, *Virgilius Énéisse...*, 1:IX–X.

25 NOTHEISZ JÁNOSNÉ, „*Íme magyarul szól az egész Énéis*” ..., 23–24.

Gaudentem patrios findere sarculo
 agros Attalicis condicionibus
 numquam demoveas, ut trabe Cypria
 Myrtoum pavidus nauta secet mare.
 (9–14. sor)

Azt [ti. az gyönyörködteti],²⁶ ha a saját csűrjébe rejtette el mindazt, amit a libyai szérúkról összesöpörnek. Aki annak örül, hogy apai földjét kapával hasogatja, attalusi feltételekkel sem tudnád kimozdítani, hogy cyprusi hajón félnék hajósként szelje a myrtusi tengert.²⁷

A latin szöveg grammatikai és retorikai szerkezete egyértelműen elkülöníti a két szereplőt, az egyik nagybani gabonaimportőr, a másik itáliai kisbirtokos.²⁸ A Horatius-szöveg szerkezete azt sugallja, hogy különféle csoportjai vannak az embereknek, és a szöveg beszélője különféle módon viszonyul ezekhez a csoportokhoz. Az első csoport az arisztokráciát jeleníti meg: a görög előkelőt, aki a Pindaros-ódák hőse, illetve a római *nobilitas* két csoportját: a politikai életet uraló, régi családokból származó szenátusi arisztokráciát és a birodalmi méretű üzleteken meggazdagodott lovagrendet. Ez utóbbiakra utal az „illum” kezdetű rész. A latin szöveg kifejezései nem különösebb rokonszenvvel jelenítik meg ezt a figurát: a „proprio [...] horreo” („saját csűrje”) és a „condidit” („elrejtette”) csaknem hörcsögyszerű mohóságot fest: a nagykereskedő elrejtí saját magtárában a gabonát, amíg jól föl nem megy az ára, és akkor adja el. A következő rész szereplőivel, az itáliai földműves-birtokossal és a hajótulajdonos kereskedővel szemben jóval együttérzőbb, kevésbé gúnyos-kritikus a szöveg. (Erre utalnak a „patrios [...] agros” [„apai földek”) – ez az i. e. 1. századi római önidentifikációban mindig pozitív kicsengésű – vagy a „pavidus nauta” [„félnék hajós”) kifejezések.)

Baróti a két figurát nemcsak „domesztikálja”, de egybe is gyúrja, megváltoztatva ezzel a vers szerkezetét és értelmezését is, különösen a beszélőnek a figurákhoz való érzelmi viszonyulását. Nála csak a munkálkodó parasztember csaknem idilli képét látjuk:

'S más némellyt, ki szokott szántani tulkain
 Honnyában mag-hozó földet ekéjivel;

26 Az állítmány az előző sorok párhuzamos szerkezeteiből érthető oda.

27 A Horatius-szövegeket saját nyersfordításomban közlöm – I. F.

28 Robin. G. M. NISBET és Margaret HUBBARD, *A Commentary on Horace Odes, Book I* (Oxford: Clarendon, 1989), 8–9.

És kévét kötözött, Afrika mennyit hoz:
 Adná mind neki bár asztagit Attalus,
 Nem nyerné de meg azt, adni rezes hajón
 Hogy tengerre fejét merje, 's vagyonjait,
 'S „víz márvány” t evező rúddal hasítani.²⁹

Az idézet első sorában szereplő „más némellyt” láthatólag az „illum” szónak felel meg. A szerkezet azonban problematikus: az állítmány hiányában a tárgyeset indokolatlannak tűnik, és a mondat grammatikailag nehezen értelmezhető. Ezt támasztja alá az 1786-os kiadás javítása is, ahol a forma „más némelly”-re módosul, vagyis nem a négy sorral lejjebbi „Nem nyerné de meg azt” igei szerkezethez kapcsolódik. A kép viszont teljesen függetlenedik a latin eredetitől, nyilván ebből származik az a tévedés is, hogy Attalus „asztagit” adhatná a szereplőnek. (Az 1789-es kiadásban ez „kíntsei”-re módosul, ami valószínűsíti, hogy Baróti időközben pontosabban tájékozódott Attalus történeti szerepéről és az „attalusi feltételek” jelentéséről.)³⁰ A következő sorban egy filológiailag is feltűnő tévesztés található, a „trabe Cypria” kifejezést Baróti „rezes hajó”-nak fordítja. A fordítás nyilvánvalóan a *Cyprius* ('cyprusi') és a *cupreus* ('rézből való') melléknevek összekeveréséből ered. Bár a *cupreus* a klasszikus latinban ritka, és a modern szótárak többnyire nem is említik,³¹ Páriz-Pápai szótára például tartalmazza.³² A fordításból teljes egészében kimarad a „myrtusi tenger” és a „félénk hajós” is. Ugyanakkor a „víz márvány” metafora önálló, poétikailag erőteljes képet teremt, amely azonban már nem az eredeti jelentésszerkezethez kapcsolódik, hanem a fordító saját kiegészítése.³³

Az 1802-es kiadásban³⁴ a fordítás bizonyos mértékben pontosabb, de a két figurát itt sem választja el egymástól:

29 BARÓTI SZABÓ, *Új mértékre vett...*, 3:276–277.

30 III. Attalosz pergamoni királyról van szó, aki i. e. 133-ban végrendeletileg a római államra hagyta minden vagyonát és egész országát. Az „attalusi feltétel” tehát valami olyasmit jelent, hogy minden elképzelést felülmúlóan kedvező feltétel.

31 Nemcsak a magyar szótárak (Györkösy Alajos, Finály Henrik), hanem az *Oxford Latin Dictionary* sem.

32 *Dictionarium Latino-Hungaricum*, studio et vigiliis Francisci PARIZ PAPAI (Leutschoviae, 1708), 165.

33 Érdekes kérdés, hogy vajon a „márvány”-nak is valamilyen tévedés-e a forrása (myrtusi tenger – Márvány-tenger?), vagy csak Baróti Szabó szabadon engedett képzeletének az eredménye.

34 BARÓTI SZABÓ, *Meg-jobbított, 's bővített...*, 142.

meg' azt a' kinek Afrika'
 Bő termése hasas verm'ibe mind le-megy;
 'S szántó-földgyeiben kedve gyönyörködik:
 Bár Attal' javait tolyyad is ő-neki,
 Rá nem bírhatod, hogy Tziprusi bokrokon
 A' tenger vizeit merje hasíttani.

A „hasas verem” képe egyértelműen a domesztikáció eredménye: a rómaiak magtárakban tartották a gabonát – különösen a nagy mennyiségben importált gabonát, Claudius erre a célra hatalmas épületeket hozott létre Ostiában.³⁵ Itt is a magyar paraszti világ idealizált képét látjuk („szántó-földgyeiben kedve gyönyörködik”), a szavak szintjén kissé pontosabb a fordítás, Ciprus immár szerepel a szövegben, de mennyivel kevésbé erősek a képek, mint az első változatban! Ráadásul a szóhasználat is nehezkesebb, furcsább lesz: a „tollyad” ige nagy valószínűséggel ebben a korszakban sem jelenthette azt, hogy 'átad, felajánl' (lásd: Czuczor–Fogarasi ad voc.). A „Tziprusi bokrokon” fordulatot maga Baróti Szabó is nehezen érthetőnek érezhette, mert lábjegyzetben még két variációt hoz („szálakon”, „talpokon”). Ezek a megoldások azonban sem a *pars pro toto* jellegű „gerenda” jelentést, sem a konkrét „hajó” referenciát nem adják vissza kielégítően. A filológiai közelítés tehát bizonyos pontokon erősödik, ám a szerkezeti és retorikai viszonyok továbbra is átalakulnak: a társadalmi tipológia helyébe erkölcsi példázat lép.

Baróti ízlésének változását jól szemlélteti a *Carm.* 3.30. fordítása is:

Non omnis moriar multaue pars mei
 vitabit Libitinam; usque ego postera
 crescam laude recens, dum Capitolium
 scandet cum tacita virgine pontifex.
 (6–9. sor)

Nem fogok egészen meghalni, és jelentős részem el fogja kerülni Libitinát, sőt a későbbi dicsőségtől megújulva folytonosan növekedni fogok, amíg a Capitoliumra a csendben lévő szűzzel fel fog menni a pontifex.

A latin szöveg nyelvtanilag egyszerű, nehézségét elsősorban a kulturális utalások sűrűsége adja. Libitina a temetkezés istennője; a Capitolium a római állam jelké-

35 Geoffrey RICKMAN, *Roman Granaries and Store Buildings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), 84.

pe, amelynek vallási főtisztviselői a *pontifex maximus* és a *virgo Vestalis maxima*, akiknek az áldozatbemutatás közben szigorúan csak a vallási szertartás által előírt szavakat szabad kimondaniuk. Ennek a résznek a fordításában nem érezzük úgy, hogy Barótinak problémája lenne a szöveggel, viszont elég jól látszik, hogy mi a fontos neki.

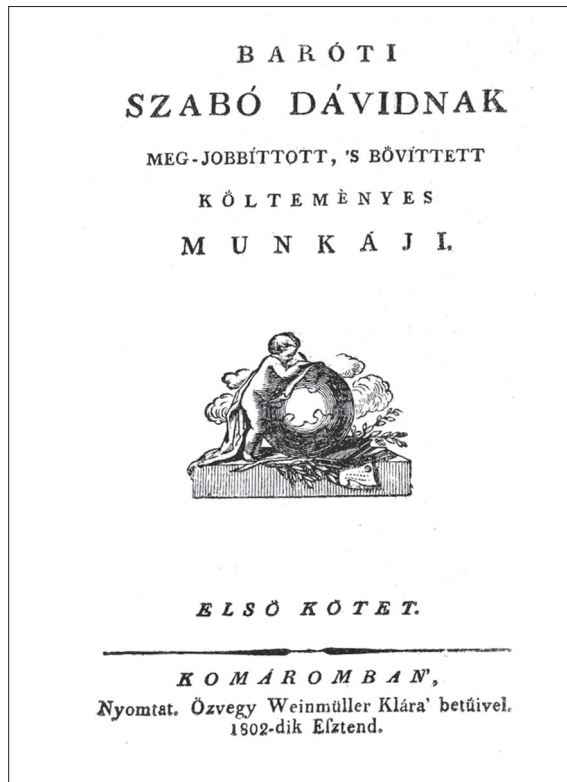
Első változata a következőképpen hangzik:

Tellyességgel halál nem temet engem' el:
 Testem sírba le-száll: fenn marad a' nevem:
 Én róllam soha nyelv szóllani nem szünik,
 A' fő Pap valamíg a' Kapitóliom
 Dombján, 's Vesta kegyes szüze fel hágni fog.³⁶

A „Tellyességgel” az „omnis” adekvát fordításának tekinthető; a halál megszemélyesítése már retorikailag mozgalmasabb, mint az eredeti, amelyik nyelvtanilag is, stilisztikailag is nagyon egyszerű kijelentés. Nehézkessé teszi viszont a mondatot a névelő hiánya és az, hogy az „engem” az ige és az igekötő közé ékelődik. A következő sor nem szerepel az eredetiben, az előző állításnak a magyarázata, és ez határozottan csökkenti az eredeti szöveg feszültségét, mert megkíméli az olvasót attól, hogy elgondolkodjon a látszólagos ellentmondáson. Ugyanígy értelmezi a harmadik sor az eredeti szöveg problematikus, de szuggesztív (talán valamilyen növényt felidéző) megújulás és növekedésképét is. Ez a sor is felborítja egyébként a szórendet, mert a „róllam” és a hozzá tartozó „szóllani” közé beerölteti az alanyt és a sor végén lévő állítmányhoz tartozó időhatározót. A következő sorban is ilyen megszakított szórendet képez a vonatkozói jelentésű időhatározónak az alany után helyezése, és az utolsó sorban a segédigének az igekötős ige mögé dobása. A formai nehézségek részben metrikai kényszerekből fakadhatnak, de a retorikai tömörség mindenképpen csorbul.

A későbbi változatban a magyarázó hajlam tovább erősödik: Baróti úgy igyekszik „pontosítani” a fordítást, hogy a nehézséget okozó reáliákat a szövegben még jobban kifejti, csökkenti viszont, bár nem szünteti meg, a szórendi anomáliákat:

Nem vesz már az halál rajtam egész' erőt:
 Bár testem ki-hal is, fen-marad a' nevem:
 'S a' Későbbek előtt nőni nagyobbra fog;
 Míg meg-tarttya helyét a' Kapitóliom,

Baróti Szabó Dávidnak meg-jobbított, s bővített költeményes munkája, 1802

És a' Fő-pap azon Vesta'szemérmetes
Szűzével temiént gyújtani fel-menend.³⁷

Az 'erőt vesz rajtam' állandósult szókapcsolat itt is feldarabolódik, de a határozott névelő legalább a helyére kerül. Az eddig kimaradt „postera / crescam laude recens”-t kicsit pontosabban adja vissza, noha a *recens* („megújulva, frissen”) jelentése továbbra sem jelenik meg érzékelhetően. A capitoliumi jelenet képi kibővítése („temiént gyújtani fel-menend”) viszont tovább konkretizálja a rituális cselekvést, és a horatiusi utalást magyarázó, didaktikus irányba mozdítja el.

A változtatások összességükben azt mutatják, hogy Baróti a későbbi változatokban nagyobb filológiai pontosságra törekszik, ugyanakkor ezzel párhuzamo-

37 BARÓTI SZABÓ, *Meg-jobbított, s bővített...*, 151.

san erősödik az értelmező-magyarító hajlam. A retorikai tömörség és a többértelműség helyét egyre inkább a didaktikus, explicit megfogalmazás veszi át.

Arany János Barótiról szóló tanulmányában³⁸ sajnálattal állapítja meg azt az ízlésbeli elmozdulást, amely a költemények későbbi változataiban tapasztalható. Megítélése szerint a korábbi, olykor túlzottan merész inverziók és szórendi megoldások izgalmasabbak voltak, mint a „megjobbított” versek kissé túlságosan „könnyű”, „folyékony” nyelve. A Horatius-fordítások vizsgálata során én úgy látam, hogy ez, a szórend „kiegyengetése” csak az egyik jellemző iránya a változtatásoknak, és legalább annyira fontos az is, hogy Baróti a későbbi változatokban igyekszik pontosabban fordítani, közelebb kerülni az eredeti szövegekhez, bár ez gyakran azzal jár, hogy a fordítás még didaktikusabb lesz, mint az első próbálkozásokban. A „megjobbítás” – úgy tűnik – Baróti számára elsősorban az érthetőbbé tételt jelentette.

Rónay György azzal zárja tanulmányát, hogy Baróti művei „megérdemelnék, hogy nemcsak tudós és kegyeletes, hanem gyönyörködő olvasóik is akadjanak.”³⁹ Véleményem szerint ez inkább kegyes, mint reális óhajtás, de mindenképpen rámutat arra, hogy Baróti Szabó Dávid fordítói munkássága, és különösen az, ahogyan többször is átdolgozza a szövegeit, nagyon is érdekes jellemzőire világít rá a 18. század vége és a 19. század eleje magyar műfordítási technikáinak: ezek a szerzők gyakran naiv módon látnak a műfordításhoz, iskolai emlékeiket képezik le, nincs határozott értelmezésük, stilisztikai elképzelésük a fordított szövegről. Nem véletlen, hogy éppen a legismertebb, az iskolai oktatásban legtöbbet olvasott szövegeket választotta: a *Maecenas atavist* és az *Exegi monumentum* (a gyűjtemény kezdő és záróversét), a *Carm.* 1.22.-t (*Integer vitae*) és a 2. epodust (*Beatus ille*), amelyek a kor kedvelt erkölcsi toposzai voltak; valamint a *Carm.* 2.14.-et (*Eheu fugaces*), amely szintén örökös antológiadarab az elkerülhetetlen halál demokratizmusáról.

Jellemző a korszak legtöbb fordítójára a végtelen műgond, sokszori átdolgozás, csiszolgatás is, amelynek során a lassan kialakuló saját műfordítói elveik mentén tökéletesítik műveiket, és formálgatnak egy többé-kevésbé közös, a 19. század közepe körül megszilárdulni kezdő elvárásrendszert a jó műfordítás kritériumairól, amelyet majd az Akadémia is meg fog fogalmazni az általa kiadandó művekkel kapcsolatban.

38 ARANY, „Szabó Dávid...”.

39 RÓNAY, „Baróti Szabó Dávid...”, 326.

„a’ betű lélek’ képe”

Kazinczy Cicero-fordításai

A 18–19. század fordulóján Kazinczy azok közé a fordítók közé tartozott, akik külföldi minták – elsősorban német és francia kiadások, kommentárok és fordítások – tanulmányozása nyomán kísérelték meg a latin klasszikusok korszerű, tudatos elvek mentén történő átültetését. Fordítói tevékenysége mögött nemcsak széles körű olvasottság, hanem a nemzetközi filológiai és fordításelméleti diskurzus ismerete is állt, amely kihatással volt saját nyelvi és irodalmi programjára. Leveleiben és egyéb írásaiban tett megnyilatkozásai szerint különösen élesen érzékelte a vállalkozás nehézségeit. Tisztában volt azzal, hogy a cicerói latinítás stiláris differenciáltsága, retorikai kidolgozottsága és szintaktikai szabadsága egy olyan nyelvi közeghez kötődik, amelynek a magyar nyelv ekkor még nem rendelkezett teljesen megfelelő eszköztárával. Fordításelméleti megjegyzéseiben és levelezésében visszatérően reflektált e problémákra: a szó szerinti és az értelmet közvetítő fordítás dilemmájára, a nyelvi hűség és a stiláris megfelelés közötti feszültségre, valamint arra a kényszerű választásra, amely a forrásnyelvi és célnyelvi sajátosságok között áll fenn. Cicero-átültetései a magyar fordítástörténet egyik olyan vállalkozásának tekinthetők, amelyben a klasszikus auctor magyar nyelvű megszólaltatása egyrészt filológiai gyakorlatként, másrészt elméleti és nyelvalkító feladatként jelent meg.

A jelen tanulmányban a Cicero-fordítások célzott és részletes vizsgálatának eredményeit adom közre.¹ A vizsgálat során több, egymással összefüggő szempon-

1 A témával kapcsolatban korábban Borzsák József és Boér Máté végzett kutatást, vö.: BORZSÁK József, *Az ókori classicusok és Kazinczy* (Budapest: h. n., 1906), a Ciceróról szóló fejezet: 55–59; BOÉR Máté, „De így kell-e fordítani Cicerót?” – Kovásznai, Kazinczy és a *Somnium Scipionis* két magyar változata”, in *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai*, szerk. BIRÓ Annamária és EGYED Emese, 351–364 (Kolozsvár: EME, 2018). A HUN–REN–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport tagja, Béres Norbert gondozásában előkészületben van a Cicero-fordítások

tot érvényesítettem. Egyrészt bemutatam a fordítások keletkezéstörténetét, Kazinczy levelezésének és önreflexív megjegyzéseinek bevonásával. Másrészt elvégeztem a latin eredeti, a Kazinczy-féle és a legújabb magyar fordítások összehasonlító elemzését, különös tekintettel a szókincs, a nyelvi regiszter, a mondatszerkesztés és a retorikai eszközök alakulására. A vizsgálatba terjedelmi okokból a Catilina elleni beszédeket és a levélválogatást vontam be, a Kazinczy által magyarított két további beszédet és a *Scípió' álmát* csak érintőlegesen említtem. Táblázatos példatár segítségével rendszereztem azokat a visszatérő fordítói megoldásokat – így a bővítő, értelmező fordítást, a népies és dialektális elemek használatát, valamint a metaforikus és idiomatikus kifejezések alkalmazását –, amelyek meghatározzák Kazinczy egyéni stílusát. E jelenségeket a korszak nyelvtörténeti és stiláris kontextusában értelmezem, figyelembe véve a magyar irodalmi nyelv alakuló állapotát és a klasszikus mintákhoz való viszonyát. E megközelítés lehetővé teszi, hogy Kazinczy Cicero-fordításait ne pusztán sikerült vagy kevésbé sikerült átültetések soraként, hanem egy tudatos nyelvalakító program részeként értelmezzük, amelyben a fordítás a magyar irodalmi nyelv kifejezőképességének tágítását szolgálja. Emellett a Magyar Tudós Társasághoz beérkezett Cicero-átültetések bírálatainak bemutatása révén kitekintek az intézményes fordításelmélet és -gyakorlat kérdéseire, ezek az értékelések ugyanis jól tükrözik az összehangolás alatt álló elvárásokat, valamint Kazinczy tekintélyének hatását e diskurzusban. A függelékben két olyan, Kazinczyhoz kötődő, rá etalonként hivatkozó bírálat teljes szövegét is közlöm, amelyek nemcsak forrásértékük miatt jelentősek, hanem azért is, mert világosan megmutatják, miként vált Kazinczy fordítói gyakorlata normává és viszonyítási ponttá a kortársak számára.

I. Cicero, az eszményi férfi és államférfi

Marcus Tullius Cicero életművének összetettsége mindig is kiemelt helyet biztosított számára az antik irodalom recepciótörténetében. Ez a jelenség jól megfigyelhető a 18. században, az utolsó olyan korszakban, amikor az ókori görög és római auktorok még éppen olyan előkelő helyen szerepeltek az európai irodalmi kánonban, mint a kiemelkedő, múltbéli vagy kortárs, nemzeti nyelvű szerzők. Cicero műveinek befogadástörténete számos különféle elemet foglal magában. Ciceróban ott van a hazája javáért mindenre kész államférfi mintaképe, aki

kritikai kiadása a *Kazinczy Ferenc művei* sorozat egyik következő darabjaként. Ezúton szeretném megköszönni Béres Norbertnek, hogy megosztotta velem saját vonatkozó kutatásának eredményeit.

fordulatos élete során volt korrupció ellen küzdő jogász, ártatlanokat védelmező ügyvéd, államellenes összeesküvőket kivégeztető előljáró, s akit végül hazaárulásért végeztek ki, és testét megcsönkítva helyezték közszemlére. Politikai, állam- és jogelméleti gondolkodóként a társadalmi berendezkedés megreformálóinak ihletője Európában és Észak-Amerikában, tézisei rendre megjelennek az ideális államról, a köztársaság eszméjéről szóló értekezésekben. *Az istenek természete és a Tusculumi eszmecsere* még mindig fontos forrása teológusoknak, filozófusoknak, természettudósoknak. Művei az általános vélekedés szerint a retorika és stilisztika eszköztárának tökélyre vitt kifejeződései, mintaértékűek mind a szóbeli, mind az írásbeli kommunikációban, egyszerre szolgálnak követendő eszménnyel és meghatározó elméleti állásfoglalásokkal.²

Kazinczy Ferenc számára Cicero nem csupán fordítandó klasszikus szerző volt, hanem olyan auktor, akiben egyszerre találta meg a stiláris mintát, az erkölcsi tekintélyt és a személyes azonosulás lehetőségét. A 18–19. század fordulójának magyarországi klasszicizáló műveltségében Cicero életműve kitüntetett helyet foglalt el: a retorikai tökély, a politikai bölcsesség és a latinság mintaszerűsége egyaránt hozzá kapcsolódott. Nem véletlen, hogy Guzmics Izidor 1829-ben úgy fogalmazott: „iskoláinkban a *Pater eloquentiae romanae*, Cicero eránt majdnem isteni tisztelettel tölteténk el”.³ Ez a megjegyzés rögzíti azt a korabeli iskolai tapasztalatot, kulturális környezetet, amelyben Kazinczy Cicero-képe kialakult. A római szerző műveinek Kovásznai Sándor-féle fordításairól ennek jegyében mondott kemény ítéletet, amely szerint Kovásznai „tudós ember volt, de ízlése nem volt”; aki nem ezt az ízlést szerezte meg „a Cicero olvasása alatt”, az valójában nem ismeri Cicerót, s az ilyen bánásmód „istentelenség”.⁴ A nyers megfogalmazás arra vall, hogy Kazinczy szemében Cicero nem pusztán szövegkorpusz, hanem normatív mérce: az a szerző, akin keresztül az ízlés, a stílus és a fordítói felelősség is megítélhető.

Ugyanakkor Kazinczy viszonyát Ciceróhoz nem lehet kizárólag a retorikai mintakövetés felől leírni. Legalább ilyen fontos a levelekhez fűződő kapcsolata. A levélíró Cicero Kazinczy számára talán még elevebben, személyesebben van jelen, mint az orátor. 1821-ben Dessewffy Józsefnek azt írja: „Most a’ Cicero Le-

2 Vö.: Matthew FOX, „Cicero during the Enlightenment”, in *The Cambridge Companion to Cicero*, szerk. Catherine STEEL, 318–336 (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

3 „Guzmics Izidor Kazinczy Ferencnek, Pannonhalma, 1829. augusztus 28.”, in KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 21:112. A továbbiakban: KazLev.

4 KAZINCZY Ferenc *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 699.

velei teszik minden örömeimet. Azokban élek testestül lelkestül.”⁵ Egy évvel később, Döbrentei Gábornak szóló levelében így fogalmaz: „Cicero nekem ott még nagyobb mint legpompásabb Oratiójiban”, mert a levelekben egyszerre szólal meg „a’ Consul, a’ Minister, a’ Számkivetett, a’ Tudós”, s az olvasó „vissza van téve a’ régi nagy időbe”.⁶ E megjegyzésekből világosan látszik, hogy Kazinczyt a személyesség, a történeti jelenlét és az önfeltáró hang egyaránt érdekli a nagy előd műveiben.

Levelezésének gondos egybentartásához elsősorban Cicero adta az ötletet, ahogyan többek között Petrarcanak is; ez természetesnek tűnhet, mégis egyedi jelenség, a kapcsolódásnak ez a formája a magyar írók közül egyedül Kazinczynál nyilvánul meg ilyen tiszta formában. És ahogyan Cicero és Petrarca esetében, éppen ez a forráscsoport nevezhető a legérdekesebb és az idő előrehaladtával állandóan népszerű olvasmánynak – ez a fajta kitárulkozás, személyes hang egyformán vonzó bármely kor olvasóinak.⁷ A cicerói levél tehát nemcsak olvasmány, hanem életforma és önreprezentációs minta is: a magánember és a közember hangjának összehangolása.

Kazinczy leveleiből egyben minden oldalról megismerhető Ciceróról alkotott felfogása. Ahogyan sok levelezőtársa, ő is szeretett volna olyan erkölcsös, jó, elvhű ember, ideális férfi és államférfi lenni, amilyennek Cicerót látták. Tőle merítették azokat a frappánsan megfogalmazott, bölcs vezérlő elveket, melyekre mindennapi életüket, illetve a haza, a közjó szolgálataért végzett tevékenységüket építhették. Egy 1807-es levelében például ezt írta: „Cicero azt mondja, hogy az eszes és jó ember hivatal nélkül is Magistratus”,⁸ s ehhez saját erkölcsi önértelmezését kapcsolja. Egy másik helyen a római államférfi egyik megfigyelését idézte fel, mely szerint „midőn a’ jó polgár mellőztetik-el, nem ez szenved kárt, hanem a’ haza”.⁹ Cicero itt nem stiláris példakép, hanem a közösségi felelősségvállalás modellje.

5 „Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. június 7.”, in *KazLev* 17:459.

6 „Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Újhely, az Archívumban, 1822. augusztus 19.”, in *KazLev* 18:121.

7 Vö.: „Ha az egész Romai tudós régiségnek minden hozzánk jutott maradványai között Cicero írásai, általgában véve, mindenek itélete szerént első helyet érdemelnek: levelei tellyes gyűjteménye’ fordítójának meglehet bocsátani, ha azt állítani bátorodik, hogy azon levelek [...] minden rendbéli olvasókra nézve, kivált a’ mi időnkben minden írásai között, nem tsak legkellemetesebbek és mulatságosabbak, hanem sok tekintetekben leghasznosabbak is.” Christoph Martin WIELAND, „Előbeszéde Cicero’ Levelleinek német fordításához”, ford. Kiss Sámuel, *Felső Magyar-Országi Minerva* 1, 4. sz. (1825): 397–400, 397. Kazinczy „Nyelv és literature” című, vegyes tárgyú gyűjteményében (MTA KIK Magy. Nyelvtud. 4° 42./U.) megtalálható a cikk kivágata (20–21. f.).

8 „Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. június 16.”, in *KazLev* 5:83.

9 „Kazinczy Ferenc Cserey Miklósnak, Széphalom, 1817. október 17.”, in *KazLev* 15:340.

Mindez azonban nem jelentett feltétlen és egyöntetű kultuszt. A korszakban Cicero olvasásának politikai vetülete is lehetett. Kazinczy 1813-ban felháborodva tudósította Kis Jánost arról, hogy a soproni protestáns iskolákban a *De officiis* olvasását veszélyesnek tartják, mert Hajnóczy József gyakran forgatta.¹⁰ A megjegyzés azt mutatja, hogy a cicerói erkölcstan nem mindenki szemében volt ártalmatlan iskolai olvasmány: bizonyos körökben politikailag gyanús szöveggént is olvashatták.

A’ mi Sopronyban élő barátunktól [Rumy Károly György] tegnap egy levelet kapék. Beszéli mint mene exámenjek. – Rettenetes dolgok. Cicerónak a’ Kötelességekről írt könyvei veszedelmesek, mert Haynóczy ezeket mindég olvasgatta, ’s deákul nem Ciceróból kell a magyar Ifjakkak tanulni [...].

Az Istenért, szólj a’ lelkéhez azoknak a’ Cicerót utáló Méltóságoknak, ’s ne engedd hogy Saul módjára kapott tekintetekkel kárára élhessenek a’ hazának ’s emberiségnek. Ha Te szóllasz, használni fog; ha a’ Professorok szóllanak, ártani. – Haragjában tette az Isten Tudományokat igazgatókká. Hol vagyunk a’ XIX. százban? Imprudens e a’ ki ezekkel szembe száll, nekik homlokot vet?

Összességében tehát Cicero Kazinczy számára többrétegű példakép, eleven szellemi jelenlét. Egyszerre a tökéletes stílus mestere, a levélírás személyes modellje, az erkölcsi-politikai gondolkodás tekintélye és a fordítói vállalkozás legmagasabb próbája. Éppen ezért a Cicero-fordítások története sem pusztán filológiai kérdés: mögötte egy hosszú, személyes és eszmetörténeti jelentőségű azonosulási folyamat áll.

II. Cicero latinítása mint a magyar nyelv fejlesztésének példája

Fontos témája volt Kazinczy és levelezőtársai eszmecseréjének Cicero retorikája, stílusa, nyelvhasználata. A legnagyobb elismerés hangján szóltak szabatos kifejezőmódjáról, a retorika eszközeit a legvilágosabb és leghatásosabb módon a maga szolgálatába állító kommunikációs készségéről. A nyelvhasználatnak ezt a gördülékenységét, pontosságát tüzték ki elérendő célként a magyar nyelvű tudományos és széppróza terén, noha belátták, hogy a magyar nyelv még nincs olyan fejlettségi szinten, amilyen az aranykori latin állt. A kérdés nem egyszerűen az

10 „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1813. július 28.,” in *KazLev* 10:501–502.

volt, hogy mit mond Cicero, hanem hogy hogyan mondja – s e „hogyan” vált a nyelvújítás egyik legfontosabb inspiráló tényezőjévé.

A korszakban ugyanakkor nem volt egységes az a felfogás, hogy miben áll e cicerói „hogyan”. Az a nézet, amely Cicero beszédeinek látszólagos egyszerűségét és „keresetlenségét” hangsúlyozta – vagyis hogy azok „keresetlen mindennapi szókkal” íródtak, sőt a „szolgáló leány-is meg-érthette” –, az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Munkáinak Első darabjában* olvasható. Kazinczy erre reagálva fejtette ki saját, jóval árnyaltabb álláspontját a *Báróczy Sándor élete* című írásában.¹¹ Itt már világosan megjelenik az a felismerés, hogy a cicerói stílus nem azonosítható a pusztán köznyelviséggel: bár beszédeinek felszíne valóban természetesnek és könnyen követhetőnek tűnik, ez a hatás nem a nyelvi egyszerűségből, hanem a gondosan kimunkált szerkezetből és a kifejezés tudatos irányításából fakad. A gondolatmenet „csendes, érezhetetlen nyugodalommal” haladó menete, amely mintegy észrevétlenül vezeti az értelmet, éppen a legmagasabb fokú stiláris tudatosság jele. Kazinczy és köre ezért igyekezett eloszlatni azt a félreértést, amely a cicerói természetességet a nyelvi egyszerűsítéssel azonosította: rámutattak, hogy a „szolgálóleányok” példája retorikai túlzás, és Cicero nyelvének megítélése nem választható el a történeti és stiláris differenciáltságtól. Nem minden klasszikus szerző törekedett azonos módon a közérthetőségre, s maga Cicero sem egy egynemű, minden tekintetben „közönséges” nyelvet beszélt; ellenkezőleg, a latin irodalom gazdagsága éppen a stílusok különbözőségében mutatkozik meg. Kazinczy leveleiben is visszatérően hangsúlyozza, hogy Cicero, Livius, Sallustius vagy Tacitus nyelvhasználata között lényeges eltérések vannak, s a nyelvi újítás, a neologizmusok alkalmazása a klasszikus auktoroknál is természetes jelenség volt. Ebből következően a cicerói példa nem a nyelvi egyszerűsítés, hanem a tudatos nyelvalakítás legitimációját kínálta: annak igazolását, hogy a nyelv nem pusztán a szokás követése, hanem alakítható, fejleszthető közeg. Ebben az értelemben Cicero latinitása nem lezárt norma, hanem dinamikus modellként jelent meg Kazinczy számára, amely egyszerre testesítette meg a természetesség eszményét és a stiláris tudatosság legmagasabb fokát.

Cicero stílusának egyik legfontosabb sajátossága Kazinczy számára a kifejezés teljessége és elevevége volt. A klasszikus szerzők nyelvét azzal jellemzi, hogy „a’ régiek szóllásaiban minden virít és mosoly”, míg az újabb nyelvekben „minden kopasz és pusztán”; sőt „náluk a’ prósa beszéd is poesisz’ színét viseli: nálunk

11 Vö.: KazLev 11:530–531.

a poesisz is prósa”.¹² Ez az éles szembeállítás a klasszikus és modern nyelvhasználatnak nem pusztán esztétikai ítélet, hanem programadó állásfoglalás: a magyar nyelvnek is képessé kell válnia arra, hogy hasonló gazdagságot és kifejezőerőt érjen el. Kazinczy ugyanakkor ezt a hiányt történeti okokkal is magyarázza: meglátása szerint a modern nyelvek – köztük a magyar – „elrontattak”, s ebben szerepet tulajdonít annak a szemléletnek, amely a nyelvben elsősorban a „törvényszerest, a’ józant, a’ folyót” keresi, s a nehezebb, erőfeszítést kívánó kifejezésformáktól idegenkedik.¹³ A klasszikus nyelvek ezzel szemben nem féltek a bonyolultabb szerkezetektől, sőt éppen ezek révén vált beszédük egyszerre gazdaggá és érzékletessé. A cicerói beszéd „szabadon ömlöng”, „böven szeret áradozni”, ugyanakkor a „sima” és „kigyalult” forma mögött szigorú munka húzódik meg, amely „mesterségét [...] szerényen rejti-el”.¹⁴ Ez a láthatatlan munka eredményezi azt a benyomást, hogy a beszéd természetesen halad előre, mintegy önmagától bontakozik ki. Kazinczy számára tehát a cicerói stílus lényege éppen ebben az elmentmondásban ragadható meg: a könnyedség hatása a legmagasabb fokú tudatosságából fakad. Ezzel szoros összefüggésben áll az is, hogy a klasszikus nyelvek szintaktikai szabadságát – az elemek szabadabb elrendezését, a participiumok és egyéb szerkezetek gazdagságát – a kifejezés elevevényének egyik alapfeltételeként értelmezi, míg az újabb nyelvek kötöttebb rendje szerinte gyakran „összetépdeli” a beszéd „gyönyörű szövedékét”.¹⁵ A cicerói próza tehát nemcsak stiláris ideál, hanem annak bizonyítéka is, hogy a nyelvi formálás szabadsága és a gondolati gazdagság elválaszthatatlan egymástól, s éppen ezért válhatott a nyelvújítás számára is irányadó mintává.

Ezt a stiláris ideált Kazinczy különösen érzékletesen ragadja meg a Sallustiusfordításhoz írt előbeszédben, ahol Cicerót tudatosan ellenpontként állítja a tömör és darabos Sallustius mellé. A két szerző „két fő díszje a’ Látium’ nyelvének”, mégis „egymáshoz nem sokat hasonlító”, sőt „épen ellenkezője” egymásnak. E szembeállítás révén válik különösen élessé a cicerói stílus jellege: Cicero „úgy szól, mint Rómának minden más fija, de lelkesebben, de több tudománnyal, több gonddal”, vagyis nyelve egyszerre közösségi és kiemelkedő. Ezzel szemben Sallustiusnál a nyelv feltűnően formált és darabos; a beszédet nem a természetes áramlás, hanem az erőszakos alakítás jellemzi („nem őt viszi a’ beszéd, hanem ő a beszédet”). A két stílus összevetése révén Kazinczy nemcsak tipológiát ad, hanem értelmezési ke-

12 KAZINCZY Ferenc, *Előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz, A’ Cicero’ első Catilinariájának első fejezetével* (Kassa: Werfer, 1824), 5.

13 Uo.

14 Uo., 3.

15 Uo., 4.

retet is kínál: Cicero nyelvében a szépség és az erő „egy mértékben, nyugalomban” van jelen, s a beszéd mozgása a célszerűség és a természetesség benyomását kelti („halad tárgya felé, mint a’ kinek dolga van, ’s nem is óhajt tetszeni”).¹⁶ Ez a jellemzés azért különösen jelentős, mert világossá teszi: a cicerói stílus nem a feltűnő retorikai effektusokban, hanem a hatás, az arány és a belső rend harmóniájában ragadható meg. Kazinczy számára Cicero így a nyelvi egyensúly és mérték eszményének megtestesítője, akinek prózája egyszerre természetes és magasrendű, közérthető és mégis művészien formált.

Kazinczy fordításelméleti gondolkodásában a fordítás nem pusztán közvetítő tevékenység, hanem a nyelv fejlesztésének egyik legfontosabb eszköze. Meggyőződése szerint „a’ fordítónak az is tiszte, hogy a’ fordítás’ fortélyai által Nyelvünket gazdagítsa”, vagyis a fordítás aktív nyelvalakító munka, amely új kifejezéseket, szerkezeteket és stiláris lehetőségeket honosíthat meg. Kazinczy ugyan elfogadja a cicerói elvet, miszerint a fordítónak nem tolmácsként, hanem szónokként kell eljárnia, ám ironikus megjegyzése („megjárja az a’ hitelező, a’ kinek arany pénzért papiros pénzt fizetnek”) világossá teszi, hogy a szabad fordítás sem képes teljes értékében pótolni az eredetit: a fordítás szükségképpen helyettesítő, nem pedig egyenértékű művelet.¹⁷ A hangsúly tehát nem a szavak mechanikus megfeleltetésén, hanem a hatás újrateremtésén van. Ugyanakkor Kazinczy világosan látja ennek a törekvésnek a nehézségeit is: a régi és az új nyelvek közötti szerkezeti különbségek – például a latin szintaktikai szabadsága és a modern nyelvek kötöttebb rendje – gyakran megnehezítik a klasszikus szövegek adekvát visszaadását. Ebből a feszültségből fakad az a felismerése, hogy a fordító szükségképpen választásra kényszerül: vagy a nyelvet áldozza fel az író kedvéért, vagy az író a nyelv kedvéért, s mindkét megoldás veszteséggel jár.¹⁸ Éppen ezért különleges jelentőséget tulajdonít annak, hogy a fordító merjen élni saját nyelvének lehetőségeivel, és ott, ahol lehetséges, a klasszikus szöveg hatásmechanizmusát utánzó megoldásokat alkalmazzon. Ehhez kapcsolódik a következő gondolatmenete:

Minél hűbben ragadja-meg a’ Másoló, és minél nagyobb számban az előkép’ saját egyges vonásait, dolgozása annál hasonlítóbb lesz, csak osztán ezeket a’ Művész’ szellemében mossza-egygyüvé, hogy dolgozásán az előkép’ igazi színje ömöljön-el. Erre kell törekedni, nem oda, hogy a’ régi, és már régisége által is tiszteletes munkából annak tiszteletlen, gondolatlan sőt elméletlen igazítgatásai által olly festést adjunk, melly magát a’ fel nem

16 Uo., 3–4.

17 „Kazinczy Ferenc Ercsey Dánielnek, Széphalom, 1819. május 9.”, in *KazLev* 16:383–384.

18 KAZINCZY, *Előbeszéde...*, 5.

avatott szemnek ajánlhatja. így adják a’ Morghenek és Millerek ’s Longhik a’ magok rezeiken a’ XVI. század’ Mestereinek dolgozásait már régen elavult alakjaikban, a’ nagy Mesterek sajátságaival, nem ritkán makacs szeszeivel, de a’ mellyek jelentés nélkül nincsenek; keveset aggodván azoknak ítéleteken, kik tudni akarják tőlök, ha idétlen hűséggel oda czéloznak e, hogy a’ maiak is úgy fessenek; ’s nem értik, hogy ha czélzások nem ez volt, mi szükség vala a’ régibb időknek e’ jól gondolt ’s lelkes, de fás, feszes, száraz gondolkozásait, nekünk csak bosszantásunkra ’s ízlésünk’ megtévesztésére, ismét kiadni. A’ betű öl: lélek az a’ mi elevenít. De a’ betű lélek’ képe, és mivel az, kívánhatja a’ tisztelést, ’s kívánja.¹⁹

Kazinczy fordításfelfogása szerint a hűség nem a szó szerinti megfeleltetésben, hanem az előkép stiláris „színének” újrateremtésében áll: a fordítónak minél több sajátos vonást kell megragadnia, de ezeket művészi módon kell egységbe rendeznie. Elutasítja azokat a modernizáló törekvéseket, amelyek az érthetőség kedvéért elsimítják az eredeti sajátosságait, mert ezek éppen azt a jelentéshordozó stiláris különösséget tüntetik el, amely az író egyediségét adja. A „littera occidit, spiritus vivificat” bibliai eredetű tétel (2Kor 3,6) a szó szerinti és a szellemi értelmezés különbségét fejezi ki, s a fordításelméletben a mechanikus és a hatásra törekvő fordítás ellentétének klasszikus megfogalmazásává vált. Kazinczy azonban tovább árnyalja ezt az elvet: bár elfogadja, hogy a „lélek” adja a szöveg valódi értékét, hangsúlyozza, hogy a „betű” ennek hordozója, ezért a fordításnak mindkettőt egyensúlyba kell hoznia.

E gondolatmenet konkrét formát ölt Kazinczy Sallustius- és Cicero-értelmezésében, valamint a különböző nemzeti fordítási gyakorlatokról alkotott véleményében. Megfigyelése szerint a francia, olasz vagy német fordítók gyakran saját nyelvük normáihoz igazítják az antik szerzőket, így a tömör, sajátos hangú Sallustius „böv-beszédű, síma-beszédű” szerzővé válik, aki már inkább a célnyelv irodalmi ízlését tükrözi, mint az eredeti mű karakterét. Ez a gyakorlat ugyan olvashatóbb, de egyúttal elsimítja a stiláris különbségeket: ha Sallustius és Cicero fordításai ugyanazon a nyelvi szinten szólalnak meg, eltűnik az a különbség, amely az eredeti latin irodalom egyik legfontosabb sajátossága. Kazinczy ezzel szemben olyan fordítást tart kívánatosnak, amely megőrzi az egyes szerzők „saját arcját”, még akkor is, ha ez a befogadó számára nehézséget jelent. A fordításnak nem csupán a „dolgot”, hanem a „dolgozást” is közvetítenie kell: nemcsak azt, amit a szerző mond, hanem azt is, ahogyan mondja.²⁰ Ebben az értelemben a fordítás a nyelvi

19 Uo., 6–8.

20 Uo., 8.

differenciáltság megőrzésének eszköze, s egyben a befogadó nyelv gazdagításának lehetősége. Kazinczy számára tehát a Cicero- és Sallustius-fordítás nem pusztán filológiai feladat volt, hanem kísérlet arra, hogy a magyar nyelv képes legyen különböző stiláris karakterek megszólaltatására, és így maga is elérje azt a gazdagságot, amelyet a klasszikus latin irodalomban csodált.

III. A fordítások keletkezéstörténete

Kazinczy Cicero-fordításainak története hosszú ideig érlelődő, megszakításokkal, újrakezdésekkel és elméleti önreflexióval kísért munkafolyamatként írható le. A vállalkozás gyökerei egészen az 1790-es évek elejéig nyúlnak vissza. 1793. július 25-én Dessewffy Józsefhez írott levelében Kazinczy még általánosságban, de nagy öntudattal beszél fordítói céljáról: „Meg akarom érdemlenni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak.” Ugyanebben a levélben bukkan fel az első, konkrétan Ciceróra vonatkozó utalás is: „Fordítok valamit Ciceróból is. Találd melyik munkáját.”²¹ Dessewffy néhány hónappal később kelt válaszána utóirata szinte játékos felsorolásban találgatja, vajon melyik mű lehet az: a *De amicitia*, a *De officiis*, a *Cato maior*, netán valamelyik beszéd.²² A dolog azonban ekkor még nem haladt tovább; a kezdeményezést elsodorták az események. A korai terv mégis jelentős, mert már ekkor megmutatja Kazinczy fordítói önképének egyik alapvonását. Számára a fordítás nem alárendelt, másodlagos munka volt, hanem olyan alkotó tevékenység, amelynek célja, hogy a magyar szöveg önálló esztétikai érvényre tegyen szert. Dessewffy 1794-es válasza, amely szerint Kazinczy fordításai „más nemzeteknek írójaikat velünk el-felejtetik”,²³ nyilvánvalóan megerősíthette ezt az ambíciót. A Cicero-fordítás kezdettől fogva ebbe a magasra tett mércéjű fordítói programba illeszkedett.

A következő években a terv ugyan háttérbe szorult, de nem tűnt el. 1801-ben Kazinczy már azon töpreng, miként kellene a címdalalon magyarítani a *Ciceronis opera* formulát: „Cicerónak Munkáji?”, „Cicero Munkáji?”, vagy „A' Cicero Munkáji?”²⁴ A kérdés első pillantásra apróságnak látszik, valójában azonban arról tanúskodik, hogy a fordítás és kiadás lehetősége továbbra is foglalkoztatta, és a legkisebb nyelvi részletekig végiggondolta a magyarítás problémáját. Számos

21 „Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, Regmec, 1793. július 25.,” in *KazLev* 2:295–296.

22 „Gr. Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, Fiume, 1794. március 29.,” in *Uo.*, 351.

23 *Uo.*, 350.

24 „Kazinczy Ferenc Nagy Gábornak, Érsemjén, 1801. augusztus 27.,” in *Uo.*, 440.

alkalommal hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a magyar nyelv különösen alkalmas Cicero prózájának átültetésére, sokkal inkább, mint az olyan nagy nyelvek, mint a német vagy az angol.²⁵

Az 1810-es években a Cicero-fordítás ügye új lendületet vett, részben külső ösztönzésre. 1813-ban Kis János arról számolt be Kazinczynak, hogy Joseph Geistinger bécsi kiadó a nevezetesebb római írókat kívánja megjelentetni, s ő maga már Cicero leveleinek fordításába fogott.²⁶ Kazinczy örömmel fogadta a hírt, s Kisben látta a feladathoz legalkalmasabb magyar fordítót.²⁷ A terv azonban meghiúsult: Kis lefordította a levelek első könyvét, de a kiadó elállt a vállalkozástól, a kéziratot sem szolgáltatta vissza.²⁸ Így a szerepek 1816-ban megfordultak: ekkor már Kazinczy írta Kis Jánosnak, hogy ha más munkájával elkészül, „egyenesen a’ Cicero’ Levelei’ fordításának állanék”, és fordítói „souplesse”-ére hivatkozva nem tartja reménytelennek a vállalkozást.²⁹ Ugyanebben az időszakban nemcsak a levelek, hanem a beszédek fordításán is dolgozott. 1816 első felében elkészítette a *Catilina ellen* mondott négy beszéd magyar változatát, továbbá a *Pro Marcello* és a *Pro Milone* fordításán is munkálkodott. Egy 1816 májusában kelt levelében Helmeczi Mihálynak számolt be arról, mi indította, hogy magyarra ültesse át nagyra tartott íróelődje beszédeit és leveleit.³⁰ E fordításait név nélkül tervezte megjelentetni, meg volt győződve ugyanis arról, hogy ezzel bizonyítani tudná „el-lenségei”, azaz az *Osszián*-, *Egmont*- és *Yorick*-átültetéseit kritizáló ortológusok számára, hogy az általa használt nyelv és stílus igenis megállja a helyét. A levélben megemlítette azt is, hogy Dessewffy Józsefnek megmutatta a fordítást, aki úgy vélte, Kazinczynak eddig ez a legjobb munkája.

Ekkor, 1816 első felében a *Catilina* elleni négy beszéden, valamint két további szónoklaton (*Pro Milone* [ezt majd az 1819. szeptember 13-a előtti napokban készíti el], *Pro Marcello*) dolgozott, megjelentetésüket a latin szöveggel és bőséges kommentárral kísérve képzelte el. Az év végén elküldte a kéziratokat Döbrentei Gábornak, akitől azt az ígéretet kapta, hogy megjelenhetnek az *Erdélyi Muzéumban*, ez a terv azonban nem valósult meg.³¹ Döbrentei még 1818 feb-

25 „Érdeme az is nyelvünknek, hogy nincs úgy tömve a’ sok monosyllabusokkal mint az ékes német és ánglus, és épen e’ miatt a’ Cicero szép beszéd-folyamját inkább tudja kinyomni mint ez a’ két rokon nép beszéde.” „Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1808. április 30.”, in *KazLev* 5:413.

26 „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1813. január 29.”, in *KazLev* 10:236–237.

27 „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1813. március 4.”, in *Uo.*, 280.

28 „Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1816. május 15.”, in *KazLev* 14:195.

29 „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. március 24.”, in *Uo.*, 63.

30 „Kazinczy Ferenc Helmeczi Mihálynak, Széphalom, 1816. május 16.”, in *Uo.*, 197–198.

31 *KazLev* 15:XVII.

ruárjában is ígerte, hogy kihozza a fordításokat, de szeretett volna hozzányúlni Kazinczy szövegéhez; úgy vélte, túl sok benne a ‘hogy’ és a ‘-nak/-nek’, Cserey Farkas pedig a neologizmusokat sokallotta.³²

Eközben Kazinczy egy háromkötetes kiadást tervezett megjelentetni eredeti műveiből és fordításaiból, az I. kötetbe Cicero és Sallustius került volna. 1817–1819 között a vállalkozás egyre határozottabb formát öltött. 1817 októberében Dessewffyhez írott levelében Kazinczy már kész *Catilinariákról* beszélt, és arról kért tanácsot, mely további orációkat lenne érdemes melléjük fordítania, hogy a munka egy kötetet alkosson.³³ Indoklása beszédes: a Catilina-beszédeket azért választotta, mert „az egész hazát-illető Oratio”, vagyis a közérdek, a politikai veszély és az államférfíúi fellépés drámája különösen érdekelte. Decemberben Kis Jánosnak már olyan kötettervet vázolt, amelyben a *Catilina*-beszéd, a *Pro Marcello*, a *Pro Milone*, valamint „némely Philos. írásai ’s Levelei” szerepelnének.³⁴ 1819 tavaszán újra a levelek fordítását tervezte, majd a beszédek és a *De oratore* magyaráítását.³⁵ A Cicero-korpusz tehát fokozatosan egy nagyobb, tudatosan szervezett kiadási tervvé áll össze.

Az 1820-as évek elejére a Cicero-fordítás Kazinczy egyik legfontosabb munkájává vált. 1821-ben azt írta Dessewffynak, hogy „[m]ost a’ Cicero Levelei teszik minden örömeimet”.³⁶ Ez nemcsak az olvasói lelkesedést jelzi, hanem azt is, hogy erősen megnőtt fordítói figyelme a levelek felé. A Catilina elleni első beszéd eljét 1824-ben adta nyomtatásba, s Guzmicshoz írott levelében hangsúlyozta, hogy Sallustius és Cicero összevetése, „a’ kettő characteré”-nek ilyen kifejtése saját eredeti teljesítményének tekinthető.³⁷ Ugyanitt vallott arról a paradox viszonyulásról is, hogy bár Sallustius tette „nyelvrontóvá”, ő maga mégis minduntalan „a’ Cicero áradozásaira” kapta el magát. A két római szerző összehasonlítása ekkor már szorosan hozzátartozott Cicero-fordítói önértelmezéséhez. 1824 szeptemberében Kazinczy három hétig kénytelen volt Eperjesen időzni egy peres ügye miatt. Ez idő alatt a Dessewffy könyvtárából kölcsönvett Wieland-féle Cicerót olvasta, és nem győzött betelni vele. Elkészítette az első könyv fordítását, melyhez, mint barátjának írja, nagy hasznát vette a német fordításnak, még ha sok hibát talált is benne. Úgy vélte, bár életkora nem jogosítja fel nagy vállalásokra, talán egy év alatt a teljes levelezés magyar változata elkészülhet. Az elkövetkező években Tol-

32 „Döbrentei Gábor Kazinczy Ferencnek, Marosvásárhely, 1818. február 6.”, in *KazLev* 15:471.

33 „Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1817. október 17.”, in *Uo.*, 336.

34 „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1817. december 15.”, in *Uo.*, 396.

35 „Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1817. december 15.”, in *KazLev* 16:299.

36 „Kazinczy Ferenc Gr. Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1821. június 7.”, in *KazLev* 17:459.

37 „Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, Széphalom, 1824. február 26.”, in *KazLev* 19:54.

dy Ferencsel is levelezett eredeti munkái és fordításai megjelentetéséről. A fordítások bírálatára 1828-ban Toldyt, Vörösmartyt és Bajzát kérte fel. A szövegek végül csak Kazinczy halála után jutottak el a Tudós Társasághoz, kiadásukról az író más munkáival együtt 1833 novemberében született döntés. A *Római classicusok magyar fordításokban* sorozat második darabjaként 1837-ben látott napvilágot a *Beszédek, levelek és Scipio’ álma* című kötet.³⁸ A kiadás ténye egyszerre tanúsítja a vállalkozás tartósságát és töredékességét: Kazinczy évek során át vissza-visszatért Ciceróhoz, de a teljes programot már nem ő maga, hanem az utókor formálta könyvvé. Így a Cicero-fordítások keletkezéstörténete egyúttal Kazinczy életművének egyik legjellemzőbb vonását is megmutatja: a makacs hűséget a klasszikus mintákhoz, a nyelvi önalakítás állandó kísérletét és azt a meggyőződést, hogy a fordítás a magyar irodalom megteremtésének egyik legfontosabb műhelye.

IV. A Cicero-fordításkötet tartalma

1. Beszédek, Az állam részlete

Kazinczy Cicero-fordításainak fennmaradt és későbbi kötetbe rendezett anyaga világosan mutatja, hogy részben tudatosan kidolgozott, részben esetleges döntések, történések nyomán kialakult korpuszról van szó. A beszédek közül a kötet a Catilina ellen mondott négy beszédet (*Orationes in L. Catilinam I–IV*), továbbá a *Pro Ligario* és a *Pro Milone* című védőbeszédeket tartalmazza, amelyeket a levelek válogatása és a *Scipio álma* egészít ki.

A *Catilina-beszédek* Cicero legismertebb politikai orációi közé tartoznak: az i. e. 63-as összeesküvéshez kötődnek, és a köztársaságot fenyegető belső veszély dramatikus megjelenítését adják. Az első beszéd a szenátusban hangzott el, s Catilina nyílt megszólításával a közösség ellenségeként leplezi le az összeesküvőt; a másodikban Cicero a néphez fordul, és Catilina eltávozását politikai győzelemként értelmezi; a harmadik és negyedik beszéd az összeesküvés felszámolásának folyamatát és a büntetés kérdését tárgyalja. A beszédek középpontjában a haza veszélyeztetett volta, a törvényesség és a rend védelme áll, miközben Cicero saját consuli szerepét is erőteljesen alakítja. A *Pro Ligario* ezzel szemben Caesar előtti kegyelemkérő beszéd: Cicero egy korábbi ellenfél felmentését kéri, és a retorikai meggyőzés eszközeivel próbálja elérni a *dictator* irgalmát. A beszéd különle-

38 Marcus Tullius CICERO, *Beszédek, levelek és Scipio’ álma*, ford. KAZINCZY Ferencz (Buda: Egyetemi Nyomda, 1837).

gessége abban áll, hogy politikai vereség után, megváltozott hatalmi viszonyok között született, s így a retorikai alkalmazkodás példája. A *Pro Milone* viszont egy nagy horderejű politikai per védőbeszéde, amelyben Cicero Milo tettét – Clodius meggyilkolását – igyekszik jogos önvédelemként feltüntetni. A beszéd egyszerre jogi érvelés és politikai állásfoglalás, s a köztársaság válságának egyik kulcsdokumentuma.

E beszédek a 18. századi európai műveltségben kiemelt helyet foglaltak el. A klasszicista retorikai oktatás alapanyagai közé tartoztak: a *Catilina elleni beszédek* a politikai szónoklat mintaképei voltak, a *Pro Milone* a jogi érvelés iskolapéldája, a *Pro Ligario* pedig a kegyelem kieszközlésének finom nyelvi eszközeit mutatta be. A korabeli latinoktatás és retorikai gyakorlat Cicero beszédein nevelte a diákokat, s ezek a szövegek a politikai gondolkodás számára is mintát nyújtottak: a haza fogalma, az állam iránti köteleesség, a törvény és az erkölcs viszonya mind e beszédeken keresztül vált közérthetővé.³⁹ Kazinczy választása ebbe a hagyományba illeszkedik, de egyben sajátos hangsúlyokat is hordoz. A *Catilina-beszédek* különösen alkalmasak arra, hogy a „haza veszélye” és a „jó polgár” problematikáját a magyar olvasó számára is érzékletessé tegyék. A beszédek retorikai ereje, a közösség és az egyén viszonyának drámai megjelenítése, valamint a politikai cselekvés erkölcsi dimenziója mind olyan kérdések, amelyek Kazinczy korában is aktuálisak voltak. A *Pro Milone* és a *Pro Ligario* pedig a törvényesség, az igazságszolgáltatás és a hatalom természetének kérdéseit vetették fel, ami a 18–19. század fordulójának politikai és társadalmi vitáiban különleges jelentőséggel bírt.

Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy e beszédek stílus szempontból is rendkívül változatosak. A heves, invektív hangú *Catilina-beszédek*, a mérsékelt és könnyörgő *Pro Ligario*, illetve a szenvedélyes és logikailag felépített *Pro Milone* együttese lehetőséget adott arra, hogy Kazinczy a magyar nyelv kifejezőképességét különböző regiszterekben próbálja ki. A fordítás így nemcsak közvetítés, hanem nyelvi kísérlet is: annak bizonyítása, hogy a magyar nyelv képes a klasszikus retorika teljes skálájának megszólaltatására. Összességében tehát a kötet beszédanyaga egyszerre tekinthető reprezentatívnak és programadónak. A kiválasztott szövegek a cicerói életmű fontos politikai és retorikai csomópontjait fedik le, miközben Kazinczy saját korának kérdéseire is reflektálnak. A fordítások így nem pusztán klasszikus szövegek magyarításaiént, hanem a magyar nyelv és politikai gondolkodás formálásának eszközeiként is értelmezhetők.

39 Vö. Jürgen LEONHARDT, *Latin: Story of a World Language* (The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge–London, 2013).

A *Somnium Scipionis* („Scipio álma”) Cicero *De re publica* című politikai-filozófiai dialógusának hatodik, befejező könyvéből fennmaradt részlet. A *De re publica* i. e. 54–51 között keletkezett, vagyis Cicero politikai gondolkodásának első nagy filozófiai korszakához tartozik; keretelbeszélése szerint Scipio Aemilianus álmában megjelenik örökbefogadó nagyapja, Scipio Africanus, aki kozmikus távlatból mutatja meg neki az emberi élet, a dicsőség, a lélek halhatatlansága és mindenekelőtt a haza szolgálatának értelmét. A részlet egyszerre politikai és kozmológiai látomás: a földi dicsőség viszonylagosságát hangsúlyozza, miközben a legmagasabb megbecsülést azoknak ígéri, akik a *res publica* javáért élnek és cselekszenek. A mű csak töredékesen maradt ránk, a *Somnium Scipionis* azonban kivételes helyzetben van: nagyrészt azért őrződött meg, mert Macrobius az 5. század elején részletes kommentárt írt hozzá, s ez a kommentár a középkorban és a kora újkorban rendkívül széles körben terjedt; a *De re publica* többi részét csak jóval később, a palimpszeszt-töredékek felfedezése után lehetett részben rekonstruálni.⁴⁰

A szöveg jelentősége a 18–19. századi politikai gondolkodásban nem annyira közvetlen alkotmányelméleti tételeiben, mint inkább erkölcsi-politikai mintázatában rejlett. Cicero a késő kora újkori és felvilágosodás kori republikánus hagyomány egyik központi tekintélye maradt: a polgári erény, a közjó szolgálata, a törvényhez kötött szabadság, az aktív közéleti szerepvállalás és a hazafias kötelesség nyelve újra meg újra hozzá kapcsolódott. A *Somnium Scipionis* e hagyományban különösen azért lehetett fontos, mert a politikai cselekvést metafizikai rangra emeli: azt sugallja, hogy a haza szolgálata nem pusztán praktikus vagy jogi kötelesség, hanem az emberi élet legmagasabb rendű hivatása, amely túlmutat az egyéni hasznon és a mulandó földi hírnéven. A hosszú 18. század Cicero-recepciójában különös súlya volt az „aktív élet” eszményének, a közösségért vállalt cselekvés és az erkölcsi önfegyelem összekapcsolásának; ebből a szempontból a *Somnium* a republikánus-patrióta olvasás számára különösen termékeny szöveg lehetett.

A 18. század második felének és a 19. század elejének magyar hazafiai – köztük Kazinczy – számára mindez több ponton is rezonálhatott. A szöveg a haza szolgálatát a személyes becsvágy fölé helyezi; a földi nagyságot relativizálja, de a közösségért végzett munka erkölcsi értékét abszolutizálja; olyan államférfiúi eszményt állít előtérbe, amelyben az igazságosság, a hűség, a mérték és a közjó iránti elkötelezettség kapcsolódik össze. Ez különösen vonzó lehetett egy olyan korszak magyar olvasója számára, amely a politikai önazonosságot, a haza fogalmát, a köz-

40 Vö. Marcus Tullius CICERO, *Az állam*, ford., bev., jegyz. HAMZA Gábor, a *Somnium Scipionis* és a versidézetek ford. HAVAS László (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2016), 62–64.

hasznú cselekvés és a műveltség nemzeti feladatait tűzte zászlajára. A *Somnium Scipionis* olvasója azt tapasztalhatta meg, hogy a pátria szolgálata nem szűk politikai taktika, hanem erkölcsi és szellemi önfölemelés is: a jó hazafi a mulandó érdekeken túltekintve a közösség maradandó javát szolgálja. Ez a gondolatiság Kazinczy számára is fontos lehetett, aki Ciceróban nemcsak stiláris mintát, hanem erkölcsi-politikai tekintélyt is látott.

2. Levelek

A kötet levélanyaga nem egyszerűen szemelvénygyűjtemény, hanem gondosan szerkesztett, világos koncepció szerint felépített válogatás. Összesen 35 levél alkotja, amelyek közül 29 az *Ad Atticum* gyűjteményből származik: az első könyv darabjai közül szinte teljes egészében szerepelnek az *Att.* I. 1–20. számú levelek (i. e. 68–65), majd ezekhez kapcsolódnak a második könyv elejéről vett darabok (*Att.* II. 1–3., i. e. 60–59), valamint a harmadik könyv levelei (*Att.* III. 1–6., i. e. 58). Ezt az alapréteget egészíti ki néhány, más gyűjteményből átvett levél: az *Ad familiares* V. könyvéből származó darabok (*Fam.* V. 1, 2, 5, 6, 7), egy Metellushoz kapcsolódó levélváltás, továbbá egy levél Antoniushoz és egy Sestius proquaestorhoz, végül a kötet zárásaként a Terentiához és gyermekeihez írt levél (*Fam.* XIV. 4., i. e. 58. április 29., Brundisium).⁴¹ A válogatás gerincét az Atticushoz írt levelek adják, de a szerkesztés ezt tudatosan megtöri más címzettek bevonásával, így az összeállítás egyszerre őrzi a bizalmas kommunikáció folytonosságát és teremt tágabb politikai-kapcsolati perspektívát.

A válogatás Cicero életének egy jól körülhatárolható, feszültségekkel teli szakaszt fogja át, az i. e. 60-as évek végének viszonylagos stabilitásától az i. e. 58-as száműzetésig. Az első könyv levelei a politikai felemelkedés időszakába tartoznak: ezekben Cicero a *cursus honorum* előrehaladásának kérdéseiről, választási esélyeiről, kapcsolati hálójáról és római politikai pozícióinak erősítéséről számol be. Az első könyv későbbi darabjai, valamint a második könyv elejéről származó levelek a consulság utáni bizonytalanabb időszakba vezetnek át (i. e. 63–59). Itt egyre hangsúlyosabbá válik a politikai feszültség: Cicero érzékeli a triumvirátus (Caesar, Pompeius, Crassus) megerősödését és saját pozíciójának megingását. A hang egyre személyesebb, olykor aggodalmakkal terhes, és a politikai elemzés mellett növekvő szerepet kap az önreflexió. A harmadik könyv levelei a száműze-

⁴¹ Kézirat formájában fennmaradt egy töredékes fordításrészlet is Cicerónak Quintushoz, az öccséhez írt leveléből (OSZK An. Lit. 2949, 83–85). Köszönöm az adatot Béres Norbertnek.

tés drámai időszakához kapcsolódnak (i. e. 58–57): e szakaszban Cicero hangja gyökeresen megváltozik, a korábbi önbizalom helyét a kétségbeesés, a honvágy és a kiszolgáltatottság érzése veszi át. A levelekből kirajzolódik a száműzött államférfi alakja, aki Atticushoz fordul tanácsért és vigaszért, miközben visszatérésében reménykedik. A záró, Brundisiumból keltezett családi levél (*Fam.* XIV. 4.) ennek a válságnak a legszemélyesebb dokumentuma.

Külön figyelmet érdemelnek az *Ad familiares* V. könyvéből átvett levelek, amelyek már nem Atticushoz, hanem különböző politikai és személyes kapcsolatokhoz kötődő címzettekhez, köztük Pompeiushoz és Sestiushoz szólnak. Ezek a darabok tematikailag és hangnemükben is tágítják a válogatás horizontját: a szűk, bizalmas baráti kommunikáció mellé más típusú kapcsolatok lépnek, s Cicero társadalmi és politikai hálózata is szélesebb perspektívában jelenik meg. A Metellusszal folytatott levélváltás különösen jól érzékelteti a politikai tárgyalás és a személyes érintettség összefonódását, míg a Terentiához írt levél a magánéleti dimenziót emeli előtérbe: itt a politikus és barát mellett a férj és családapa hangja szólal meg.

A levelek illetén elrendezése aligha tekinthető pusztán praktikus válogatásnak. Bár a kronológia nagy vonalakban érvényesül – az i. e. 68-as korai levelektől a száműzetés időszakáig –, a sorrend mégsem szigorúan időrendi, hanem inkább dramaturgiai logikát követ. Az első könyv leveleinek részleges átrendezése, majd a különböző könyvekből származó darabok egymás mellé helyezése arra utal, hogy a szerkesztő tudatosan alakított ki egyfajta narratív ívet. Ez az ív egy „levélregény” benyomását kelti: kiindulópontja a pályája elején álló, ambiciózus és politikailag aktív Cicero, ezt követi a fokozódó válság – a politikai erőviszonyok átrendeződése, a személyes bizonytalanság és a fenyegetettség erősödése –, csúcspontja pedig a száműzetés, ahol a korábbi államférfi esendő, szenvedő emberként jelenik meg. A záró levelek mintegy visszavezetik az olvasót a személyes szférába, ahol a közéleti szerepek mögött feltárul a magánember alakja.

Az így kirajzolódó jellemrajz különösen árnyalt. Cicero egyszerre jelenik meg mint politikus, aki a köztársaság sorsáért aggódik, mint barát, aki bizalmasan osztja meg gondolatait, és mint ember, aki a válsághelyzetekben saját gyengeségeivel is szembesül. A válogatás éppen ezt a komplexitást emeli ki: nem a retorikai nagyság egyoldalú képét, hanem egy életút drámai alakulását. Feltehető tehát, hogy a válogatás és az elrendezés mögött nem pusztán filológiai, hanem poétikai szándék is állt. Kazinczy számára Cicero levelei nemcsak történeti dokumentumok voltak, hanem a levél mint műfaj mintaképei; azáltal, hogy a leveleket ilyen ívbe rendezte, mintegy megmutatta, miként lehet a levelezésből élettörténetet, sőt

drámai narratívát formálni. Ez a megoldás jól illeszkedik ahhoz a törekvéséhez, hogy saját levelezését is tudatosan szerkesztett, irodalmi értékű egészé alakítsa.

A lehetséges minták kérdésében óvatos következtetések tehetők. Olyan konkrét latin vagy német nyelvű levélválogatás, amely pontosan ezt az együtttest és ezt a sorrendet adná, nem azonosítható. Ugyanakkor a 19. századi iskolai és kommentált Cicero-kiadásokban jól kimutatható egy olyan szerkesztői gyakorlat, amely a leveleket életszakaszok szerint, időrendben csoportosítva, Cicero politikai pályájának bemutatására használta. E gyakorlat egyik ismert példája Karl Friedrich Süpfle *Epistulae selectae temporum ordine compositae* című kötete, amely már címében is az időrendi, életrajzi elvet hangsúlyozza, és több olyan levelet von össze, amelyek ebben a válogatásban is szerepelnek, jóllehet megjelenése időben későbbi. Mindez arra utal, hogy a szerkesztés elve nem egyedi, hanem egy tágabb, a 19. század folyamán világosan kirajzolódó recepciós és pedagógiai hagyományba illeszkedik, még ha konkrét mintakötet közvetlen hatása jelenleg nem is bizonyítható.

A válogatott levelek egyik nagy értéke, hogy a politikai események krónikája mellett rendkívül élénk és sokrétű képet adnak Cicero személyiségéről. A szövegekből nem csupán a „pater eloquentiae” rajzolódik ki, hanem egy ambiciózus, érzékeny, olykor bizonytalan, máskor rendkívül tudatos önépítő figura. Az egyik legfeltűnőbb vonás a kulturális és szellemi törekvések hangsúlya. Cicero nem egyszerűen politikusnak tekinti magát, hanem a műveltség közvetítőjének is. Erre jellemző az a törekvése, hogy Atticus könyvtárát vagy annak egy részét megszerezze saját „akadémiája” számára: a könyvgyűjtés és -rendezés nála nem pusztán magánérdeklődés, hanem egyfajta kulturális program része. A levelekből egy olyan ember képe bontakozik ki, aki tudatosan építi saját szellemi környezetét, és aki számára a filozófia, az irodalom és a politikai cselekvés szorosan összetartozik.

Ugyanakkor kapcsolatai is sokat elárulnak róla. Atticushoz írt levelei különösen bizalmasak: itt gyakran tanácsot kér, megosztja kétségeit, sőt olykor saját hibáit is elismeri. Ez a viszony nem hierarchikus, hanem kölcsönös bizalmon alapul, ami ritka a római politikai kultúrában. Más barátaihoz írt leveleiben viszont gyakran formálisabb hangot üt meg, ami arra utal, hogy pontosan érzékeli a társadalmi szerepek és viszonyok különbségeit.

A családi levelek – különösen a Terentiához írt darab – tovább árnyalják a képet. Itt Cicero nem államférfiként, hanem férjként és családapaként szólal meg, és hangja érezhetően személyesebb, érzelmileg telítettebb a korábinál. A száműzetés idején írt levelekben például a honvágy, a félelem és a kiszolgáltatottság érzései nyíltan megfogalmazódnak. Nem rejti el gyengeségeit: sír, panaszkodik, reménykedik, s ezek az érzelmi kitörések a levelek egyik legmegragadóbb vonását adják. Éppen ez az érzelmi nyíltság az, ami a 18. századi olvasó számára külö-

nösen vonzó lehetett. Az „érzékenység” kultúrájában – amely Kazinczy korában is meghatározó volt – nagy értéket tulajdonítottak az őszinte érzelm kifejezésnek és az önfeltárásnak. Cicero levelei ebből a szempontból meglepően modernek: nemcsak közölnek, hanem „átélhetővé” teszik a mondottakat. A barátság, a haza iránti aggodalom, a személyes szenvedés és a remény mind olyan érzelmi regiszterek, amelyek egy 18. századi „érzékeny” olvasó számára is ismerősek és követendőek lehettek.

Cicero egyéniségének fontos eleme az önreflexió. Gyakran elemzi saját helyzetét, döntéseit, sőt olykor önkritikát is gyakorol. Ez a reflexivitás különösen a válsághelyzetekben erősödik fel: a száműzetés idején például nemcsak a külső eseményeket írja le, hanem saját lelkiállapotát is értelmezi. Ez a fajta önértelmező beszédmód szintén közel állhatott Kazinczyhoz, aki saját levelezését is hasonló módon használta önmaga formálására. A levelekből kirajzolódó Cicero tehát egyszerre törekvő és sebezhető figura. Egyrészt erősen vezérli a politikai siker, a hírnév és az utókor előtti elismertség vágya; másrészt folyamatosan küzd a bizonytalansággal, a mellőzöttség érzésével és a veszteségtől való félelemmel. E ketősség – a nagyratörő ambíció és az érzékeny önfeltárási együttese – különösen alkalmassá tette arra, hogy a későbbi korok, így a 18–19. század olvasói számára is azonosulási ponttá váljon. Nem véletlen tehát, hogy Kazinczy számára Cicero levelei nem csupán történeti dokumentumok voltak, hanem minták is: a barátság nyelvének, az önkifejezés formáinak és a személyes hang irodalmi értékének mintái. A válogatásba bekerült szövegekben ez a személyesség igen erősen érvényesül, s így a kötet egészében nemcsak egy római államférfi pályája, hanem egy „érző ember” alakja is kirajzolódik.

V. A fordítás lehetséges forrásai, tartalmi és nyelvi jellegzetességei

A 18–19. század fordulóján Cicero művei Európa-szerte többféle összeállításban voltak forgalomban: egyrészt latin nyelvű kritikai kiadásokban (pl. Christian Daniel Beck munkái), amelyek filológiai apparátussal, történeti és szövegkritikai jegyzetekkel látták el a szöveget; másrészt korabeli német fordításokban és kommentált kiadásokban (pl. Christoph Martin Wieland és Christian Garve munkái), amelyek irodalmias, értelmező fordítást és olvasóbarát magyarázatokat kínáltak; s léteztek külön kiadásai a beszédeknek (pl. Friedrich Carl Wolff munkái), amelyek a retorikai nevelést szolgálták. Ezek a kiadások Magyarországon is hozzáférhetőek voltak, bár gyakran nehezen: Kazinczy levelezése tanúsítja, hogy könyveket kellett kölcsönkérnie, küldetnie, s olykor hiányosan jutott hozzájuk.

Ugyanakkor bizonyítható, hogy több ilyen kötet a kezébe került: például birto-kolta Garve Cicero-fordítását („Garve’s Cicero 4. Tom”) és kifejezetten kérte a Beck-féle levelek kiadását.⁴² A négy konkrét, általa használt kiadás jól mutatja ezt a sokféleséget. Wolff válogatott beszédeket közölt pedagógiai céllal, viszonylag hű, de stílusosan kiegyenlített német fordításban, rövidebb magyarázatokkal; Wieland ezzel szemben a leveleket irodalmi igénnyel, klasszicizáló, gördülékeny német prózában adta vissza, gyakran értelmező, nem szó szerinti megoldásokkal és kulturális kommentárral. Garve *De officiis*-fordítása filozófiai hangsúlyú, bő jegyzetapparátussal és morálfilozófiai fejtegetésekkel kíséri a szöveget; míg Beck 1795-ös *Opera*-kiadása a latin szövegkritika eredményeit közli, rövid, de precíz filológiai jegyzetekkel (személyek, hivatalok, bizonytalan helyek magyarázatával). Kazinczy elsősorban a Wieland-féle német fordításra támaszkodott,⁴³ de nem zárható ki, hogy ezeket a kiadásokat kombináltan használta, a tárgyi pontosságot és jegyzetanyagot akár a latin edíciókból is meríthette.

1. A Catilina-beszédek fordításának kihívásai és jellegzetességei

Cicero prózájának egyik legfontosabb sajátossága a stílusos alkalmazkodás képessége: nyelvhasználata minden esetben a beszédhelyzethez, a hallgatósághoz és a retorikai célhoz igazodik. A fennmaradt beszédek – így a Catilina ellen mondott orációk is – nem egyszerűen spontán megszólalások írott rögzítései, hanem tudatosan megformált, utólag is stílusosan kimunkált szövegek, amelyekben a meggyőzés eszköztára a lehető legteljesebb mértékben érvényesül. A cicerói stílus látzólagos természetessége ezért nem a nyelvi egyszerűségből fakad, hanem éppen a legmagasabb fokú retorikai tudatosság eredménye: a gondolatmenet folyama-

42 A Kazinczy által említett Cicero-kiadások: M. Tullii CICERONIS, *Opera*, szerk. Christian Daniel BECK (Lipsiae: Fritsch, 1795); Marcus Tullius CICERO, *Abhandlung über die menschlichen Pflichten, aus dem Lateinischen*, ford. Christian GARVE (Breslau: Korn, 1783); *Das Marcus Tullius Cicero auserlesene Reden*, szerk. Carl Friedrich Wolff (Berlin: Realschulbuchhandlung, 1805); Marcus Tullius CICERO’s, *Sämmtliche Briefe* (Zürich: Orell, Gessner, Füssli, 1808).

43 „Cicerónak Levelei vagynak velem, ’s gondold-meg, mire vetemedem hatvanötödik esztendőmben! – lefordítám az első Könyvet a’ Wieland felosztása szerint. Ennek mind fordítása, mind Bevezetése és Magyarázatjai megbecsülhetetlenek; értelemmel használá a’ francia fordítókat: de minden nyomon elragadja ismeretes áradozása. Nincs egy sor, mellyet németben is meg ne tekintsek, de nem a’ németet fordítom, és nem úgy, mint Wieland. A’ hol a’ hely’ homálya egyebet kíván, ott abba hagyom Cicerót, ’s elmondom a’ mit hozzá érteni kell, ’s a’ mit Wieland a’ sok fordítók és Commentátorok után igen jól mond.” „Kazinczy Ferenc Guzmics Izidornak, Széphalom, 1824. szeptember 18.”, in *KazLev* 19:196–197.

tos, „észrevétlen” haladása, a mondatszerkezetek arányos felépítése és a ritmikus lezárások mind a hallgatóság befolyásolását szolgálják.⁴⁴

A *Catilina*-beszédnek nyelvi és stiláris karaktere e kereten belül sajátos hangsúlyokat kap. A politikai válsághelyzet retorikai reprezentációja fokozott érzelmi telítettséget, erőteljes invektívát és gyakori ismétléses szerkezeteket (anafora, párhuzam) eredményez, amelyek növelik a beszéd performatív erejét. A periódusok gyakran feszültséggel telítettek, a fokozás (*gradatio*) és az ellentét (*antithesis*) eszközei a politikai és erkölcsi szembeállításokat teszik érzékletessé. Ugyanakkor a beszéd szerkezete szigorúan kontrollált: a hosszú, ritmikus tagolt mondatok és a gondosan kimért záróritmusok (*clausulae*) a szónoki hatás zenei dimenzióját is megteremtik. Mindez a fordító számára kettős kihívást jelent: egyszerre kell visszaadni a szöveg retorikai feszültségét és a mögötte húzódozó szerkezeti fegyelmet, miközben a célnyelv eltérő szintaktikai lehetőségei szükségképpen módosítják az eredeti periódusok dinamikáját.

Kazinczy az első *Catilina*-beszéd fordításában tudatos, elméletileg is reflektált módszerekkel törekszik a szöveghűsége: egyrészt szorosan követi a latin mondat szerkezetet és retorikai felépítést, másrészt az egyes kulcsfogalmak jelentésének értelmező kibontásával igyekszik a „művészt” is visszaadni. Ez jól látszik a nyitó szakaszban, ahol a kérdések fokozása és párhuzamossága (pl.: „*Quo usque tandem... quam diu... quem ad finem...*”) magyarul is megmarad („Valljon meddig fogsz te még... Meddig fog még... Hol lel határt...”), illetve a tömör, egymás mellé helyezett állításoknál („A’ Tanács ezeket érti, a’ Consul látja”). Ugyanakkor a szöveghűség nála nem szó szerinti megfeleltetést jelent: a *’patientia’* szó „lágyság”-ként, az „*O tempora, o mores!*” „Oh idők! oh elváltozás!” alakban jelenik meg, ami értelmező fordítás, de a mögöttes jelentést próbálja pontosan megragadni. Ezt az eljárást a Guzmics Izidorral folytatott levélváltás elméletileg is alátámasztja. Guzmics szerint a fordítónak „nem csak a Történet-író kell [...] adni, hanem a Művészt is”, és Kazinczyt éppen azért tartja kiválónak, mert „nem csak testét, hanem lelkét is adod” az eredetinek.⁴⁵ Kazinczy válasza még világosabban megfogalmazza saját elvét: „Nem elég az író szavait kapni-fel; azt is kell tekinteni, mit akara mondani, ’s azt osztán az ő módja szerint mondani.”⁴⁶ Ez magyarázza az olyan megoldásokat, mint az „Oh idők! oh elváltozás!”, amelyet tudatosan választ

44 Lásd erről: J. G. F. POWELL, „Cicero’s Style” in *The Cambridge Companion to Cicero...*, 60–94.

45 „Guzmics Izidor Kazinczy Ferencnek, Pannonhalma, 1824. május 14.”, in *KazLev* 19:129.

46 „Az olly feszes, fás, hideg fordítást mint a’ Szentgyörgyi Gellértét én sem javallhatom. Nem elég az író szavait kapni-fel; azt is kell tekinteni, mit akara mondani, ’s azt osztán az ő módja szerint mondani, hogy tarka ne légyen a’ szín. «O idők! o erkölcsök!» mi volna ez így? Cicero ezt akará mondani: o nem régi erkölcsök! és így ezt eggy szóval kellé kitennem. De mely igaz a’ mit Herder mond: Sprachen

a szó szerinti 'erkölcsök' helyett, mert szerinte Cicero valójában a „nem régi erkölcsök” hiányát fejezi ki. Ugyanígy a „paczkázni” használatát is védi: „Trotzen, insulter, nálunk paczkázni”, vagyis a magyar nyelv élő, adekvát kifejezésével kívánja visszaadni a latin retorikai erőt.

A levélváltás tanulsága tehát az, hogy Kazinczy fordítói gyakorlata nem a szó szerinti hűség, hanem a jelentés- és hatáshűséget tekinti elsődlegesnek. A latin szöveg szerkezetét és logikáját nagy pontossággal követi, ugyanakkor a kulcsszavakat és retorikai formulákat a magyar nyelv sajátosságaihoz igazítva, értelmezve adja vissza. Ez a módszer a korszak klasszicista fordításfelfogásának felel meg: a cél nem pusztán az „eredeti text” reprodukálása, hanem annak „lelkes” magyar megszólaltatása, egy azonos „geniusú” fordító által.⁴⁷

<i>Oratio in L. Catilinam, I</i>	Kazinczy fordítása	Nótári Tamás fordítása
[1] I. Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quam diu etiam furor iste tuus nos eludet ? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palati, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora voltusque moverunt?	I. Valljon meddig fogsz te még, Catilina, visszaélni a' mi lágyságunkkal ? Meddig fog még paczkázni is rajtunk a' te őrző dühöd? Hol lel határt dagadozásaiban féketlen vakmerőség? Téged a' Palátium' éji védelme, 's a' városon végig elrendelt örök, 's a' remegő nép, 's a' minden jók' futkosása, 's e' bátorságba tett helye gyűlésünknek 's im' ezeknek tiszteletes arczok 's tekintetök meg nem rázkodtathatának?	I. Meddig élsz még vissza, Catilina, türelmünkkel ? Meddig űz még gúnyt belőlünk őrzőngésed? Meddig hányja-veti magát féktelen vakmerőség? Semmit sem indított meg benned a Palatium éjjeli őrsége, semmit a város őrizete, semmit a nép rettegése, semmit, hogy minden derékpolgár összesereglett, semmit, hogy a szenátus ülését e leszilárdabban megerősített helyen tartjuk, semmit a jelenlévők tekintete és arckifejezése?!

haben Kaprizen! ime németül nem jó volna így: O Zeiten! o Veränderung! vagy francziául: O temps! o changements!

Paczkázni, a' mint csak most látom, nálatok nem kedves szó; nálunk az. Trotzen, insulter, nálunk paczkázni. 'S mint teszitek ki tehát?' „Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorinak, Széphalom, 1824. február 26.” KazLev 19:54 [kiemelés az eredetiben].

Az első mondat egy másik változata ebben a formában szerepel Kazinczy egyik kéziratában (OSZK Quart. Hung. 1238, 18a.): „De meddig fogsz te hát, Catilina, vissza élni tőrésünkkel?”

47 A beszéd latin szövegéhez ezt a kiadást használtam: Marcus Tullius CICERO, *Catilina elleni első beszéde*, szerk., tan. HAVAS László (Budapest: Tankönyvkiadó, 1967). Nótári Tamás magyar fordítását az alábbi kiadásból idézem: Marcus Tullius CICERO, *Összes beszédei*, ford., szerk., tan., NÓTÁRI Tamás (Szeged: Lectum, 2021). A táblázatokban megadom a latin szöveg bevett számozását, Kazinczy fordításánál feltüntettem az 1837-es kiadás oldalszámait.

<i>Oratio in L. Catilinam, I</i>	Kazinczy fordítása	Nótári Tamás fordítása
<p>Patere tua consilia non sentis, constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consilii ceperis, quem nostrum ignorare arbitraris? [2] O tempora, o mores! Senatus haec intellegit. Consul videt; hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consilii particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem fortes viri satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitemus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem, quam tu in nos [omnes iam diu] machinaris.</p>	<p>Hogy szándékaid nyilván vannak, nem érted? hogy istentelen igyekezeteid, az által, hogy azokat mindezek itt ismerik, le vannak szegve, nem látod? mit cselekvél tegnap éjjel, mit az el-múltban, hol valál, kiket szállítatál-elő, mire tökéled-el magadat, kit nézsz te közzülünk annak, a’ ki ezeket ne tudja? Oh idők! oh elváltozás! A’ Tanács ezeket érti, a’ Consul látja, ’s ez még is él! Sőt a’ Tanácsba jó, részt vesz a’ köz végzéseiben, szemeivel jegyziki, rendeli-ki, kik öldöstessenek-el közzülünk. Mi pedig a’ lelkes férfiak, úgy hisszük, eleget tevénk tisztünknek a’ haza eránt, midőn ennek dühe ’s gyilokjai elől magunkat félre vonjuk! A’ Consulnak, Catilína, téged régen halálra kellett volna már hurczoltatni; rád kellett vala szakadni a’ veszélynek, mellyet ellenünk rég olta forralgatsz.</p>	<p>Nem veszed észre, hogy terveid napvilágra kerültek; nem látod, hogy összeesküvésedet már bilincsbbe verték, hogy mindezen férfiak tudnak róla? Mit gondolsz: ki nem tudjuk[!] közzülünk, mit tettél az elmúlt s az azt megelőző éjszaka, hol voltál, kiket hívtál egybe, és milyen tervet szóttél?! Ó, idők, ó, erkölcsök! A szenátus tud minderről, a <i>consul</i> látja – és ez mégis él! Él? Mi több, még a szenátusba is eljön, részt vesz a nyilvános ülésen, s szemével mindegyikünket mint kivégzendőket jelöl meg és választ ki. Mi pedig bátor férfiként látszólag eleget teszünk az állam iránti kötelezettségünknek azzal, ha őrrjöngése és fegyverei elől kitérünk! Téged, Catilina, <i>consuli</i> parancsra már rég ki kellett volna végezni, s ellened fordítani ama romlást, amelyen ellenünk már régóta dolgozol!</p>

Külön figyelmet érdemel a latin *’virtus’* szó fordítása, ugyanis egyrészt jól szemlélteti Kazinczy fordítói stratégiáinak bizonyos vetületeit, másrészt érdekes adalékkal szolgál a magyar nyelvtörténet alakulása szempontjából. Már a 18–19. századi német és más európai nyelvekben is komoly nehézséget jelentett e sokértelmű latin kifejezés átültetése, amit a korabeli szótárak és fordítások is tükröznek: a kifejezést a kontextustól függően *’Tugend’*, *’Tapferkeit’*, *’Tüchtigkeit’*, sőt politikai értelemben olykor *’Mannhaftigkeit’* vagy *’Kraft’* alakban adták vissza a klasszikus latin–német lexikográfiai hagyományban (pl. Johann Christoph Adelung vagy később Wilhelm Freund szótáraiban). Ez a jelentésbeli szóródás jól mutatja, hogy a *’virtus’* nem egyetlen fogalomnak felelt meg, hanem egy egész kulturális-erkölcsi értékrendszer sűrített magába. Ehhez képest Kazinczy fordítói megoldásai különösen érzékenyek: nem rögzít egyetlen magyar megfelelőt, hanem a szöveghelyhez igazodva változtatja a kifejezéseket („rény”, „bátorság”, „rettenhetetlenség”, „a’

lélek nagysága”, „elszánás”, „vitéz lelke”, „érdem”, „tehetség” stb.).⁴⁸ A modern fordító, Nótári Tamás ezzel szemben nem kevésbé tudatos, hanem más nyelvi helyzetből dolgozik: a mai magyar nyelvben már jobban rögzültek és differenciálódtak azok a fogalmak („bátorság”, „erény”, „erély”, „helyes cselekvés”), amelyek a *virtus* különböző aspektusait fedik le. Fordítása ezért következetesebb terminológiai rendszert alkalmaz, ami a mai olvasó számára világosabb és könnyebben követhető, miközben továbbra is igyekszik érzékeltetni a latin fogalom többirányú jelentését. Így a két megoldás nem hierarchikusan, hanem történetileg különböző stratégiaként értelmezhető: Kazinczy a még formálódó magyar irodalmi nyelvben kísérletező, jelentésfeltáró módon közelít a *virtus*-hoz, míg Nótári egy már stabilabb fogalmi és nyelvi rendszerben törekszik a pontos, de egységes visszaadásra.

<i>Oratio in L. Catilinam, I</i>	Kazinczy	Nótári
I. (3) Fuit, fuit ista quondam in hac re publica virtus , ut vir fortes acrioribus supplicii civem perniciosum quam acerbissimum hostem coercerent.	Megvolt, megvolt hajdan hazánkban az a bölcs szertartás , hogy nagylelkű őseink sanyarubb fenyítéssel éltenek a gonosz hazafi mint a legdühösebb ellenség eránt. (2)	Volt, volt ezen államban hajdan ahhoz erély , hogy a bátor férfiak keményebb büntetésekkel sújtsák a veszélyes polgárt, mint a legádázabb ellenséget!
XII. (29) Quodsi ea mihi maxime in penderet tamen hoc animo fui semper, ut invidiam virtute partam gloriam, non invidiam putarem.	És ha azt rettegнем igen nagyon kellene is, én mindig olly gondolkozással voltam: hogy az érdem által keresett haragot dicsőségnek nézzem, ne haragnak. (14)	S még ha ez komolyan fenyegetne is, mégis mindig az volt a meggyőződés em, hogy a helyes cselekvés szülte gyűlöletet nem gyűlöletnek, hanem dicsőségnek kell tartanom.
XIII (32) Polliceor hoc vobis, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem , tantam in equitibus Romanis virtutem , tantam in omnibus bonis consensionem, ut Catilinae profectioe omnia patefacta, inlustrata, oppressa, vindicata esse videatis.	Ígérem néktek, Egybe-írt Atyák, hogy a Consulok olly vigyázással leendenek, ti végzéseitekben annyi hathatóságot , a Római Lovagrend annyi erőt , s minden polgárok annyi eggyességet fognak bizonyítani, hogy Catilínának eltávozása után mindent felfödvé, felvilágosítva, elnyomva, megbosszulva szemlélhessetek. (16)	Ígérem nektek, szenátorok: meglesz bennünk, <i>consulok</i> ban az éberség, bennetek a tekintély , a római lovagokban a bátorság és minden derék polgárban az egyetértés, hogy Catilina elvonulása után minden feltárára, napvilágra, lebírásra és megtorlásra kerüljön!

48 További példák (a szópárok közül az első Kazinczy, a második Nótári változata): In Cat. II. V (11) nagyság – bátorság; XI (25) rény – erény; In Cat. III. VI (14) bátorság – határozottság; XI (26) rettenhetetlenség – bátorság; XII (27) a lélek nagysága – bátorság; (29) erős lelkem – bátorság; In Cat. IV. III (5) személyesség – bátorság; VII (15) elszánás – bátorság; VIII (16) érdem – erőfeszítés; IX (18) tehetség – elszántság; IX (19) rettenhetetlenség – eltökéltség; X (21) vitéz lelke – bátorsága, vitézség – bátorság.

<i>Oratio in L. Catilinam, I</i>	Kazinczy	Nótári
Atque idem tamen stuprorum et scelerum exercitatione adsuefactus frigore et fame et siti et vigiliis perferendis fortis ab istis praedicabatur, cum industriae subsidia atque instrumenta virtutis in lubricine audaciaque consumeret.	És még is ugyan-ez, a’ fajtalan életnek ’s gonoszságoknak üzése által hozzá szokván a’ fázás, éhség, szomj’ és álmatlanságok’ tűrésére, ezektől erősnek vala kihirdetve, holott a’ szorgalom’ szereit ’s a’ rényre kívánt erőt vakmerő ’s buja tettekre vesztegette el. (21)	S ugyanezt az embert fajtalanságban és a bűntettekben szerzett jártassága ellenére, mivel hozzászokott a fagy, az éhség, a szomjúság és az álmatlanság elviseléséhez, társai bátornak magasztalták, noha a szorgalom kellékeit és a bátorság eszközeit kéjvágyban és elvetemültségben fecsérelte el.

2. Fordítói-kommentátori stratégiák a levelekben

Cicero levelei stílárius szempontból jelentősen eltérnek a beszédek retorikailag emelt nyelvétől, ugyanakkor ugyanannak a tudatos nyelvhasználatnak a másik pólusát képviselik.⁴⁹ A levelezés nyelve általában kötetlenebb, közvetlenebb és kevésbé díszített, de ez a látszólagos egyszerűség nem azonos a stílárius reflektálatlansággal: a levelekben is felismerhető a kifejezésmód tudatos alakítása, a hangnem finom modulációja és a kommunikációs helyzethez igazodó nyelvi regiszterváltás. Cicero levélstílusa így a cicerói próza variabilitásának egyik legfontosabb bizonyítéka: ugyanaz a szerző, aki a nyilvános beszédben a legmagasabb retorikai emelkedettséget valósítja meg, a magánlevelezésben képes a személyesség, a spontaneitás és az élőbeszédhez közeli kifejezésmód hatását kelteni. A levelek nyelvének sajátosságai közé tartozik a rövidebb, lazábban szerkesztett mondatok gyakoribb használata, a köznyelvhez közelebb álló szóhasználat, valamint az interakciós jelleg erős jelenléte (megszólítások, kérdések, reflexív megjegyzések). Ugyanakkor a stílárius különbségek nem abszolútak: a politikai vagy különösen fontos ügyeket tárgyaló levelekben a retorikai eszközök sűrűsödése, a periodikus szerkesztés és a hangsúlyos szóválasztás is megfigyelhető. A fordító számára ebből az következik, hogy nem egy egységes „levélstílust”, hanem folyamatosan változó regisztereket kell közvetítenie: a személyes hang közvetlenségét és a politikai diskurzus retorikai súlyát egyaránt.

A következő táblázat jól szemlélteti, hogy Kazinczy és a 21. századi magyar fordítás nem egyszerűen „pontosság” szerint állíthatók sorrendbe, hanem eltérő fordítói stratégiákat képviselnek, amelyeknek különböző erősségei vannak. Egyes helyeken Kazinczy követi szorosabban a latin szerkezetet vagy jelentést, másutt

49 Vö.: POWELL, „Cicero’s Style...”, 68–70.

viszont Nótári megoldása áll közelebb az eredetihez; a különbségek nem hibák, hanem eltérő döntések eredményei. Kazinczy gyakran él bővítő, körülíró fordítással, amellyel a latin szöveg implicit tartalmait teszi explicitté, illetve a retorikai hatást erősíti. Ez különösen a levelek esetében szembetűnő, ahol a személyes hangot, érzelmi árnyalatokat és pragmatikai viszonyokat részletesebben bontja ki. Ezzel szemben Nótári tömörebb, koncentráltabb megoldásokat alkalmaz, amelyek közelebb állnak a modern filológiai fordításideálhoz: a jelentést világosan és gazdaságosan közvetítik, kerülve a túlzott értelmező betoldásokat. Lássunk erre egy szemléletes példát!

[...] et huic **terrae filio nescio cui** committere epistulam tantis de rebus non audeo.
(Ad Att., 1, 13, 4)⁵⁰

Kazinczy fordítása:

[...] részint illy **föld' gombájára, mint a' ki neked ezt viszi**, illy sullyú levelet bízni nem merek. (160)⁵¹

Nótári fordítása:

[...] és nem merek egy ilyen kényes tartalmú levelet **egy tetszőleges földszülöttre** bízni.⁵²

Kazinczy „föld gombája” szókapcsolata jól mutatja, hogy a latin *terrae filio nescio cui* szerkezetben rejlő jelentés – amely körülbelül „egy ilyen, bármilyen, nagyon egyszerű emberre”, „egy ilyen akárcikre” utal, enyhe lenéző árnyalattal – nem pusztán lexikai, hanem stiláris természetű. Mind Kazinczy, mind a modern fordító igyekszik ezt a határozatlan, kissé pejoratív referenciát visszaadni, azonban eltérő eszközökkel élnek. A „földszülött” megoldás a szó szerinti jelentéshez áll közelebb, míg Kazinczy metaforikus úton közelít: a „föld gombája” kifejezés a földből esetlegesen kinövő, jelentéktelen dolog képét idézi fel, s így funkcionálisan megfeleltethető a latin *nescio quis* által sugallt értékítéletnek (vö. a mai magyar „tapló”

50 A levelek latin szövegéhez ezeket a kiadásokat használtam: Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad Atticum*, szerk. D. R. SHACKLETON BAILEY, vol. I, Libri I–VIII (Cambridge: Cambridge University Press, 1977); Marcus Tullius CICERO, *Epistulae ad familiares*, szerk. D. R. SHACKLETON BAILEY, vol. I, 62–47 B. C. (Stuttgart: Teubner, 1987). Itt és a táblázatokban megadom a latin szöveg bevett számozását.

51 Kazinczy fordításánál itt és az alábbiakban az 1837-es kiadás oldalszámait tüntetem fel.

52 Nótári Tamás magyar fordítását az alábbi kiadásból idézem: Marcus Tullius CICERO, *Összes levelei*, ford., tan., szerk. NÓTÁRI Tamás (Szeged: Lectum, 2021).

szó kettős, konkrét és átvitt, pejoratív jelentésével). Kazinczy megoldása ugyanakkor nemcsak metaforikus, hanem bővítő jellegű is: a „mint a’ ki neked ezt viszi” betoldás explicitté teszi azt a körülményt, amely az eredetiben csupán implikált, és ezzel erősíti a közlés pragmatikai keretét. Fontos azt is rögzíteni, hogy mindkét fordítás egyedi, nem bevett szóalakokkal él: sem a „föld gombája”, sem a „földszülött” nem tekinthető rögzült idiomatikus kifejezésnek, így értelmezésük az olvasó számára nem feltétlenül magától értetődő. Ez a jelenség jól példázza, hogy a fordítók – különösen Kazinczy – a hiányzó, stabil lexikai megfelelők helyett kreatív, gyakran egyszeri megoldásokkal próbálják megragadni az eredeti szöveg stiláris és értékjelölő árnyalatait.

Az alábbi táblázat azt is szemlélteti, hogy a fordítások közötti különbségek egyik oka a nyelvtörténeti helyzet. Kazinczy egy olyan korszakban alkotott, amikor a magyar irodalmi nyelv normái még alakulóban vannak, ezért fordításában természetesen keverednek archaikus, dialektális és újító elemek, ami íze- sebb, plasztikusabb szóhasználatot eredményez („tészem-ki magamat koczkára”, „makacsodott el”, „csintalankodásiddal”, „incselkedések”). Ezek a megoldások nemcsak stiláris sajátosságok, hanem a jelentés árnyalásának eszközei is. A 21. századi magyar fordítás nyelve sztenderdizált, a terminológia és a kifejezőképesség jóval rögzültebb, így a szöveg is egységesebb. A táblázat így rávilágít két különböző korszak fordítói gondolkodásának és nyelvi lehetőségeinek alakulására is.

<i>Epistulae ad Atticum</i>	Kazinczy	Nótári
nam mihi omnia quae iucunda ex humanitate alterius et moribus homini accidere possunt ex illo accidebant. (Ad Att. 1, 5, 1)	Valami ember embernek szívesség, szolgálatok, ’s társalkodási nyájasság által lehet, ő vala nekem. (131)	Minden öröm, amiben egy másik ember kedvessége és személyisége révén részünk lehet, általa osztályomul jutott. (I, 1, 1)
etenim cum multos dies aures meas Acutilio dedissem , cuius sermonis genus tibi notum esse arbitror, non mihi grave duxi scribere ad te de illius querimoniis (Ad Att. 1, 5, 4)	Ha nem sajnáltam sok napokig elkínozni fülcimet Acutiliussal (ismered az ember’ beszédességét), nyavalygásit sem restellem vala megírni (132)	Hosszú napokon át Acutiliust hallgattam ugyanis – szerintem jól ismered a stílusát -, s így habozás nélkül tájékozatlak panaszairól (I, 1, 4)
mecum Tadius locutus est te ita scripsisse, nihil esse iam quod laboraretur , quoniam hereditas usu capta esset . (Ad Att. 1, 5, 6)	Úgy mondja, írál neki; nem szükség hogy egyéb lépések tétessenek , mert az örökség el van idősülve . (132)	Tadius elmesélte ügye kapcsán, hogy azt írta neki: aggodalomra semmi oka , mivel a hagyatéki igény már elévült . (I, 1, 6)

<i>Epistulae ad Atticum</i>	Kazinczy	Nótári
Domum Rabirianam Neapoli, quam tu iam dimensam et exaedificatam animo habebas (Ad Att. 1, 6, 1)	A' Rabírius' házát, Nápolyban, melyet te gondolatidban már kipieczkezel, újra építél , (132)	Rabirius nápolyi házát, amit már gondolatban felmértél és felépítettél (I, 2, 1)
nos Tusculano ita delectamur ut nobismet ipsis tum denique cum illo venimus placeamus (Ad Att. 1, 6, 2)	Nekem olly kedves az a' Tusculánomom, hogy magamnak sohol inkább nem tetszem . (134)	Oly nagy kedvem lelem tusculumi birtokomban, hogy magammal is csak akkor vagyok békében, ha ott időzöm . (I, 2, 2)
cum incertus essem ubi esses, nolebam illum nostrum familiarem sermonem in alienas manus devenire (1, 9, 1)	nem tudván hol mulatsz, nem örömet tészem-ki magamat kockára, hogy az olly biztos levelek mint a' mieink , idegen kezekbe jussanak (136)	nem tudván, merre vagy – nem akartam , hogy bizalmas beszélgetésünk idegen kezekbe kerüljön (I, 5, 1)
genus hoc est voluptatis meae. quae γυμνασιώδη maxime sunt , ea quaero. (1, 9, 2)	Most ez minden szenvedelem , 's azon kapok, a' mi fényt adhat Gymnásiumomnak . (I, 5)	Ebben lelem gyönyörűségem : mindazt felkutatni, ami ligetemhez leginkább illik . (I, 5, 2)
Tulliola tibi diem dat, sponsorem non appellat . (1, 10, 6)	Tulliacskám téged törvény elibe idéz; kezeseddél semmi dolga . (138)	Tullia téged már felszólított, engem hív fel kezesnek . (I, 6, 6)
incredibile est quanto mihi videatur illius voluntas obstinator et in hac iracundia obfirmator (1, 11, 1)	nem hiheted te mennyire makacsodott-el keserűsége, 's mint nem enged semmi okoknak (139)	Hihetetlen, mennyivel makacsabbnak és haragtartóbbnak tűnik most a szememben. (I, 7, 1)
absente m umquam me abs te ludibrio laesum iri (I [V, 1], 1)	engem, a' távollévót, csintalankodásiddal megkímélsz , (147)	távolléteemben gúny tárgyává teszel (V, 1, 1)
ego urbem a domesticis insidiis et ab intestino scelere (2 [V, 2], 1)	a' várost a' belső incselkedések és gonosz tettek ellen én óltalmaznám (148)	én a fővárost védelmeztem a belső támadásokkal és gazsággal [...] szemben (V, 2, 1)

Cicero nyelvezete a fordítók számára különösen összetett kihívásokat jelent: egyszerre jellemzi a tömörség és a retorikai telítettség, a gondosan felépített periódusok, a csattanós fordulatok, valamint a finom jelentésárnyalatokra épülő szóhasználat. Gyakoriak a többértelmű kifejezések, a kontextusfüggő kulcsszavak és a stílári játékok, amelyek egyetlen latin szóba vagy szerkezetbe sűrítik a jelentést. Jó példa erre a levelekből a táblázatban idézett, „*Tulliola tibi diem dat, sponsorem non appellat*” típusú mondat, ahol a jogi terminusok és a családias hangnem sajátos keveréke jelenik meg: egyszerre hivatalos és játékos, amit nehéz úgy visszaadni, hogy mindkét réteg érvényesüljön. Hasonló nehézséget okoznak a sűrített

szerkezetek („*in alienas manus devenire*”), az idiomatikus fordulatok, illetve a retorikai párhuzamok és halmozások, amelyek formai és jelentésbeli szinten is kötöttek. Lássunk erre egy különösen nagy kihívást jelentő példát!

[...] *videsne consulatum illum nostrum, quem Curio antea ἀποθέωσιν vocabat, si hic factus erit, fabam mimum futurum? Quare, ut opinor, φιλοσοφητέον, id quod tu facis, et istos consulatus non flocci facteon.*

(Ad Att., I, 16, 13)

De nem látod e te is, hogy az a’ mi dicső Consulátusunk, mellyet Cúrio egykor Apotheosisnak (istenedés) szokott vala nevezni, ha Afrániusok lesznek Consulaink, valóságos komédiákká változnak-el? Nem bánhatunk tehát okosabban mint ha félre vonjuk ’s a’ tudománynak adjuk magunkat, a’ mit te már regolta cselekszel, ’s azt az egész Consulatus egy babnál sem becsüljük feljebb. (173)

Észleled, hogy *consulságom*, amit Curio korábban apoteózisnak nevezett, bohózáttá válik, ha ezt megválasztják? Ezért – úgy vélem – a filozófia felé kell fordulni, ahogy te is teszed, és fikarcnyit sem adni az efféle *consuli* méltóságra.

A vizsgált mondat lexikai szempontból több rétegben is kihívást jelent a fordító számára. Egyrészt a latin szövegben görög elemek jelennek meg (*ἀποθέωσις, φιλοσοφητέον*), amelyek Cicero leveleinek jellegzetes, művelt és enyhén ironikus regiszterét hordozzák: a görög terminusok egyszerre utalnak filozófiai diskurzusra és stiláris játékoságra. Másrészt idiomatikus kifejezések is nehezítik az értelmezést, mindenekelőtt a *flocci facere*, amelynek jelentése („sem mire sem becsülni”) nem vezethető le közvetlenül az alkotóelemekből. A mondat további sajátossága a *facteon* alak, amely a *faciendum (est)* körülírással szerkezet játékos, görög mintájú (*-τέον*) rövidítése: Cicero itt a latin és görög nyelvi elemek keverésével stiláris hatást is kelt, nem pusztán jelentést közvetít.

A magyar fordítók eltérő stratégiákkal reagáltak ezekre a nehézségekre. Kazinczy megőrizte és megmagyarázta az egyik görög szót, miközben a latin idiomatikus kifejezéseket konkrét, képszerű megoldásokkal adja vissza („egy babnál sem becsüljük feljebb”). Fordítása egyben bővítő jellegű is: több ponton kiegészíti az eredetit, ami a mondat értelmezését irányítja, ugyanakkor eltávolítja a cicerói tömörségtől. A modern fordító ezzel szemben inkább a jelentés gazdaságos visszaadására törekszik: a görög elemeket magyar megfelelőikkel helyettesíti („filozófia felé kell fordulni”), az idiomatikus kifejezést rögzült magyar frazémával oldja meg („fikarcnyit sem adni”), amely funkcionálisan megfe-

lel a latin eredetinek, bár elveszíti annak képszerűségét. A két megoldás közötti különbség jól mutatja a fordítói választás alapvető dilemmáját: a stiláris sajátosságok (nyelvkeverés, játékoság, képiség) megőrzése és a célnyelvi természetesség között fennálló feszültséget.

A negyedik táblázatban összegyűjtött példák azt mutatják, miként vezethetnek félrefordításokhoz vagy pontatlanságokhoz ezek a nyelvi sajátosságok. Kazinczy esetében a nehézségek több forrásból fakadhatnak: egyrészt a latin szöveg tömörsége és implicit jelentéstartalma miatt egyes viszonyok (pl. alany, tárgy, logikai kapcsolat) nem mindig egyértelműek; másrészt a kulturális és jogi terminusok (öröklés, jogi eljárások, vallási szokások) értelmezése is bizonytalanságot okozhat. Ehhez járul a fordítói módszer sajátossága: Kazinczy gyakran törekszik a jelentés kibontására és stiláris gazdagítására, ami néha eltolja az eredeti hangsúlyokat vagy általánosítja a konkrét utalásokat (pl. az egyes szám többes számként való értelmezése, vagy a személyes viszonyok módosulása). A táblázat tehát nem egyszerűen „hibák” gyűjteménye, hanem azt illusztrálja, milyen értelmezési döntések elé állítja a fordítót Cicero nyelve – különösen a levelek informális, mégis rendkívül árnyalt stílusa –, és miként vezethetnek ezek a döntések eltérő, olykor pontatlan megoldásokhoz.

<i>Epistulae ad Atticum</i>	Kazinczy	Nótári
quem cum esse offensio- rem arbitrarer, eas litteras ad eum misi (Ad Att. I, 5, 2)	A' mint őket összeháborodtaknak lenni megsejtém, nem másasztám- el megszóllítani levelem által (131)	Mivel szerintem igen dühös volt, levelet küldtem neki (I, 1, 2)
Aviam tuam scito desiderio tui mortuam esse, et simul quod verita sit ne Latinae in officio non manerent et in montem Albanum hostias non adducerent. (1, 3, 1)	Nagyanyádat a' teutánad vágás ölte-meg, 's eggyzersmind az a' rettegés, hogy a' Latíni férfiák el fognak maradni, 's ő nem láthatja- meg a' szép hosszú búcsút az Albáni hegyre. (140)	Tudnod kell: nagyanyád azért halt meg, mert hiányoztál neki, s afeletti aggodalmában, hogy a latin nők elhanyagolják kötelességüket, és nem visznek már áldozati állatokat Alba hegyére. (I, 8, 1)
Quod ad me de Hermathena scribis per mihi gratum est. est ornamentum Academiae proprium meae, quod et Hermes commune est omnium et Minerva singulare est insigne eius gymnasi. (1, 4, 3)	Felette kedves az nekem a' mit a' Hermathéna felől írsz, az igen illő dísze lesz Academiámnak, minthogy Hermes minden gyakorlás' helyein, Minerva pedig azon, [?] helyeiken állanak. (141)	Amit a Hermathéna szoborról írsz, igencsak kedvemre van. Ez volna ligetem illő ékessége, mivel Hermés minden liget ura, Minerva pedig egyénileg ezen liget dísze lenne. (I, 9, 3)

Arra vonatkozóan, hogy milyen kommentárt készített Kazinczy a fordításokhoz, szinte egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal. 1816-as tervei szerint kétnyelvű, bőséges kommentárral ellátott kiadás készült volna,⁵³ az 1837-es kiadás azonban csak a magyar szöveget tartalmazza, és csupán a Cicero-levelek szövegéhez kapcsolódnak magyarázó jegyzetek, igen kis számban.⁵⁴ Ezek a szómagyarázatok és rövid kommentárok elsősorban a klasszikus szöveg történeti, földrajzi és kulturális kontextusát teszik érthetővé a magyar olvasó számára: személyeket azonosítanak (pl. Piso proconsuli tisztsége), intézményeket magyaráznak, illetve olyan utalásokat tisztáznak, amelyek a korabeli olvasó számára sem voltak maguktól értetődők. Emellett filológiai jellegű megjegyzések is megjelennek (pl. a XVIII. levélhez kapcsolódó: „Nem tudatik, mellyikbe? és miért?”), amelyek a szöveg értelmezési bizonytalanságaira reflektálnak. A Cicero-levelekben több helyen is szerepelnek idézetek az *Iliászból*, ezek pontos helyét a jegyzetekben csak egy helyütt találjuk meg, a 201. oldalon. A magyarázatok nyelvezete rövid, tömör, gyakran egyszerűsítő, ami arra utal, hogy nem a filológiai apparátus teljességére törekszik, hanem a megértést segítő alapinformációk közlésére.⁵⁵

53 „Ciceróhoz ápr. közepén fogtam. A Catil. négy oratio, pro Milone és pro Marcello fogja tenni a kötetet. A deák textus alatta lesz a magyarnak s sok jegyzések követik.” „Kazinczy Helmecki Mihálynak, Széphalom, 1816. május 16.”, in *KazLev* 14:198.

54 Élete utolsó éveiben Kazinczy maga is készített bírálatokat a Magyar Tudós Társasághoz beérkezett kéziratokról. 1831. március 21-én Pesten kelt véleményében Lassú István Horatius-fordításai kapcsán szövé tette, hogy milyen könnyen készíthetett volna a fordító megfelelő kommentárt: „Semmi sincs könnyebb, mint Horátzra adni jó Magyarázatokot, minekutána, annyi sok mások után, Odájira Mitscherlich, a’ Sermókra pedig és az Epistolákra Wieland, ’s az egész Horátzra Nietsch, ’s ez gyermekeknek és férfiaknak, olly igen lelkes, olly igen bőv világosításokat adtak. Az újabb Commentátornak csak ezekkel kell férfiasan megismerkedni, ’s megválasztani a’ szükségést a’ feleslegestől, elhagyni a’mit a’ régibbek ollykor csak széles olvasottságok’ fitogtatására mondtak, ’s azt tiszta és csinos beszédben adni az ifjak’ kezébe, ’s megtette a’ mit tőle kívánhatunk. stb. stb.” MTA KIK RAL 9/1831, f. 1.

Kazinczy maga is évekig dolgozott a Horatius-episztolák Wieland-féle kommentárjainak fordításán; megjelenésüket nem érte meg. Lásd erről Fórizs Gergely tanulmányát a kötetben.

55 Például a X. levélben szerepel egy bizonyos Piso, az ehhez kapcsolódó jegyzet: „Cájús Calpurnius Piso, a’ Narbonai Gallia’ ekkori Proconsula” (143). A XXI. levélben szerepel egy pénzösszeg („háromezer sestertium”), az ide vonatkozó jegyzet: „Mai pénzben 300 for.; ’s minthogy akkor 35 tribus vala, egyetemben esztendőnként 10500 forintot” (173). Egy ’Rhinton’ nevű személy említésekor a XXIV. levélben: „Eggy Tarentumi régi Cómicus azon időkből, midőn ez a’ Város még független szabad társaság vala” (189).

3. Népnyelvi, tájnyelvi és egyéni elemek Kazinczy nyelvében

A következő táblázat azt szemlélteti, hogy Kazinczy fordítói gyakorlata nem írható le sem a szó szerinti hűség, sem a szabad átdolgozás egyszerű kategóriáival: sokkal inkább egy olyan egyéni, kreatív nyelvalakító eljárásról van szó, amely a latin szöveg retorikai hatását a magyar nyelv saját eszközeinek mozgósításával igyekszik újratemtetni. A példákban kirajzolódik, hogy Kazinczy nem elsősorban a latin lexikai megfelelők pontos visszaadására törekszik, hanem arra, hogy a szöveg érzelmi, pragmatikai és stiláris többletjelentéseit érzékletessé tegye, még akkor is, ha ez a célnyelvi regiszter elmozdulásával jár.

Ennek egyik legfeltűnőbb eszköze a népies, tájnyelvi és expresszív szókinccs tudatos bevonása. A táblázatban szereplő példák – mint a *'paczkázni'*, *'czimbora'*, *'pajtás'*, *'ólálkodni'*, *'feldorbézolták'*, *'zsványosság'* – azt mutatják, hogy Kazinczy a latin retorikai erőt a magyar élőnyelv plasztikus, gyakran erősen képszerű elemével adja vissza. E kifejezések sok esetben némi többlet-attitűdöt és értékítéletet is közvetítenek – ez különösen a modern magyar fordítással való összevetésben mutatkozik meg. Mindez egy következetes fordítói stratégia jele: annak a törekvésnek a megnyilvánulása, hogy Kazinczy a magyar nyelv rendelkezésére álló – még nem teljesen standardizált – eszköztárát a lehető legnagyobb kifejezőerővel mozgósítsa Cicero megszólaltatására.

<i>Orationes in L. Catilinam</i>	Kazinczy	Nótári
Quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? (In Cat. I, I, 1)	Meddig fog még paczkázni is rajtunk a' te őrzöngő dühöd? (1)	Meddig űz még gúnyt belőlünk őrzöngésed?
si neque nox tenebris obscurare coetus nefarios (In Cat. I, II, 6)	sem az éj nem fedheti-el homályával gaz czimboraídat (3)	sem az éj sötétje nem tudja istentelen találkozóitokat homályba burkolni
in meo lectulo (In Cat. I, IV, 9)	nyugalmás nyoszolyámban (5)	ágyamban
mihi consuli designato, Catilina, insidiatus es (In Cat. I, V, 11)	te, Catilína, utánam, kijegyzett Consul után, ólálkodtál (6)	rám, a megválasztott <i>consulra</i> lestél , Catilina
exulta impio latrocinio (In Cat. I, IX, 23)	örvendj átkozott zsványkodásidban (12)	ujjong istentelen gazztetted felett
latrocinium [...] nominaretur (In Cat. I, X, 27)	haramiáskodásnak nevezetessék (13)	rabló-hadjáratnak [...] lehessen nevezni
Sine dubio perdidimus hominem (In Cat. II, I, 1)	Minden bizonnyal elvesztettük a' fene embert (17)	Kétségtelenül megsemmisítettük [...] ezt az embert
retorquet oculos profecto saepe ad hanc urbem (In Cat. II, I, 2)	szemeit gyakran visszavicsoritja a' város felé (18)	nyilván gyakran pillant vissza e városra

<i>Orationes in L. Catilinam</i>	Kazinczy	Nótári
ne ullo in angulo totius Italiae (In Cat. II, IV, 8)	nem akármely szugolyában is Italiának (20)	egész Itália egyetlen szegletében sem
se non eiusdem prope sodalem fuisse commemoret (In Cat. II, V, 9)	Catilinát csaknem pajtásaként ne emlegesse (21)	ne vallaná magát Catilina bizalmas barátjának
fortunas suas obligaverunt (In Cat. II, V, 10)	a’ mit a’ Szerencsétől kaptak, feldorbézolták (21)	vagyonukat elzálogosították
Quodsi in vino et alea comissiones solum et scorta quaerent (In Cat. II, V, 10)	Ha bor és kockza mellett csak dőzsölést , csak czafrákat keresnének (21)	Ha csak borral és szerencsejátékkal múlatnák az időt , és szajhákat követelnének

A Cicero és Kazinczy nyelvhasználata közötti különbségek értelmezésekor döntő jelentőségű a két nyelv történeti állapotának eltérése. J. G. F. Powell rámutat, hogy Cicero prózájában a szóképlet, a mondat szerkesztés kidolgozottsága és a stiláris regiszter egymással szoros összefüggésben működik: a magasabb regiszter rendszerint bonyolultabb szintaktikai struktúrákkal és fokozott retorikai intenzitással társul, míg a közvetlenebb megszólalás egyszerűbb nyelvi eszközökkel él. Ez a differenciáltság azonban egy már stabilizálódott irodalmi nyelv feltételei között jön létre, ahol a különböző stiláris szintek viszonylag világosan elkülönülnek.⁵⁶

Ezzel szemben a magyar nyelvújítás korában a stiláris differenciáltság maga is kialakulóban volt. A korszak kutatói hangsúlyozzák, hogy a „fenntebb stíl” megteremtése a nyelvújítás egyik központi célkitűzéseként fogalmazódott meg, vagyis a regiszterek elkülönülése nem adottságként, hanem programként volt elgondolható.⁵⁷ Kazinczy tevékenysége ebben az összefüggésben nem egy meglévő normarendszer alkalmazásaként, hanem annak formálásaként értelmezhető. Szathmári István megfogalmazása szerint Kazinczy munkásságát áthatja a stiláris tudatosság, ugyanakkor ez a tudatosság egy olyan nyelvi közegben érvényesül, amelynek normái még nem szilárdultak meg.⁵⁸ Ruzsiczky Éva klasszikus vizsgálata megerősíti ezt a képet: Kazinczy szókinccse erősen heterogén, és tájnyelvi, köznyelvi, valamint újonnan alkotott elemek együtteséből épül fel, amelyek stiláris értéke nem minden esetben rögzült.⁵⁹ Ebből következően a különböző nyelvi elemekhez nem mindig rendelhető egyértelmű regiszterérték, ami megnehezíti a stilá-

56 Vö. POWELL, „Cicero’s Style...”, 73–74.

57 CZIFRA Mariann, „A magyar nyelvújítás és Kazinczy második Orthologus és Neologus-a”, *Magyar Nyelv* 112, 3. sz. (2016): 307–314, 312–313.

58 SZATHMÁRI István, *Kazinczy és irodalmi nyelvünk* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 52–58.

59 RUZSICZKY Éva, *Irodalmi nyelv szókinccsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájszóhasználatára alapján* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 112–130.

ris rétegek következetes elkülönítését. A tájnyelvi elemek használata így nem feltétlenül a normától való eltérésként értelmezendő, hanem a stiláris differenciálás kísérleteként egy még formálódó nyelvi rendszerben. A problémát tovább bonyolítja, hogy a korszak nyelvhasználatáról rendelkezésünkre álló forrásanyag erősen korlátozott és szelektív: elsősorban irodalmi és művelt nyelvi szövegekből áll, míg a beszélt nyelv és az alacsonyabb regiszterek csak közvetve rekonstruálhatók.⁶⁰ Ennek következtében nem dönthető el teljes bizonyossággal, milyen mértékben különülnek el Kazinczy nyelvében a különböző stiláris szintek, illetve miként viszonyulnak ezek a korabeli magyar nyelvhasználat egészéhez. Ebben az értelemben Kazinczy nyelvi megoldásai – beleértve a tájnyelvi elemek alkalmazását is – inkább a regiszterképzés lehetőségeinek kísérleti feltárásaként, semmint egy már kialakult stiláris rendszer következetlen működtetéseként értelmezhetők.

VI. A Magyar Tudós Társaság szerepe a Cicero-fordítások ellenőrzésében

A Magyar Tudós Társaság már működésének első évtizedében meghatározó szerepet játszott a magyar nyelvű Cicero-fordítások ellenőrzésében és kiadásában. Az 1830-as években a klasszikus szerzők fordítása egyre inkább intézményes keretek között zajlott: a fordítók a Társaság elé terjesztették kézírataikat, ahol szakértő tagok bírálták el azokat. A fennmaradt bírálatok tanúsága szerint a Társaság szigorú és összetett szempontok alapján ítélte meg a fordításokat. 1832–1833 folyamán Katona Dienes és Perlaky Sándor Cicero retorikai műveinek (*De oratore*, *Brutus*, *Orator*) fordítását nyújtották be. A kéziratokat Toldy Ferenc, illetve Dessewffy József véleményezték, és mindkét esetben elutasító döntés született. (A vélemények teljes szövegét lásd a *Függelék*ben.) A kritikák szerint „sem a magyar szövegnek nyelve, stílusa, sem az eredeti művek tolmácsolása nem nyerte el a cenzorok tetszését”, ami világosan mutatja, hogy a Társaság nem pusztán a tartalmi megfelelést, hanem a stiláris minőséget is alapvető követelménynek tekintette.

A bírálatok különösen értékesek azért, mert általános fordításelméleti elveket is megfogalmaznak. Toldy egyik jelentésében hangsúlyozza, hogy „nem elég egyedül a’ dolgot [...] hűségesen visszaadni”, hanem a fordítónak „magát a’ szerzőt is, előadása’ minden fő és aprólékos tulajdonival” kell átültetnie. A fordítás célja tehát az, hogy „azon behatáshoz hasonló behatást tegyen az olvasóra, millyet az eredeti teszen”. Ez az elv egyértelműen túlmutat a szó szerinti hűségen: a stiláris és retorikai sajátosságok visszaadását is megköveteli.

60 CZIFRA, „A magyar nyelvújítás...”, 312.

A Cicero-fordítások esetében ez különösen nagy kihívást jelentett. A bírálók szerint a gondolatokat „egész alakjában, egész gömbölyűségében” kell előállítani, s ehhez a „szavak’ megválasztása, helyezése, sora, egybefüzetete” egyaránt hozzájárul. A fordításnak nem csupán érthetőnek kell lennie, hanem a nyelv zenei, „lejtő” mozgását is vissza kell adnia. A „hívtség’ és érthetőség” mellett tehát „még sok egyébnek is hozzá kell járulni egy jó fordításban”.

Ezek az elvek szoros összefüggésben állnak Kazinczy fordítói felfogásával. Nem véletlen, hogy a bírálatokban egyetlen magyar hivatkozási alapként az ő neve jelenik meg. Dessewffy – némileg átalakítva – Kazinczy 1824-es *Catilina*-kiadásának előszavából idéz, amikor Cicero stílusát jellemzi: „szabadon ömlöng”, „bőven szeret áradozni”, „mesterségét [...] szerényen rejtje el”, és „változtatja színeit”. E jellemzés nemcsak a római szerzőre, hanem közvetve a helyes fordítói módszerre is vonatkozik: arra, hogy a fordításnak ezt a mozgékonyt és gazdagot kell visszaadnia.

A bírálatok egy másik fontos tanulsága a terminológiai kérdések súlya. Jó példa erre a latin *’orator’* magyar megfelelőjéről szóló diskurzus. A *’szónok’* szó elégtelenségét hangsúlyozva felmerül az *’ékesszólló’* vagy *’ekesenszólló’* használata, ami jól mutatja, hogy a fordítás nem pusztán jelentésátvitel, hanem a magyar nyelv fogalmi készletének alakítása is.

Mindezek alapján világosan kirajzolódik a Magyar Tudós Társaság normaképző szerepe. A fordításokat nem elszigetelt teljesítményként, hanem a magyar irodalmi nyelv fejlődésének eszközeként értékelték. Azok a munkák, amelyek nem tudták visszaadni a cicerói stílus komplexitását, nem részesültek támogatásban; ezzel szemben Kazinczy fordításai – amelyek a retorikai hatás újratemtésére törekedtek – implicit mércévé váltak. Munkássága így kettős módon is hatott: egyrészt konkrét fordításai révén, másrészt fordításelméleti megállapításai által. Az általa képviselt elv – hogy a fordító ne tolmácsként („*interprest*”), hanem szónokként („*orator*”) járjon el – a Társaság bírálati gyakorlatában is visszaköszön. A Cicero-fordítások ellenőrzése tehát egyben a magyar irodalmi nyelv normáinak kialakítását is szolgálta, s ebben a folyamatban meghatározó volt Kazinczy szerepe.

VII. Összegzés

A vizsgálat alapján Kazinczy Cicero-fordításai olyan tudatos, elméletileg reflektált vállalkozásként értelmezhetők, amelyben a fordítás nem pusztán közvetítő, hanem aktívan nyelvalakító tevékenység. Kazinczy fordítói gyakorlata szoros összefüggésben áll saját fordításelméleti megfontolásaival: a szó szerinti és a hatásra törekvő fordítás közötti feszültséget következetesen a stiláris és retorikai hatás

elsődlegessége felől oldja fel. Ennek megfelelően a latin szöveg lexikai és szintaktikai sajátosságait gyakran a magyar nyelvben rendelkezésre álló, részben még kialakulóban lévő eszköztár segítségével, kreatív módon alakítja át. A példatár részletes elemzése kimutatta, hogy Kazinczy fordításaiban visszatérő jelenség a bővítő, értelmező fordítás, valamint a népies, tájnyelvi és expresszív elemek bevonása. E megoldások nem egyszerűen a szó szerinti megfeleltetés hiányából fakadnak, hanem a cicerói szöveg retorikai feszültségének, invektív jellegének és beszédszerűségének újratereemtésére irányuló tudatos törekvésként értelmezhetők. A vizsgálat ugyanakkor azt is megmutatta, hogy e stratégia következtében a cicerói regiszterek kiegyensúlyozott rendszere a magyar szövegben szükségképpen módosul: a stílárius különbségek gyakran nem a latin mintát követő differenciálásban, hanem a magyar nyelv sajátos, gyakran heterogén eszközeinek mozgósításában jelennek meg.

A tanulmány új eredménye annak bemutatása, hogy Kazinczy fordítói gyakorlata csak a korszak nyelvtörténeti kontextusában érthető meg teljes mértékben. A magyar irodalmi nyelv a nyelvújítás idején még nem rendelkezett stabil regiszterrendszerrel és kellően differenciált szókézzel, ami alapvetően meghatározta a fordítás lehetőségeit és korlátait. Ebben az összefüggésben a Kazinczynál megfigyelhető stílárius megoldások nem elsősorban következtelenségként, hanem a stílárius differenciálás kísérleteiként értelmezhetők. Újdonságként emelhető ki továbbá az intézményi recepció bevonása a vizsgálatba. Az akadémiához beérkezett Cicero-fordítások bírálatainak elemzése rávilágított arra, hogy Kazinczy fordítói gyakorlata már kortársai számára is viszonyítási pontként szolgált, és a fordításról folytatott diskurzusban normatív szerepet töltött be. A függelékben közölt bírálatok nemcsak e recepció konkrét dokumentumai, hanem egyben a korszak stílárius és fordításelméleti elvárásainak fontos forrásai is.

Kazinczy Cicero-fordításai nem elszigetelt jelenségként értelmezendők, hanem egy tágabb, több évtizeden átívelő fordítói hagyomány részeként. Éppen ezért indokolt lehet a kutatás kiterjesztése más korabeli és későbbi Cicero-átültetésekre is: egyrészt a Kazinczy előtti és vele párhuzamosan működő fordítók – így Kovásznai Sándor, Virág Benedek vagy Grosser János – munkásságának, másrészt a 19. század folyamán született átültetések – például Pintér Endre, Sárváry Béla, Mikes Lajos, Szalay László és Fábrián Gábor művei – összehasonlító vizsgálata további fontos szempontokkal gazdagíthatja a képet. Az ilyen irányú kutatások lehetővé tehetik annak pontosabb feltérképezését, miként alakult a cicerói stíluseszmény magyar recepciója, hogyan változtak a fordítói stratégiák és normák, valamint milyen módon járultak hozzá ezek a vállalkozások a magyar irodalmi nyelv fejlődéséhez. Ezzel nemcsak a magyar műfordítástörténet és nyelvtörténet nyerhet új adalékokat, hanem a hazai klasszika-filológia története is árnyaltabban lesz rekonstruálható.

Függelék

1.

RAL 13/1835 Toldy Ferenc véleménye Cicero szónoklatairól

M. T. Cicerónak a’ Szólás mesterségéről írott munkái. 1. A’ Szóló, Quintus öcséhez. 2. Brutus, vagyis a’ nevezetes szólók. 3. A’ Szóló, M. Brutushoz. Olivetus József ... kiadása szerint magyarázta Katona Dienes ..., Kalocsán, 1832.

M. T. Cicerónak három könyve a’ Szónokrul. Magyarázta Perlaki Perlaky Sándor, 1833.

Midőn bármely literaturának valamely classicus írója’ fordításáról van szó; bíráló’ véleménye szerint nem elég egyedül a’ dolgot, melly az eredetiben foglaltatik, hűségesen visszaadni; – mi a’ fordítónak mindenütt szoros tiszte –; hanem magát a’ szerzőt is, előadása’ minden fő és aprólékos tulajdonival, minden kényességeivel: a’ mennyire t. i. a’ fordító nyelve, characteré’ és gyökeres sajátságai’ feláldozása nélkül engedi. Csak így fog a’ fordítás azon behatáshoz hasonló behatást tenni az olvasóra, millyet az eredeti teszen; csak így érezhető azon álláspont, mellyet az eredeti a’ maga literaturájában elfoglal; csak illy nemű fordítások’ gyűjteménye leszen egy vagy más literatura’ tükre; ’s végre, csak illy általtételek vannak valamely nyelv’ belső hasznára, gyarapítván annak formáit, előidézvén kebeléből eddig rejtezve volt szépségeket, kifejtvén belőle nem ismert kényességeket; és sokoldalúsággal ruházzván azt fel, untató, kellem nélküli egyhangúság, fészesség helyett. Mit nyert a’ franczia nyelv az által, hogy századokig a’ görög literaturához jártak iskolába mívelői? Nem igyekezzvén annak szellemét is általhozni, melly az előadásban fejezi ki bélyegét; ugy szólt nálok Demosthenes mint Bossuet: ’s csak nevek és dolgok éreztették, hogy nem Párizsban vagy Bordeauxban, hanem egy egészen más ég alatt, más korban és nép között vagyunk. Ellenben, honnan a’ német nyelv’ azon sokoldalúsága, azon tömérdek gazdagsága a’ formákban, mint a’ külön nemzetek’ classicusainak előadása’ külön hangjait híven másoló igyekezetben? ’S mi tészí azt, hogy Kazinczynál másképp szól Marmontel és Klopstock, Cicero és Sallust? Az intést e’ nagy irónk megadta; nekünk kötelességünk azt szem előtt tartanunk, ha nyelvünket mind azon különmű szépségekkel fel akarjuk ruházni, mellyekkel illy befolyásokat nem használhatott vagy nem használt nyelvek egyenként birnak; ’s szem előtt kell tartania a’ fordítónak, ki több mint grammaticus lenni akarván, nem egyedül szavait ’s ezeknek hideg értelmét, hanem, művészként, szellemét is le kívánja másolni prototypusának.

'S illy szempontból ítélvén bíráló, egyikét sem bátorkodik a' neki megvizsgálás végett kirendelt kéziratoknak nyomtatásul ajánlani: annyival is inkább, mivel ezen országos intézet, ha tökéletes műveket nem nyujthat is mindig, még is a' literatura' egyes ágaiban haladást kívánván eszközölni, olly dolgozatokat nem pártfogolhat, mellyek az eddig birtak megett elmaradoznak. Cicero' magyar fordítói közt fellépett, ez előtt harmincz évvel, Virág is, Catoval és Leliussal; 's már nála a' grammaticai hűségén, 's azon két nyelv tökéletes birásán kívül, mellyből és mellyre fordított, az általunk kimondott elv' szerencsés sejdítése is érezhető: a' miért, harmincz év után, legrosszabb esetben, legalább hátra menni nem szabad.

A' jelen kéziratok' szerzői pedig Lelius' fordítójától valósággal igen elmaradtak. Félénken az eredetinek szavaihoz tapadva, nem lelkéhez: fordításaik igen gyakran az értelmet sem adják vissza, legalább nem értelmesen, a' formákat soha sem; 's e' mellett azon nyelven, mellyre fordítanak, minden nyomon erőszakot visznek véghez. Érzik ők hogy híven illik fordítani, de nem azt is, hogy e' hűség miben áll? Az a' különbség mindazáltal – ha általában nem is, de többnyire – megvan a' két író munkája közt, hogy P. félénkebben, 's azért homályosban is, 's a magyar nyelvet sűrűbben sértegetve, ír; K. ellenben kevesbbé érzi a' fordítói béklyókat, de olly iskolai áradozással teljes, sok szavú, vizenyős, annyira minden kellem nélkül való, hogy dolgozata szintolly kevéssé elfogadható mint az elsőé. Cicero' bősége nem grammaticai, hanem rhetori bőség, 's a' kettőt jól meg kell különböztetni. Ó azon egyet több szóval szereti gyakran ejteni; de ezek nem heverő szavak, hanem a' kérdéses dolgot lehető legtöbb oldalról festők; 's azt mindenkor nyomosbbá, a' numerust tökéletesbbé tevők.

Bírálónak ezen nézetei a' két rendbeli fordításról, számos helyeknek mind az eredetivel, mind egymással gondos öszve hasonlításának következtetései. Bárhol üttetik fel a' két dolgozat, a' világosság, szépség, numerus és helyes magyarság hiánya mindenütt érezhető. Azért sok helyett, egy hely hozatik fel berekesztésül 's a' mondottak bizonyosságul.

Cicero, de Oratore, L. II. Ernesti kiadása szerint I. 5.

Katonánál I. 89.

Perlakynál a' VI' füzet 14. lapján.

Quorum consilium quale fuerit, nihil sane ad hoc tempus; illud autem est huius institutae scriptionis ac temporis, neminem eloquentia non modo sine dicendi doctrina, sed ne sine omni quidem sapientia florere umquam et praestare potuisse.

[II] Etenim ceterae fere artes se ipsae per se tuentur singulae; bene dicere autem, quod est scienter et perite et ornate dicere, non habet definitam aliquam regionem, cuius terminis saepta teneatur: omnia, quaecumque in hominum disceptationem cadere possunt bene sunt ei dicenda, qui hoc se posse profitetur, aut eloquentiae nomen relinquendum est.

Katona: Kiknek értelmek kicsodás volt légyen, erre az üdöre semmiképpen sem tartozik. Az pedig ehhez az elkezdett íráshoz, és üdőhöz való, hogy az ékesszólásban nem csak a’ szólás’ tudománya nélkül, hanem ugyan minden bölcsesség nélkül sem virágozhatott, és elő sem kelhetett volna soha senki is. Mert a’ többi mesterségek majd saját tehetségekkel oltalmazzák mindnyájan magokat: a’ jó szólásnak pedig, melly annyi, mint tudós, ügyes és ékesszólás, nincsen valamely meghatározott vidéke, mellynek széleitől bekerítve tartassék vala.

Perlaky: De ezen vélekedés’ megítélete nem tartozik ide. Minthogy annak megfejtése a’ tárgya ezen értekezésnek: hogy nem csak a’ szólástudomány, hanem még minden bölcsesség nélkül sem diszeskedhetik valaki szónoki dicsőséggel. Mert csaknem minden más művészetek magoknak elégségesek, hanem azon tudománynak jól, azaz belátással, helyesen ’ ékesen szólni, nincs valamely bizonyos megyéje, mellynek határi bekerítnék.

Schedel Ferencz sk r. tag

2.

RAL 48/1835 Dessewffy József véleménye Katona Cicero-fordításáról (Szentmihályszabolcs, 1835. augusztus 24.)

A’ magyar tudós társaság’ egyik héti üléséből történt felszólítása után, az alulírttnak véleményre, Cicerónak a’ szószóllás mesterségéről írott munkái fordításáról Katona Dienes Kegyes iskolabeli szerzetes által, Olivet József a’ francia Akadémia tagjának 1758ban Genovai harmadik kiadása szerint

Nem foglalja magában ezen fordítás Cicerónak minden szónoklati munkáit, hanem egyedül szószóllóját Quintus öccséhez három csere beszédben, vagyis szóváltásban, azután Marcus Brutussát, az az: a’ nevezetes szószóllókrul egyvégre M. Brutushoz ismét a’ szószóllókrul megint csak egy könyvbe foglalt munkáit. A’ négyből ránk maradt két könyv, a’ szónoklati fellelésről, valamint a’ topikák az az: a’ szónoklati okadások’ kutfejeiről Trebatiushoz, és a’ mással szóllás (dialogus)

a' szószóllási osztályozatokról, nem különben a' szószóllók' legjobb neméről írott szintúgy gyönyörű értekezései Cicerónak, nem foglaltatnak ezen még 1832-dikben Kalocsán készült fordításban, melyre nézve

Illó mindenek előtt, a' kegyes iskolás szerzetes' törekvését dicsérettel megemlítenem nem csak azért, mert eddig elé nem tudok honfiaink közül senkit, ki Cicero' ezen szónoklati kincseit honni nyelven előttünk megnyitotta volna; de főleg, mivel, ha valakitől, Cicerótul telt ki az ékes-szóllásról ékesen szóllani, mostmár virágzó serdületre induló nyelvünket pedig semmi se törheti meg és simíthatja ki egyszer'smind jobban olly akár régi, akár újjabb, kivált classicus munkák' által-tételénél, mellyekben a' szabályok a' példázmánnyal mintegy kézen fogva, legbarátságosabb összefüggésben mutatkoznak.

Éppen azért tehát, mivel Cicero' némelly legfőbb szónoklati munkájának legelső magyartatját vesszük Tisztelendő Katona Dienes Ur' fordításában, illik olly igen kíméllettel ugyan, azomban úgy arról szóllani, hogy az érdeemes fordító ne csak újj ösztönt nyerjen efféle dolgozatokra, hanem nyelvünknek (holott némelly túlságok vegyülete közt) már eddig is geniossza csorbulta nélkül sok akadályokon keresztül tört képességénél fogva, fordítását mind nagyobb meg nagyobb tökélyre vinni iparkodják.

Ha igaz, hogy két nyelvnek szellemétől kell a' fordítónak meg ihletni, és tilos neki akár szerzője' gondolatának értelmén, akár pedig honni nyelvén, mellyre lefordít, erőszakot tennie; úgy nem kevésbé szükséges az írónak kit nyelvünkbe általöntünk, lelkét jól és telyesen felkapni, 's azt a magunkéba mintegy beléoltani. Kazinczy Cicerót mint írórt így bélyegzi:

„Úgy szóll mint Romának minden más fia; de lelkesebben, több tudománnyal, több gonddal, szabadon ömlöng, őt viszi a' beszéd, nem azt ő, bőven szeret áradozni, neki a' sima kedves, a' kigyalult; mesterségét, gondjait, még a' hol fél napokat pazarla is két három sora' kisikarlására, szerényen rejti el, megelégli a' szokottat, mit minden érthete, és egyszerre érthete, 's az illyet csak nemesítgeti, változtatja színeit. Cicerónak arczában szépség van, és erő, az, és ez egy mértékben nyugalomban. A' Cicero' múzsája halad tárgya felé, mint a' kinek dolga van, 's nem is óhajt tetszeni, nem fogja megfárasztatni elkészült fordítóját.”

Nehéz lenne talán megkértleni mind ezeket, az utolsót kivéve, meg Cicerónak a' szokotthoz mindenkori szoros ragaszkodását, különben nem emelhetne volna ő olly igen, még a' maga korában is nem kevés szükölködései közt és éppen azok miatt szüntelen fejlődő, bővülő és jelessen általa dúsult római nyelvet; de az ő fortélya (ha nem hibázom) abban tünt ki leginkább, hogy a' még nem szokottat ajkán és tolla alatt, könnyen érthetősége által, azonnal szokottá tevén, az új, akár honni, akár külföldi szebb nyelvfordulatokat pedig, római nyelvének erőszakol-

tatása nélkül, sok, helyes, nagy, szép gondolatai’ ’s érzetei’ valamint ömledező szóllásának folyama’ segéljével, szerencsés újjitgatásainak örülő hallóival és olvasóival megizlelteté.

E’ szerint és ez okon senki se szorongathatja meg talán úgy legkészsültebb fordítóját, mint éppen Cicero, kiről azt hiszem, hogy mindenha, midőn irt is, hallá maga magát beszélni; az én érzetem legalább mikor őt olvasom, azon kellemes lebegéshez hasonlít, melly láncz-hidon mentemben fog el és ingat biztosan engemet. Valóban nem „elég” pusztán adni fordításban egyedül a’ gondolatokat, de szükséges a’ szavak’ megválasztása, helyezése, sora, egybefüzeté által minden melletties megfogatokkal azokat úgy kialakítani, hogy mindenha természetök szerint illő ’s illető hangzattal, mennyiben nyelvünk’ geniössza tűri, mintegy lejtve mozogjanak. Szaporodtak kétségkívül ösmereteink az újjabb időkben; de a’ gondolatok’ élénk és bájos előadásában, még soká és sokat fogunk tanulhatni a’ görögöktől és rómaiaktól. A’ hívség’ és érthetőséghez tehát, melly két fő tulajdon, még sok egyébnek is hozzá kell járulni egy jó fordításban. Ugyan jól kell megforgatni minden szó-fogatban a’ gondolatot, még azt egész alakjában, egész gömbölyüségében előállítani lehessen. A’ régiek, kivált Cicero (már nyelvök’ nagyobb képessége miatt is e’ tekintetben) a’ fő megfogatot jelölő szavakat nagyon ügyesen érték oda helyezni, hol legfogatosabban hullanak füleinkbe. – Olykor szónk hibázik az eredetinek tellyes kitételére, máskor a’ kép vesztene vagy bájából vagy erejéből, ha szórul szóra közlenők, némelykor bármi hathatós vagy kellemes legyen a’ fordulat, nem alkalmazható nyelvünkben, hát a’ szónoki mértéknek nem kell e néha feláldoznunk a’ szóértelme’ pontosságát? A fordítói hívség tehát egyedül abban állhat, hogy a’ gondolat’ velejét, lelkét, szóhoz nem ragaszkodva, testestül együtt, de nem czifra, nem sújtásos, nem paszomántos, hanem csinos honni köntössel fel ruházzuk, menetelét pedig az eredeti szerző’ elméje’ utjain vezetgessük, mi nem csekély feladás, és talán nehezebb, sőt olykor gyenialissabb is eredeti dolgozatánál, azért mondhatta I. Fridrik Delille által készült Virgil Georgikonainak francia fordításáról „cette traduction est l’ouvrage le plus original du siecle” ezen fordítás századunk’ legeredetibb munkája. Ennél fogva mindenkor mind inkább jobbak a’ későbbi fordítások az előbbeknél, ezek hát méltán érdemlenek engedékenységet és kíméletet.

„boldogtalan *Metaphysica*”

Kazinczy Sallustius-fordításáról

Kazinczy Ferenc pályáját végigkísérte a maga számára választott nagy feladat, Sallustius a maga minőségében magyar nyelvre fordítani. Szörényi László véleménye szerint Kazinczy talán ezt a munkáját tekintette legfontosabb vállalkozásának.¹ A *Pályám emlékezete* tanúsága szerint a fogság éveiben is vele voltak a római szerző munkái, és már akkor belekezdett a fordításukba.² A feladat egész életében foglalkoztatta: újra és újra visszatért hozzá, folyamatosan javította és átdolgozta a szöveget. Többször is úgy tűnhetett, hogy munkáját befejezte, ám sohasem volt elégedett az eredménnyel, ezért minden lezárás egy újabb revízió kiindulópontjává vált. A kéziratok száma gyarapodott, de Kazinczy haláláig nem láthatta fordítását nyomtatásban. A mű végül – vélhetőleg a legutolsó kézirat alapján – barátai és örökösei gondozásában jelent meg 1836-ban, a Magyar Tudós Társaság *Római Classicusok Magyar Fordításokban* című sorozatának első köteteként: *C. C. Sallustius' épen maradt minden munkái*. A történet önmagában is felveti a kérdést: mi tette ezt a vállalkozást ilyen kivételesen fontosá Kazinczy számára? Miben különbözött ez a fordítás a többitől, amelyeket befejezett és publikált?

* A tanulmány az *Irodalom és fordítás a magyar kulturális örökségben* című kutatási projekt (Advanced 150848) támogatásával jött létre.

1 SZÖRÉNYI László, „Kazinczy Sallustius-fordítása”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 112–118 (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 112.

2 Kazinczy Sallustius-fordításai irodalomtörténetileg jól felderített területnek számítanak. A kutatás alapvetése már a 20. század elején megtörtént, Legutoljára Horváth Balázs adatgazdag és fontos eredményeket hozó tanulmánya jelent meg: HORVÁTH Balázs, „Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása”, *Corrolarium* 2 (2014): 4–16.

A fordítások története, valamint Kazinczy ezekre vonatkozó megjegyzései a filológiai kutatásban már jelentős figyelmet kaptak. Szörényi László, Horváth Balázs és Miskolczy Ambrus tanulmányai összegyűjtötték a fordításokra vonatkozó naplórészleteket és a levelezésben található utalásokat, így az anyagfeltárás ezen a téren lényegében lezártnak tekinthető. A kutatás számára azonban további lehetőségeket kínálnak maguk a fennmaradt fordításszövegek. Ezek elemzése közelebb vihet annak megértéséhez, milyen fordítói elvek és stiláris törekvések alakították Kazinczy munkáját.

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára három, könyvként bekötött kéziratot őriz.³ Közülük a legkorábbi, az 1813-as csak a *Catilina* fordítását tartalmazza, Kazinczy fordítói és filológiai jegyzeteivel együtt. Az 1826-os kézirat már az első teljes gyűjteménynek tekinthető: a *Catilina* mellett a *Jugurtha*, valamint a *Római História* és a Caesarhoz írt két levél is szerepel benne.⁴ Ugyanezeket az írásokat találjuk meg az 1829-es kéziratot kötetben is, amely nem azonos az 1836-ban nyomtatásban megjelent szövegváltozattal. A kiadás alapjául szolgáló kézirat nem maradt fent.

A fordítások értelmezésében különösen fontos szerepet játszanak a hozzájuk kapcsolódó előszavak. Az 1813-as változat előtt ilyen nem szerepel. 1824-ben azonban Kassán megjelent egy különös kis füzet: *Kazinczy' Előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz. A' Cicero' első Catilinariájának első fejezetével*.⁵ Az ebben olvasható, nyomtatott *Előbeszéd* nyolc oldalt tesz ki (3–10). Az 1826-os változat előtt egy szintén nyolc oldalas, de természetesen kéziratot *Előbeszéd* olvasható, amely nem azonos a két évvel korábban nyomtatásban megjelent szöveggel. Az 1829-es kézirat szövegében ugyancsak *Előbeszéd* címmel egy jóval rövidebb, mindössze másfél oldalas, az előző két szövegnek csak a bevezető gondolatait felidéző, de azokkal ezúttal sem teljesen megegyező változat szerepel. Az 1836-ban nyomtatásban megjelent fordítás már két külön szöveget tartalmaz: egy rövid *Előszót* (v–vi), valamint egy terjedelmesebb *Bevezetést* (vii–xxxviii). Az *Előszó* gondolatai az 1829-es kézirat *Előbeszédére* vezethetők vissza. Céloom az alábbiakban, hogy egyetlen speciális szempont alapján kiválasztott konkrét szöveghelyek

3 Időrendben: MTAK Kt. RUI. 4° 48.; MTAK Kt. RUI. 4° 47.; MTAK Kt. K 618.

4 Kazinczy nem akarta szövegűen fordítani a címeket. Nála a *De coniuratione Catilinae* egyszerűen *Catilina*, míg a *De bello Iugurthino* egyszerűen *Jugurtha*. A *Historiae* címben talán nem érzékelte a szűkítő terminust, így *Római históriának* fordította. A *historiae* a római korban, mint a történetírás egy speciális alfaja, olyan korszak megírt történetére vonatkozik, amelynek tanúi és ágensei még élnek vagy élhetnek. Szokásos fordítása a 20. században: *Korunk története*.

5 KAZINCZY Ferenc, *Előbeszéde az általa fordított Sallustiushoz, A' Cicero' Első Catilinariájának első fejezetével* (Kassa, 1824).

összehasonlításával rámutassak az ilyen elemzés lehetőségeire, és megpróbáljak ezen keresztül néhány adalékkal hozzájárulni a Sallustius-fordítások által felvetett alapkérdések megválaszolásához. Az első fennmaradt kéziratot az utolsótól tehát körülbelül tizennyolc év választja el; az egymást követő szövegvariánsok összevetése jól mutatja azt a művészi, intellektuális, fordításelméleti munkát, amelyet Kazinczy ebbe a vállalkozásba fektetett. Mi volt tehát elégedetlenségének az oka? Mennyit változott a szöveg egy-egy átdolgozás vagy újrafordítás során? A jobb összevethetőség kedvéért példáim mindegyike a *Catilinából* származik, hiszen egyedül ennek a szövegnek rendelkezünk négy önálló fordításával.

Ha a fordításokat kísérő írásokat olvassuk, az a kép alakulhat ki bennünk, hogy a fordítót a római szerzőben elsősorban a nyelve, stílusa ragadta meg. Miskolczi Ambrus azonban joggal mutat rá arra is, hogy Catilina alakja – tehát az elbeszélte történet tárgya – szintén rendkívüli módon foglalkoztathatta a szerzőt, és többféle hasonlóságot is találhatott saját sorsa és az elbeszélte történet között.⁶ Különösen jól megmutatkozik az, hogy a stíluson kívül az ábrázolt történelmi helyzetnek is komoly szerepe lehetett a sallustiusi életmű kiválasztásában, ha megnézzük, hogyan nyilatkozik Kazinczy a római történetírás másik nagy és sajátos stílusművészeről, Tacitusról: „Tacitus fekete, komor, bús: Szalluszt sötét, olykor fekete is, de egész színe vidám”. (*Bevezetés*, 1836, xxi) Tacitus egy végképp reményét vesztett korszak hatalmas stílusművésze, Sallustius egy küzdelmes koré, amelyben az egyéni helytállás közösségi értékekhez is vezethetett.⁷ Mégis, ha a fordítások egymást követő változatait vizsgáljuk, az látszik, hogy a szöveggel folytatott küzdelem elsősorban nem a gondolati hűség, hanem a megfelelő magyar nyelvi forma megteremtése körül zajlott. Érdeemes ezért közelebbről megvizsgálni, mi ragadta meg Kazinczyt Sallustius stílusában.

Az 1836-os kiadás *Bevezetésében* így jellemzi a római történetíró nyelvét:

Ciceró úgy szól, mint Rómának minden más fija, de lelkesebben, több tudománnyal több gonddal, Szalluszt a' hogyan senki nem más, de meghaladva minden mást. [...] Benne együtt a' Cátói rusticitás és a' Gabiniusok' asszonyi kendőzködése, a' férfias és a' puhúlt, a' hazai és az idegen, a' később kor' vidám színe és a' hajdani fanyar, a' nemes és a' nem-

6 MISKOLCZY Ambrus, „Kazinczy Ferenc Catilina és Kossuth között”, *Irodalomtörténet Közlemények* 113, 7. sz. [különszám] (2009): 755–778, 755–757.

7 Talán ezzel a kérdéssel függ össze Sallustius művészetének és stílusának általános megítélése is. Mai irodalmi ítéletünk nem feltétlenül egyezik Kazinczyéval. A legtöbb friss értékelés szerint a két szerző összehasonlításában kétségtelenül Tacitusé a nagyobb teljesítmény. Nyelviileg, stílusművészetében is, de leginkább mint gondolkodóé. Ugyanakkor a 19. században Kazinczy nem állt egyedül Sallustius Tacitus elé helyező véleményével.

telen, 's a' két ellenkező nem ritkán igen szoros szomszédságában, de mindég varázs erővel, varázs kellemmel, mindég bájos méltóságban. (*Bevezetés*, 1836, xx)

Kazinczy értelmezésében tehát Cicero és Sallustius nyelve két eltérő stílusesszéményt képvisel. Az egyik a magas szinten megvalósuló normatív irodalmi értekező próza nyelve, a másik az atipikus, normaszegő, egyéni és provokatív művészi nyelvhasználat. A kísérő írásokban világosan megmutatkozik, hogy a fordító a két stílus összevetésében érték kategóriák harcát is látja, mely harcban a győzelmet, azaz a magasabb rendű érték megteremtésének lehetőségét egyértelműen az utóbbtól várja. Érdekes az érvelés harcosága. Kazinczy nem egyszerűen azt mondja olvasóinak ezekben a bevezetésekben, hogy ezúttal valami mással, egyénivel és szokatlannal fog kísérletezni, hanem félreérthetetlenül becsmérő szavakkal írja le az egyik lehetőséget és lelkesült nagyotmondással méltatja a másikat. A szembeállítás gesztusát felerősíti az a körülmény, hogy a Sallustius műveit tartalmazó gyűjteményekben maga a fordító kínál példát mindkét stílusideálra. A *Catilina* és a *Jugurtha* fordításai az egyéni, művészi nyelvhasználat kísérletei, míg a töredékek és levelek fordítása inkább a könnyedebb, normakövető prózát képviseli. Már az első (majdnem) teljes gyűjtemény, az 1826-os bevezetője azt ígéri, hogy kétféle nyelven szóló fordításokat kap az olvasó. Az egyik „sima” és olyan, amit még félig elszunnyadt olvasója is könnyedén követni tud, a másik vad, szabálytalan és idegenszerű, melynek egyetlen törvénye van: a szépség.

A két stílusideál összehasonlításában az ókor és a jelen szembeállítása is fontos szerepet kap. Kazinczy szerint a modern fordítások többnyire kizárólag a cicerói modellt követik, és mintha fel sem merülne bennük a sallustiusi nyelvteljesítés módszereinek követése, vagyis az eredeti nyelvi sajátosságok érzékeltetése.

Míg az új nyelvekben elnyűtt minden, a' két régít örök ifjúság ragyogtatja, 's míg ott új meg új alakban jó elünkbe a' gondolat, itt a' legújabb gondolat sem ragadhat meg eléggé, mert alakja közönséges. Nekünk a' sima kell, a' könnyű, a' mit a' félig elszunnyadt is ért: azoknál egyéb kelle, 's nekik kedvesbb volt a' mit a' Szép és az Erő javaslott, mint a' mit a' sokaság, 's a' szokás és az iskolák' urai.” (*Bevezetés*, 1836, xxxii)

Nyelvünket ízlésünket elrontotta a' boldogtalan Metaphysica, 's nekünk nem a' szép kell, a' mi a' Hellénnek és a' Hellén' nagy tanítványának minden volt, hanem a' törvényszeres, a' józan, a' folyó, mellyet megtévedve természetesenek mondunk, és a' mit a' restelkedő és félig elszunnyadt Olvasó is ért, 's rettegven a' mi erőnket gyakorolhatná 's gyakorlás által nevelhetné, elgyengülésünkben maradunk. (*Előbeszéd*, 1824, 5)

Ugyanebben az *Előbeszéd*ben (1824) Kazinczy végigtekint a Sallustius-művek modern fordításain, és megállapítja, hogy egyetlen modern nyelven sem tettek kísérletet arra, amivel ő próbálkozik. Minden általa ismert nyugati fordítás, legalábbis a korabeliek, az adott nyelvben szokásos értekező próza stílusában fordítják a szövegeket, és figyelmen kívül hagyják a latin szöveg egyéni fogalmazását „nem bízva elkényeztetett, megvénhesztett nyelvekhez”, ahogyan az 1826-os kéziratban fogalmaz (*Előbeszéd*, 1826, x). Ezzel szemben a régieknek a nyugati nyelveken is mintha nagyobb lehetőségük lett volna a beszéd modorának megragadására is, „nemzeti nyelvek akkor még gyalulatlan lévén” (*Előbeszéd*, 1824, 9).

A magyar nyelv sajátos történeti helyzete Kazinczy szemében éppen ezért különleges lehetőséget kínál. A magyar irodalmi nyelv még nem merevedett meg végleges normákban, így alkalmas lehet arra, hogy a sallustiusi nyelvteremtés bizonyos vonásait befogadja. A megkésetttség ebben az értelemben előny né válik: a magyar nyelv még képlékenyebb, alakíthatóbb, mint az idő előtt „megvénhesztetett” nyugati nyelvek, amelyek irodalmi normái már korábban megszilárdultak. Kazinczy szerint tehát a megismerő elme korszerűsége, amely magába gyűjtötte a világosságot hozó és történeti megismeréshez vezető század vívmányait, illetve a magyar nyelv alakíthatóságának egyedi diszharmoniaja páratlan lehetőséget nyithat meg a fordító előtt.⁸ Ebben az összefüggésben Kazinczy gondolatmenete emlékeztet Johann Georg Hamann jól ismert tételére: „Poesie ist die Muttersprache des menschlichen Geschlechts, wie der Gartenbau älter als der Acker, Malerei älter als Schrift, Gesang älter als Deklamation.”⁹ A nyelv fejlődése nem pusztán a racionalitás által kijelölt utakat követi; különösen kezdeti szakaszaiban az esztétikai ösztönzés erősebb hatást gyakorol rá, mint a logikai rendszerezés. A metafizika említése itt aligha szűk filozófiatörténeti értelemben értendő. Inkább egy olyan racionalizáló szemlélet kritikájáról van szó, amely a nyelvben mindenekelőtt rendet és szabályszerűséget keres. A magyar író számára ezzel szemben Sallustius prózája – mintha költészet volna – a nyelvhasználat megszokott normáin túlra vezet, és a gondolkodás mélyebb rétegeit teszi érzékelhetővé. Kazinczy tehát egyszerre számít a modern történeti tudat eredményeire és a magyar nyelv alakíthatóságára. Ez a kettősség rendkívül nagy feladatot ró a fordítóra. Nem csupán egy latin szöveg magyarításáról van szó, hanem egy olyan kísérletről, amely a nyelv művészi lehetőségeit is próbára teszi. Az a súly, amelyet

8 Jól dokumentált, hogy Kazinczy pártalanul gazdag filológiai anyagot gyűjtött össze a nagy munkához, és igyekezett a Sallustiusról szóló már akkoriban sem csekély tudós apparátus ismert darabjait összegyűjteni. Lásd erről: HORVÁTH, „Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása...”.

9 Johann Georg HAMANN, *Kreuzzüge des Philologen* (Königsberg: k. n., 1762), 163.

Kazinczy ezzel a vállalkozással a fordításra helyez, magyarázhatja a munka évtizedeken át tartó, befejezetlenül maradó küzdelmét is.

Milyennek látta tehát Kazinczy Sallustius latinitását? Az 1836-os kiadás *Bevezetésében* ő maga is említi legfontosabb forrását ebben a tekintetben: „Különözésit a’ beszédben némelly kiadóji egész ivekre terjedő lajstromokban *Index Latinitatis Sallustii* cím alatt közlik, mert ő maga csinála magának nyelvet.” (*Bevezetés*, 1836, xix) Kazinczy itt feltehetően Teller 1790-es berlini Sallustius-kiadására gondol (hiszen a későbbi kiadások is az ő *Indexét* veszik át). A kötetben valóban egy igen terjedelmes *Index Latinitatis* található (273–508), amely nagyrészt szójegyzéket tartalmaz; a szerző nyelvhasználatának általános jellemzésére mindössze négy oldal jut.¹⁰ Érdemes ebből a rövid összefoglalásból kiindulni (275–280). Teller három tulajdonságot emel ki az összefoglaló szövegében: a *brevitast*, a *numerositast* és az archaizmusok használatát. Itt szerepel Sallustius *brevitasáról* az a vélemény, amellyel kapcsolatban Kazinczy a *Bevezetésben* egyet nem értését fejezi ki.¹¹

Nézzük meg tehát néhány konkrét példát arra vonatkozóan, hogy miképp változik az évtizedek alatt Kazinczy kezén a szöveg! Egyetlen szó fordítását vizsgálom. A latin *virtus* szó, illetve fogalom jelentésköre elég komplex és sajátos ahhoz, hogy a mai napig nehéz feladatot jelentsen minden fordító számára, ezért érzékenyen jelzi a fordítói elvek működését. Maga a latin szó a *vir* (‘férfi’) jelentésű főnév továbbképzéseként keletkezett. Jelentéskörében két meghatározó elemet különíthetünk el. Jelent harctéri bátorságot, harciasságot, erőt, majd időben később ehhez társul az erény, kiválóság, morális feddhetetlenség alapvetően a filozófiai diskurzusok által meghatározott képzetkörre.¹² A fogalom a római gondolkodás egyik központi érték kategóriája, melynek egyetlen fogalomként történő bemutatása lehet a fordító ambíciója, mégis jelentése, azaz fordíthatósága a szövegösszefüggés következményeként a szokásosnál (azaz minden szó esetében megfigyelhetőnél) jobban változik, és ezzel problémát jelent szinte minden szövegben. Az a tény, hogy a ‘virtus’ kifejezés a magyar nyelvben is megvan, és Ka-

10 A levelezés tanúsága szerint Kazinczy igyekezett minél több filológiai forrást beszerezni, maga a szerző számára legfontosabbként a legfrissebbre, J. L. Burnouf Lemaire híres sorozatában 1821-ben, Párizsban megjelent kiadására hivatkozik. Én mégis úgy látom, a számos munka közül kiemelkedő jelentősége van Johann Christian TELLER *Gaii Sallustii Crispi Opera quae extant* című, szövegvariánokat egybevető és szövegmagyarázatokat, mellékleteket tartalmazó összeállítása egyik kiadásának (pl. Berlin, 1790).

11 „Teller tagadja hogy Szallusztban vagyon homály, mert nem látja, úgymond, mint dicsértethetnék azért író.” (*Bevezetés*, 1836, xxix) Vö.: *Gaii Sallustii Crispi Opera...*, 277.

12 Werner EISENHUT, *Virtus Romana* (München: Fink, 1973), 63–69.

zinczy korában is széltében használatos volt jövevényszóként, nem könnyíti, sokkal inkább megnehezíti a helyzetet.

Mielőtt a konkrét példákat megvizsgálánk, érdemes felidézni Kazinczynak az 1813-as kézirat végén olvasható bejegyzésének egy mondatát. A jegyzetben a fordító annak állít emléket, hogy 1813. május 30-án, miközben ő éppen Marcus Porcius Cato beszédét fordította, fia született, akit a római hős államférfira emlékezve Antoninnak nevezett el. A bejegyzésben így fogalmaz: „Hallja meg az ég egy olly atya kívánságát, kérést, a’ ki nem élhet addig, a’ meddig kellene, hogy a’ gyermeket Cátói virtusokban nevelhesse...” A szót tehát szívesen és még hozzá ünnepléses szöveggörnyezetben is használja az író. Éppen ezért különösen figyelemre méltó, hogy a fordítás szövegében egyszer sem találkozunk vele. A *virtus* a *Catilina* egyik kulcsfogalma: a rövid műben összesen huszonnyolcszor fordul elő, és már a bevezető három fejezetben hatszor szerepel. A hatvanegy *caputból* álló szöveg terjedelmét tekintve tehát az arányosnál jóval gyakrabban. A továbbiakban e hat előfordulást vizsgálom meg közelebbről. Az egymást követő fordításváltozatok összevetése lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük, miként alakul át a szöveg Kazinczy kézírataiban.

Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara aeternaque habetur.
(Sallustius, *Cat.* 1,4)

[Mert a gazdagság és szépség dicsősége illanó és törékeny, az erény ragyog és örök.]

1813: Mert a’ melly dicsőséget gazdagság és szép arcz szereznek, törékeny és múlandó: a’ rény ragyogva s’ örökké bíratik.

1826: Mert a’ melly elsőséget gazdagság vagy deli töst adnak, törékeny és múlandó: igaz fényben és örökké érdem bíratik.

1829: Bizony gazdagság, szépség törékeny fényt adnak, és hamar elmulandót: igaz ragyogásban és örökké érdem bíratik.

1836: Bizony a’ melly dísz szépség, gazdagság adnak, törékeny és hamar oda van; örök csillogásban érdem ragyog.

Az első változatban Kazinczy az ’erény’ szó elidált formáját, a ’rény’-t használja. A választás érthető: a latin mondat ritmikus lezárását igyekszik a magyar változatban is megőrizni. Az ’erény’ jelentés szempontjából kézenfekvő megoldás, hiszen a ’*virtus*’ egyik alapvető jelentésrétegét közvetíti. Az 1826-os változattól

kezdve azonban ezt felváltja az 'érdem' szó. Ez a megoldás a latin szókincs másik jelentésterületére – a 'meritum' fogalmára – utal. Bár így a fordítás valamelyest eltávolodik a 'virtus' szótári jelentésétől, az 'érdem' szerencsésen egyesíti a fogalom két fontos aspektusát: a harctéri teljesítményt és az erkölcsi kiválóságot.¹³ Mind a négy változat igyekszik megőrizni az eredeti mondat szerkezetét: a két tagmondat végén álló állítmányt. A „habetur” fordítása azonban sokáig nehézséget okoz. A „bíratik” forma nehézkes, és csak az utolsó változatban sikerül Kazinczynak gördülékenyebb megoldást találnia. A *breviloquitas* elvének megfelelően már a második variációtól kezdve elmarad a névelő, helyette egy kötőszó jelenik meg. Csak az 1836-osban hagyja figyelmen kívül a latin mellérendelést (*clara aeternaque*), hogy az „örök” jelzőt a csillogáshoz kötve kapjon korábban hiányzó szentenciaszerű tömörséget a zárás. Ezt a tömörséget és egyben önállósuló erőt emeli ki a pontosvessző használata a vessző helyett. Amitől ugyanakkor sérül a mondat korábban gondosan megőrzött nagy szerkezete, de nyer egy gnómaszerűen önállósodó tagot („örök csillogásban érdem ragyog”). Jelentése némiképp homályosabb, de ritmusa és tömörsége kétségtelenül erőteljes. Érdemes végül megfigyelni, hogy az ö-zés tudatos alkalmazása már az 1826-os változatban megjelenik. Ez a jelenség a későbbi változatokban is fontos szerepet játszik a sallustiusi stílus idegenszerűségének érzékeltetésében.¹⁴

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis an virtute animi res militaris magis procederet. (Sallustius, *Cat.* 1,5)

[De sokáig nagy vita volt az emberek között: vajon a hadviselést inkább a test ereje viszi-e előre, vagy a lélek erénye.]

1813: És még is sok ideig nagy vetekedés vala az emberek között, ha a' haladás dolgai testnek ereje által gyarapodnak e inkább, vagy a' léleké által.

1826: És még is sokáig nagy vöteködés vala a' halandók között, hadakozás' dolgai töstnek erője által gyarapodnak e inkább, vagy léleké által.

1829: És még is hosszas régi vetekedés vala az emberek közt, hadakozás' dolgai ha testnek gyarapodnak e inkább, vagy léleknek ereje által.

13 Kurcz Ágnes, a szöveg 20. századi fordítója is megtartja az érdem szót a szótári jelentéshez talán közelebb álló *erény* helyett.

14 DOMONKOSI Ágnes, „Kazinczy Sallustius-fordításának ö-zése”, *Magyar Nyelvjárások* 35 (1998): 87–94, 93.

1836: És még is az emberek sokáig nem érték el, hadakozás' dolgát ha test' vagy lélek' ereje gyarapítják e inkább;

Ez a mondat közvetlenül követi az előző példát. Az 1813-as fordítás tartalmi eltérést mutat az eredetihez képest. Kazinczy érzékeli, hogy az előző mondat általános erkölcsi kijelentést fogalmaz meg az emberi értékekről, míg Sallustius itt hirtelen a hadviselés kérdésére szűkíti a gondolatmenetet. A katonai sikerből a korszak fontos szava, képzete a haladás lesz a fordításban, így megmaradunk az általános értékekről szóló gondolatoknál, megteremtődik az egység az előző gondolattal, de eltávolodunk Sallustiustól. A következő változatban ezt a módosítást korigálja, és visszatér a hadviselés konkrét kontextusához. A 'gyarapodni' ige azonban mind a négy változatban megmarad. Ez a választás általánosabb jelentést hordoz, mint a latin 'procedere', amely inkább a hadi előrenyomulás képzetét kelti. Magát a 'virtus' szót Kazinczy itt külön nem fordítja, így elvész a *vis* [erő] és *virtus* szembeállítás, de gördülékenyebb magyar mondatot nyer. Érdekes megfigyelni az ö-zés alakulását. Az 1826-os változatban több szóalakban megjelenik (*vöteködés, töst*), a későbbi változatokban azonban ezek részben eltűnnek. Úgy tűnik, mintha Kazinczy később visszafogta volna az 1826-os változat túlzó archaizáló tendenciáit.¹⁵ A sallustiusi archaizmusok valójában kevésbé határozzák meg a latin szöveg karakterét, mint ahogyan az ö-zés meghatározza ennek a magyar változatnak a stílusát.¹⁶ A mondat első felében az első három változatban a 'vetélkedés' főnév különféle alakjaival találkozunk, míg végül az utolsó változatban átadja helyét egy igés megoldásnak, amitől közelebb kerül a köznyelvi otthonossághoz. Végül érdemes megfigyelni a mondat zárását is. Az 1836-os változat pontosvevővel kapcsolódik a következő mondathoz. A korabeli latin kiadások többsége nem teremt ilyen szoros kapcsolatot a 'nam' kötőszóval kezdődő folytatással, Kazinczy azonban tudatosan összekapcsolja a két mondatot. Ezzel egyfelől csökkenti a sallustiusi szöveg töredezett, szentenciózus karakterét, másfelől elkerüli a kötőszó ismétlését. Az előző mondat is ugyanezzel a kötőszóval kezdődött, és a következő is ezzel kezdődik. Kazinczynál így, mint láthattuk, az előzőből „bizony” lett, a második pedig megmaradt kötőszónak ('mivel'), de elkerült a mondat éléről. A *Bevezetés* tanúsága szerint Kazinczy jól látja latin mesterének ezt a tulajdonságát. A xxxi. oldalon így ír: „És res, 's ismét res, 's harmadszor is res minden lapon, minden sorban – az az ízé. – De a' szép asszony tudja

15 Uo.

16 Horváth Balázs jogosan figyelmeztet rá, hogy Kazinczy számára az özös alakok a tájnyelviség mellett alighanem archaikusnak is tűnhettek. HORVÁTH, „Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása...”, 13.

mit nyer a ' szép pongyolával." Úgy látszik, Kazinczyt olykor mégis zavarta ez a pongyola, és igyekezett fordításában valami ünnepélyesebb ruhadarabot szabni belőle. A példa jól mutatja a vállalkozás valódi nehézségét: lehet-e a pongyolaságot, szóismétlést, homályt, erőltetetten kicsavart szószerkezeteket úgy fordítani, hogy megszülessen belőle a szépség, és közben elég hű maradjon az eredetihez, hogy fordításnak nevezhessük.

Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita ut in bello valeret, aequabilis atque constantius sese res humanae haberent neque aliud alio ferri neque mutari ac misceri omnia cerneret. (Sallustius, *Cat.* 2,3)

[Ha a királyok és vezérek lelki erényei békében ugyanúgy felerősödnének, mint a háborúban, kiszámíthatóbb és állandóbb lenne az emberi élet, és nem azt látnád, hogy minden másféle mozdul, változik, kavarg.]

1813: Hahogy a' királyoknak 's népigazgatóknak lelkeik azon erővel bírnának a békében mint a hadban, egyszerűbben 's tartósabban maradnának az embereknek dolgaik, 's sem ezt ide amoda szállani, sem mindent változni 's keveredni nem látnánk.

1826: Hahogy a' Királyok' és egyéb Igazgatók' lelke azon erővel bírna békében mint harcban, rőndesebben 's tartósabban vőstőglének az emberi állapotok, és nem ezt ide amoda szállani, sem mindent változni, összekőverődni nem szemlélnénk.

1829: Bírna a' királyok és egyéb népvezérek' lelke azon erővel békében is, mellyel háborúban, úgy csendesebben folynának, és több tartóssággal, az emberi dolgok, 's nem látnánk mindenfelé, miként dől, miként rogy össze minden.

1836: Hahogy a' Királyok' és egyéb Igazgatók' lelke az erővel bírna békében mint hadban, csendesebben, tartósabban mennének az emberi állapotok, 's nem kellene látnunk mint dől, mint rogy, mint keveredik össze minden.

A 'virtus' ezúttal is 'erő'-ként jelenik meg, amivel a fordítás lemond a jelentés bizonyos részéről, hiszen a 'virtus' szóban jóval több a pozitív jelentéstartalom, mint az 'erő'-ben, de már az első variánstól kezdve biztosnak tűnik, és nem változik ez a megoldás. Láthatólag több fejtörést okoz Kazinczynak a mondat folytatása. A 'se(se) habere' a latinban gyakran, mint itt is, csupán a létige határozottabb, hangsúlyosabb formája: 'esse'. Ezzel nincs megelégedve a fordító, és először „marad” lesz belőle, majd „vőstőglének” és „folynának” végül „mennének”. Ugyanígy nem elégszik meg a mozgás, változás és keveredés képzetével a mondat végén,

hanem az utolsó előtti variánsban a pusztulás képét formálja belőle: ‘összedőlés’, ‘összerogyás’. Így feladja a mondat alapvető oppozícióját, az állandóságot és a kiszámíthatóságot szemben a változékonysággal, és helyette az állandósággal a hanyatlást állítja szembe. Az utolsó változat a ‘keveredik’ szó visszahozásával korrigálja ezt az aszimmetriát. Nem biztos, hogy Kazinczy örült volna, ha nyomtatásban látja a „mennének az emberi állapotok” megoldást, amely egyetlen korábbi változatban sem szerepelt.

Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. (Sallustius, *Cat.* 2,7)
[Amit az ember arat, hajózik, épít, mind az erény szavának enged.]

1813 (=1836): Valamit ember űz, szántás, hajózás, építések, mind, mind ész igazgatja.

1826 (=1829): Valamit ember űz, szántás, hajózás, építések, mindent, mindent ész igazgat.

Tömör, gnómikus mondat, amely minden fordítónak feladná a leckét. A ‘virtus’ ‘ész’-ként jelenik meg benne, a felvilágosodás szellemét őrizve, és ezzel alaposan megmászva a latin eredeti gondolatát. A mondat példája azt mutatja, hogy ha Kazinczy egy formát megtalált, és elégedett volt vele, nem változtatott rajta később feltétlenül. A „mind, mind” szóismétlés valóban nagyon közel kerül a latin tömörségéhez és lendületéhez. Az első tagmondat merész zeugmáját, amelyben a két tranzitív ige közé beszorul az intranzitív „navigant”, elengedi, így a forma még inkább gnómaszerűvé válik. Az első és a véglegesen megtalált második változat közötti különbség a ritmusban látszik. Ez a *Bevezetés*ben is emlegetett *numerositas* (xxii-xxiii). Teller a sallustiusi nyelv sajátosságait katalogizáló *Indexének* bevezetésében beszél arról, hogy Sallustius csak nagyon ritkán engedi meg, hogy egy szótagú szóra végződjön egy mondat, és csakis akkor, ha az egyszótagú szó olyan ige, amely könnyen átadja a jelentésbeli hangsúlyát az előzőnek, és ezzel mintegy összeolvad vele (pl. „sunt”, „est” stb.). Kicsit gyakoribbak a két szótagúak, de Sallustius igazán három szótaggal szereti zárni a mondatot. A négy szótagú szavak szintén ritkák ebben a pozícióban. Mint látható, Kazinczy az első változatban a mondatot egy négyszótagú szóval zárja, amelyet három egyszótagos előz meg. Ha a „mind, mind” ismétlést egyetlen ritmikai egységnek tekintem, akkor is aszimmetrikus struktúrát találunk a klauzúrában. Ezt írja át a második változat, és lesz belőle egy szimmetriára épülő, időmértékes (trochaikus) emlékeket idéző, valójában szimultán szerkezet, melyben a kétszer négy szótag közepén, értelmileg éppen a megfelelő helyen bomlik két részre.

Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vigebant.
(Sallustius, *Cat.* 3,3)

[Mert a tisztelet, önfegyelem és erény helyett az arcátlanság, pazarlás és kapzsiság volt érvényben.]

1813: Mert szemérem, tartózkodás, tisztaság helyett, merészségek, árússág, kapzsiszkodás uralkodtanak.

1826: [...] mert a szemérem, tartózkodás, tisztaság helyett merészség, árússág, kapzsiság uralkodott.

1829: Mert szemérem, tartózkodás, tisztaság helyett merészségek, megvesztegetés, kapzsiság voltak divatban.

1836: Mert szemérem, tartózkodás, tisztaság helyett merészség, árússág, fősvénykedés voltak divatban.

A 'virtus' minden megoldásban tisztaság. Kazinczy itt sem próbálja a 'largitio' ('pazarlás') és 'avaritia' ('fősvényesség') ellentétét megjeleníteni a magyar mondatban, helyette szinonima-párokat állít egymás mellé: „árússág, kapzsiszkodás”; „árússág, fősvénykedés”. Az 'árússág' régi szóalakot némiképp a szokásostól (ti. árusítással való foglalkozás) eltérő 'haszonlesés', 'kalmár szellem' jelentésben használja. Az 1826-os változat megszünteti a mondat önállóságát. Így kívánja elkerülni azt, hogy az egyszerű mondat „mert” okhatározói kötőszóval kezdődjön. A későbbi változatok visszaállítják a mondat önállóságát, így a latinhoz hasonlóan okhatározói/magyarázó kötőszó kezdi az önálló, egyszerű mondatot. A latin szöveg négy bevezető caputjában összesen négy ilyen, 'nam' kötőszóval kezdődő mondatot találunk, melyből Kazinczynál ez az egy marad meg, a többi esetben alternatív megoldásokkal eltünteti ezt a feltűnően ismétlődő, beszélt nyelvűségében a klasszikus retorikai stílusideálnak (Cicero, Livius) ellentmondó szerkezetet.

A konkrét példáktól eltávolodva elmondhatjuk tehát, hogy az évtizedes átalakítások során a szöveg egyre függetlenebbé vált a latintól. Míg az első és a második változat összevetésében találunk tartalmi, fogalmi korrekciókat, ezek a későbbiekben elmaradnak, és csakis a magyar szöveg stiláris minősége a korrekciók tárgya. A 'virtus' szó jelentése, fogalmilag pontos megjelenítése a magyar szövegben láthatólag nem érdekli Kazinczyt. Mindig más megoldást választ, és (mint például az 'ész' szóval történő fordítás esetében) nem jelent gondot számára a gondo-

lati eltávolodás. Kitüntetett szerepet kap viszont a prózaritmus kérdése, a szöveg egyre jobban átritmizálódik, amihez – a *Bevezetés*ben a *numerositas* kérdéséről olvasható fejtegetésnek megfelelően – egyaránt használ hangsúlyos és időmértékes eszközöket. A sallustiusi különösség megjelenítését alapvetően két eszköz szolgálja: egyrészt a szóalakok, tehát a régies vagy alkalmi jelentéstársítással használt szavak vagy az ö-zés, másrészt a mondatoknak a latinus szórend, nyelvtani szerkezetek megőrzéséből adódó idegenszerű lendülete. A négy változat összevetéséből a szövegnek ívszerű vonalat leíró evolúciós mozgása rajzolódik ki. Kazinczy az első változatban főleg a latinus szerkezetek megőrzésére törekedett, amennyire ezt a magyar alapvetően eltérő gondolkodása lehetővé tette számára, de mintha nem lett volna meglegedve az eredmény különösségével, ezért az 1826-os változatban, főként a túlhajtott ö-zésre támaszkodva erős lexikai korrekciót hajtott végre. Ezt kellett korrigálnia, finomítania a későbbi két változatnak. A szöveg egésze jól láthatóan a stiláris tökéletesedéssel együtt halad a „simaság” felé is – hogy a Kazinczy által rá alkalmazott metaforát használjam. A feladat nehéz volt. A nyelv szokásos kapcsait felbontó, szabálytalan, érdes szépség megalkotása önmagában is óriási művészi kihívás, amelyet tovább súlyosbítanak a sallustiusi szöveghez fűző kötelékek, amelyek akadályozzák a szövegalkotás szabadságát. Ha Kazinczy kísérletét a magyar műfordítás történetének nagyobb összefüggésében vizsgáljuk, nem találunk benne egyértelmű választ a kérdésre, vajon megvalósítható-e egyáltalán az általa megfogalmazott ideál.

Kiemelkedően fontos helye van Kazinczy kísérletének az ókori szövegek magyar műfordításainak történetében. Világosan megmutatja, és éppen az egymást követő változatok összevetése révén mutatja meg, a magyar szöveg szépségének megteremtése és a fordítási hűség közlekedő edényének működését. Ahhoz, hogy széppróza váljon belőle, még ha szokatlan karakterjegyekkel is, valamelyest el kell távolodnia az eredetitől. Bármekkora filológiai anyagot gyűjtött össze Kazinczy az óriási munka elvégzéséhez, nem volt filológus fordító, és végül mégis engedte saját törvényeinek engedelmeskedni magyar szövegét. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy ennek a fordítói modellnek nem akadt könnyen folytatója az ókori szövegek fordításának történetében. A ma használatos fordítás, Kurcz Ágnes munkája nem kísérletezik az esztétikai minőség átvitelével, hanem „sima” (értsd: lesimított) értekező prózai nyelven beszélgeti az ókori szerzőt. Többnyire ugyanezt teszi a többi ókori prózai mű fordítója is, ahogyan a Kazinczy által felemlített nyugat-európai átültetők tették már a 18–19. században. Az egyetlen kivételt a latin próza ma legnagyobbra tartott mesterének, Tacitusnak a fordítása jelenti. Borzsák István is arra tett kísérletet, hogy érzékelhetővé tegye magyar szövegében a latin stílust, de filológus fordítóként nem tudta engedni, hogy a magyar szöve-

ge önálló evolúción menjen keresztül, ahogyan Kazinczy tette, így alakadt a közlekedő edényében a vízoszlopok kiegyenlítő mozgása. Hűségessé lett, de szép nem.

Kazinczy számára Sallustius fordítása nem egyszerű filológiai feladat volt. A vállalkozás sokkal inkább lehetőséget jelentett arra, hogy a magyar irodalmi nyelv formálásában aktív szerepet vállaljon. Az a nyelv, amelyet a fordításokban kialakított, nem korlátozódik a lefordított szövegek világára: ugyanaz a nyelvi kísérletezés jelenik meg a fordításokat kísérő írásokban is. Sőt bizonyos tekintetben éppen ezekben jut el a legmerészebb formáig. Miközben a fordítások szövege az egymást követő átdolgozások során egyre „simábbá” válik, a bevezető írások nyelve mind erőteljesebben mutatja a sallustiusi stílus hatását. A harminchat oldalas *Bevezetés* különösen jól szemlélteti ezt a törekvést: Kazinczy itt mintha azt a nyelvi kísérletet folytatná, amelyet a fordítás kötöttségei között csak korlátozottan valósíthatott meg.

A *Bevezetés* xxiii. oldalán szerepel a mondat: „Mint játszanak itt egymással a ’beszéd’ tetemei, mint egymással szók és szók.” A ’tetem’ etimológiai múltja a ’csont’ jelentésig vezet vissza, melyből könnyen következett a régi nyelvhasználatban a ’testrészt’ (’membrum’), ’tag’ jelentés. Így találja meg helyét Kazinczy mondatában is, pedig a korszakban ez a jelentés már nem szokásos. Ugyanez a szöveg másutt a ’tetem’ szót a korban szokásos jelentésben szerepelteti: „a ’siratott ember’ tetemei [...] hamuvá égettessenek” (viii). Találunk zavarba ejtő példát a latinus szórendre már az *Előszó*ban is: „A ’szép’ mezején különbözök, olykor éppen ellenkezők a ’nemek, ’s a ’Mesterség’ barátjainak mindenike kívánhatja figyelmüket, gondjaikat.” E helyett: „A szép mezején különbözök, olykor éppen ellenkezők a nemek, és ezek mindegyike kívánhatja a művészet barátainak figyelmét, gondját.” A „Mesterség” is kéréskedve mutatja latinus eredetét (’ars’) szemben a német ’Kunst’-tal. De legmesszebbre talán az állapothatározóval folytatott kísérlet merészkedik. A latin általános nyelvi jellemzője, hogy mind főnevet (értelmező), mind melléknevet egyaránt egyeztetve tud használni az alany állapotának, minőségének kifejezésére, egyébként nem honosodott meg a magyar nyelvhasználatban. Ez a jellegzetesség a fordításban csak szelíd formájában jelenik meg: „Én még gyenge ifju...” (*Cat.* 3). Kazinczy bátrabban alkalmazza a *Bevezetés*ben: „Én Szallusztot nálunk negyedik adom, és itt is nem én utolsó.” (xxxv) A mondat feltételezhető latin eredetije valahogy így hangzana: „Sallustium etiam apud nos quartus et haud ultimus transtuli”¹⁷

17 Kazinczy kísérletezett ezzel a formával már az 1824-es *Előbeszéd*ben is: „Sallustot a ’franciáknál harmincan, a ’németeknél húszan fordították, én ötöt itt még csak harmadik adom.” (*Előbeszéd*, 1824, 10)

A fordítások paratextusai tehát számos ponton mutatják a sallustiusi stílus magyarra átültetésének kísérletét. A latinus szórend használata, a jelentésében megújított vagy archaikus szóalakok alkalmazása, valamint az állapothatározóval végzett szintaktikai kísérletek azt jelzik, hogy Kazinczy a fordítást nem pusztán közvetítésnek tekintette, hanem a magyar prózanyelv alakításának eszközeként fogta fel. A Sallustius-fordítások története így nem csupán egy klasszikus szöveg magyarításának története. Sokkal inkább egy olyan nyelvi és stiláris kísérleté, amelynek tétje az volt, hogy képes-e befogadni a magyar irodalmi nyelv egy radikálisan idegen prózastílus formáit. Kazinczy vállalkozása erre a kérdésre nem ad végleges választ, de világosan megmutatja a probléma nagyságát – és a magyar műfordítás történetének egyik legmerészebb kísérleteként jelöli ki saját helyét.

FÓRIZS GERGELY

A nagy titok

Kazinczy Ferenc wielandiánus szókratizmusa

Bevezetés: Kazinczy és Wieland

Kazinczy Ferenc irodalomszemléletéről, esztétikai nézeteiről, illetve ezek eszmétörténeti háttéréről az elmúlt évtizedekben számos áttekintő elemzés született. Csetri Lajos – háromötöd részben Kazinczynak szentelt – monográfiájában szkepticizmussal közelített a témához, úgy látván, hogy a széphalmi literátor nem jutott egyértelmű álláspontra „kora vitatott esztétikai alapkérdéseiben”, s ennek következményeként helyenként „egymásnak igen ellentmondó” meghatározásokat adott az esztétikai kategóriákról és egymáshoz való viszonyukról.¹ Csetri tehát a tárgy kapcsán összességében kételkedett a nagy, átfogó, a terjedelmes életmű egészét lefedő megállapítások lehetőségében. Fried István és Gergye László mindazonáltal stílustörténeti alapozású megközelítéssel lehetségesnek látták megragadni Kazinczy művészi hitvallásának – időben, meglehetősen változó – fő vonásait, egyrészt az „érzékeny neoklasszicista” árnyalt képét alkalmazva, másrészt a ‘gráciaköltészet’ és ‘gráciafilozófia’ hívószavak segítségével.² Bodrogi Ferenc Máté ennél tágabbra nyitotta a vizsgálat fókuszát, amikor egy, a 18. században széles körben elterjedt, eredetében Shaftesbury nevéhez kötődő, „proto-esztétikai” diskurzushoz (a „csiszoltság nyelvéhez”) kapcsolta Kazinczyt, melynek közegében,

* A tanulmány a K 134719. számú NKFIH projekt keretében készült.

1 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* (Budapest: Akadémiai, 1990), 122.

2 FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül* (Sátoraljaújhely–Szeged: Kazinczy Ferenc Társaság, 1996); GERGYE László, *Műzsák és grációk között: Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet* (Budapest: Universitas, 1998).

mint írja, „szép és jó, fenséges és grácia még egyazon távlat alkotóelemei”,³ vagyis ahonnan nézve az esztétikai kategóriák szétszalazásának Csetri által hangsúlyozott és 1800 körül aktuális alapkérdései talán még fel sem merültek. Debreczeni Attila újabban erős filológiai alapozású, rendkívül átfogó és részletező tanulmányok sorát szentelte Kazinczy fogsága előtti filozófiai-esztétikai „projektumainak” és a mögöttük felsejlő különféle eszmei-irodalmi-képzőművészeti hatásoknak, mintegy válaszul Csetri kételyeire a nagy és széttartó anyag áttekinthetőségét (és egy ilyen áttekintés értelmét) illetően.⁴

Az alábbiakban mind a tekintetbe vett eszmetörténeti hagyomány, mind a vizsgálat körébe bevont Kazinczy-szövegek vonatkozásában szűkebb perspektívát fogok alkalmazni, abban az értelemben, hogy egyetlen szerző, Christoph Martin Wieland (1733–1813) befolyását vizsgálom Kazinczy irodalomszemléletére, a német író olyan műveire koncentrálni, melyeket magyar pályatársa bizonyosan ismert, sokszor le is fordított. Kazinczy oldaláról pedig néhány *ars poetica* és *ars critica*-jellegű megnyilvánulás kerül a középpontba, melyek közül szempontomból a gyakran idézett, ám mélységében ritkán elemzett, *A' nagy titok* című epigramma lesz az egyik legfontosabb. Vállalkozásom célja végső soron a vers címében is említett, interpretációmban Kazinczy írói önértelmezésének magjára utaló „titok” mibenlétének körüljárása.

A Wieland-hatás középpontba állítását jól indokolja, hogy Kazinczy visszatekintő önábrázolásaiban az ő műveivel való találkozás kétségtelenül a nagy és meghatározó élmény kategóriájába esik. A *Pályám emlékezete* különböző variánsaiban 1816-tól kezdve összesen ötször dolgozta ki azt a jelenetet, melyben leírja, miként akadtak véletlenül kezébe Wieland kötetei Weingand könyvtárus pesti boltjában: a *Musarion oder die Philosophie der Grazien* (1768, 1769²) és a *Die Grazien* (1770) „gyönyörű nyomtatású” példányai,⁵ illetve háromszor mesélte el azt is, hogyan talált rá Beöthy Franciska nagykázmei házában a *Diogenész-regényre*.⁶ Az 1823-as

3 BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve: Egy önreprezentáció diszkurzív háttere* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 324.

4 DEBRECZENI Attila, „A tanfelügyelő Kazinczy programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 4. sz. (2022): 441–476; „Idyllium és román: Kazinczy pályakezdő projektumai I. rész”, *Irodalomtörténet* 104, 3. sz. (2023): 276–299; „Idyllium és román: Kazinczy pályakezdő projektumai II. rész”. *Irodalomtörténet* 104, 4. sz. (2023): 394–419; „Játszószín: Kazinczy Ferenc projektuma az Orpheus idején”, *Irodalomismeret* 34, 3. sz. (2024): 4–29; „Előfeltevésektől mentes, életre való Philosophia: Kazinczy projektuma az Orpheus idején”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128, 5. sz. (2024): 533–567.

5 E kidolgozásokat összegyűjti és értelmezi: BODROGI, *Kazinczy arca...*, 35–37.

6 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 425, 458; illetve a *Története a' Wieland' Diogenese' magyar fordításának* című feljegyzésben: Uo., 47.

változat szerkeszti először úgy egységbe a két elbeszélést, hogy egészében kibontakozzék benne az ifjú Kazinczy Wieland-recepciójának nehézkes útja a külsínre való felfigyeléstől a belbecs megértéséig:

[1777-ben] Pesten keresztül menvén, hogy Bécsig legyen valami olvasni valóm, elmenék a' Weingand' Könyves-boltjába, 's ott megvevém a' Wieland' Gráziáját és Musáriónt, sem Wielandnak sem a' két Munkának nem hallván soha hírét, de úgy ítélvén, hogy a' mit illy pompával nyomtattak, 's a' legszebb hollandiai papirosra, annyi réz metszéssel, nem lehet méltatlan figyelmemre. A' két Munka gyémánt vala a' csirkécskének; nem értettem. Csak hamar történhetett ezután, hogy az anyám velem Kázmérba méne által Nedeczky Jánosné, szül. Beothy Franciscához, 's én az asztali óra mellett néhány könyveket pillantván-meg, engedelmet kértem, hogy azokat szabad légyen végig tekinteni. 'S itt a' sok imáds. könyv mellett egy gyönyörű kiadású Munka: Wielandnak Diogenese, olly formátban mint a' Gráziák, 's szint úgy elhintve rezekkel és vignetekkel. Nedeczky né látta csorogni érte nyálat, 's a' nála haszontalan könyvet nekem ajándékozá. Ezt sem értém; de inkább még is mint a' két másikat. De ez a' Diogenesz volt az a' dió, a' melyet megtörtem, 's most olvashatám már a' két másikat is.⁷

Az ily módon kikerekített történetnek mindazonáltal egyik változata sem tér ki arra, hogy mi is az, amit Kazinczy eleinte nem értett, de végül nagy nehezen megértett Wieland könyveiben, avagy, hogy miféle titkot is fejthetett meg itt a pályakezdő irodalmár? A dió megtörésének metaforája (a „Diogenesz” – „dió” szóviccel megtámogatva) mindenesetre valamilyen, a mélyben elrejtett lényeghez való nehézkes eljutásra utal. Az alábbiakban e kérdés megfejtéséhez kísérlek meg közelebb jutni, a Wieland–Kazinczy szövegvilág néhány megvilágító erejű pontjából kiindulva.

Kazinczy levele Wielandnak

Kazinczy Wieland-képének alapidokumentuma az a levél, melyet 1791. január 8-i keltezéssel küldött el az akkortájt „Németország leghíresebb emberének”⁸

7 KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, 458. A Wieland-művek megismerésének kronológiai sorrendje Kazinczy különböző visszaemlékezéseiben eltérő. Ehhez lásd Orbán László jegyzetét: Uo., 937.

8 A Wieland pályájának 1784 és 1799 közötti időszakát ezzel a címmel feldolgozó dokumentumgyűjtemény is regisztrálja Kazinczy levelét: Thomas C. STARNES, *Christoph Martin Wieland: Leben und Werk, Band 2, „Der berühmteste Mann in Teutschland” 1784–1799* (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1987), 224–225. Wielandnak a címbe kiemelt megnevezése Sophie Brentano egy 1799-es leveléből származik. Egy Kazinczy által felidézett fiatalkori beszélgetésében Wieland hasonló besoro-

számító írónak. Ekkorra elkészült a *Σωκράτης μαινόμενος* oder *die Dialogen des Diogenes von Sinope* című, 1770-es Wieland-regény lefordításával, tehát nyilvánvalóan túl volt a már a visszaemlékezésben említett „megértés” aktusán. Levele első mondataiban éppen e mű magyar változatának közelgő megjelenését jelenti be, majd beszámol Wieland munkáinak rá tett hatásáról és további fordítási terveiről. A levél második felében pedig körképet nyújt a kortárs magyar irodalomról, de eredeti műveket nem, kizárólag saját maga és mások által készített fordításokat említ. Idézem a levél kezdő sorait:

Ich weiß nicht wie wenig gleichgültig die Nachricht, daß Ihr Σωκράτης μαινομενος nun bald auch im Ungrischen erscheinen soll, für Sie seyn wird: aber ich finde sowohl in Bezug auf mich selbst, als Übers[etzer] – als auch auf mein Vaterland, das endlich trotz den Diophanten das wahre Schöne kennen lernt, hohe Freude, Sie, Ihnen, grosser Mann! geben zu können. Empfangen Sie hier den heißesten Dank für alle die frohe[!] Stunden die Sie auch mir gaben, für allen süßen Unterricht, für alle leitseelige [helyesen: leutseilige] Leitung. Ihr Diogen war seit den ersten Jahren meiner Jugend mein gewährtester Führer; er lehrte mich die viele[!] Chrysippe u. Crantore zu entbehren, u. seine Lehren blieben nicht unfruchtbar, denn ich fühlte es daß Sie das cynische Lager des Rasenden zum süßen Aufenthalt der Grazien gemacht haben.

Vielleicht unterliege ich der Versuchung meinen Landsleuten mit dem Geburtsorte des Democrit eine Prise Anticyraschen Schnupftobacks zu reichen, wenn Diogen schon erscheinen wird. – Noch mehr wünschte ich aber aus Ihren Grazien etwas zu machen, das kein unwillkomnes Opfer für diese Göttinnen wäre.⁹

lást kap: „De ki hát az a’ Wieland, és mit írt a’ Gráziákon, Musáriumon, Szinopei-Diogeneszen kívül? – Nevelője a’ Weimari herczegnek, ‘s első Író a’ németek közt; temérdek az, a’ mit írt”. KAZINCZY, *Pályám emlékezete...*, 750.

9 A levél elért a címzetthez. Ezt bizonyítja, hogy Karl August Böttiger weimari klasszika-filológus és gimnáziumigazgató hagyatékában maradt fenn, aki Wieland közeli barátja és munkatársa volt. Válaszlevélről nem tudunk. A levelet először Thienemann Tivadar adta ki a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum történeti archívumában őrzött kézirat alapján („Kazinczy Ferenc levele Wielandhoz”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 37 [1913]: 631–632), azonban átírása több értelemzavaró pontatlanságot tartalmaz. Ezt a szövegolvasatot reprodukálta a KazLev kiadása: KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiad. (1–21:) VÁCZY János, (22:) HARSÁNYI István, (23:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (24:) ORBÁN László, (25:) SOÓS István (Budapest–Debrecen: Magyar Tudományos Akadémia–Debreceni Egyetemi Kiadó, 1890–2013), 22:24–25. A továbbiakban: KazLev. Pontos, betűhív átírata egyedül a Wieland-levelezés kritikai kiadásában olvasható, így itt ezt idézem: „Kazinczy Ferenc – Christoph Martin Wielandnak, Kaschau, 1791. jan. 8.”, in WIELANDS *Briefwechsel, Elfter Band, Erster Teil, Text (Januar 1791–Juni 1793)*, szerk. Uta MOTSCHMANN, 21–22 (Berlin: Akademie Verlag, 2001), 21.

Nem tudom, hogy mennyire közömbös az Ön számára a hír, miszerint az Ön Σωκρατης μαινομενος-a hamarosan magyarul is megjelenik: de én nagy örömet lelek benne – mind saját magamra mint fordítóra nézve, mind hazámra tekintve, amely végre, a Diophantusok ellenére, megismeri a valódi szépséget –, hogy azt, nagy ember!, átnyújthatom Önnek. Fogadja a legforróbb köszönetet mindazokért a vidám órákért, melyekben engem részesített, mindazért az édes oktatásért, mindazért a nyájas iránymutatásért. Az Ön Diogenésze volt ifjúságom első éveitől kezdve a legbiztosabb vezetőm; ő tanított meg rá, hogy miként lehetek meg a sok Chrysippus és Crantor nélkül, és tanításai nem maradtak hasztalanok, mert éreztem, hogy Ön az örült cinikus lakhelyét a gráciák édes szállásává tette.

Talán legyőz a kísértés, hogy honfitársaimnak Démokritosz szülőhelyével egy csipetnyi anticyrai burnót adjak, miután Diogenész már megjelent. – De még jobban vágyom rá, hogy kezdjek valamit az Ön Gráciáival, mely szívesen látott áldozat volna eme istennők számára.¹⁰

A levél nyilvánvaló célja annak bizonyítása, hogy a levélíró otthonosan mozog a megszólított „nagy ember” műveinek világában, valamint érti és osztja a nézeteit. E néhány mondatban Kazinczy mint fordító Wielanddal közös esztétikai platformra helyezi magát, amellyel szemben ugyanakkor megképezi az ellenpólust is, a „Diophantus”-ok, „Chrysippus”-ok, „Crantor”-ok és a cinikusok világát. A különbség a két szféra között a Wieland-művek képviselte „valódi szépség” ismerete, illetve nem ismerete. Hogy miben állna ez a „valódi szépség”, azt ebben, a beavatottak között folyó (vagy legalábbis így szcenírozott) beszélgetésben nem szükséges kimondani, a levélíró éppen azáltal bizonyítja bennfentességét, hogy ismertnek veszi azt, ami összeköti Wielanddal és csak a közös ellenfeleket nevezzi meg. (Diophantus, Chrysippus és Crantor – mint látni fogjuk – Wieland szövegeiben jelképes figurák.)

A *Diogenész* főhőséről adott levélbeli jellemzés („Ön az örült cinikus lakhelyét a gráciák édes szállásává tette”) azt fejezi ki, hogy a fordító elérte a szerző szándékát, aki – mint azt a Kazinczy által kivonatoltan lefordított előszó is kimondja – az elterjedt felfogástól elszakadva nem az igénytelenség biztosította lelki függetlenség, az *autárkeia* elvét nevelés szélőségeiben megélő cinikus Diogenészt, hanem egy pozitív értelemben, alkotó célzattal függetlenségre vágyó, bátor, jószívű, emberséges és kozmopolita filozófust akart ábrázolni.¹¹ Diogenész „valóságos

10 Amennyiben nincs jelezve fordító, az idegen nyelvű idézeteket saját fordításban adom – F. G.

11 „Diogenésznek valóságos karaktere”, in Σωκρατης μαινομενος az az a' szinopei Diogenesz' dialogusai. Consil. WIELAND írásából, ford. KAZINCZY Ferenc, VII–XII (Pest: Trattner Mátyás, 1793), IX. A

karakterének” megrajzolása kapcsán a regény (Kazinczy fordításának számozását véve alapul) XXXIII–XXXIV. fejezetei kulcsfontosságúak még, melyekben a filozófus az „Öröm apologiáját” adja elő. Itt Diogenész az érzéki örömök rehabilitálása, azok mérsékelt kiélésének társadalmi hasznossága mellett érvel, és a nép „jó kedvét”, „vígságát” elősegítő erénytant támogatja – szemben Jupiter papjának, Diophantusnak az elveivel, melyek szerint mindenfajta örömet el kell fojtani.¹² A „víg Nép” Diogenész szerint védve van a vallási és kormányzati „fanatizmus” ellen.¹³ A vígság etikáját képviselő politikusi és filozófusi eszmény jelölésére Periklész és Szókratész neve szolgál: „A’ Perikleszek és Szokrateszek, Athénének legbölcsebb, és legjobb fiai”. Ők esténként „a’ szép Aszpáziánál gyültek-öszve”, ahol a „legnyomosabb dolgok felől [...] vídamsággal beszélgettek”. A filozófia eme dialogikus formája pedig „a’ Gráziáktól tanult víg lenni”¹⁴ – ugyanezt Wieland a gráciák új mitológiáját megteremtő *Die Grazien* című, a Diogenész-regénnyel egy időben keletkezett művében is megfogalmazta: a gráciák, akiktől a „filozófia múzsája” megtanulta, hogy miként kell egyszerre oktatni és tetszést kelteni, „mindenekelőtt a sókratészi iskola védelmező istennői voltak”¹⁵

A regény görög címe (Σωκρατης μαινομενος = ‘őrült/őrjöngő Szókratész’) innen nézve ellentmondásosnak tűnik, mert ez a jelzős szerkezet, melyet a filozófiatörténeti hagyomány szerint Platón alkalmazott gúnynévként Diogenészre,¹⁶ látszólag mintha éppen eltávolítaná őt a sókratészi mintától. Wielandnak azonban a címválasztással (a fenti idézetekkel összhangban) nem ez volt a célja, hanem annak jelzése, hogy filozófus főhőse a maga módján a sókratészi iskolához tartozik. Erre utal az is, hogy a regény 1795-ös újrakiadásakor a görög szókapcsolatot mint az itt ábrázolt Diogenészhez „nem illőt” egy olyan indoklás kíséretében tö-

fordított művet kritikai kiadásban lásd: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások, 309–380 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009). Az eredeti mű kritikai kiadása: Christoph Martin WIELAND, *Σωκράτης μαινόμενος oder die Dialogen des Diogenes von Sinope*, in WIELANDS, *Werke* Band 9.1, Text, szerk. Hans-Peter NOWITZKI, 1–106 (Berlin–NewYork: Walter de Gruyter, 2008)

12 WIELAND, *Σωκράτης μαινομενος*, 177. Wieland/Kazinczy politikai-antropológiai nevetéskonceptiójáról széles eszmetörténeti keretben lásd: BOCSIK Balázs, „»...a’ víg Néphez nem talál semmi rést«: A nevetés kontextusai Kazinczy Ferenc Diogenész-fordításában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 129, 3. sz. (2025): 297–318.

13 WIELAND, *Σωκράτης μαινομενος*, 179.

14 Uo., 187.

15 Christoph Martin WIELAND, *Die Grazien* [1770], in *Wielands Werke: Band 9.1, Text...*, 335–408, 388.

16 DIOGENÉSZ LAERTIOSZ, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben*, VI, 54 (ford. ROKAY Zoltán); AILIANOSZ, *Varia historia*, 14, 33.

rölte a címből, mely nem szókratészi, hanem „örjöngő” minőségét vonja kétségbe ennek a valójában „jósívű”, jókedvű, sőt „eszes” alaknak.¹⁷

E revideált Diogenész filozófiájának jellegére vonatkozik a Kazinczy-levél „Chrysippus”-ra és „Crantorra” tett utalása, mely egy Horatius-*locust* hoz játékba,¹⁸ az 1.2-es, Lolliushoz írt episztola egy helyét. Ez azonban egyben a Wieland-szöveg univerzum része is, hiszen ő 1782-ben saját fordításában, kommentárok kíséretében kiadta az episztolák két könyvét. E Wieland-kommentárokat – melyekre még visszatérek – később Kazinczy magyarra fordította, és Kis János versfordításaival együtt jelentek meg 1833-ban. Az érintett helyen Horatius két görög filozófust, Khrüsziposzt, a Sztoa, és Krantórt, a régi Akadémia képviselőjét említi. Kis János fordításában:

Míg veled, Lollius, nagy ösök' magzatja,
A' főbb Ékes-szólást Róma próbáltatja:
Addig én kedvemet csendes Praenestében
Lelem a' Trojai had' Énekesében,
Ki a' Szépről 's Jóról leczkélit úgy adja,
Chrysippust 's Crántort is hogy felül-haladja.¹⁹

Wieland ide fűzött értelmezésének – melynek ismeretét Kazinczy nyilvánvalóan jelezni akarta a levélben – veleje az, hogy Horatius itt „e' két Bölcslet minden más Philosophusok helyett akarta említeni, természetes volt, hogy a' két legnevezetesebb Iskolának embereit nevezze”.²⁰ Vagyis Kazinczy a levélben az elméleti (és a gráciás jellegtől távol álló) filozófiai iskolák szépről és jóról való okításainak mel-

17 „Der ehmalige Griechische Titel *Σωκράτης μαινομενος* (*Socrates delirans*, ein aberwitzig gewordener Sokrates) ist aus dem zweyfachen Grunde weggeblieben, erstlich weil er Griechisch ist, und dann weil dieser halb ehrenvolle halb spöttische Spitznahme, welchen Plato dem Diogenes gegeben haben soll, auf den Diogenes, der sich uns in diesen Blättern darstellt, ganz und gar nicht zu passen scheint. Dieser ist zwar ein Sonderling, aber ein so gutherziger, frohsinniger und (mit Erlaubniss zu sagen) so vernünftiger Sonderling als es jemahls einen gegeben haben mag; und gewiss, wer nicht Alexander ist, könnte sich schwerlich etwas besseres zu seyn wünschen als ein solcher Diogenes.” Christoph Martin WIELAND, „Vorbericht: Zusatz”, in Christoph Martin WIELAND, *Nachlass des Diogenes von Sinope. Gedanken über eine alte Aufschrift*, C. M. Wielands sämtliche Werke. Dreyzehnter Band, XXX–XXXII (Leipzig: Georg Joachim Göschen, 1795), XXXI–XXXII.

18 Ehhez lásd a kritikai kiadás jegyzetét: WIELANDS *Briefwechsel, Elfter Band. Zweiter Teil: Anmerkungen (Januar 1791–Juni 1793)*, szerk. Uta MOTSCHMANN (Berlin: Akademie Verlag, 2003), 18–19. Ugyanerre jut: DEBRECZENI, „Előfeltevésektől mentes, életre való Philosophia”, 561.

19 HORATIUS', *Levelei*, ford. Kis János, Az eredeti textussal Döring szerint, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel KAZINCZY Ferencz, m. t. társasági r. tag által (Pest: Magyar Tudós Társaság, 1833), 60.

20 Uo., 69.

lőzése mellett teszi le voksát, előnyben részesítve – amint az a szövegkörnyezetből következik – azt a gyakorlati filozófiát, amit a homéroszi eposzok hőseinek példaadásán kívül a *Diogenész* szellemében Szókratész is megtestesít.

A levél második bekezdésének elején Kazinczy arról a kísértésről számol be, hogy honfitársainak „Démokritosz szülőhelyével egy csipetnyi anticyrai burnót” adjon. Ez világos – bár szintén bennfentes – utalás Wieland *Geschichte der Abderiten* (1774, kötetben először: 1781) című regényére,²¹ lévén Démokritosz szülőhelye Abdéra trák város, ahová a regénybeli filozófus húsz év távollét után visszatér. A cselekmény főként Démokritosz és a korlátolt nyárspolgárnak láttatott abdérabeliek közti konfliktusos viszonyról szól. Az utalás értelmében Kazinczy nemcsak ismerte ezt a művet, hanem tervezte a lefordítását is.

A „csipetnyi anticyrai burnót” jelentése a regény 2. könyvének 6. és 7. fejezete alapján²² fejthető meg, ahol Hippokratész abdériai látogatásáról van szó. Kiderül, hogy a híres orvost az abdériaiak hívták oda, mégpedig azért, hogy érvágással és hunyorgyökér („Niesewurz”) beadása révén meggyógyítsa a szeritük elmebajjal küszködő Démokritoszt. Hippokratész azonban – miután elbeszélgetett Démokritosszal – nem őt kezdi el kezelni, hanem beszédet tart a városi tanács előtt, melyben arra szólítja fel a testületet, hogy gondoskodásukat a filozófuson túl terjesszék ki a város teljes lakosságára, lévén „a legveszélyesebb betegek azok, akik nem tudják magukról, hogy betegek”. Azt tanácsolja, hogy hat hajóval hozassanak hunyort Anticyrából, és a város piacterén osszanak minden abdérainak a gyógyhatású szerből. Hippokratész azzal zárja beszédét, hogy Abdérában csupán egyetlen embert ismer, aki a városiak segítségére lehet a gyógyulásukban: ez pedig nem más, mint Démokritosz, tehát éppen az, akit ők maguk elmebetegnek tartottak.²³ Az ide kapcsolódó művelődéstörténeti háttér: az ókorban a hunyor (*helleborus*) az örültség gyógyszerének számított, s mivel Anticyra környékén volt ennek a növénynek a fő termőhelye, közmondásossá vált a görög város nevének és az elmebetegségnek az összekapcsolása.²⁴ A hunyor ledarált gyökere

21 Christoph Martin WIELAND, *Geschichte der Abderiten*, neu umgearbeitete und vermehrte Ausgabe, 2 Bände (Leipzig: Weidmanns Erben und Reich, 1781). Későbbi címváltozata: *Die Abderiten: Eine sehr wahrscheinliche Geschichte*. Kritikai kiadása: „Geschichte der Abderiten von C. M. Wieland”, in *Wielands Werke, Band 16.1, Text*, szerk. Klaus MANGER, 177–501 (Berlin–München–Boston: De Gruyter, 2014). A továbbiakban a regényt az 1781-es kiadásból idézem, és így említem: *Abderiták*.

22 Uo., I, 245–270.

23 Uo., I, 255–257.

24 Vö.: „Anticyra”, in *Ókori lexikon*, szerk. PECZ Vilmos, 2 köt. (Budapest: Franklin-társulat, 1902), I:146. Anticyra/Antikúra nevét ilyen összefüggésben említi például: HORATIUS, *Szatirák*, 2, 3, 83.

volt eredetileg a tüsszentőpor avagy burnót egyik alapanyaga, innen származik német neve is: „Nieswurz/Niesewurz”, azaz ’tüsszentőgyökér’.²⁵ Ezért említi Kazinczy az „anticyrai burnót”-ot.

Az *Abderiták* Hippokratész-betétörténetének felidézése kulcsfontosságú mozzanata a levélíró imázsépítésének. Kazinczy ugyanis itt Hippokratész, a magyar közönség a kigyógyítandó abderiták, Wieland lefordítandó műve (vagy művei) pedig a gyógyszer funkciójába kerülnek. A fordítás művelete így értelem szerűen a gyógyszer importálásának és beadásának aktusa. A betegség a levél szövegösszefüggésében nyilván a „valódi szépség” mibenlétével kapcsolatos tudatlansággal azonos, mely rendellenességet a magyar olvasóközönség önmagán képtelen volt felismerni. Szempontomból különösen érdekes, hogy ezek szerint a Hippokratész és Démokritosz közötti viszony megfeleltethető a Kazinczy–Wieland relációnak. A regény úgy beszéli el, hogy Hippokratész ismeretlenül tért be Démokritoszhoz, azonban ennek ellenére „már régóta egymás legbensőbb barátai voltak, noha nem ismerték egymást, és találkozásuk jobban hasonlított egy hosszas elválás utáni viszontlátásra, mint egy most kezdődő kapcsolatra.”²⁶ Ezt a regény narrátora azzal magyarázza, hogy mindketten a „kozmpoliták rendjéhez” tartoztak, és ezt azonnal észre is vették egymáson.²⁷ E szövegháttérrel figyelembe véve nyilvánvaló, hogy Kazinczy is e minta szerint, beavatott kozmpoliták közötti társalgásként képzelte el a Wielanddal folytatott, határokon és kultúrákon átnyúló érintkezését, s innen ered a „nagy emberhez” ismeretlenként írt levelének közvetlen, bennfentes hangvétele.

A *Diogenész és az Abderiták* filozófus főhősei egyaránt kozmpoliták (az előbbiben a terminus német eredetije: „Weltbürger”).²⁸ E fogalom magyarázata Diogenész szájából így hangzik:

Egy olyan embert mint a’ millyen én vagyok [hívnek kozmpolitának], – a’ ki, nem tartozván semmi különös polgári felekezethez, a’ Világot Hazájának ‘s a’ maga valóságú teremtetéseket, nem nézvéen lakosoknak[!], Klímájoknak, életek’ módjának, nyelveknek,

25 Vö. „Nieswurz”, in *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, hozzáférés: 2026.03.26, <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB&lemid=N05636> [Letöltés: 2025. 10. 10.]

26 WIELAND, *Geschichte der Abderiten...*, I, 250–251.

27 Uo., I, 250.

28 Wieland kozmpolitizmus-konceptiójához lásd: Andrea ALBRECHT, *Kozmpolitizmus: Weltbürgerdiskurse in Literatur, Philosophie und Publizistik um 1800* (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2005), 82–92, 97–106. Wieland itt említett két „világpolgár-regényének” összehasonlító elemzése: Uo., 84–88. Vö. még: LACZHÁZI Gyula, „Wieland Diogenész-regényének Kazinczy-féle fordításáról”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 291–309 (Budapest: BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016), 301.

rendtartásaiknak, törvényeiknek külömbsegeikre, hazafi, 's pólgártársainak, testvéreinek nézi, úgymint a' kiknek az ő segedelmére, ha nyomorúságban vannak; szánakozására, ha rajtok segíteni nem tud; megintésére, ha őket hibázni látja; 's együtt örülésére, ha örülni okok van, jussok vagyon. Másoktól beszítt állatások, különös haszonkeresések, 's tulajdon örvényekbe ragadó ösztönök a' megszokott ösztönei a' mi cselekedeteinknek, míg magunkat ez vagy amaz különös Társaság tagjának nézzük, 's boldogságunkat azon ítélettől függesztjük-fel, a' mellyel ő erántunk viseltetik. Még az is, a' mit ezekben a' különös Társaságokban Virtusnak nevezünk, gyakorta a' Természet ítélőszéke előtt csak ragyogó vétek [...]. Egyedül a' Kozmopolita érzi a' tiszta, részre nem hajló, 's idegen tódalékokkal öszve nem kevertt szeretetet embertársai eránt. Haszon után esdeklő önnönseretet által meg nem gyengítve ver mellyjében a' szív teljes erővel, midőn őt az emberiség segedelemre kiáltja.²⁹

A kozmopolita tehát az erénynek olyan tiszta fajtáját képviseli, mely mentes a polgári viszonyokból eredő bármiféle részrehajlástól, önös érdektől, és ezért – sajátos, kívülálló perspektívájának köszönhetően – képes helyesen megítélni az emberek közötti viszonylatokat. E jelenség azonban a két regényben más-más megvilágításba kerül. Diogenész magányos kozmopolita, aki Korinthoszban egy hordóba visszahúzódva élve, csak a hagyományos polgári erényt képviselő városiakkal érintkezik. Az egyetlen kivétel az, amikor meglátogatja őt Nagy Sándor macedón uralkodó, és megosztja vele világhódító terveit. A világ egyesítésének gondolata tetszik Diogenésznek, a kozmopolitaságnak ez a válfaja azonban mégsem nyeri el teljesen a jóváhagyását, mert felismeri, hogy a világ uralásához szükséges korlátlan hatalom erőszakos zsarnoksággá fajul.³⁰ Démokritosz viszont egy társaság tagjaként, hasonszőrűek között (is) kozmopolita, s innen nézve a kozmopolitaságból nem a minden emberre kiterjedő testvériség érzete lesz a hangsúlyos, hanem az érem másik oldala, vagyis a (nyárs)polgári és világpolgári szemlélet közti különbség. E hangsúlyeltolódások ellenére azonban mindkét figura úgy tud az egész emberiség részeként kozmopolita lenni, hogy közben nem szakad el saját kisebb közösségétől sem.

29 WIELAND, *Σωκράτης μαινομενος...*, 164–165.

30 „Nem ismerek oly okot, melly valaminek tevését, vagy elmúlását javasolhassa, az emberi Nem egészben tekintett javán kívül. Menj, Alexander, menj, 's hajtsd-végre azt a' nagy gondolatot [...] A' te pályád veszedelmes pálya. Az ember semmit sem tűr-el oly nehezen, mint a' határtalan hatalmat. Az a' szempillantás, mellyben eléggé gyenge lészesz tömjéngyújtó ellenségeidnek elhinni, hogy több vagy mint ember, dicsőségednek határszélét elődbe tolja. Szép tetteidet akkor oly csúfságokkal fogod megfertéztetni, mellyek igen is fogják éreztetni veled, hogy csak ember vagy. Kegyetlenséged 's zabolátlan indulataid gyűlölséggé tészik uralkodásodat”. Uo., 232–233.

Fontos körülmény, hogy az antik hagyomány mindössze két filozófusról állítja, hogy kozmopolita volt: Diogenészről és Szókratészről. Ők ketten voltak azok, akik arra a kérdésre, hogy hová valósiak – Cicero és Diogenész Laertiosz tudósítása szerint – egyaránt akként válaszoltak, hogy a világ lakosai.³¹ Amikor tehát Wieland a kozmopolitást teszi meg Diogenész egyik fő ismertetőjegyének, akkor az „örjögő Szókratész” megnevezés mellett látens módon a filozófiatörténetnek egy másik mozzanatát is mozgósítja, amely szintén kapcsolatot teremt a két bölcs között, ám egyértelműen pozitív kontextusban. A szókratészi hagyományvonalnak a hangsúlyozása a wielandi Diogenész esetében eltávolítja a kozmopolitizmus értelmét a cinikus és az ebből eredő sztoikus felfogásától, melyben az emberiség egységének gondolata helyett inkább a politikai közösségektől való függetlenségé dominál.³²

[*Örök faj...*]: *Szabadkőművesség vagy/és kozmopolitizmus?*

Annak bemutatására, hogy a fent érintett regényekben is megnyilvánuló eszmrendszer, melyet wielandiánus szókratizmusnak nevezek, miként nyilvánult meg Kazinczynál a fordításokon túl saját műveiben is, elsőként az [*Örök faj...*] kezdetű, 1814 előtt keletkezett töredéket elemzem:

Örök faj a' választottak faja
 'S ámbátor abban senki származást
 Nem vett anyától, nem fogy-el soha.
 És a' mit a' vak 's a' kevés hitű
 Sejt és nem ért, 's lát és nem tud, gyakor.
 Nincs közfal itten; a' ki jó, rokon.

31 „Amikor Szókratészt megkérdezték, hova valósi, így felelt: »A világba«. mert az egész világ lakosának és polgárának tartotta magát.” Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, V. 37 (ford. VEKERDI József). Ugyanezt az anekdotát Diogenész Laertiosz a filozófus Diogenész kapcsán adta elő, nála a kérdezett válasza így hangzik: „Κοσμοπολίτης ἔφη.” („Kozmopolita vagyok.”) DIOGENÉSZ LAERTIOSZ, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei...*, ford. ROKAY Zoltán, VI, 63. (A „Cosmopolita” szó magyarítása Kazinczynál már 1789-ben megjelenik, ebben a formában: „Világ-lakosa”) [KAZINCZY Ferenc], „Magyarátja az esméretlenebb szónak”, in *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei: Keltött történet*, 257–263 (Kassa: Ellinger János József, 1789), 258.

32 John SELLARS, „Stoic Cosmopolitanism and Zeno's Republic”, *History of Political Thought* 28, 1. sz. (2007): 1–29, 3, 7–8. A közleményre Tamás Ábel hívta fel a figyelmemet. Eric Brown szerint a platóni dialógusok Szókratésze „olyan kozmopolita, aki különös hasznot hajt egy bizonyos helynek”. Eric BROWN, „Socrates the Cosmopolitan”, *Stanford Agora* 1 (2000): 74–87, 87.

Szín, nyelv, szokás nem szűl különbözést
 Egy tisztjek, egy törvények, egy hazájok.
 Csak egyy! és még is más. Lehullott állal
 Bámúlja a' titkot a' vak. Az neki
 Titok marad, de a' szenteltnek nem az.

'S mint a' midőn két láng egymáshoz ér,
 'S az egyyike általszívja a' másikat,
 'S most egyybe-kelve teljesen lobognak,
 'S hatalmasabban úzik a' homályt,
 Melly kedvez a' latrok' tanyájinak
 'S a' jámborok' lakjaikra vesztet hoz
 Úgy a' midőn két jó³³

E kevésbé ismert, csak posztumusz publikált költemény csekély recepciója teljesen egységes abban, hogy szabadkőműves háttér előtt olvassák a szöveget. Az első kiadó, Abafi Lajos jegyzetében a *Daimonia* című, szabadkőműves beavatási rítus elemeire utaló Kazinczy-verssel hozta kapcsolatba.³⁴ Miskolczy Ambrus szerint itt egyenesen „harcos szabadkőműves vallomással” van dolgunk.³⁵ Ezzel összhangban 2009-ben még egy szabadkőműves irodalmi antológiába is beválogatták a művet.³⁶

Noha kéziratban maradt versről van szó, melynek keletkezési körülményei nem ismertek, a költemény Miskolczy Ambrus által is észlelt erősen önvallomásos jellege nézetem szerint indokolja, hogy kiemelten kezeljük és az egész életműre nézvést is következtetéseket vonjunk le belőle. Hogy az itt említett „választottak faja” a szabadkőművesekkel azonos-e, vagy esetleg másként ragadható meg, az azért is lényeges kérdés, mert az újabb szakirodalom – főként Debreczeni Attila és Bodrogi Ferenc Máté kutatásai – egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a mozgalomnak Kazinczy irodalomszemlélete, illetve (általánosabban) életfelfo-

33 KAZINCZY Ferenc, *Költemények: I. kötet. Szövegek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 954–955.

34 KAZINCZY Ferenc, *Költemények I.*, szerk. ABAFI Lajos, Kazinczy Ferenc összes munkái 1 (Budapest: Aigner L., 1879), 287.

35 MISKOLCZY Ambrus, „Termékeny haragvások, avagy a szabadság-óda 'rejtélye': Kazinczy Ferenc nyílt és rejtett dialógusa Batsányi Jánossal és Sipos Pállal”, *Holmi* 19, 2. sz. (2007): 145–167, 154.

36 *Iskolája az emberi szívnek: A szabadkőműves irodalom antológiája*, szerk. MÁRTON László (Budapest: Pallas Kiadó, 2009), 47.

gása kiformalódása kapcsán.³⁷ Debreczeni úgy fogalmazott, hogy „az orpheuszi, szabadkőműves szerepminta volt képes egybefogni Kazinczy valójában igen-igen széttartó programos elgondolásait”.³⁸ Orpheusz (ez volt Kazinczy szabadkőműves neve és egyik folyóiratának címe) „kiválasztott”, a „világosság birtokosa”, aki papként vagy katonaként is előléphet.³⁹ E minta Debreczeni szerint többek között a *Tövisek és virágok* című epigrammagyűjtemény koncepcióját is meghatározza:

Kazinczy saját maga állított akadályokat művei mindenki számára való érthetősége elé, s csak az általa méltónak ítélt beavatottak számára biztosította a szükséges információkat, avagy remélte, hogy ők amúgy is birtokában vannak a megkívánt tudásnak. Az alkalmi költemények vonatkozásában e sajátosságot hermetikus referencialitásnak nevezünk, amely tudatosan csoportképző funkciójú, s amelynek a szabadkőműves hermetizmus jelenti a mintázatát.⁴⁰

Bodrogi monográfiájában, a *Kiválasztottak hermetizmusa* című fejezetben szintén erőteljes mintaadó funkciót tulajdonított a szabadkőművesség „zárt és titkos társaságának”, „alternatív világ”-ának, „ellen-realitás”-ának Kazinczy „elitista” irodalomszemlélete kapcsán.⁴¹

E szakirodalmi kontextusban válik fontossá, hogy az [*Örök faj...*] szabadkőműves olvasatának helyessége közelebbről nézve igencsak kétséges. Ugyanis a versben központi szerepet betöltő ‘titok’ jelentése itt biztosan nem ‘hermetikus titok’, misztérium, melyet csak a beavatottak ismerhetnek meg. A Czuczor–Fogarasi szótár elkülöníti egymástól a ‘titok’ szó széles és szűkebb értelmét: titok lehet eszerint egyrészt „minden, mi ismerőtehetségeink elől el van rejtve, minek meg tudásához jutnunk nem lehet, vagy eddig nem lehetett, mit korlátolt eszünkkel föl nem foghatunk”, másrészt pedig a „bizonyos zárt körhöz, testülethez tarto-

37 Megemlítené Hász-Fehér Katalin tanulmánya is, mely Kazinczy kulturális hálózatépítésében fedezi fel a szabadkőművesség hatását. Szerinte ezen belül a *Göttinger Hainbund* költőszövetségének modellje is hatott Kazinczyra, ami témánk szempontjából azért is érdekes, mert ők kifejezetten Wieland-ellenesként pozicionálták magukat. Vö.: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Szabadkőműves mintázatok Kazinczy Ferenc fogsága utáni kapcsolatrendszerében”, in *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila és GÖNCZY Monika, 371–389 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010), 381.

38 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 386.

39 Uo., 387.

40 DEBRECZENI Attila, „A *Tövisek és virágok* kötetkompozíciója és szöveghálója”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 73–102, 85.

41 BODROGI, *Kazinczy arca...*, 261–270, különösen: 265.

zó személyek előtt ismert dolog, melyet azok a nyilvánosság, és köztudomás elől rejtegetnek”.⁴² A szabadkőműves titok világosan ez utóbbi kategóriába sorolandó.⁴³ A versben azonban nem lehet erről szó, hiszen az említett titkot nem rejtegeti senki, azt a „szentelt” és a „vak” ugyanúgy látja, csak hogy az utóbbi hiába bámulja „lehullott állal”, mégsem képes befogadni, mivel saját korlátoltsága akadályozza a megértésben. Vagyis ebben az esetben olyan ezoterikus kommunikációról van szó, mely nincs elrejtve a nyilvánosság elől, nem ilyen értelemben titkos. Itt is érvényes Linda Simonis megkülönböztetése ezoterikus és rejtett kommunikáció között: a misztérium adott esetben egyszerre lehet mindenki számára látható-érzékkelhető és érthetetlen, furcsán elvont.⁴⁴

Ezt figyelembe véve olyan interpretációt javaslok, mely szerint a „választottak” versben említett „faja” nem a szabadkőművesekkel, hanem a wielandi értelemben vett „kozmpolita rend” tagjaival azonos. Ez a rend – ahogyan arról az *Abderitákban* a *Hippokratész meglátogatja Demokritoszt. Titkos hírek a kozmpoliták ősi rendjéről* című fejezetben olvashatunk – más titkos társaságoktól eltérően működik:

Létezik a halandók között egy olyan fajta, akiket néhol már a régiek is kozmpoliták néven emlegettek, és akik – összebeszélés, rendi jelek, páholyok alapítása és eskü nélkül – egyfajta testvériséget alkotnak, amely szorosabban van összekötve, mint bármely más rend a világon. Két kozmpolita érkezik, az egyik keletről, a másik nyugatról, először látják egymást, és barátok lesznek; – nem titkos rokonszenv miatt, amely talán csak a re-

42 „Titok”, in CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Budapest: Athenaeum, 1862–1874), 6: 322–323.

43 Ide tartozik a szimbolikus nyelv, a rituálék és a fokozatok. Ehhez a jánosrendi szabadkőműves-ség vonatkozásában lásd: JÁSZBERÉNYI József, „A Sz: *Sophia*’ templomában látom én felszentelve nagysádat”: *A felvilágosodás korának magyar irodalma és a szabadkőművesség*, Irodalomtörténeti füzetek 153 (Budapest: Argumentum, 2003), 133–144. A bécsi szabadkőművesek misztériumelméletéről lásd: Jan ASSMANN, *A varázsfuvola: Opera és misztérium*, ford. TATÁR Sándor (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2020), 205–232.

44 „Die esoterische Äußerung hat ihr fundierendes Prinzip in einer Entscheidung: Das, was mitgeteilt wird, ist nicht für jeden zugänglich, sondern nur für einen abgesonderten Kreis von Eingeweihten bestimmt. [...] Dabei ist der Gegenstand jenes nur den Eingeweihten zugänglichen Wissens (*das mysterion*) in keinem offensichtlichen Sinne verborgen oder geheim: Seine Unverständlichkeit und merkwürdige Entzogenheit steht gerade im Gegensatz zu seiner scheinbar offenkundigen, für jedermann erfahrbaren Sicht- und Wahrnehmbarkeit. [...] So wenig nun die esoterische Rede notwendig geheim ist, so wenig muß geheime Kommunikation ihrem Anspruch und Prinzip nach esoterisch sein.” Linda SIMONIS, *Die Kunst des Geheimen: Esoterische Kommunikation und ästhetische Darstellung im 18. Jahrhundert*, Beiträge zur neueren Literaturgeschichte 185 (Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 2002), 11.

gényekben található; – nem azért, mert esküvel vállalt kötelességek kötik őket; hanem mert kozmopoliták. [...] Az ő társaságuknak nincs szüksége arra, hogy – mint egykor az egyiptomi papok tették – titokzatos szertartásokkal és elrettentő szokásokkal zárják ki maguk közül a tisztátalanokat. Ezek önmagukat zárják ki, és az, aki nem kozmopolita, éppúgy nem tűnhet annak, mint ahogy tehetség nélkül sem tudja senki jó énekesnek vagy hegedűművésznek tettetni magát. A megtévesztés rögtön kiderülne, amint az illető megszólal. A kozmopoliták gondolkodásmódját, elveiket, magatartásukat, nyelvezetüket, közönyüket, melegségüket, még a hangulataikat, gyengeségeiket és hibáikat is lehetetlen utánozni, mert igazi titok mindazok előtt, akik nem tartoznak a rendjükhöz. Nem olyan titok, amely a tagok titoktartásától függ, vagy abbéli óvatosságuktól, hogy kihallgathatják őket; hanem olyan titok, amelyre maga a természet vont fátylat. [...] Ha nem is lehetetlen, de valami egészen biztosan oda nem illőt kérnénk magunktól, ha azt várnánk, hogy még egyértelműbben beszéljünk a kozmopoliták misztériumáról. Hiszen a dolgok természetéből fakad (amint azt már eléggé világossá tettük), hogy minden, ami elmondható róla, titok, amelyhez csak e rend tagjainak van kulcsa. Az egyetlen dolog, amit hozzátehetünk, hogy a számuk minden időben igen csekély volt, és hogy társaságuk láthatatlansága ellenére mindig is befolyást gyakoroltak e világ ügyeire.⁴⁵

Ilyesfajta közösségként jellemezhető a versben említett „választottak faja” is: örök-ké létezik, de az odatartozás nem születési előjog: „abban senki származást / Nem vett anyától”. Itt sem egy konvención alapuló szervezetről van szó, melybe valamilyen felvételi procedúra során lehetne bejutni. A választottak közé való bekerülés bárki számára lehetséges, aki rendelkezik a „titok” megértésének természeti adományával, erre utal az is, hogy a társaság törvényei nem formalizáltak (mint egy titkos társaság esetében), hanem egyénekre szabva mások: „Eggy tisztjek, eggy törvények, eggy hazájok. / Csak eggy! és még is más”. Ugyanaz a kettősség áll fenn a Kazinczy-vers világában, mint ami Wieland kozmopolitizmus-felfogását jellemzi: elvileg bárki a „választottak” közé juthat, hiszen ennek nincs semmilyen földrajzi vagy társadalmi akadály, ám a gyakorlatban mégis kevesek kiváltsága ez. Ebben is tapintható az a paradoxon, ami a wielandi kozmopolitizmus-elképzelés egész világra irányultságának és exkluzivitásának szimultaneitásából fakad, melyet azonban a háttérben álló képzéskonceptió felold.

Itt a vakság-motívum értelmezése a kulcsmozzanat. Figyelemre méltó, hogy ez a téma az [*Örök faj...*]-versen túl hasonló kontextusban külön epigrammát kapott a *Tövisek és virágok* gyűjteményben:

45 WIELAND, *Geschichte der Abderiten...*, I, 246–247.

A' vak

Van szemed és így látsz? Mely paralogismusz ez! Oh ha
Látni vagyon kedved, Hályogi, látni tanulj.⁴⁶

Értelmező újramondásban: Paralogismus, avagy (Kazinczy magyarázó jegyzete szerint) „nem *akarva-hibás* okoskodás”⁴⁷ azt gondolni, hogy mindenki lát, akinek van szeme. A hályogos szemek valójában nem látnak, de még „Hályogi” is látóvá válhat, ha megtanul látni. Eszerint az [*Örök faj...*]-ban említett vakok, akik hiába bámulják a „titkot”, szintén látóvá, „választottá” lehetnek. Itt a fentiek alapján logikusan nem a misztériumba való beavatásra történik utalás, hanem „tanulniuk” kell látni, azaz olyan önismereti váltásnak kell végbe mennie bennük, amelyet például Kazinczy a *Pályám emlékezetében* Wieland írásainak megértése kapcsán mesél el önmagáról, vagy amelyet a Wielandnak írt levél a magyar olvasóközönségre vonatkozó tart lehetségesnek és kívánatosnak. Ehelyütt is visszaköszön Wieland Hippokratészének tanítása: a betegség meggyógyításának előfeltétele az, hogy a beteg ismerje fel önnön beteg mivoltát. Ha a vak rájön, hogy hályog van a szemén, akkor megszabadulhat tőle. Ez a kozmopolita kiválasztottság-paradoxon lehetséges feloldása: elvileg mindenki felismerheti a „titok” nyitját, mindenki kozmopolita lehet, ha rájön, hogy addigi gondolkodása, szemléletmódja paralogizmus volt. A megértés természeti adománya ott rejtőzhet bárkiben, csak sokaknál hiányzik a megértés igénye, a hiánynak, a „betegségnek” a tudata. A megértés pedig nem más, mint önmegértés, önismeret. Erre Wieland másik idevágó, igen fontos szövege mutat rá.

A német író ugyanis 1788-ban *A kozmopoliták rendjének titka* címmel egy esszét is szentelt a témának, melyet – legalább az 1797-es újrakiadásában – Kazinczy nagy valószínűséggel ismert.⁴⁸ Ez a szöveg mutatja, hogy Wieland a kozmo-

46 [KAZINCZY Ferenc], *Tövisek és virágok* (Széphalom: 1811), 4. Amint arra Debreczeni Attila felhívta a figyelmet, az epigramma Kazinczynak egy, már a *Magyar Museumban* hirdettet alapelvűt fogalmazza újra: „Tanuljon-meg érteni, a' ki érteni akar!” DEBRECZENI, „A Tövisek és virágok...”, 98.

47 [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 44 [kiemelés az eredetiben].

48 Erre utal, hogy Wieland kozmopolitizmus-esszéje az életműkiadásnak abban a „vegyes írások” című kötetében jelent meg újra, melynek két másik darabja (*Der Stein der Weisen, Die Salamandrin und die Bildsäule*) itteni variánsukban forrásszöveggé szolgáltak Kazinczy fordításaihoz. Christoph Martin WIELAND, „Das Geheimniss des Kosmopoliten-Ordens”, in Christoph Martin WIELAND, *Vermischte Aufsätze*, C. M. Wielands sämtliche Werke, 30, 171–224 (Leipzig: Georg Joachim Göschen, 1797). Vö. Bodrogi Ferenc Máté jegyzetével: KAZINCZY Ferenc, *Szép Literatura*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 1124.

politáság eszményét nem csupán a regény fikciós terében tartotta érvényesnek, hiszen a dolgozatban ősidóktól fogva ténylegesen létező társadalmi csoportként utal a kozmopolitákra. A *Geschichte der Abderiten* első megjelenése után 14 évvel publikált szöveg elején visszautal a regény idézett fejezetére és jelzi, hogy az ott leírtakat fejti ki bővebben.⁴⁹ Ez az esszé az „alkalmasság” („Tauglichkeit”) néven nevezi meg azt a képzési célt, melyet a kozmopolitának követnie kell, s mely a saját meglévő képességek minél teljesebb kifejtésével azonos:

Die Natur (sagen sie) hat einem jeden Menschen die besondere Anlage zu dem, was er seyn soll, gegeben, und der Zusammenhang der Dinge setzt ihn in Umstände, die der Entwicklung derselben mehr oder weniger günstig sind; aber ihre Ausbildung und Vollendung hat sie ihm selbst anvertraut. Ihm kommt es zu, was die Natur mangelhaft gelassen oder gar gefehlt hat, zu verbessern und seine Anlagen zu Kunstfertigkeiten zu erheben: es ist sein eigenes Interesse, und er kann kein angelegeneres Geschäft haben, als das Bestreben, der Vollkommenheit in seiner Art, die in gewissem Sinne keine Grenzen hat, so nahe zu kommen als möglich. Da der Plan seines Lebens nicht von ihm allein abhängt; da er zu jedem Gebrauche, den der oberste Regierer der Welt von ihm machen will, bereit seyn soll: so ist seine erste und höchste Pflicht, sich die möglichste Tauglichkeit dazu zu erwerben. Ein hoher Grad dieser Tauglichkeit, insofern er von Uebung, Fleiß, Anstrengung und Beharrung und also von unserem eigenen Willen abhängt, ist, was die Kosmopoliten Tugend nennen, und das Ideal derselben der Maßstab, wornach sie den Werth einzelner Personen bestimmen.⁵⁰

A természet (mondják [a kozmopoliták]) minden embernek megadta azt a saját tehetséget, hogy olyan legyen, amilyennek lennie kell, és a dolgok összefüggései többé-kevésbé kedvező körülmények közé helyezik őt ennek kifejlődéséhez; de kiképzését és tökélyre vitelét az emberre bízta. Rá hárul, hogy kijavítsa azt, amit a természet hiányosan hagyott vagy éppen elhibázott, és tehetségét művészi képességgé emelje: ez az ő saját érdeke, és nem lehet sürgetőbb dolga, mint arra törekedni, hogy a rá szabott tökéletességhez, amelynek bizonyos értelemben nincsenek határai, minél közelebb kerüljön. Mivel életének terve nem csak rajta múlik; mivel készen kell állnia minden olyan felhasználásra, amelyet a világ legfőbb ura kíván belőle alkotni, első és legfőbb kötelessége, hogy ehhez megszerezze a lehető legnagyobb alkalmasságot. Ennek az alkalmasságnak a magas

49 Lásd: Christoph Martin WIELAND, „Das Geheimniß des Kosmopolitenordens”, *Der Teutsche Merkur* 16, 3. sz. (1788): 97–115; 16, 4. sz. (1788): 121–143. Itt: 3. sz. (1788): 97. Az esszéről lásd még: ALBRECHT, *Kosmopolitismus...*, 99–105.

50 WIELAND, „Das Geheimniß des Kosmopolitenordens...”, 109–110.

fokát, amennyiben az a gyakorlástól, a szorgalomtól, a törekvéstől és a kitartástól, tehát a saját akaratunktól függ, nevezik a kozmopoliták erénynek, és ennek ideálja az a mérce, amely alapján az egyének értékét meghatározzák.

A „választottak fájára” vonatkozó, Kazinczy [*Örök faj...*]-versében említett jellemző – t. i. hogy „Nincs közfal itten; a’ ki jó, rokon. [...] / Eggy tisztjek, eggy törvények, eggy hazájok. / Tsak eggy! és még is más” – látszólagos ellentmondásossága a fentiek kontextusában megszűnik. A vers eszerint azt állítja, a képzési cél (a wielandi „alkalmasság” elérése) univerzális, de a hozzá vezető út személyre szabottan, az egyén külső-belső meghatározottságainak megfelelően különböző. Ez Wieland szerint fokozati különbségeket jelent ugyanazon természetadta minőségi egyezőségen belül: „a kozmopoliták között olyan tökéletes egyenlőség uralkodik, amilyen az egyéni különbségeik mellett egyáltalán elképzelhető. Felhatalmazásukat és működési utasításukat a természet kezeiből kapják. Más rendfokozat nem létezik közöttük, mint alkalmasságuk és belső morális jóságuk lépcsőfoka.”⁵¹

A szabadkőművességgel ellentétben⁵² a kozmopolitaságnak nincs vagyonhoz vagy társadalmi álláshoz kötött feltétele, és nem szükséges a felvételhez a körön belüli ajánló és a rendtagok titkos szavazással kinyilvánított egyetértése sem. Szabadkőműves szerepmintáról akkor beszélhetnénk, ha Kazinczy egy társaság nevében személyesen magának vindikálná a beavatás jogát a „titokba”, ő akarná kijelölni a beavatandókat, csakhogy itt fordított a helyzet, és a beavatottak természetűtől fogva eleve meglévő csoportjának megszólítása, az oda tartozók önismeretre vezetése a tét. A Kazinczy-művekben az olvasók elé állított megértési akadályok innen nézve inkább feladatként tűnnek fel, és az önképzés eszközei lehetnek az önnön tökéletesítésén munkálkodó olvasó számára. Itt Kazinczy ifjúkori Wieland-olvasásának gyakorlata ismétlődik, mely szerint a művekben rejlő, ám mindenki számára másképpen adott titok megfejtése által lehet az önismerteti képzés magasabb fokára lépni. De éppen a *Tövisek és virágok* jegyzetanyaga a példa rá, hogy az akadály mellett gyakran ott van a segítség is, például – mint az előbb láttuk – a „paralogismus” szó értelmezése.

51 „[H]errscht unter allen Kosmopoliten eine so vollkommene Gleichheit, als mit ihrer individuellen Verschiedenheit nur immer bestehen kann. Ihre Vollmacht und Instrukzion erhalten sie aus den Händen der Natur. Es giebt keine andern Grade unter ihnen, als die Stufe ihrer Tauglichkeit und innern moralischen Güte.” Uo., 111–112.

52 Andrea Albrecht szerint Wieland kozmopolitizmus-esszéjének tétje kortárs kontextusban a valódi kozmopoliták elválasztása az „illuminátus, szabadkőműves és jezsuita pseudo-kozopolitáktól”. Lásd: ALBRECHT, *Kosmopolitismus...*, 100.

Ezen a ponton ki kell térnem Wieland szabadkőművességének témájára, annál is inkább, mert a Kazinczy programhálóját elemző Debreczeni Attila szerint az annak megértéséhez fontos wielandi mintához hozzátartozott a szabadkőművesség „erőteljes” szerepe is.⁵³ Wieland későn lett szabadkőműves; hosszú élete során sokáig ellenezte az ilyesfajta egyesületeket, és végül csak 1809-ben, tehát 76 éves korában csatlakozott a weimari „Anna Amalia zu den drei Rosen” páholyhoz, melynek Goethe is tagja volt, s melyet ekkor régi munkatársa, Friedrich Justin Bertuch irányított főmesterként.⁵⁴ A páholy távol tartotta magát a hermetikussá, mágiássá, kabbalisztikussá befolyástól.⁵⁵ Wielandnak a szabadkőművesség eszményéről tartott páholybeszédei rögzítik a mozgalomról formált elképzeléseit. Szerinte a szabadkőműves „nem ennek vagy annak az államnak a polgára, hanem világpolgár”, aki „Isten mindent átfogó városának tagja”.⁵⁶ A „keresőnek”, vagyis a rendbe való felvételt kérőnek már eleve, a belépéskor rendelkeznie kell azzal a „tehetséggel”, amely a valódi szabadkőműves erény alapját képezi. A szabadkőművesség csak a megfelelő körülményeket biztosítja számára tehetsége kibontakoztatásához. Enélkül – hangzik Wieland hasonlata – olyan volna a rendbe belépő, mint aki pusztán a szemüveg megszerzésétől várja, hogy képes legyen olvasni. A szabadkőművesség fokozatai kapcsán (inas, legény, mester) Wieland hangsúlyozza: „nemcsak hogy a mesterek nem tanulják soha ki teljesen a mesterséget, hanem egy magasabb értelemben mindig inasok maradnak; nem ritkán olyan férfiakat vesznek föl inasnak, akik alapjában véve már a művészetünk mestereinek számítanak”.⁵⁷ Ez végső soron ugyanúgy a formális társasági rendfokozatok elvetését jelenti, mint ahogyan arról a kozmopoliták vonatkozásában olvashattunk, akik között kizárólag alkalmasságuk és belső morális jóságuk tesz különbséget. Wieland kijelenti továbbá, hogy a társaságban az a testvéri érzés és jóakarát valósul meg, amelynek az egész emberi

53 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek...*, 387.

54 A kérdéskör legalaposabb áttekintése: Klaus MANGER, „Wieland, der Freimaurer”, *Wieland-Studien* 9 (2016): 255–270. Kazinczy csak Wieland halála után értesült „örvendve” egy újságcikkből arról, hogy „ő is Kőműves volt”. „Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, Széphalom, 1813. márc. 4.”, in *KazLev* 10:279–282, 282.

55 Vö.: Hans Peter NOWITZKI, „»Wie lebt man so wohl im Schatten des ewigen Throns!«: Christoph Martin Wieland und die ‘Unsterblichkeit’”, *Aufklärung* 29 (2017): 269–308, 296.

56 Christoph Martin WIELAND, „Betrachtungen über den Zweck und Geist der Freimaurerei (Logenrede zum 24. Oktober 1809)”, in *Weimarische Freimaurer-Analekten, XIV. Heft: Wieland und die Loge Amalia*, szerk. Hugo WERNEKKE, 16–25 (Weimar: Hof-Buchdr., 1902), 25.

57 Uo., 22–23.

seget jellemeznie kellene.⁵⁸ Vagyis az emberiség egésze és a szabadkőműves rend tagjai közötti viszony ebben az értelmezésben ugyanaz, mint a „világ lakói” és a „világpolgárok” közötti, fentebb érintett reláció: az előbbi a „Sein”, az utóbbi a „Sollen” kategóriáját képviseli.

Míndez arra utal, hogy amikor Wieland élete alkonyán belépett egy szabadkőműves páholyba, ezzel nem adta fel korábbi nézeteit és fenntartásait a titkos társaságokkal kapcsolatban, hanem olyan szövetséggé kívánta formálni a szabadkőművességet, melynek ethosza messzemenően megfelel a „kozmpolita rend”-elképzelésnek.⁵⁹ Ez a fajta szabadkőművesség nem egy elzárt, csak a beavatottak számára feltáruuló titok – a szabadkőműves szimbólumok megismerése – köré szerveződik, hanem ugyanúgy a természetadta tehetség, alkalmasság ‘nyílt’ titka az alapja, mint a kozmpolitaság esetében.⁶⁰

Ahhoz azonban, hogy mélyebben és az eddig tárgyalt és a *Diogenészben* Szókratész nevével is összekapcsolt kozmpolitizmus-koncepción túlmenően is megértsük Kazinczy wielandiánus szókratizmusát, ki kell terjeszkednünk az epigrammagyűjtemény talán legismertebb darabjára is.

A' nagy titok

Jót 's jól! Ebben áll a' nagy titok. Ezt ha nem érted,
Szánt és vess; 's hagyjad másnak az áldozatot.⁶¹

58 Christoph Martin WIELAND, „Wie verhält sich das Ideal der Freimaurerei zu ihrer dermaligen Beschaffenheit, und was ist in dieser Rücksicht die Obliegenheit der Gesamtheit derselben sowohl als ihrer einzelnen Glieder? (Logenrede zum 3. September 1811.)”, in *Weimarische Freimaurer-Analekten*, XIV..., 26–36, 31.

59 Klaus Manger is a szabadkőművesség és a kozmpolitizmus közti „kontinuitásról” beszél Wieland kapcsán. Vö.: MANGER, „Wieland, der Freimaurer...”, 264.

60 A bevett szabadkőműves gyakorlat hasonló kritikáját fogalmazta meg Lessing is *Ernst und Falk: Gespräche für Freimäurer* című párbeszédés művében, Falk szólamában, mely szerint a szabadkőművesség lényegét nem „szavak, jelek és szokások” adják, hanem az emberekkel veleszületett tudás, mely pusztán öngondolkodás és önismeret révén is elérhető: „Die Freimäureri ist nichts willkürliches, nichts entbehrlisches, sondern etwas notwendiges, das in dem Wesen des Menschen und der bürgerlichen Gesellschaft gegründet ist. Folglich muss man auch durch eignes Nachdenken ebensowohl darauf verfallen können, als man durch Anleitung darauf geführt wird.” Gotthold Ephraim LESSING, „Ernst und Falk: Gespräche für Freimäurer” [1778], in Gotthold Ephraim LESSING, *Werke: Achter Band, Theologiekritische Schriften III, Philosophische Schriften*, szerk. Helmut GÖBEL, 451–488 (München: Carl Hanser Verlag, 1979), 453.

61 [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 2 [kiemelés az eredetiben].

Ennek a versnek is létezik szabadkőműves olvasata,⁶² valamint értelmezték referenciálisan⁶³ és az irodalom társadalomtörténete szempontjából⁶⁴ – első három szava pedig a magyar nyelvvelés jelmondataként kanonizálódott. Bíró Ferenc Kazinczy írói programját elemző könyvfejezetében úgy vélte, hogy a „Jót s jól” parancs „mintha túlságosan kézenfekvő lenne” ahhoz, hogy „titokká” lehessen nyilvánítani, s ezért inkább a vers utolsó szavára, az „áldozat”-ra helyezte a hangsúlyt, s ennek révén illesztette be a költeményt a szerző poétikájába.⁶⁵ Az alábbiakban arra keresem a választ, milyen értelemben minősíthető a „Jót s jól” önmagában valóban banálisnak tűnő jelige olyan megértendő, megfejtendő titokká, melynek birtoklása előfeltétele a gráciáknak tett áldozatnak, azaz a műértő életmódnak. Ehhez továbbra is Wielandra fogok támaszkodni, s elsősorban egy olyan munkájára, melynek a szakirodalomban még nemzetközi viszonylatban is viszonylag kevés figyelem jutott, Kazinczy viszont egykorúan kiemelten kezelte, és nagy erőbetétessel le is fordította magyarra, bár az végül csak halála után jutott sajtó alá. Arra a kommentáranyagra célzok, melyet Wieland Horatius episztoláinak saját maga által németre fordított kiadásához készített. Ez a jegyzetelt szövegkiadás eredetileg 1782-ben jelent meg két kötetben,⁶⁶ s Kazinczynak már fogsága előtt meghatározó olvasmánya lehetett, lévén ezt is magával vitte budai börtönébe, három másik könyv, Wieland *Musariona* és *Grazienje*, valamint Salomon Gessner *Der Tod Abels* című műve mellett.⁶⁷ Később e szavakkal

62 MISKOLCZY Ambrus, „Orpheus a világban: Kazinczy Ferenc útja a börtönbe és kiútja a börtönből”, *Holmi* 21, 9. sz. (2009): 1205–1226, 1223.

63 Feltételezték, hogy Pethe Ferenc gazdasági szakíró lett volna az epigramma címzettje. SÜLE Sándor, *Kisszántói Pethe Ferenc 1763–1832* (Budapest: Akadémiai, 1964), 247.

64 Vö.: MARGÓCSY István: „»...Mint napszámos nyúlok írószközömhöz...«: Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás: Vázlat a 19. századról”, *Studia litteraria* 60, 3–4 (2021): 7–29, 8.

65 BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés* (Budapest: Argumentum, 2010), 474.

66 HORAZENS *Briefe aus dem Lateinischen übersezt und mit historischen Einleitungen und andern nöthigen Erläuterungen versehen* von C. M. WIELAND. 2 Bde. (Dessau: Buchhandlung der Gelehrten, 1782). A kommentált szövegkiadás „igen számottevő” korabeli magyar recepciójáról lásd: BALOGH Piroska, „Horatius-szövegek a 18–19. századi magyar esztétikai irodalomban”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroska és LENGYEL Réka, 184–200 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017), 191, 195–196. F. A. C. Werthes-nek a pesti egyetemen 1784 és 1791 között tartott Horatius-előadásaihoz is részben ez a kiadás szolgáltatta az alapot. Vö.: BALOGH Piroska és FÓRIZS Gergely, „Friedrich August Clemens Werthes esztétikaprofesszori kinevezése és működése a pesti egyetemen (1784–1791)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 2. sz. (2022): 176–220, 189, 198–199.

67 KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, szerk. SZILÁGYI Márton, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011), 70. A kötet sorsáról (vagy Budán, vagy később Munkácson ott hagyta a börtönben) több levelében is beszámolt: „Kazinczy Ferenc –

emlékezett vissza erre az olvasmányélményére: „a könyv breviáriumom volt fogásomban, tehát nagyon jól ismertem”.⁶⁸ A kommentárok lefordításának terve⁶⁹ levelezése tanúsága szerint azóta foglalkoztatta, hogy Kis János 1811-ben megjelentette saját fordításait az episztolák első könyvéből, kivonatokkal Wieland jegyzeteiből. Kazinczy nagyon elégedetlen volt Kis eljárásával, panaszkodott, hogy „Superint. Kis Wielandnak ezen Jegyzéseit sok helytt megherélte, holott azt tenni nem kellett volna”,⁷⁰ s ezért – miután 1816-ban újfent beszerezte⁷¹ az egykoron a börtönben elveszített vagy szándékosan ott hagyott kiadványt – maga is nekilátott a jegyzetek lefordításának. Célja az volt, hogy a jegyzetanyag „teljesen adassék” és „a Magyar Olvasó mind bírja a’ mit ez a’ nagy ember a’ mellé a’ nagy ember mellé felvilágosításul monda”.⁷² 1819 márciusában már arról tudósított, hogy a Wieland-jegyzeteket „egészen lefordította”,⁷³ amikor azonban 1828-ban Toldy Ferencék meghirdették a kötet kiadását, azzal visszakozott, hogy fordítása „nem kész”.⁷⁴ A Horatius-episztolák Kis János–Wieland–Kazinczy-féle edíciója így csak a jegyzetek fordítójának halála után, 1833-ban jelent meg, immár a Magyar Tudós Társaság égisze alatt.⁷⁵

Hogy tulajdonképpen miért tartotta Kazinczy ilyen fontosnak és évtizedeken át aktuálisnak, hogy egy antik szerző műveihez fűzött 18. századi kommentárt megismertessen a magyar közönséggel, arra sehol nem tér ki érdemben. A magyarázat ugyanakkor nyilvánvalóan a wielandi kiadás sajátos, és egy adatközlő, ismeretarchiváló klasszika-filológiai vállalkozástól eltérő tétjében keresendő. A kötetnek szentelt monográfiájában Jane Veronica Curran háromoldalú

Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1811. nov. 17.”, in *KazLev* 9:150–153, 153; „Kazinczy – Kis Jánosnak, Széphalom, 1815. okt. 22.”, in *KazLev* 13:229–234, 231.

68 „Das Buch war mein Breviaire in meiner Gefangenschaft, ich kannte es also sehr gut.” „Kazinczy Ferenc – Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1818. jan. 6.”, in *KazLev* 15:422–424, 423.

69 A fordítás történetét bemutató jegyzet: KAZINCZY Ferenc, *Pandekták I*, szerk. GRANASZTÓI Olga, Kazinczy Ferenc művei: Negyedik osztály: Feljegyzések (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021), 351–352.

70 „Kazinczy – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1817. dec. 15.”, in *KazLev* 15:397–400, 398.

71 „Kazinczy – Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. febr. 7.”, in *KazLev* 13:467–469, 467.

72 „Kazinczy – Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. márc. 24.”, in *KazLev* 14:62–66, 62.

73 „Kazinczy – Gyulay Lajosnak, Széphalom, 1819. márc. 16.”, in *KazLev* 16:328–330, 329.

74 „Kazinczy – Toldy Ferencnek, Széphalom, 1828. okt. 31.”, in *KazLev* 20:545–546, 545.

75 Kis János ezzel a megjegyzéssel nyújtotta be a kéziratot a Magyar Tudós Társaságnak: „Ezen kézirat, mellynek mind boldogult Kazinczy Ur mind én hijában kerestünk nyomtatót most akada eltett papirosaim közül kezembe, ‘s nekem a’ sok hasznos jegyzetekért nyomtatásra méltónak látszik lenni.” „Kis János gróf Teleki József elnökhez és a Magyar Tudós Társasághoz, Sopron, 1832. július 26.”, in Kis János, *Kis János (1770–1846) szuperintendens irodalmi és tudományos levelezése*, szerk. TÓTH Kálmán (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 156.

viszonyként jellemzi Horatius, Wieland és a kortárs olvasó kapcsolatát és a textusokhoz fűzött jegyzeteket arra szolgáló eszközként mutatja be, hogy „az olvasó képes legyen saját szituációjára alkalmazni Horatius nézeteit”. E kommentárok szerint „más szintre emelik a diskurzust, ahol Horatius és a 18. századi olvasó egyszerre létezhetnek ‘kozmpolita’ szellemekként.”⁷⁶ Vagyis Curran értelmezésében Wieland célja az episztolák kommentált kiadásával egyrészt Horatius felmutatása a (fent jellemzett) kozmpolita világnézet és kommunikáció egyik erdőjeként, másrészt e társalgás folytatása és kiterjesztése az értő kortárs olvasóra. Megjegyzendő: Wieland ezt a kiadást annyira a saját életmű jelenértékű részének tekintette, hogy fordításai közül egyedülként szerette volna felvenni összes művei Göschen-féle kiadásába.⁷⁷

A Carl August weimar-eisenachi herceghez címzett előszó egy fontos helyén Wieland a horatiusi „urbanitás” megértéséhez szükséges segédeszközként említi a kiadás kommentárjait. Az urbanitást – ami helyett akár kozmpolitizmust is írhatna – tartalmi és formai jegyek együttesében fedezi fel: „tudósság, világismeret és illem finom oldata, melyet a legjobb írók tanulmányozásából, a legkulturáltabb és legkiválóbb személyekkel való érintkezésből észrevétlenül lehet magunkba szívni egy nagyon kifinomult korszakban”.⁷⁸ A jegyzetanyag lépten-nyomon eme urbanitásnak a megnyilvánulásait mutatja ki Horatius episztoláiban, mellyel követendő ideált állít az olvasók elé. Az e mögött álló embereszmény, mely Wieland írói önképe is egyben, részleteiben kitűnően bemutatatható az 1.18-as (Lolliushoz írt) episztola egyik szöveghelyéhez fűzött kommentáron. A megjegyzetelt eredeti *locus az aurea mediocritas*, az arany közép(út) eszményének jegyében született erénydefiníció: „Virtus est medium uitiorum et utrimque reductum”. Kis János rímes alexandrinben készült fordításában ugyanez két soros: „A’ virtus kétféle hibák’ középpontja / Sem jobbra sem balra nem hajlik szent fontja.”⁷⁹ Wieland idevágó jegyzete Kazinczy fordításában így hangzik:

76 Jane Veronica CURRAN, *Horace’s Epistles, Wieland and the Reader: A Three-way Relationship* (London: W. S. Maney & Son, 1995), 127.

77 Arnd KERKHECKER, „Horaz”, in *Wieland-Handbuch: Leben–Werk–Wirkung*, szerk. Jutta HEINZ, 403–411 (Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 2008), 403.

78 „[F]eine Tinktur von Gelehrsamkeit, Weltkenntniß, und Politesse, die man aus dem Lesen der besten Schriftsteller, und aus dem Umgang der cultiviertesten und vorzüglichsten Personen in einem sehr verfeinerten Zeitalter, unvermerkt annimt”. Christoph Martin WIELAND, „An den Durchlauchtigsten Fürsten und Herrn, herrn Carl August, Herzog zu Sachsen u. u. Regierenden Herzog zu Weimar und Eisenach”, in *Horazens Briefe...*, I, [oldalszám nélkül].

79 HORATIUS’, *Levelei...*, 258. „Font” a.m. ’mérleg’.

Egészen a' Socratesi 's a' Peripatetici Iskola' tanítása szerént szól. Mind az αγαθον (a' Jó) mind a' καλον (a' Szép), a' minden Virtusok' metariáléja és formáléja, ezen tanítás-hoz képest középben fekszik a' nagyon sok és a' nagyon kevés közt; annál inkább közeli-tünk hozzá, minél inkább távozzunk, mind jobb mind bal felé, az egymással-ellenkező defectus és excessustól: de tulajdonképen szólván, minden esetben csak egy a' mód azt cselekedni a' mi helyes, 's véghetetlenül sok azt cselekedni a' mi helytelen, az az, elhibítani azt a' vonalat (líneát), melly az Aristoteles kifejezése szerént, a' hyperbole és az ellipsis között középben megyen, és a' Rény vonala *). [Ethic ad Nicomach. L. II. 5.] Ezt mondhatni minden emberi tökéletességek felől. Minden Muzának, minden Vénusnak, minden Gratiának megvan a' maga tulajdon tónja, menése és illősége, a' maga rhythmusa, a' maga mértéke. Mind ezeknek igen gyengéded, sebes és igaz érzésében, 's azon bizonyos Instinctussá-vált készségben, melly ezt az érzést teljesedésbe tudja hozni, áll minden Virtuositás. Csuda e tehát, hogy minden Mesterségben, a' legnehezebben 's öszvebontakozottabban, az élet' Mesterségében leginkább – nincs a' nap alatt semmi tökéletes, és hogy azt a' Szépet, a' melly után minden Virtuóz törekedik, olly ritkán látjuk elérve, vagy a' hol az el van érve, olly ritka ember sejtí-meg, olly ritka ember érezi.⁸⁰

Az az embereszmény, melyről itt olvashatunk, s melyet szókratizmusnak nevezek, egy szókratészi alapú és keretezésű eklektikus összeállítás, melynek felismerhető elemei: a *kalokagathia*-tan, a horatiusi arany középszer tanítása, utóbbi visszavezetve a szókratészi és arisztotelészi *meszotész*-elméletre és kiegészítve Shaftesbury *virtuoso*-koncepciójával.

Wieland Shaftesbury-recepciójáról írt monográfiafejezetében Mark-Georg Dehrmann bemutatja a német szerző eklektikus módszerét, melynek eredményeképpen a hagyományban fellelt, ám eredeti helyükön esetleg nem annyira nyomatókos vagy nem ennyire átfogó igényel megjelenő elemek egymással kombinálva a 18. századi ember számára követendő képzési ideálképpé állnak össze. Dehrmann részletesen ismerteti, hogy a *kalokagathia* (szép és jó, erkölcsi és fizikai tökéletesség összekapcsolása), mely az ókorban nem számított univerzális nevelési eszménynek, miként vált azzá Wieland műveiben, mégpedig elsősorban Xenophonnak a *Memorabilia* (*Emlékeim Szókratészről*) lapjain kialakított Szókratész-képe alapján.⁸¹ A *kalokagathia* fogalma klasszika-filológiai kutatások szerint a xenophóni *Memorabilia* dialógusainak alapvető és „szinte egységesítő” témája: az apológia műfajú mű célja ugyanis, hogy bizonyítsa, Szókratész az elle-

80 Uo., 268–269.

81 Mark-Georg DEHRMANN, *Das »Orakel der Deisten«: Shaftesbury und die deutsche Aufklärung* (Göttingen: Wallstein, 2008), 295–306.

ne felhozott vádakkal ellentétben ennek az eszménynek a megtestesítője volt.⁸² Dehrmann főleg a *kalokagathia*, a *virtuoso* és a „Moral Grace” szerepét vizsgálja Wieland eklektikus modelljében, a *meszotész*, azaz a közép koncepcióját kevésbé hangsúlyosan kezeli, Arisztotelész nevének említése nélkül.⁸³ Wieland fenti Horatius-jegyzeténél viszont éppen ez a központi elem.

A *meszotész* tana esetében Wieland pontosan megadja Horatius feltételezett forrását, Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájának* egy helyét, melynek fontosságát mutatja, hogy azt a német kiadás a jegyzethez fűzött lábjegyzetben részben görög eredetiben idézi, s ezt az eljárást a Kazinczy-fordítás híven megismétli. A hivatkozott rész, az erény arisztotelészi definíciója, modern magyar átültetésben így hangzik:

Az erény tehát valamiféle középre irányulás [...] hibázni sokféleképpen lehet [...], helyesen cselekedni azonban csak egyféleképpen. Ezért is van, hogy hibázni könnyű, a helyes cselekvés viszont nehéz: a célt elvéteni ugyanis könnyű, eltalálni viszont nehéz. Tehát mindezek következtében a túlzás és a hiány a hitványság sajátja, a középre irányulás pedig az erényé.⁸⁴

A Wieland-jegyzet egyrészt azt állítja, hogy az *aurea mediocritas*nak Horatiusnál a 2.18-as episztolában (is) megjelenő elve e tanítást követi (ami egyébként a mai klasszika-filológia álláspontja is),⁸⁵ másrészt pedig azt, hogy a peripatetikusokon (tehát Arisztotelész iskolájának tagjain) kívül ezen a nézeten voltak a szókratikusok is. Hogy Wieland ez utóbbi kijelentését mire alapozza, az viszont a jegyzetből nem derül ki. Itt gondolhatunk a platóni Szókratészre, hiszen Platónnál a *meszotész* az etika alapelve és megjelenik nála a matematikai-elméleti és az etikai-gyakorlati közép elválasztása.⁸⁶ Wieland szemszögéből azonban itt is relevánsabbnak tűnik Xenophón Szókratésze. Leo Strauss és Ernest L. Fortin kutatásai mutatták ki, hogy a xenophóni *Memorabilia* 2. könyvének 1. dialógusában Szókratész filozófiája az önuralom erénye kapcsán a gyönyör és

82 Fabio ROSCALLA, „*Kalokagathia e kaloi kagathoi* in Senofonte”, in *Xenophon and his World: Papers from a Conference held in Liverpool in July 1999*, szerk. Christopher TUPLIN, 115–124 (Wiesbaden–Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004), 119.

83 DEHRMANN, *Das »Orakel der Deisten«...*, 287–311. A *meszotész*ről: Uo., 295.

84 ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, 1106b (ford. SIMON Attila).

85 Vö. RITOÓK Zsigmond, „Horatius és az arany középszer”, in RITOÓK Zsigmond, *Vágy, költészet, megismerés: Válogatott tanulmányok*, 359–366 (Budapest: Osiris, 2009).

86 Ruth DOMMASCHK, „Mesotes”, in *Metzler Lexikon Philosophie: Begriffe und Definitionen* 3, szerk. Peter PRECHTL és Franz-Peter BURKARD, 371–372 (Stuttgart: Springer-Verlag 2008), 372.

a sztoikus erény közti középutas álláspont képviselőjeként tűnik fel.⁸⁷ Saját tanulmányomban pedig arra a következtetésre jutottam, hogy ezzel az olvasattal Wieland nemcsak tisztában volt, hanem az említett dialógusba beszótt ‘Herkules a válaszüton’-történet újraértelmezései révén számos művében kapcsolódott szókratészi alapon a *meszotész* antik eszményéhez. Ennek eminens példája *Musarion oder die Philosophie der Grazien* című verses filozófiai elbeszélése,⁸⁸ Kazinczy egyik börtönolvasmánya, melyet „csak nem könyv nélkül” tudott,⁸⁹ s melyet barátja, Kis János fordított magyarra.

Az. 1.18-as Horatius-episztola idézett Wieland-féle jegyzetének második részében ez az antik elméletek elemeit egybefűző összeállítás kiegészül Shaftesbury *virtuoso*-tanával. Itt Wieland megismétli 1758-as akadémiatervezetének gesztusát, mellyel a *kalokagathia* eszményét úgy tette újkori érvényűvé, hogy azonosította a *virtuoso* ideáljával, kijelentve, hogy a kettő „ugyanazt az eszmét” („die gleiche Idee”) fejezi ki.⁹⁰ Az 1782-es jegyzet ehhez csatlakoztatja a *meszotész*-konceptiót mint elvi keretet,⁹¹ mely által az antropológiai közép képzete vetül ki a *kalokagathia* és a *virtuoso* eszményére. E kontextussal kiegészítve ez az ember-ideál (az ‘egész ember’ pszichoszomatikus egységének eszménye) tartalom és for-

87 Leo STRAUSS, *Xenophon's Sokrates* (Ithaca–London: Cornell U. P., 1972), 32–39; Ernest L. FORTIN, „Basil the Great and the Choice of Hercules: A Note on the Christianization of a Pagan Myth”, in Ernest L. FORTIN, *The Birth of Philosophic Christianity: Studies in Early Christian and Medieval Thought*, szerk. Brian BENESTAD, 153–168 (London et al.: Bloomsbury Academic, 1996).

88 Lásd: Sarah SEIDEL, „Maß und Mitte in Wielands ‚Musarion’”, *Wieland-Studien* 11 (2021): 75–86; Gergely FÓRIZS, „Wieland und der Stoff des ‚Herkules am Scheideweg’: Zur doppelten ästhetischen Kommunikation der Aufklärung”, in *Aesthetic Communication in Europe 1700–1850*, szerk. Gergely FÓRIZS, Piroska BALOGH, Katalin BARTHA-KOVÁCS és Botond CSUKA, Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung 74, 135–169 (Berlin–Boston: Walter de Gruyter, 2025), 154–158. A *Musarion* Kazinczy–Kis-féle recepciójáról lásd: FÓRIZS Gergely, „Új Herkules: A válaszüthagyomány változatai a Csongor és Tündében”, in *A rokokó arcai: Tanulmányok egy tünékeny fogalom történetéhez*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin és FÓRIZS Gergely, 163–201 (Budapest: Reciti, 2022), 177–178.

89 „Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, Alsóregmec, 1801. november 21.”, in *KazLev* 2:444–446, 445.

90 Christoph Martin WIELAND, „Plan einer Academie, zu Bildung des Verstandes und Herzens junger Leute”, in Christoph Martin WIELAND, *Sammlung einiger prosaischen Schriften, Dritter Theil*, 95–160 (Zürich: Orell und Comp., 1758), 112.

91 A *meszotész* antik tanításának 18. századi aktualitására, sőt központi szerepére az ‘egész ember’ antropológiájában Carsten Zelle hívta fel a figyelmet: „Die Mittellagenlehre geht nicht verloren, sie steigt vielmehr in der Aufklärung zu einem zentralen Ordnungsmodell der Affektökonomie auf. Die Anthropologie des ‚ganzen Menschen’ und die damit verbundene ‚Diät’, d.h. eine Leib- und Seele umfassenden Lebensordnung zielen insgesamt auf Ausgleich der Extreme, d.h. auf das ‚richtige’ Maß eines ausgewogenen Mittelzustandes, der als ‚Gleichgewicht’ oder ‚Harmonie’ bezeichnet wird und mit Gesundheit, Heiterkeit und Freude verbunden ist.” Carsten ZELLE, „Ganzheitswissen’ in der Diätetik um 1750, 1800 und 1850”, *Body Politics* 10, 14. sz. (2022): 85–113, 85–86.

ma olyan összeállítását fejezi ki, mely nem számtani közép, s így nem uniformizálható, hanem mindenkinek saját magára nézve, saját magához viszonyítva kell újra definiálnia. Arisztotelész megfogalmazásában:

Valamely dolog közepén azt értem, ami egyenlő távolságra van mindkét végétől, és ami egy és ugyanaz mindenki számára. A hozzánk viszonyított közép viszont az, amely sem nem túlzott, sem nem hiányos. Ez azonban nem egy, és nem is ugyanaz mindenki számára. [...] Ennélfogva mindenki, aki [egy adott területen] hozzáértő, kerüli a túlzást és a hiányt, és a középet keresi, és azt választja, mégpedig nem a dologhoz, hanem az őhöz viszonyított középet.⁹²

Arisztotelész – mint láttuk – kiemeli, hogy az individuális közép megtalálása „nehéz”, elvétele pedig „könnyű”, s az azt megtalálók „erényes”, az elvétők pedig „hitvány” emberek. A két csoport elválasztásakor Wieland jegyzetében ez az értékelő, erkölcsbírói hozzáállás nem érvényesül, itt inkább a perspektívák sokféleségét megértő, leíró megközelítés dominál. Nem kéri számon a közepet el nem találókon a hibájukat, hanem azt hangsúlyozza, hogy „nincs a’ nap alatt semmi tökéletes” és hogy csak „ritkán” lehetséges megsejteni és megéreznii a „Szépet”. Ezt a képességet – Shaftesbury terminusát újrahasznosítva – „Virtuositas”-nak, a középhatárt eltalálókat pedig „Virtuóz”-nak nevezi. Ezen a ponton egy másik újkori szerző, mégpedig Winckelmann gondolatai is felsejlenek a háttérben, ugyanis ő volt az, aki a *meszotész* eredetileg erénytani kontextusban megjelenő doktrínájának érvényességét kiterjesztette a szépség területére is.⁹³

A Horatius-jegyzet egész gondolatmenetének rokonsága a korábban idézett kozmopolitizmus-esszé erénytanával kézenfekvő. Wieland más kifejezéseket használva, de lényegében mindkét helyen ugyanarról beszél. Ami ott a természetadta tehetség tökélyre vitelében megnyilvánuló alkalmasság („Tauglichkeit”) erénye,

92 ARISZTOTELÉSZ, *Nikomakhoszi etika*, 1106 a–b (ford. SIMON Attila).

93 „Die Schönheit ist nichts anders als das Mittel von 2 extremis. Wie die Mittelstraße in allen Dingen das beste ist, so ist auch das schönste. Um das Mittel zu treffen muß man die beyden extrema kennen.” Johann Joachim WINCKELMANN, „Gedanken über die Kunst: Von der Schönheit”, in Johann Joachim WINCKELMANN, *Kleine Schriften, Vorreden, Entwürfe*, szerk. Walther REHM, 148 (Berlin–New York: de Gruyter, 2002). Ugyan ez a tétel csak egy posztumusz, először a 19. század elején publikált, 1756/57-re tehető töredékben olvasható, de a benne kifejeződő *meszotész*-szemlélet meghatározó Winckelmann-nál, már 1755-ös, *Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról...* című esszéje esetében is. Vö.: Peter BRANDES, „Beauty as the Middle Between Two Extremes: Encountering the Aesthetics of Equilibrium in Winckelmann’s Theory of Art”, *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory* 92, 2. sz. (2017): 143–154.

az itt a virtuóz „Instinctussá-vált készsége” a rá szabottan helyes középhatár felismerésére.

Az episztolákat kísérő tanulmányok és jegyzetek általános vonása, sőt tétje egyébként a Szókratész, Arisztotelész, Horatius, Shaftesbury (és Winckelmann) képviselte embereszmények egyetlen amalgámmá alakítása. Az alapot a Szókratész és Horatius között vont párhuzam képezi. Ennek lényege Wieland szerint, hogy Horatius episztoláiban teljesen szókratészi szellemben bölcsekedik, ami nem csoda, hiszen ifjúkorában Athénban folytatott filozófiai tanulmányokat, ahol megismerkedett az őt innentől kezdve mind gondolkozás-, mind előadásmódjában meghatározó szókratészi hagyománnyal. A 2.2-es episztola egyik jegyzete így szól erről:

E’ kevés rándítás nekünk homályos képét adhatja azon eleven emlékezeteknek, a’ mellyek Horátznak lelkébe tolokodtak, midőn itt véletlenül ifjúságának Athenában ‘s az Academia’ sétalójában élt szép napjaira emlékezett. [...] A’ Philosophia’ Muzájának e’ csendes és kies lakjában szívta-be Horátz azt a’ Socratesi gondolkozás’ és érzés’ nemét, melly őtet Rómának minden egyéb Költőjittől olly kedvezve különbözteti-meg. Itt teve ő szert, úgy szólván egész élte’ napjaira, azon atticai sóra, mellynek kedvesen-éles elrepenő szesze az ő írásainak egy néki-tulajdon [...] kecsét ad.⁹⁴

Amivel Wieland elbeszélése szerint Horatius találkozott, az a gráciás bölcsekedés, melynek – amint azt fentebb, a *Diogenész* kapcsán már láttuk – Szókratész képviseli a fő mintáját, de amely maga egy módoszata a görögségre jellemző, a tisztelet és az absztrakciók világa közti középszert, a *meszotészt* mindenkor szerezésesen megtaláló világszemléletnek:

Ők [vagyis az antik görögök] akadtak, még pedig egyedül ők, arra a’ nagy titokra, mint lehessen a’ Fenntségest a’ Széppel, ‘s a’ Hasznost a’ Kedvessel öszve-párosítani. Az ő Törvényhozójik Éneklők voltak, az ő hőseik a’ Múzák’ oltárán áldozgattak, mint az ő Bölceik a’ Grátiákéin. Az emberi értelemnek legelvontabb megfogásaik is szép testet kaptak az ő Költőjiknek phantasiájokban, az ő Festőjiknek ecsetjek, az ő Szobrászaiknak vésőjök alatt, ‘s kedves szívemelő alakokká változtak-el.⁹⁵

94 HORATIUS’, *Levelei*, 438–439.

95 Uo., 393.

Shaftesbury ezen eszményhez kapcsolása részben az angol író Horatius-értelmezésén keresztül történik. Wieland a bevezetésben egyetértőleg idézi az *Advice to an Author* egyik helyét:

Úgy tetszik, Horátz neki [t. i. Maecenasnak] elmjének szépsége, társalkodásának szép tónja, dévaj kedve 's szeszei miatt, egy szóval mind az miatt, a' miért ötet Shaftesbury (Characteristiks Vol. 1) the most Gentleman-like of Roman Poets nevezettel nevezi, még mindég eléggé tetszett volna [...].⁹⁶

A korai angol felvilágosodás sokoldalú és társadalmi jellegű *gentleman*-eszméjére⁹⁷ való itteni utaláson túl Shaftesbury bevonását a szókratészi képzetkörbe főleg az 1.18-as episztoła idézett jegyzete végzi el, azáltal, hogy a „virtuozitás”-nak az ő nevéhez kötődő minőségét azonosítja a(z arisztotelészi) közép megtalálásának képességével.

*

Ha a fentiek alapján ennek a sok elemből összegyúrt emberképnek a kifejeződését keressük Kazinczynak *A' nagy titok* című epigrammájában, akkor az első adódó összefüggés, hogy a „nagy titok” szintagma előfordul Wieland egyik fent már idézett, Kazinczy által lefordított Horatius-jegyzetében, ahol – lényegében a *meszotész* eszményének egyik megvalósulásaként – a fenséges és szép, hasznos és kellemes párosításának képességét minősíti:

Ők [vagyis az antik görögök] akadtak, még pedig egyedül ők, arra a' nagy titokra, mint lehessen a' Fenntségést a' Széppel, 's a' Hasznost a' Kedvessel öszve-párosítani.

Ha ezt a mondatot összevetjük a forrásszöveggel, kiderül, hogy ott a „titok”-nak nincs jelzője, tehát az egyébként pontos magyarításban Kazinczy fordítói beavatkozásának eredményeként jelent meg a szókapcsolat⁹⁸ – kérdéses persze, hogy e

96 Uo., 20.

97 CSETRI, *Egység vagy különbözőség?...*, 111.

98 Az eredetiben: „Sie allein fanden das Geheimnis, das Erhabne mit dem Schönen und das Nützliche mit dem Angenehmen zu vermählen.” (*Horazens Briefe...*, II, 100.) Kazinczy a fordításhoz valószínűleg az 1816-os kiadást használta, azonban az idézett rész itt is ugyanígy szerepel. Vö.: HORAZENS, *Briefe aus dem Lateinischen übersetzt und mit historischen Einleitungen und andern nöthigen Erläuterungen versehen von C. M. WIELAND, Der neuen, verbesserten, mit dem Originale begleiteten Ausgabe dritte Auflage* (Leipzig: Weidmannische Buchhandlung, 1816), II, 106.

megoldás mögött ott áll-e a korábbi epigrammacímre való tudatos utalás szándéka. Mindenesetre ez az egybeesés is erősíti a fenti kontextusban levonható következtetést, hogy Kazinczynál a „Jót ‘s jól!” felszólítás eszme és forma megfelelő összepárosításának ritka emberi képességére vonatkozik, a *kalokagathia* embereszményének beteljesítésére, mely az epigramma utótagjában felidézett áldozó titkos, mert veleszületett, ösztönszerű, és éppen ezért mások számára nem feltétlenül érthető tulajdonsága. A *meszotész*, a közép elmélete, ahogyan azt Wieland alkalmazza, ugyanígy a jó és a szép közti adekvát közép megtalálásának képességét emeli erénnyé.

A vázolt összefüggésben a „nagy titok” nyitja az önismeret, melyet Wieland alkalmasságnak („Tauglichkeit”) hív: ennek megléte előfeltételezi, hogy az egyén képes legyen megtalálni a rá szabott közepet, és így beteljesíteni emberi hivatását. Az egyik fő érv amellet, hogy ezt a koncepciót szókratizmusnak hívom, éppen ez az önismereti jelleg. Wieland virtuóza vagy kozmopolitája önmegismerő lélek, aki magán dolgozik, abból a célból, hogy létrehozza önmagát, akárcsak az a tanítvány, aki – mint az Platón *Theaitétosz*ában áll – nem tanul semmit Szókratésztól, hanem maga talál önmagában és hoz felszínre „sok minden szépet”.⁹⁹

Tézisem szerint Kazinczy *Tövisék és virágok* című gyűjteménye ilyesfajta dialógusként értendő, melyben az epigrammatista veszi fel a megszólított írók vagy a közönség szellemi bábájának önismeretre segítő szókratészi funkcióját. Ennek látszólag ellentmond az a nagyon erősen kizáró jellegűnek tűnő¹⁰⁰ csoportképzési szándék, amely végigvonul Kazinczy kötetén, s melynek éppen az elemzett *A’ nagy titok* lehet egyik legkiválóbb példája: a gráciáknak áldozók és a szántóvetők különüljenek el egymástól, s az utóbbiak távozzanak a *res publica litteraria* tereiről. Nézetem szerint azonban mindez nem a szabadkőművesi, hanem a szókratészi típusú ezotéria megnyilvánulása. A *Theaitétosz* szerint Szókratész sem tud mindenkien segíteni, csupán azokon, akik „viselősek”, a többiek viszont külön csoportba tartoznak:

99 PLATÓN, *Theaitétosz*, 150d. (ford. KÁRPÁTY Csilla). Vö.: Edward G. BALLARD, *Socratic Ignorance: An Essay on Platonic Self-Knowledge* (The Hague: Nijhoff, 1965), 39. A *gnóthi sauton* felhívásban kifejeződő önismereti koncepcióról Platón és Xenophón szókratészi dialógusaiban lásd: Christopher MOORE, *Socrates and Self-Knowledge* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

100 Az ilyesfajta olvasathoz lásd Illyés Gyulának *A’ nagy titok* című epigrammára vonatkozó felháborodott naplójegyzetét: „Vagyis menj parasztnak? Azaz eszedbe se jusson a műveltek közé keveredni, frástudókhoz közelíteni? Akik is pusztán maguk méltók tüzetesen meg nem határozott áldozatot – adni; a Múzsák oltárára? Vagy adni, de mit s kitől? A titkot máig nem értem. A néppárti Kazinczy itt népellenes?” ILLYÉS Gyula, „Naplójegyzet 1981. aug. 19-én”, in ILLYÉS Gyula, *Naplójegyzetek 1981–1983*, szerk. ILLYÉS GYULÁNÉ és ILLYÉS MÁRIA, 94 (Budapest: Osiris–Századvég, 1995).

Olykor azonban úgy látom, Theaitétosz, mintha egyesek nem is volnának viselősek; és felismerve, hogy semmi szükségük énrám, szíves örömet párosítom össze őket, s hogy úgy mondjam, isten nevében pontosan el is találom, kiknek a társasága válik javukra.¹⁰¹

Vagyis nem Szókratész zár ki egyeseket a beavatottak köréből, hanem ők maguk nem alkalmasak az (ön)megértés ezen fokára, és a szellemi bába ezt csupán felismeri. A bábamesterség léte és mibenléte maga egyébként „titok”, és Szókratész arra kéri beszélgetőtársát, akinek „viselőségét” már felismerte, hogy „másoknak” – nyilván azoknak, akik nem beavatottak – „ne kürtölje ezt ki róla”.¹⁰² Vagyis bárki Szókratészhez fordulhat, és Szókratész bárkivel elbeszélget, de közülük nem mindenki alkalmas a bábamódszer „titkának” – vagyis lényegében önmagának – megértésére. Az értők és nem értők (Kazinczynál: „vakok”) olyan típusú elkülönítése ez, mint amelyet Wieland vezetett be esszéjében a „világ lakosai” és a „világpolgárok” között:

Aus dem bisher Gesagten ergibt sich der Unterschied zwischen Weltbewohnern und Weltbürgern. Die erstere Benennung kommt nicht nur allen Menschen, sondern selbst der ganzen Leiter der unter ihm herab steigenden Thiere zu; aber ein Bürger der Welt in der engern und edlern Bedeutung dieses Wortes kann nur derjenige heissen, den seine herrschenden Grundsätze und Gesinnungen durch ihre reine Zusammenstimmung mit der Natur, tauglich machen, in seinem angewiesenen Kreise zum Besten der großen Stadt Gottes mitzuwirken. Nur der gute Bürger verdient diesen Nahmen vorzugsweise.¹⁰³

Az eddig elmondottakból következik a világ lakosai és a világpolgárok közötti különbség. Az előbbi elnevezés nemcsak minden emberre, hanem még az alattuk álló állatok egész alászálló fokozati skálájára is alkalmazható; de világpolgárnak, e szó szűkebb és nemesebb értelmében, csak azt lehet nevezni, akinek uralkodó elvei és érzelmei a természettel való tiszta összhangjuk révén alkalmassá teszik arra, hogy a maga elrendelt körében közreműködjön Isten nagy városának javára. Ezt a nevet kiváltképpen csak a jó polgár érdemli ki.

Tehát minden világpolgár a világ lakosa, de a világ nem minden lakosa világpolgár.¹⁰⁴ Ebben a kontextusban „áldozók” és „szántóvetők” sem két egymást kizáró

101 PLATÓN, *Theaitétosz*, 151b.

102 Uo., 149a.

103 WIELAND, „Das Geheimniß des Kosmopolitenordens...”, 110–111.

104 „Isten nagy városának” említése Wielandnál egyértelmű utalás Szent Ágoston *De civitate Dei* című munkájára, azonban a toposz itteni szekularizált alkalmazása eltér az eredetitől, lévén Ágoston

ró csoport, hanem a szántóvetők nagyobb halmazából emelkedik ki (a 'létezők nagy láncolatán' felfelé kapaszkodva) az a kisebb társaság, akik természetadta tehetségüket a többiekénél jobban voltak képesek kifejezni és eljutottak az önismeret magasabb fokára, a „nagy titok” megértéséhez. Világpolgárnak, virtuóznak, alkalmasnak, áldozónak lenni, avagy a „választottak fajához” tartozni ezek szerint a világ dolgaira adott olyan reflexiós képesség, mely az egyén korlátozott működési körében az egész („Isten nagy városa”) megértéséről tanúskodik. Dupla kötődés: a mindennapokban való, munkás benne-lét és a köznapi élettől való eltávolodás, a nagyobb összefüggésekre tekintés szimultán kettőssége. Mint láttuk, Wieland kozmopolita hősei, Diogenész és Démokritosz e kettős világlátás különböző variánsait testesítették meg, amikor világpolgárként próbálták meg okítani, gyógyítani a szűkebb látókörű városlakókat.

Felvethető továbbá *A' nagy titok* című vers és az [*Örök faj...*] kezdetű költemény összefüggése. Az utóbbi második, töredékben maradt versszakában a „két jó” utalhat a jók egyesülésére is, tehát az utolsó, félben maradt sor folytatható úgy például, hogy „két jó [világpolgár]”,¹⁰⁵ de szerintem valószínűbb, hogy a „jó” itt főnévi használatban van, és az egymásban egyesülő két láng képe a „jó” anyagi és formai oldalának összeolvadását, együttes erejét hivatott jelképezni. Ha ez így van, akkor a vers a „jót s jól” eszmény érvényét, mely *A' nagy titok* című epigrammában elsősorban a művészet körére vonatkozik, tágabb, erkölcsi dimenzióba helyezi át, lévén a kétféle jó, a két láng egyesülésének tétje a homály elűzése és ezáltal a „jámborok” megvédelmezése a „latroktól”. Ez az értelmezés mindenestre teljesen összhangban van a fentebb vázolt wielandiánus szókratizmussal, mely összeköti egymással a *kalokagathia* és a *meszotész* erénytanát.

üdv történeti doktrínájában a *civitas dei* (Isten városa) és a *terrana civitas* (földi város) abszolút antitézisei egymásnak, viszonyuk tehát nem feleltethető meg egy az egyben a 'világpolgárok' és a 'világ lakosainak' közössége közti relációnak.” Vö.: Johannes VON OORT, *Jerusalem and Babylon: A Study Into Augustine's City of God and the Sources of His Doctrine of the Two Cities* (Leiden: Brill, 1991), 115–118.

105 Az [*Örök faj...*] első megjelenésekor a kéziratban hiányos utolsó sort Abafi Lajos a zárójelben álló „kőműves” szóval toldotta meg. [ABAFI Lajos], „Kazinczy Ferencz mint szabadkőműves III.” *Hajnal* 5, 1–10. sz. (1878): 150–153. 153. Ugyanezt tette az említett szabadkőműves antológiában a verset sajtó alá rendező Márton László is, csak itt immár zárójelek nélkül szerepel a „kőműves” szó. Lásd: *Iskolája az emberi szívnek...*, 47. A fentiek alapján viszont kizárható, hogy a csonka sornak ez volna a helyes folytatása.

Csoportképzés és erőszak a Tövisek és virágokban

Kazinczy a *Pályám emlékezete* lapjain nem mondja meg pontosan, milyen „diót” sikerült megtörnie, miféle titkot megértenie a *Diogenész* tanulmányozása nyomán, mely azután kulcsot adott számára Wieland további műveihez, az író világának egészéhez. A fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a kozmopolita rend titkáról van szó, ami egyben magyarázatot ad arra is, miért nem fedi fel azt Kazinczy sehol sem. Ez a titok – amint azt már az *Abderiták* beszélője kifejti – a beavatottak számára magától értetődő, de a kívülállóknak felfoghatatlan, mert „maga a természet vont rá fátylat”. Beavatottnak pedig – és ez különbözteti meg a kozmopolitákat a többi titkos társaságtól – születni kell, nem a beavatási szertartás tesz azzá valakit. Vagyis a beavatottak számára fölösleges, a kívülállóknak pedig hasztalan volna beszélni róla.

Ha Kazinczy „nagy titkát” ezzel a végső soron a szókratészi bábamódszert kísérő ezoterikus szemléletre visszavezethető nem hermetikus, nem elrejtett titokkal azonosítjuk, az hatással van nemcsak *A' nagy titok* című epigramma, hanem az azt magában foglaló *Tövisek és virágok* kötet és tágabb értelemben persze Kazinczy irodalomszemlélete egészének értelmezésére. A *Tövisek és virágok* kritikai epigrammasorozatát a Kazinczy-filológia újabbban nem tekinti tudatos, elméletileg megalapozott állásfoglalásnak, hanem inkább konkrét irodalmi viták esetlegesen egy kötetbe zárt lenyomatainak, melyeknek csak az utólagos recepció tulajdonított ennél nagyralátóbb célzatot.¹⁰⁶ Az alábbiakban ezzel szemben azt kísérlem meg kimutatni, hogy a gyűjtemény mögött felsejlik a wielandiánus szókratizmus teoretikusan átgondolt szemlélete.

A kötet híres mottója Goethétől az 1790 körül keletkezett *Velencei epigrammák* egyikének utolsó sora, csattanója. A négy soros mű így hangzik:

Schüler macht sich der Schwärmer genug, und rühret die Menge,
Wenn der vernünftige Mann einzelne Liebende zählt.
Wundertätige Bilder sind meist nur schlechte Gemälde:
Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.¹⁰⁷

106 Vö.: CZIFRA Mariann, „Az írás megmarad? Kazinczy Ferenc és a *Tövisek és virágok*”, in *Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, 82–107 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2009), 107; DEBRECZENI, „A Tövisek és virágok...”, 101–102.

107 Johann Wolfgang von GOETHE, „Venetianische Epigramme, 9”, in Johann Wolfgang von GOETHE, *Gedichte und Epen I, Werke: Hamburger Ausgabe, Band 1*, szerk. Erich TRUNZ (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000), 176. Kálnoky László fordításában: „Lel követőkre a megszállott és hat

A mottó kiválasztását általában Kazinczy szellemi arisztokratizmusának, elitizmusának jeleként veszi a szakirodalom,¹⁰⁸ amit külön erősít – amint azt például Bíró Ferenc hangsúlyozta¹⁰⁹ – a „Pöbel” (lekicsinylő értelemben: ‘csöcselék’) megvető jellegű kategóriájának felbukkanása. A német „Pöbel” a latin „populus” (azaz ‘az államalkotó római polgárok összessége’) származékaként a nyelvtörténet során fokozatosan vett fel egyre pejoratívabb jelentést, mindinkább az alsó, műveletlen néposztályokra vonatkozva.¹¹⁰ A Goethe-szótár „negatív konnotációjú, de csak ritkán explicit módon lebecsülő” szóhasználatot rögzít.¹¹¹ Kazinczy „Pöbel”-e Bíró Ferenc és Debreczeni Attila szerint is lényegében rossz ízlésű irodalmárokat jelent, összefüggésben a démonizált „Debreczen”-képzettel: azokat a profánusokat (a maguk durva közönségével), akik ellen a művészet titkaiba beavatottak hadakoznak.¹¹² A mottó forrása, a Goethe-epigramma azonban ennél az éles kettéválasztásnál többretegű interpretációt tesz lehetővé. Goethe a „szellem” műveit a „rajongó” („Schwärmer”) alkotásával állítja szembe, ami kézenfekvő módon olvasható utólagos önkritikaként, utalásként saját *Sturm und Drang*-korszakára s persze főként a rajongás problémáját középpontba állító, a rajongó egyik prototípusát megteremtő, hihetetlenül népszerű Werther-regényre¹¹³ és a nyomában keletkezett wertheriádákra, melyek egyikét éppenséggel Kazinczy fordította magyarra.¹¹⁴ Innen nézve a rajongó és az „eszes” ember, a „szellem” művésze nem két

tömegekre, / míg az eszes férfit csak kevesen szeretik. / Sok csodatévő kép csak mázsolmány: mit a szellem / és a tudás alkot, nem kap a csürhe azon.”

- 108 „Arisztokratizmusa legnyilvánvalóbb összefoglalása a *Tövisek és virágok* című kötetének (1811) Goethe-mottója volt”. RADNÓTI Sándor, „»Xenidion s Etelke«: A magyar winckelmannianizmus háttérképe”, *Holmi* 20, 11. sz. (2008): 1428–1454, 1437. Bodrogi Ferenc Máté a mottót az „exkluzivitás irányába módosuló” csiszoltság-eszmény kifejeződéseként értelmezte. BODROGI, *Kazinczy arca...*, 267. Gergye László viszont az epigrammatista felvett szerepének problémás voltára irányította a figyelmet: „Kazinczy célja nem a közönség sértegetése volt, sőt – ellentétben az epigrammák gőgös, elzárkózó költőjének pózával – nagyon is izgatta a publikum visszhangja”. GERGYE, *Műzsák és gráciák...*, 58.
- 109 BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború...*, 462.
- 110 „Pöbel”, in *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*, hozzáférés: 2026.03.28, <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=DWB&lemid=P05903>
- 111 „Pöbel”, in *Goethe-Wörterbuch*, hozzáférés: 2026.03.28, <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=GWB&lemid=P02302>
- 112 BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború...*, 468–471; DEBRECZENI, „A Tövisek és virágok...”, 101.
- 113 A Werther-figuráról mint a korabeli „Schwärmer” prototípusáról lásd pl.: Manfred ENGEL, *Der Roman der Goethezeit, Band 1, Anfänge in Klassik und Frühromantik: Transzendente Geschichten* (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 1993), 206–207.
- 114 Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammelte Briefe* (1782) című levélregényének fordítását Kazinczy 1789-ben adta közre *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei* cím alatt. 1790-ben magát a Goethe-regényt is megkísérelte lefordítani *Az ifjú Werther szenvedései* címen, de csak egy rövid töredékkel két

eleve külön világ lakosa, hanem fejlődéstörténeti sorba állíthatók. Ebből logikusan következik, hogy közönségük sem feltétlenül két, átfedésben soha nem lévő csoport, hanem arról van szó, hogy adott esetben egy nagyobb, képzetlen tömeg (erre utal Goethénél először a semleges „Menge”, majd az ennél pejoratívabb „Pöbel”) egyes tagjai válhatnak a „kevés kedvelőből” („einzelne Liebende”) álló műértő kistársaság tagjaivá.

A rajongás („Schwärmerei”) Wieland meghatározásában beteges, természetellenes lelki állapot: „A rajongást a lélek felhevülésének nevezem olyan tárgyak által, amelyek vagy egyáltalán nem léteznek a természetben, vagy legalábbis nem olyanok, amilyenek a megrészegült lélek tartja őket.”¹¹⁵ A rajongás alapja tehát – a helyes önismeret ellentétéként – az öncsalás, vagyis önmagunk (és adott esetben mások) félrevezetése. Az *Abderiták* városlakói ilyen értelemben számítanak a „művészet rajongó kedvelői”-nek („schwärmerische Liebhaber der Künste”). Abszurd, természettől elrugaskodott, önkényes művészetfelfogásukra Wieland számos konkrétumot említ – például azt az esetet, amikor egy énekesnőtől megkövetelték: úgy gurgulázzon és trillázzon mint egy fülemüle –, majd így összegez: „a művészetek iránti rajongásuk [„Schwärmerei für die Künste”] mellett az abderitáknak egyáltalán nem volt ízlésük; és eszükbe sem jutott, hogy a szép valami magasabb okból szép, mint azért, mert így tetszik nekik.”¹¹⁶ Ez a fajta, háttart és mértéket nem ismerő művészeti rajongás egyben az arisztotelészi *meszotész* erényének megsértése is. Amikor Hippokratész javaslatot tesz a városlakók hunyorgökérrel való meggyógyítására, akkor az nyilván ennek a rajongásnak a megszüntetését is célozza, s a történet kiváltképpen így értelmeződik Kazinczy Wielandnak írt levelében, hiszen aszerint ő a „valódi szépséggel” való megismeretéssel összefüggésben adná be a magyar közönségnek a hunyort burnót formájában. A levél második, a hazai újabb fordításirodalmat listázó részében egyébként a magyar olvasók egy részére célozva szintén használja Kazinczy a „Pöbel” kifejezés. A vonatkozó mondat Péczeli Józsefnek Edward Young műveiből francia forrásszöveg alapján készített fordítására utal:

szült el. Lásd: GERGYE László, „Kazinczy Ferenc kiadatlan Werther-fordítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98, 3. sz. (1994): 411–419.

115 Christoph Martin WIELAND, „[Enthusiasmus und Schwärmerei]”, *Der Teutsche Merkur* 3, 4. sz. (1775): 151–155.

116 WIELAND, *Geschichte der Abderiten...*, I, 24.

Sonst haben wir [...] Einen Young aus dem Französischen dem ich auch aus andern Rücksichten gram bin, denn es giebt dem Pöbel mehr Ehrfurcht gegen das aufgedunsene Ansehn der Pfaffen, das schon so viel Unheil, besonders bey uns, gestiftet hat.¹¹⁷

Rendelkezünk ezen kívül [...] egy franciából készült Young-fordítással, melyre egyéb szempontból neheztelek, ugyanis növeli a köznép [Pöbel] alázatát a papok felfuvalkodott tekintélye előtt, amely már – különösen nálunk – oly sok szerencsétlenség okozója volt.

Ebben a mondatban a levélíró inkább leíró, mint megvető módon szól a „Pöbel”-ről, ezért indokoltabb a szót „köznép”-nek, mint „csőcselék”-nek fordítani. Ezt erősíti a lehetséges szövegösszefüggés is a *Diogenész*nek azzal a már idézett részével, ahol a jókedv és vígság társadalmi hasznosságáról van szó mint a vallási és politikai rajongás ellenszeréről. Ebben az összefüggésben ugyanis Young *The Complaint: or, Night-Thoughts on Life, Death, & Immortality* című, az elmúlás témájának szentelt versciklusa, melyet Kazinczy „hypochondriás declamatiók”-nak minősített,¹¹⁸ nyilvánvalóan a vígság filozófiájának ellenpontja lesz, melyről a regénybeli Diogenész így nyilatkozik:

Ha valamely Fejedelemnek tanácsot kellene adnom, semmit sem ajánlanék néki inkább, mint azt, – hogy „Népét tégye jó kedvűvé.” [...] Eggy múlatni, nevetni szerető Nép sokkal később a’ Fejedelmek rendeléseinek teljesítésére mint a’ mord kedvű, ‘s nem olly hamar fog pártot ütni, mint ez. A’ Religio fanatizmusa [Religionsschwärmerey], és az országlási fanatizmus, [politische Schwärmerey] ez a’ két irtoztató monstrum, melly a’ Nemzetek közt legbóldogtalanabb Katasztrophékat szokta támasztani, a’ víg Néphez nem talál semmi rést, hogy beférkezhesék.¹¹⁹

E kontextusban tehát a levélben említett „Pöbel” ismét csak – amint Goethénél is – a képzetlen embertömeg, amely ki van téve a (vallási) rajongás veszélyének, de amelyet képzetlensége nem tesz megvetendővé és figyelmen kívül hagyandóvá, hanem amelynek megvédése ettől a veszélytől a beavatottak közti diskurzus

117 „Kazinczy Ferenc – Christoph Martin Wielandnak, Kaschau, 1791. jan. 8.”, in WIELANDS, *Briefwechsel: Elfter Band. Erster Teil: Text (Januar 1791–Juni 1793)*..., 22.

118 Kazinczy a *Magyar Museum*ban közölt Young-fordításrészletének kommentárjában írja: „Poétai érdemeit tiszteltem: de gondolkozásom az ő gondolkozásával sok helyen nem egyezik; ezzen felül pedig hypochondriás declamatióji hamar el-úntatnak”. KAZINCZY Ferenc, „Young első éjszakájának kezdete: Szorossan az Ánglus szerint”, in *Első folyóirataink: Magyar Museum, I*, szerk. DEBRECZENI Attila, 70–74 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004), 73.

119 WIELAND, *Σωφράτης μαινόμενος*..., 177, 179.

tárgya. A „Pöbel” valamely tagjának szemében a valódi művészet remekei nem léteznek, mert nem képes azokat megfelelően érzékelni, ezek a számára egyszerűen „nincsenek ott” („sind [...] nicht da”). A „Pöbel” tagjai tehát ilyen értelemben vakok, de olyan vakok, akik adott körülmények között megtanulhatnak látni, amint az *A' vak* című epigrammából kiolvasható.

A *Tövisek és virágok* epigrammáinak éles hangja mindeközben kétségtelenül elüt attól a (szókratészi) szelíd és megértő iróniától, amellyel a wiclandi urbánus embereszményt képviselők – például Musarion, a művelt hetéra – alapvetően meg szoktak szólalni. Van azonban két, a harcias hangnemet legitimáló tényező, mely a kötetben nagy hangsúlyt kap. Az egyik nyilvánvalóan a műfaj. A választott mottó – melynek súlyát emeli, hogy egyenesen a címlapon olvasható, mint egy alcímként – Goethe egyik martialisi mintájú epigrammagyűjteményéhez¹²⁰ köti a munkát, mely előképként igazolja a gyakran éles, gúnyos, harapós megfogalmazásokat. A másik öngazolás a Herkules-mítosz alkotó felhasználásából fakad. A *Herculeszhez* című nyitóvers felsorolja a hős jótéteményeit, a különféle szörnyek legyőzését, de „hasznos tettnek” minősíti Augeiasz istállóinak kitakarítását (ezt a „kevésbé bajnok” munkát is), s ehhez a munkához hasonlítja az epigrammatista én kötetbeli tevékenységét.¹²¹ Ez kétségtelenül purifikátori feladat,¹²² de arra is figyelniünk kell, hogy Kazinczy a hős tizenkét munkája közül azt az egyet választotta ki előzménytörténetül, amelynek során nem történt harci cselekmény, és a mitológiai alak mint kultúrhérosz hajtott végre egy köztisztasági küldetést. A borítómetszeten ábrázolt herculesbuzogány¹²³ erőszak alkalmazásának a lehetőségére utal, miközben maga a téma (esztétika, irodalom) evidensen Herkulesnek a múzsák karvezetőjeként (*Hercules musagetes*) betöltött funkcióját idézi fel, vagyis a mitológiai hős igen széles skálán nyújt mintát a kötetben megszólaló epigrammatistának. A szimbolikus erőszak bevetése ennek egy lehetősége, melyet azonban a kozmopolita eszmény szükség esetén nem zár ki.

120 Vö. Erich Trunz jegyzetével: GOETHE, *Gedichte und Epen I...*, 592–593.

121 [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 1–2.

122 Vö.: BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború...*, 471.

123 Erről lásd: PAPP JÚLIA, „Vicc vagy véletlen? Spermium a *Tövisek és virágok*ban”, *Irodalomtörténet* 41, 3. sz. (2011): 404–414, 404–407. Az a kötet, ahonnan a buzogánynak a kötet számára újrametszett képét Kazinczy kimásolta (BEMARD DE MONTFAUCON, *L'Antiquité expliquée et représentée en figures...*, 1719, Tome Premier... Seconde Partie) a Herkules tizenkét munkájához kapcsolódó ábrázolásokon túl a Herkules/Héraklész-mítosz egyéb szegmenseire is kiterjed, így a múzsák karvezetőjeként, kezében lanttal ábrázolt hőst is bemutatja. (CXXXVII, 1. ábra.) Lásd még: PAPP JÚLIA, *Könyv és kép a 19. század elején: Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa*, I, 77–121 (Budapest: Argumentum, 2012).

Wieland esszéjében a kozmopoliták célját így fogalmazza meg: „Csökkente-
ni az emberiséget nyomasztó rossz dolgok összességét, amennyire csak lehetséges
anélkül, hogy maguk is kárt okoznának, és a világban a jó dolgok összességét a
legjobb tudásuk szerint növelni.”¹²⁴ Ugyanakkor egyik alaptörvényük tiltja szá-
mukra, hogy a jó eléréséhez erőszakos vagy alattomos módszerekhez folyamod-
janak.¹²⁵ Ez azonban a szimbolikus erőszakot nem zárja ki a részükről, hiszen
maga Wieland említi a „kritika nádpálcáját” mint az ésszel való visszaélés elle-
ni végső megragadható eszközt a jelen türelmes korban.¹²⁶ Ezt mutatja továbbá
harc metaforikája. Szerinte a kozmopoliták a jó ügy védelmében az „ész fegy-
vereihez” nyúlhatnak, és ezeket a lehető „elmésséggel, ékesszólással, elmeállal és
erővel” kell bevetniük. A jó ügyért folytatott küzdelmet Wieland szellemi hábo-
rúnak minősíti: „ebben a fajta háborúban, védekezésül és támadásul, olyan sok
észt, okosságot, állhatatosságot, merészséget, kitartást kell mutatniuk, amennyit
csak lehetséges”: ha mindezt megtették, akkor csupán „kozmpolita-kötelessé-
güket” teljesítették.¹²⁷

Innen nézve a *Tövisek és virágok* harci metaforái sem tűnnek szabályszerűeknek.
Két epigramma mindazonáltal kifejezetten e hangnem magyarázatát szolgálja.
A kötetet záró, *Az én sugallóm* című darab ismerteti az epigramma műzsájának
természetráját: „Jámbor, szelíd, de nagy bohó”; „Nevetve pattantja-el nyilát”,
melynek dőfését „Patvarkodója, mint barátja, / Békével és nevetve túri, / ‘S a’ vett
dőzésnek még örül”. Azonban „Nem illy szelíd az ő keze / Ha a’ félbolond ‘s a’
félkoska / Dagálllyal járúl öelébe / Öl akkor, és nem sért, nyila, / Nevet, mert ő
szeret nevetni, / Illyenkor is, de megvetéssel, / Hogy jobban sújtson a’ csapás”.¹²⁸

Az epigrammatista által alkalmazott szimbolikus erőszaknak tehát kétféle,
egy enyhébb és egy erősebb fokozata létezik, s az előbbi a barátoknak van fenn-
tartva. Az utóbbiról pedig már egy külön darab szól a kötetben, *Epigrammai
morál* címmel:

124 „Die Summe der Uebel, welche die Menschheit drücken, so viel ihnen ohne selbst Unheil anzurichten
möglich ist, zu vermindern, und die Summe des Guten in der Welt, nach ihrem besten Vermögen zu
vermehrten.” WIELAND, „Das Geheimniß des Kosmopolitenordens...”, 114.

125 Uo.

126 Uo., 101.

127 „In solchen Fällen ist Widerstand sogar eine ihrer Ordenspflichten; nur sind ihnen dazu keine
andere Waffen als die Waffen der Vernunft erlaubt. Diese mögen sie mit so viel Witz, Beredsamkeit,
Scharfsinn und Stärke, als sie nur immer in ihrer Gewalt haben, zum Besten der guten Sache
brauchen, und in dieser Art von Krieg, vertheidigungs- und angriffsweise so viel Verstand, Klugheit,
Standhaftigkeit, Freymüthigkeit und Beharrlichkeit zeigen, als nur immer möglich ist: wenn sie alles
gethan haben, so haben sie weiter nichts als ihrer Kosmopolitenpflicht genug gethan.” Uo., 125.

128 [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 37–38.

„Bántani mást vadság...” – ‘S más a’ lélektelen Író?
 Azt hozzád ‘s hozzám nem köti semmi kötel.
 Csípd, döfd, rugd, valahol kapod a’ gaz latrot! Az illyet
 Ütni, csigázni, ‘s agyon-verni (nevetve) szabad.¹²⁹

Fontos kiemelni, hogy az erőszak megcélzottja itt nem csupán „lélektelen Író”, hanem egyben (ezáltal) „lator” is, tehát nemcsak esztétikai, hanem morális értelemben is rossz, káros a tevékenysége. Mint az [Örök fáj...] kezdetű vers mutatja, a „választottaknak” a „jámborok” védelmében kell folytatniuk felvilágosító tevékenységüket a „latrok” ellenében – ahogyan Wieland is adott esetben „kozmpolita-kötelességnek” tartotta az erő akár „támadó jellegű” („angriffswese”) alkalmazását.

Az epigramma nyilazó műzsája (akárcsak Wieland szerint a szókratészi filozófia műzsája), mindig nevet, de nevetése eltérő jellegű, annak függvényében, hogy barátot vagy ellenséget vesz célba. Mint a *Diogenész* örömapológiájában láttuk, a szókratészi típusú filozofálás *modus*a a „vígság”, ami a „rajongás”, az erkölcsöszi szigor ellenszere. Ahogyan az Wieland *Musarion*ában olvasható (Kis János fordításában) a „gráciák filozófiájáról”:

Az alsó világon élő jámborokra,
 Noha talál köztök sok bolondságokra,
 Soha nem haragszik: sokszor megneveti
 Őket is, magát is, – de mégis szereti¹³⁰

Ez esetben a nevetés az egész eljárás esszenciája, a *Schwärmerei* leküzdésének kulcsa. A szókratészi típusú „víg” filozofálás számára a nevetés, a jó kedv a pedáns, dogmatikus tanítás ellentéte, mely kényszereket feloldó (terapeutikus) hatásával az (ön)megismerés előkészítője és közege.¹³¹ Ez a megértő és szelíden csipkelődő nevetés az epigrammatistának is alaptulajdona, azonban gúnykacaj váltja fel abban az esetben, ha nem „jámborok” (a *Musarion* eredetijében: „gute Leute”) a kritika megcélzottjai, hanem a „latrok”. Ebből a fajta nevetésből már hiányzik a megértés és (ön)íronia, ez a kárörvendő kirekesztés és harag kacagása azon, akit „hozzád ‘s hozzám nem köti semmi kötel”. Ez utóbbi sor a vers korábbi változa-

129 [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 36.

130 Christoph Martin WIELAND, „Muzárium, avagy a’ gráziák’ philosophiája: Három könyvben”, in Kis János, *Versei*, kiadta KAZINCZY Ferenc, 3 köt. (Pest: Trattner János Tamás, 1815), 2:175–226, 225.

131 DEHRMANN, *Das »Orakel der Deisten«...*, 336.

tában így hangzott: „Embertársaihoz azt nem köti semmi kötel”¹³² – azokról van szó tehát, akik nem vesznek részt az emberiség testvéri szövetségében, hanem kívül állnak rajta. Az itt megszólaló kozmopolitát, aki – Wieland szerint – embertársai iránt „tisztá, részre nem hajló” szeretetet érez, és ettől hajtva siet az „emberiség” segítségére – ugyanez az érzés nem kötelezi azokkal szemben, akik szembefordultak embertársaikkal. Vagyis nem a képzetlen, nagy tömeget, a gráciáknak nem áldozó szántóvetőket rekeszti itt ki az epigrammatista, hanem csupán az egész emberiség előmenetelét, a társadalmi *Bildungot* akadályozó latrokat. Innen nézve Kazinczy „epigrammai morálja” nem antiurbánus határsértés, ahogyan azt sok kortárs, például Berzsenyi Dániel is olvasta,¹³³ hanem az urbánus kommunikációnak olyan szélsőséges önvédelmi esete, amely radikális eszközöket vet be az ezen diskurzust kívülről veszélyeztetők ellen. Érdeemes ennek további alátámasztására ide vonni azt az öngazolást is, melyet Kazinczy Berzsenyinek írva adott elő, válaszul az epigrammák személyesítő megfogalmazásait ért kifogásra:

De miért akarod Te, édes barátom, hogy SZEMÉLYT ne bántsanak ezek az én nyilaim?
A' Jézus Kristus Isten volt és még is korbácsot kapott azok ellen a' kik az ő atyja' Templo-
mát megfertéztették; – ő, a' ki, ha Papjainkat hallod, oly emberi szeretet predikált, mely
felségesebb mint mind az a' mit Socratesz és más meg nem keresztelkedtek tanítottak.
Hát az az átkozott, Istentől elrugaskodott Voltaire mennyi epigrammában 's nem epig-
rammában bántogatta Monsieur Freront 's más hasonló érdemű írójikat a' francziáknak!
Sok szabad versben, a' mi prózában nem szabad. Nem bántanám őket epigrammáimban,
de a' Publicum így talán megérte hogy azok nyelv és ízlésrontók, külömben meg nem ér-
ti. Keveset bántok, és egyet sem nagyon.¹³⁴

132 KAZINCZY Ferenc, *Költemények II. kötet. Jegyzetek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 477.

133 Berzsenyi Dániel például így értelmezte: „Vannak ugyan a' Kritika' törvényeinek oly tanítóji is, kik [...] azt hiszik Lessingel[!] hogy: »a' kriticusnak senki elébe nem irhatja, mely keményen és keserűen gáncsoljon avagy csufoljon. Magának kell tudnia minő hatást akar elő hozni, 's szükség hogy szavait ezen hatásra intézzék; 's vagynak kik azt tanítják, hogy az író ütni, csigázni 's agyon verni nevetve szabad. [...] Az illy kritikai morálnak, mi egyéb következményei lehetnek, mint miket már látunk. A' legüresebb kezdők, a' helyett hogy lelkeiket a' dolgok' belsőbb ösmeretére megérlelnék, csak hamar ellátják magukat az illy kritikai hatás' minden eszközeivel, az az, a' legsértőbb kitételek' és gunykazajok' formulájival”. BERZSENYI Dániel, „A' Kritikáról. 1835”, in BERZSENYI Dániel, *Prózai munkái*, szerk. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 480–498 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011), 493–494.

134 „Kazinczy Ferenc – Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1811. jan. 10.”, in BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, szerk. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 177–184 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 177.

Az epigrammatista ezen önértelmezés szerint nem (irodalmi) szektavezér, hanem egy felsőbb, általános szempont, az „emberi szeretet” vezérli a nyelv- és ízlésrontók ellen. Az egymástól látszólag távol eső szerepminták (Szókratész, Jézus, Voltaire) felsorakoztatása ennek a hozzáállásnak az univerzális érvényességét támasztják alá. A fent ismertetett kontextus keretében a kozmopolita, rajongásellenes magatartás képviselőiként kerülnek egy kalap alá az antik bölcs, a keresztény megváltó és az egyházi fanatizmus ellen küzdő francia felvilágosult filozófus. Voltaire mint a harcos epigramma műfajának művelője jelenik meg, tehát idevonása az epigrammát az emberiség érdekében végzett purifikálás formájaként legitimálja. Voltaire-t a levél megírása után nem sokkal megjelent kötetben, a mottó révén Goethe váltja majd a „Schwärmer”-ekkel viaskodó modern epigrammatistának a vállalkozást igazoló szerepében.

A *Tövisek és virágok* végső tétje innen nézve nem egy konkrét csoportosulás (pl. a „debreczeniek”) elleni támadás, hanem a közönség ízlésnevelése,¹³⁵ és e nem cél érdekében történik a magyar irodalom templomába behatolt szentségtörők verbális bántalmazása. Vagyis Kazinczy e nyilatkozata szintén azt igazolja, hogy a gyűjtemény összességében azt a nagy sokaságot is meg kívánja szólítani, melynek tagjai nem tartoznak a választottak/beavatottak közé, de nem is „latrok”, és az e tömeg számára is érthető kommunikáció szükséges eszköze az erőszak itt alkalmazott nyelve. Maga a kettős kommunikáció, vagyis a *meszotész* középhatárát eltaláló kevesek és a többség szimultán megcímzése szintén wielandi jelenség, illetve szintén a szókratizmus körébe sorolható. Ennek ősmintája ugyanis a prodikoszi „Herkules a válaszúton” történet kétféle (*bivium-* és *trivium-*szerű) értelmezési lehetőségének nyitva hagyása Xenophón már említett Szókratész-apológiájában, melynek Wieland életművében jelentős utóélete keletkezett.¹³⁶

Következésként a *Tövisek és virágok* irodalomszemlélete valójában, mélységében nem radikálisan kétpólusú:¹³⁷ a szántóvetők és az áldozók halmaza (matematikai szakkifejezéssel élve) nem diszjunkt halmazok, melyeknek nincs közös elemük, hanem a szántóvetők (Wieland a „világ lakói”-ról beszélne) nagy halmaza magában foglalja az áldozók kisebb halmazát (a „világpolgárokat”). Ez azt jelen-

135 A levlérszletet hasonlóan érti: GERGYE, *Műzsák és gráciák...*, 65.

136 Erről lásd már idézett tanulmányomat: FÓRIZS, „Wieland und der Stoff des ‚Herkules am Scheideweg’...”.

137 Hász-Fehér Katalin a *Tövisek és virágokat* az irodalom korabeli „strukturált” (elit/autonóm) programváltozatai között tárgyalja, melyek szemben állnak az „integrált” (közösségi) megközelítésekkel. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 74–85. A szókratészi séma azonban ezt a kettősséget felülírja.

ti, hogy minden áldozó/kozmpolita egyben valamely polisz lakosa is, ahogyan Wieland mintakozmpolitái, Diogenész és Démokritosz sem magányos, erdőlakó remeték voltak, hanem egy-egy városban éltek és a korinthusziakat, illetve az abdériákat kísérelték meg boldogítani. Hogy Kazinczy osztotta ezt a felfogást, azt igen pontosan mutatja a *Tübingai pályamű* egy részlete:

a Patriotismus nem ellenkezik a cosmopolitismussal: ez amazt csak nemesíti. Valamint az az atya volna igazságtalan és esztelen, ki a maga nyomorék gyermekét, minthogy az övé, szebbnek nézné a más ép és deli termetű gyermekénél, s esztelen volna és igazságtalan a gyermek, ki a maga érdem nélkül szükölködő atyját annyinak nézné mint társát, kit nagy tettei naggyá tettenek, úgy igazságtalan és épen nevetséges volna az a magyar, a ki, vagy nem ismervén vagy ismerni nem akarván nemzetét és honnját, magát esztelen göggel mértékelné a nálánál igen sok és igen nagy tekintetekben boldogabb Némethez, Olaszhoz, Francziához stbb.¹³⁸

Ami itt igen fontos, az a (nemzeti) önismeret szerepének kiemelése. A fogalmak illetően összekapcsolásában a kozmpolitizmus a patriotizmusnak egy nemesebb formája, melyhez az önismeret révén juthatunk el, megszabadulva az annak hiánya okozta „esztelen” gögtől. A „valódi szép” felismeréséhez, a jó ízléshez, a „jót s jól” középhatárának megtalálásához vezető önismeret útja tehát a másik ismeretén keresztül vezet. Ennek egyik példázata, hogy amikor Wieland regényében a világlátott Démokritosz beszámol az abderitáknak a Gulleru nevű etióp feketebőrű szépségről, a szűk látókörű (és emiatt rossz ízlésű) városiak nem hajlandók elhinni, hogy a szépség középhatárának lehetséges más megragadása is, mint amit a saját görög kultúrájuk megszab. Ezáltal pedig éppen a *meszotész* törvényének univerzális voltát nem ismerik fel.¹³⁹ Ebben a szellemben figyelmezteti Kazinczy névtelen bírálóját 1819-ben az elkülönülő patrióta irodalom lehetetlenségére egy antikritikában, melyben fordításköteteinek recenziójára válaszol:

[...] gondolja meg [N. úr, a recenzens], hogy Nemzetünk szomszédjainknak munkájik nélkül el nem lesz, 's engedjen feleletül nekem viszont egy kérdést: Ki olvassa úgy majd

138 KAZINCZY Ferenc, *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*, kiadta HEINRICH Gusztáv (Budapest: MTA, 1916), 127.

139 „Das Schöne hat notwendig ein bestimmtes Maß, und was über solches ausschweift, entfernt sich eben so davon, wie das, was unter ihm bleibt. [...] Es ist nicht meine Schuld, wenn die Griechische Häßlichkeit in Äthiopien Schönheit ist. Auch seh ich nicht, was mich berechtigen könnte, zwischen den Griechen und Äthiopiern zu entscheiden. Ich vermute es könnte sein daß beide recht hätten”. WIELAND, *Geschichte der Abderiten...*, I, 59.

könyveinket, ha a' szép pályán versenyt nem futunk? a' Literatura 's a' Múzák országában mindnyájan Cosmopoliták vagyunk. Akarva nem szólunk világosabban.¹⁴⁰

Kazinczy elhallgatása ezen a ponton az elbeszélhetetlen „nagy titok” tudójának a hallgatása. Ha az antikritikát olvasó – akár a megszólított recenzens, akár az olvasóközönség egy másik tagja – kozmopolita, akkor számára magától értetődő, hogy nincs ellentét a magyar irodalom és a világirodalom között, mivel az önismeret olyan fokán áll, hogy képes megtalálni a közepet a nemzeti tartalom és a nemzetek fölötti eszmény között.¹⁴¹ Ha viszont az olvasó nem jutott el erre a fokra, nem tartozik az „örök faj”-hoz, akkor hasztalan számára tovább taglalni a *res publica litteraria* igazi mibenlétét. De ez az elhallgatás nem a titok elrejtése. Maga a tételmondat („a' Literatura 's a' Múzák országában mindnyájan Cosmopoliták vagyunk”)¹⁴² elhangzott, az mindenki számára nyilvános és csak az egyéntől függ, hogy képes-e, vagy képes lesz-e azt megérteni, az általános elvet egyéni tartalommal megtölteni, esetleg Kazinczy itteni gondolatmenete, vagy az ajánlott olvasmányok¹⁴³ hatására.

A szókratészi kozmopolita kritikus szerepértelmezéséhez gyakorlati példaként lássuk a *Tövisek és virágok* híres-hírhedt, *Himfy* című epigrammáját, mely a

140 KAZINCZY Ferenc, „Kazinczy' Antikritikája, Tud. Gy. IV. Köt. 96–115 lap”, *Tudományos Gyűjtemény* 3, 4. sz. (1819): 120–126, 124. Az antikritika válasz egy anonim (a megbírált sejtése szerint Horváth Endre téti plébános által írt) recenzióra, mely Kazinczy *Szép Literatura* című, 1814–15-ben megjelent, kilenckötetes fordítássorozatára készült. Vö. Bodrogi Ferenc Máté jegyzetével: KAZINCZY, *Szép Literatura...*, 1077–1078.

141 A nemzeti alapon elkülönülő irodalom és kultúra elutasításában egyébként Kazinczy lényegében Wieland évtizedekkel korábbi állásfoglalását ismétli: „Minél magányosabb egy nép, minél inkább [...] magának és a többiektől elkülönülve él: annál inkább meg tudja őrizni nemzeti karakterét, csak-hogy annál tökéletlenebb marad nemzeti állapota. [...] E különállás révén, és azáltal, hogy szorgosan elkerülik fogalmaik és erkölceik keveredését az idegenekével, olyan egyediségre tesznek szert, mely gyakran a karikatúrával határos. Amint az egyes ember számára a különböző osztályokból és országokból származó, különböző gondolkodású emberekkel való társalkodás, saját fogalmainak tágaságot, erkölceinek pedig izlésességet kölcsönöz, úgy ez igaz az egyes népekre is.” Christoph Martin WIELAND, „Zusätze des Herausgebers zu vorstehendem Artikel”, *Der Teutsche Merkur* 1, 2. sz. (1773): 168–186, 179–180.

142 E tételmondatot Kazinczy egy kései publicisztikájában megismétli: „a' Nationalismus' lelket-emelő érzelmeit a' Cosmopolitismus' lelket-szelidítő érzelmei által kell megnemesítenünk; és ha a' philoxenia veszedelmes neme a' bolondságnak, a' misoxenia is az, midőn még a' jót is eltolja magától, mert idegentől jön. Tudományok' és Mesterségek' országában a' földnek minden lakosa azon-egy nagy nemzet' tagja; itt vége a' bennünket egymástól elválasztó külömbségeknek.” KAZINCZY Ferenc, „IX. [Válasz Szontagh Gusztávnak]”, *Muzárium / Élet és Literatura* 4 (1829): 152–163, 155.

143 Például: „Olvassa meg N. Úr a' mit Schiller über naive und sentimental[!] Dichtung ír, 's elmélkedjék azon a' mit ott talál”. KAZINCZY, „Kazinczy' Antikritikája...”, 124.

verségetés mozzanatának köszönhetően a szimbolikus recenziési erőszak mintaeseteként égett bele a magyar irodalomtörténeti emlékezetbe. Itt Dayka Gábor, Kazinczy fiatalon elhunyt költőbarátja viszi az epigrammatista szolamát:

DAYKA. Tűzbe felét! HIMFY. Vetem. D. Újra felét! H. Ím. D. Harmadikát még!
H. Lángol az is. D. Jer most; vár az Olympuszi kar.¹⁴⁴

Ismert a Himfy írói néven két nagy sikerű, szerelmi tematikájú versgyűjteményt publikáló Kisfaludy Sándor indulatos reakciója Kazinczy eme epigrammájára a Ruszek Józsefnek címzett, 1816. április 16-i levelében, mely azonnal terjedni kezdett a szélesebb körű kéziratos nyilvánosságban. Ebben Kisfaludy Kazinczy vélemezett negatív karakterjegyeiből („csapodár, aszszonytermészetű ember”, akinek jellemzője az „egyedül uralkodni vágyódás a tudományos társaságban”) vezeti le ezt az epigrammát is: „Töviseiben és Virágaiban Himfymet úgy kibökdözte, és kicalculálta, hogy majd semmi tűrhető sem maradt belőle”; „Ő poétai élet és halál Bírójává Daykát tette; azt, a’ kinek valóban még dajka kellett volna, hogy poétai gyermekségéből emberré neveltessék”.¹⁴⁵ Vagyis Kisfaludy lényegében egy irodalmi diktátorságra törő, saját szűk kánonját megalapozatlanul másokra erőltetni akaró figurát pillant meg Kazinczyban. Nagyon érdekes ugyanakkor a „csapodárság” és az „aszszonyi tulajdonságok” észrevételezése, mely pedig végső soron a princípiumok hiányára vagy elégtelenségére is utal ugyanennél az alaknál, mely némileg ellentmond az egyeduralomra törés vágyának. Összességében mintha Kisfaludy számára nem akarna összeállni egy egységes Kazinczy-kép, mellyel sajátos módon előlegezi meg a későbbi Kazinczy-értelmezések alapproblémáját. Az epigrammát Kisfaludy versértelmezéséhez hasonlóan olvasta az utókorban például Hász-Fehér Katalin: „A párbeszédese jelenetben Kazinczy az *Olympuszi kar*-ral szimbolizált, abszolút értékű művészet képviselőjeként szólaltatja meg Dayka Gábort. Ebben a virtuális irodalmi közösségben kizáró és beavató – lényegében isteni méretűvé növesztett kritikusi hatalmat adományoz neki”.¹⁴⁶

A szöveget szorosán olvasva azonban az látható, hogy Dayka itt valójában nem a „poétai élet és halál bírójának” szerepét ölti fel, aki egyes versekről/verscsoportokról eldönti, hogy jók-e, vagy tűzbe kell vetni őket. Igazából nem ő hoz-

144 [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 24.

145 „Kisfaludy Sándor – Ruszek Józsefnek, Sümeg, 1816. április 17.”, in Kisfaludi KISFALUDY Sándor, *Minden munkái*, kiad. ANGYAL Dávid, 8 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1893), 8: 280–292.

146 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Tanulmányfejek: Kazinczy Dayka-portrójának és Berzsenyi-kanonizációjának párhuzamai”, in *Klasszikus-magyar-irodalom-történet: Tanulmányok*, szerk. LABÁDI Gergely és DAJKÓ Pál, 33–73 (Szeged: Tiszatáj, 2003), 34.

za meg a döntést a költeményekkel kapcsolatban, hanem a szerzőjük, „Himfy”. A (szókratészi) dialógusban Daykának az a funkciója, hogy újra meg újra önkritikára, önkorrekcióra buzdítsa a költőt, aki viszont ezt saját elhatározása alapján maga végzi el: maga „veti” tűzre a rossz verseket, majd tudósítja Daykát arról, hogy harmadik adagjuk is „lángol”,¹⁴⁷ s így semmisíti meg végül költeményeinek 87,5 %-át. Dayka tehát nem egy kánon (vagy akár misztérium) kapuőre, hanem egy (szókratészi) önismereti módszertant képvisel, melyet követve a helyes ízlésű „választott” poéta önnön belátására támaszkodva képes lesz elkülöníteni egymástól saját művének értékes és értéktelen részét és ezáltal feljutni a költészet csúcspontjára. Hogy Kazinczy így interpretálta saját epigrammáját, azt mutatják az idézett Kisfaludy-levélhez fűzött német nyelvű megjegyzései, melyeket legjobb barátjának, Kis Jánosnak küldött el:

Man sollte bedenken, dass non haec sunt edita ab illo, sed quasi de domini funere rapti sui. Wäre D. beym Leben gewesen, als seine Gedichte gedruckt werden [!] sind, er hätte fast alle, bis auf 5 oder 6 Stücke verbrannt. Aber Én elmerülve bánatomban S. 30 ist doch die schönste Stanze die unsere Sprache aufzuweisen hat, so wie Homályos bánat dülja lelkemet und das folgende Lied das schönste, heisseste Lied ist.

Gondoljuk meg, hogy [Dayka verseit] non haec sunt edita ab illo, sed quasi de domini funere rapti sui [nem a költő adta ki végül, / egy temetési menet préda-darabja csupán].¹⁴⁸ Ha Dayka életben lett volna, amikor verseit nyomtatták, akkor 5–6 kivételével mindegyiket elégette volna. De az *Én elmerülve bánatomban* (30. o.) mégiscsak a legszebb versszak azok közül, melyeket a mi nyelvünkön írtak, amint a *Homályos bánat dülja lelkemet* és a rá következő dal a legszebb, legforróbb dalok.¹⁴⁹

Eszerint Dayka nem azért volt alkalmas a versbéli dialógusban átvenni az epigrammatista szólamát, mert személye egy felsőbb kritikai instanciát jelenít meg, hanem mert maga is ugyanazt az önismereti-önkorrekciós metodikát példázta, melyet itt más számára ajánlott. Igaz ugyan, hogy Kazinczy egy másik önvértelmezésében az epigramma Daykáját a „poétai Mennycsászár Szent Péterje”-

147 Szokásos félreolvasás, hogy a verseket Kazinczy „Daykával dobhatja tűzbe”, illetve azokat „Dayka Gábor dobálja tűzre”. Vö.: FENYŐ István, *Kisfaludy Sándor* (Budapest: Akadémiai, 1961), 286; illetve CZIFRA, „Az írás megmarad?...”, 99.

148 Publius OVIDIUS NASO, *Tristia*, I, 7, 37–38 (ford. CSEHY Zoltán).

149 „Kazinczy Ferenc – Kis Jánosnak, Széphalom, 1816. okt. 27.”, in *KazLev* 14:383–393, 389.

ként aposztrofálta,¹⁵⁰ de a fentiek értelmében ez a Szent Péter nem a Mennysországi kulcsainak kizárólagos birtokosa, aki önkényesen kijelöli, hogy ki juthat be oda, hanem az a személy, aki *felismeri* a bejutásra eleve érdemeseket. Az epigrammában ábrázolt poétai önkereső redukciós folyamatnak nincs köze a kanonizáció külsődleges és hatalmi jellegű mechanizmusaihoz. A párbeszédese mű innen nézve nem előíró és kizáró jellegű, hanem célja a megszólított szerző önismeretre vezérlése: a költőnek önmaga kritikusává kell válnia, képesnek kell lennie saját alkotását is – kozmopolita módra – elfogulatlanul szemlélni.

Kazinczy és az eklekticizmus ethosza

A fentiekben amellet érveltem, hogy Kazinczy irodalom- és világszemléletére nézve igen nagy magyarázó erővel bír Christoph Martin Wieland sajátos eklektikus szókratizmusa. Mind Wieland, mind az ő nyomdokán haladó Kazinczy felfogásának megértéséhez szükséges azonban a szóban forgó embereszményen túl a már többször említett közös eklektikus módszertani keretnek a figyelembevétele is.

Láttuk, hogyan válogatta össze Wieland a „Virtus est medium uitiorum et utrimque reductum” Horatius-sor kommentárjában különböző tanítások elemeiből a maga tanítását az emberről mint testi-lelki középlényről. Ez a Szókratész–Arisztotelész–Horatius–Shaftesbury kompiláció koncepcióként ugyanakkor lényegénél fogva nem követendő dogma, hanem feladat, önismereti pálya. Annak célkitűzése, hogy az egyén a rá szabott módon törekedjék a középhatár eszményének elérésére. Mindez tökéletesen megfelel a filozófiai eklekticizmus évezredes hagyományának. Egyrészt annak a módszertannak, melynek jelmondatai egyfelől a horatiusi „nem esküszöm semmi mesternek szavára”,¹⁵¹ másfelől pedig a Szent Pál-i „Mindent megpróbáljatok; ami jó, azt megtartsátok!”¹⁵² vagyis a dogmatizmus és tekintélytisztelet helyett a gondolkodásnak a választás egyéni módjában

150 „Az írók nagyon vétenek, midőn minden dolgozásaikat, verseiket, felveszik kiadandó Munkájikkba; a' férges darabok a' szomszédság által sokat ártanak a' jó daraboknak is, 's jobb volna keveset adni, de csak jót, mint sokat, de rosszat is a' jók közt. Ez a' gondolat van adva azon Epigrammnak, melly az ő neve alatt jelene-meg, és a' hol Dayka, a' poétái Mennysországi Szent Péterje, Himfynek ezt mondja, minek utána Himfy egy nagy részét verseinek elégette: *Vár az olympuszi kar.*” „Kazinczy Ferenc – Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1816. okt. 7–8.”, in *KazLev* 14:343–350, 346.

151 HORATIUS, Ep. I. 1. 14. (ford. KIS János, HORATIUS', *Levelei*, 24.).

152 1. Thessz. 5,21. (ford. KÁROLI Gáspár).

megnyilvánuló szabadsága az alapja.¹⁵³ A legjobb szekta azoké, akik nem tartoznak semmilyen szektához. Másrészt az eklekticizmus irénikus éthosza is tapintható Wielandnál. Ennek magja Michael Albrecht megfogalmazásában:

Az eklekticizmus nem korlátozza a szabadságot, de másoknak is meg kell adnia ugyanazt a választási szabadságot; ebben a tekintetben a szektás viszálykodás helyett a békeséget és a toleranciát jelenti.¹⁵⁴

Ugyaninnen ered az eklektikusok probabilizmusa, melynek elvi alapjait Cicero vetette meg:

[...] azt vettem át, amit Szókratésznel megfigyeltem: saját véleményemet nem mondom ki, csak eloszlatom mások tévedéseit, és minden beszélgetés alkalmával azt igyekszem megállapítani, hogy mi tetszik legvalószínűbbnek.¹⁵⁵

Az ítélet visszatartása tehát a szókratészi bábamódszer egy eleme, és a mások vélemény szabadságának biztosítása miatt szükséges.¹⁵⁶ Itt az a nézet rejlik a háttérben, hogy az emberi tudás nem áll másból, mint lépésenként növelhető valószínűségekből. Egyetlen ember nem lehet a tudás teljes birtokában, a filozofálás közösségi feladat, bekapcsolódás egy kulturális hagyománysorba.¹⁵⁷

Az eklekticizmus vitakultúrája ennek megfelelően a szektás, tekintélyalapú és agresszív érvelési technikák elutasítására, valamint a tanok és tanítók egyenrangúságának elismerésére épül.¹⁵⁸ Kazinczy az ilyesfajta konstruktív kritika mellett többször is elkötelezte magát, például a *Magyar Museum*-ban közölt *Szigvart*-recenziójában:

153 Vö.: Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, „In nullius verba iurare magistri: Meddig érhet az eklekticizmus?“, in Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Teodícea és tények: A német felvilágosodás filozófiai profilja*, ford. BOROS Gábor és SIMON József, 205-222 (Budapest: L'Harmattan Kiadó–Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2011).

154 Michael ALBRECHT, *Eklektik: Eine Begriffsgeschichte mit Hinweisen auf die Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte* (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1994), 662.

155 Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, V, 4. (ford. VEKERDI József).

156 Wielandról mint a szókratészi bábamódszer (maieutika) képviselőjéről lásd: Benno BÖHM, *Sokrates im achtzehnten Jahrhundert: Studien zum Werdegang des modernen Persönlichkeitsbewusstseins* (Neumünster, 1966), 177, 180. Vö.: FÓRIZS, „Wieland und der Stoff des ‚Herkules am Scheideweg‘...“, 152–153.

157 Vö.: ALBRECHT, *Eklektik...*, 663.

158 Erről – főleg Christian Thomasius koncepciója alapján – lásd: Martin GIERL, *Pietismus und Aufklärung: Theologische Polemik und die Kommunikationsreform der Wissenschaft am Ende des 17. Jahrhunderts* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997), 488–501.

valamint javallásaim minden hízelkedéstől menttek valának, olyan menttek voltak minden személyes idegenségtől, büszkeségtől 's más nemtelen indúlatoktól Gántsolásaim is. [...] meg-lehet az még-is hogy ítélletemet némelyek kedvetlenül fogadják, 's egyenességet balúl vészik: melly esetre ígérem azt, hogy ha az ellenkező igazságról meg-győztettem, meg-tévedésemet vissza-vonni kész leszek [...]. Egyéb eránt az én meg-jegyzéseim nem lesznek Dictatori Sententiák, hanem tsak önnön ítéleteim [...].¹⁵⁹

Hasonló hitvallást tesz egy későbbi fontos önpozícionáló szövegében, az „Árkádia-per”-hez a maga részéről „végső szó”-nak szánt publicisztikájában:

Azt mondják, hogy mondhassanak valamit, hogy kevélységem el nem tűri az ellenkezést, a' különböző gondolkozást. – Én pedig azt hittem, hogy a' szabad, bátor, de tsendes tónusú, annyival inkább bizakodást mutató ellenkezés legszebb neme a' Complimentnek! ki nem olvassa eleven gyönyörködéssel a' Socrates élete Írójnak dialogusait, és azokat, a' mellyeket ezeknek hasonlatosságokra Cicero, Wieland és Herder írtnak?¹⁶⁰

Szemponomból nagy jelentőségű Kazinczy itt megnyilvánuló tudós-kritikusi szerepfelfogásának hagyománytudatossága. Számára az ellenfél „ellenkezésének”, vitapozíciójának tiszteletben tartása és a kapott bírálat nem támadásként, hanem bókként való fogadása a szókratészi (azaz platóni és xenophóni) dialógusok jellemzője, s hangsúlyozza, hogy ezt a Cicerót is meghatározó attitűdöt, előadásmódot újabban Wieland és Herder élesztették fel.

Mindennek a felidézése a jelen téma kapcsán azért fontos, mert innen válik láthatóvá, hogy ha Kazinczy (amint amellet fentebb érveltem) követte Wieland eszmeiségét, akkor ezáltal nem egy mesterre esküdött fel a személyében, hanem belépett az eklektikus szabadgondolkodók társaságába, melyet egyébként bizvást nevezhetünk kozmopoliták rendjének vagy akár virtuózok klubjának is. Ez pedig azért is érdekes körülmény, mert ha a hagyományhoz való eklektikus viszonyulást tételezünk fel Kazinczy esetében, akkor egyfajta választ nyerünk arra, a Kazinczy-filológiát régóta frusztráló kérdésre, miért voltak annyira sokfélék Kazinczy programjai, nézetei, miért tett – mint Csetri Lajos megállapította – egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat az esztétikai kategóriákról, és miért voltak programos elgondolásai „széttartóak”, amint Debreczeni Attila fogalmazott. Miért volt

159 KAZINCZY Ferenc, „Szigvart klastromi története [...]”, *Magyar Museum* 1, 2. negyed (1789): 178–187, 179–180.

160 K. F. [KAZINCZY Ferenc], „Végső szavam a debreczeni perben”, *Hazai Tudósítások* 2, 7. sz. (1807): 52–54, 53.

– amint Bodrogi Ferenc Máté megfigyelte – egyetlen önkép helyett „valósággal önkép-kollekciója”.¹⁶¹ Avagy Kisfaludy Sándor szavaival: „Ki változtatta többszer nyelvét, beszéd módgyát, írásmódgyát, azon egy dolgról való ítéletét, szóval principiumait az ő Literátori pályájában, mint Kazinczy?”¹⁶²

A jelenség magyarázata a jelen tanulmány tanulsága alapján röviden annyi, hogy Kazinczy eleve nem kívánt bizonyos tantételek körébe zárt, azokhoz mindenáron ragaszkodó mesterként, a Horatius által említett „mesterként” fellépni. Nem véletlen, hogy a *Tövisek és virágok* epigrammatistája is az „Iskola’ törvényei”-vel szemben állva képviseli az „Aesthetisz”-t.¹⁶³ Az iskola magisztere helyett egy másik, gyökerét tekintve szókratészi szerep állt hozzá közel: azé a filozófusé, aki saját ítéletét felfüggesztve mások önismeretét segíti elő, vagy – az [*Örök faj...*]-vers metaforikájával – azé a „jó”-é, aki másoknak világítva űzi el a homályt. Akinek princípiuma a dogmatikus alapelveken való felülemelkedés, a viták lezárhatatlanságának hite. Ebből a szempontból igen tanulságosak Czifra Mariann kutatásai, melyek igen széles körű forrásanyagot feldolgozva kétségbe vonják a bevett elbeszélést, miszerint Kazinczy lett volna a ’nyelvújítási vita’ vezérfigurája és lezárója, és ehelyett a diskurzus nyitott mivoltát bizonyítják, mind az életművön belül, mind azon túlnyúlóan.¹⁶⁴

Csak az irodalomtörténeti hagyományban vált ő (úgy is mint a nyelvújítási harc kezdeményezője és győztese) a következő magyar írógenerációk mesterévé, szellemi apjává, mely kanonizációban Toldy Ferencnek volt döntő szerepe.¹⁶⁵ Az atyamester-Kazinczy modellje ettől kezdve véglegesen eltakarta a bába-Kazinczy modelljét. De jellemző, hogy az állandó és kötelező *epitheton ornans*ávé lett „széphalmi mester” megjelölést nem Kazinczy vindikálta magának, hanem az csupán évtizedekkel halála után, 1864-ben született meg Greguss Ágost egy beszédében.¹⁶⁶

Kazinczy azt az alapállást tanulhatta meg Wielandtól (azaz Szókratésztől és Arisztotelésztől stb.), hogy az említett versben is megidézett „törvény” személytől és szituációtól függően mindig máshogyan fog érvényesülni; a „jót s jól” kö-

161 BODROGI, *Kazinczy arca...*, 10.

162 „Kisfaludy Sándor – Ruszek Józsefnek, Sümeg, 1816. jún. 3”, in KISFALUDY, *Minden munkái...*, 8:292–309, 293.

163 Lásd *Az iskola’ törvényei* című epigrammát: [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 13.

164 CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmaiban* (Budapest: Ráció Kiadó, 2013).

165 Vö.: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet* (Budapest: Akadémiai–Universitas, 2004), 258–315.

166 „Greguss Ágost titkári jelentése a Kisfaludy-Társaság XIV-dik közülésében 1864. febr. 6-kán”, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új Folyam 2 (1863–1865): 10–18, 14.

zéphatára mindenki számára máshol van, s ezért az eme eszmény elérésének mi-kéntje taníthatatlan titok, olyan tudás, melyet nem lehet egy az egyben átadni, viszont – mivel eleve ösztönszerűen ott lappang potenciálisan mindenkiben – felszínre hozásához szellemi bábáskodásra van szükség. E bábának pedig nem az iskola normái szerint, hanem mindenkori hallgatóságához igazított módon kell kommunikálnia. E kommunikáció tárgya és tétje nem tantételek és ténytudás, hanem önreflexív módszertani tudás közvetítése.¹⁶⁷ E sokféle, szinte személyekre szabottan eltérő kommunikációs aktus mögött azonban nem determinizmus vagy valaminő relativista álláspont bújlik meg, hanem az emberiség nagy, közös, kozmopolita eszménye, Wieland megfogalmazásában: „Isten nagy városának” java. A sok kis szókratészi beszélgetés ugyanis a közös, inter- és metasubjektív *Bildung*-ideál jegyében összeadódik. A fentiek értelmében erről szól a *Tövisek és virágok*ban *Az olvasóhoz* címzett epigramma:

„Apróságok ezek!” – Vaj azok! de ki várakat épít,
A’ legapróbb szegnek, tudja, mi haszna vagyon.
Krajnyai vásárookra darócz kell, és olaj. A’ ki
Közre bocsát minket, ismeri Publicumát.¹⁶⁸

Összefoglalás: *Az önismeret világirodalma*

A klasszika-filológiában jelen van egy olyan értelmezés, mely egyszerre konstatálja és köti össze egymással Szókratész filozófiájának exoterikus és ezoterikus oldalát. Sara Ahbel-Rappénak a szókratészi filozófia megközelítését „forradalmasítani szándékozó”,¹⁶⁹ a platóni dialógusok elemzésére alapozott 2018-as monográfiájára utalok. Ahbel-Rappe szerint „Szókratész nem rejtőzik el egy zárt közösség

167 Ezt Wieland kapcsán fogalmazza meg: Rainer GODEL, *Vorurteil–Anthropologie–Literatur: Der Vorurteilsdiskurs als Modus der Selbstaufklärung im 18. Jahrhundert* (Berlin: Walter de Gruyter, 2012), 404. Lásd még Godel ide illő felvilágosodás-definícióját: „Aufklärung kann als dynamische und integrative Denkform verstanden werden, die nicht auf Inhaltlich-Objekthaftes reduziert werden kann. Sie zieht nicht unmittelbar einen *Genitivus objectivus* nach sich, einen aufzuklärenden Gegenstand, sondern sie ist als Methode verortbar, als Geschäft des Aufklärens.” Uo., 37.

168 [KAZINCZY], *Tövisek és virágok...*, 2.

169 Lásd a kötet recenzióját: Danielle A. LAYNE, „Socratic Ignorance and Platonic Knowledge in the Dialogues of Plato, written by Sara Ahbel-Rappe”, *Polis: The Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought* 36, 2. sz. (2019): 412–414. Vö. továbbá Michael Erler méltányló, bár a fő tézis helyességében kételkedő recenziójával: Michael ERLER, „Sara Ahbel-Rappe: Socratic Ignorance...”, *Journal of the History of Philosophy*, 57, 2. sz. (2019): 339–340.

belső területén, hanem kilép a nyilvánosság elé, a hétköznapi polgár ruhájában. Platón gondoskodott arról, hogy ez az ezoterikus tanítás a lehető legszélesebb körben terjedjen, és Szókratész élő alakját felhasználva másokat is beavatott a bölcsesség szeretetébe.¹⁷⁰ A szókratészi ezotericizmus eszerint nem dogmatikus vagy ironikus, tárgya nem elzárt titok, hanem a széles körű nyilvánosság terében érvényesül mint „megélt tapasztalat”:¹⁷¹

A szókratészi párbeszédnek minden olvasója méltó jelölt a beavatásra. Az egyetlen kötelezettség, amely az olvasóra hárul, az, hogy felismerje saját intelligenciáját/értelmi képességeit. Szókratész javaslata egyszerűen csak az lehet, hogy „ismerd meg önmagad”, légy jelen abban a valóságban, amit a világba hozol: légy őrző, légy daimonion, légy bába, légy Szókratész, úgymond, az életedben.¹⁷²

A szókratészi ezotéria ezen értelmezése, amely a jelen klasszika-filológiai diskurzusán belül provokatív forradalmi újdonságnak számít, a 18. század gondolkodásában már erősen jelen volt. Ez az a korszak, amikor a szellemi bábáskodás módszere a Szókratész-kép meghatározó, központi elemévé vált, amint ahogy a rá alkalmazott 'maeutika' kifejezés is ekkor keletkezett.¹⁷³ E szellemi műveletnek a fentihez hasonló, nyitottan ezoterikus értelmezését képviselte például már Johann Georg Hamann *Sokratische Denkwürdigkeiten* című 1759-es írásműve,¹⁷⁴ majd – mint láttuk – Wieland és nyomában Kazinczy is. A különbség a Szókratész-olvasatok között persze nem elhanyagolható: a 18. századi írók számára a tét nem pusztán az értelmező leírás, hanem magának a szókratészi szerepnek a felvétele volt, ami viszont csak egy sajátosan implicit programalkotást, visszafogott önreflexiót engedett meg. Ennek az ezoterikus kommunikációnak a sajátosága ugyanis az elhallgatás azon a ponton, ahol az „ismerd meg önmagad” nyilvános titka már ki-

170 Sarah AHBEL-RAPPE, *Socratic Ignorance and Platonic Knowledge in the Dialogues of Plato* (Albany: State University of New York Press, 2018), XVI.

171 Uo., X.

172 Uo., XVIII.

173 Patrick BÜHLER, *Negative Pädagogik: Sokrates und die Geschichte des Lernens* (Paderborn et al.: Ferdinand Schöningh, 2018), 26. A 18. századi Szókratész-recepció alapműve a mai napig: BÖHM, *Sokrates im achtzehnten Jahrhundert...*

174 „Es liegt [...] nahe anzunehmen, daß wir es bei Hamann, ungeachtet der Metaphorik von Einweihung und Initiation, mit einem anderen Typus von Esoterik zu tun haben als im Falle der Rosenkreuzer und Freimaurer. 'Initianden' der sokratischen Philosophie sind, mit anderen Worten, nicht die Wenigen und Auserwählten, sondern all diejenigen, die sich der Anstrengung der sokratischen Methode unterziehen und sich auf die Umwege und Schnörkel eines scheinbar abwegigen, eigensinnigen Denkens einlassen.” SIMONIS, *Die Kunst des Geheimen...*, 335.

mondattott és ahol – jó esetben – maga az önismereti folyamat elkezdődik. Erre a körülményre Wieland a „kozmpolitikák misztériuma” kapcsán reflektált röviden, rögzítve, miszerint „a dolgok természetéből fakad [...], hogy minden, ami elmondható róla, titok, amelyhez csak e rend tagjainak van kulcsa.”¹⁷⁵ Kazinczynál a szókratészi „nagy titok”, mint fentebb több példa is mutatta, ugyanígy alulreflektált természetű. Ettől függetlenül számolnunk kell vele mint a természettől fogva „alkalmas” keveseket megcélzó, tehát ezoterikus, de őket a tér-idő koordináta-rendszer bármely pontján megtalálható, tehát exoterikus irodalmi programmal.

Ez a lappangó program, melyet nézetem szerint Kazinczy is a magáévá tett, *világirodalmi* program. A ‘világirodalom’ (Weltliteratur) terminust itt nem a Goethe nevéhez kötődő, az 1827–1832 közötti években kialakult értelemben használom, amely a nemzeti irodalmak közti kölcsönös kommunikáció, ‘szellemi kereskedés’ humanista koncepciójára utal.¹⁷⁶ Wieland (August Ludwig Schläzer után másodikként) 1801 körül már használta ezt a kifejezést, mégpedig a saját nyomtatott könyvébe beírt jegyzetként. A bejegyzés helye – és ez szempontunkból alig túlbecsülhető jelentőségű – a kommentárokkal ellátott Horatius-episztolák előszava az 1790-es kiadásban, célja pedig feltehetően a Göschen-féle életműkiadásba szánt újabb, javított edíció előkészítése, mely azonban már nem jött létre. Az érintett eredeti (az 1782-es első kiadásával megegyező) szöveget fentebb már idéztem. Az átírt változatban – mint azt Hans-Peter Nowitzki elemzése kimutatta – Wieland a quintilianusi *urbanitas* eredetileg a művelt beszédmódra vonatkozó¹⁷⁷ római eszményét kívánta a 18. századra is érvényes módon „önképzés-ként” újrafogalmazni.¹⁷⁸ Ennek az urbánus emberideálnak ebben az újraformált és utóbb pontosított alakban négy dimenziója, összetevője van, vagyis nem más, mint „világismeret és világirodalom, valamint érett jellemformálás és helyes viselkedés finom oldata” („feine Tinktur von Weltkenntniß u. Weltlitteratur so wie von reifer Charakterbildung u. Wohlbetragen”), melyet „a legjobb írók tanulmányozásából, a legkulturáltabb és legkiválóbb személyekkel való érintkezésből ész-

175 WIELAND, *Geschichte der Abderiten...*, I, 247.

176 Vö. Mathias MAYER, „Das kommunikative Modell der Weltliteratur”, in *Goethe-Handbuch, Band 1, Gedichte*, szerk. Regine OTTO és Bernd WITTE, 438–439 (Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler, 2004). Hites Sándor új monográfiájában viszont a wielandi és a goethe-i koncepció összefüggését hangsúlyozza: Sándor HITES, *Five Economies of World Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 2025), 42–44.

177 Lásd például: Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, VI, 3, 17.

178 Hans-Peter NOWITZKI, „Wieland und die ‘deutsche Weltliteratur’ des 18. Jahrhunderts”, in *Weltliteratur um 1800? Wieland in Übersetzungen*, szerk. Olaf MÜLLER és Hans-Peter NOWITZKI, 1–104 (Heidelberg: Universitätsverlag, 2024), 23–24.

revétlenül lehet magunkba szívni”.¹⁷⁹ A „világirodalom” itt az ön-jellemformálással összefüggésben érdekes, tehát a fent megrajzolt szókratikus kontextusban az exoterikus világra irányultság egyik fajtája, amely nélkül az ezoterikus befelé irányultság nem képzelhető el. A világirodalom a világ – és ezen keresztül magunk – megismerését szolgáló magasrendű irodalom, eszköz arra, hogy kapcsolatba lépjünk a *kalokagathia* és a *virtuositas* eszményét beteljesítő, a *meszotészt* eltaláló emberekkel, élő és halott írókkal a világ különböző tájairól, akiknek segítségével magunk is a külső és belső önképzés, önismeret magasabb szintjére léphetünk.

Ebben az urbánus-kozmopolita képzetben a világirodalom alapvetően a „választottak” közötti kommunikáció, akik egy külön *res publica litterariát* alkotnak. Kazinczy ide illő megfogalmazásában:

Nincs közfal itten; a' ki jó, rokon.
Szín, nyelv, szokás nem szül külömbözést
Egy tisztjek, egy törvények, egy hazájok [...]

Az itt érvényesülő wielandi kozmopolitizmusprogram azonban nem mond le arisztokratikusan és determinisztikusan a széles közönség képzéséről sem, hanem éppen a kevés kiválasztott feladatává teszi az emberiség érdekében a rossz elleni fellépést és a „jó dolgok összességének növelését”. Az 1799-es *Agathon und Hippias* című dialógusban Wieland – a kozmopolitizmus-tanulmány után – újfent belebocsátkozik az emberi képzés problematikájába. Hippias szólamában először kijelenti, hogy az „emberek közti hatalmas egyenlőtlenség” a mindenkiben eleve meglévő és mindenkiben más „belső forma” szükségszerűen eltérő eredményű kifejlődésére vezethető vissza: az egyik oldalon vannak az ösztönök uralta „állatemberek”, míg a másikon találhatók olyanok is, akikben „a szép és a jó szeretete [...] egyéniségük eredeti alakjának alapvonásait teszik ki”. Ez utóbbiak folytonosan arra törekednek, hogy környezetüket a „bennük lakó istenképek” mintájára alakítsák át. És ez az „emelkedett emberfaj” (*erhabene Menschenart*), mely minden szépnek és jónak a forrása, segítségére siet a többieknek abban, hogy eredeti vadságukból a kulturáltság állapotába emelkedjenek.¹⁸⁰ Mindez egybevág Kazinczynek az [*Örök faj...*]-versben megjelenő nézetével, miszerint a „választot-

179 A Wieland-jegyzet első közlése: Hans-Joachim WEITZ, „>Weltliteratur< zuerst bei Wieland”, *Arcadia* 22 (1987): 206–208. A Weltliteratur-terminus ennél korábbi felbukkanásáról lásd: Wolfgang SCHAMONI, „>Weltliteratur< – zuerst 1773 bei August Ludwig Schlözer”, *Arcadia* 43, 2. sz. (2008): 288–298.

180 Christoph Martin WIELAND, „Agathon und Hippias: Ein Gespräch im Elysium”, *Attisches Museum* 3, 2. sz. (1799): 269–295, 289–291.

tak fájának” feladata a „jámborok lakjait” veszélyeztető „homály” elűzése. Ha az emberek egy része mindig „vak” is marad, a közösség szintjén a látók révén terjed a világosság.

Kazinczy szempontjából is lényeges, hogy a wielandi világirodalom-projekt a gyakorlatban egy hatalmas, és mindaddig precedens nélküli fordítói vállalkozásba torkollott, amint azt egy 2024-es tanulmánykötet részletesen bemutatja.¹⁸¹ Egyfelől igen gazdag a saját fordítói életműve, mely Shakespeare mellett főleg az antik görög–latin irodalom nagyjait közvetítette a korabeli német nyilvánosság felé.¹⁸² Másfelől Wieland saját munkái európai elterjesztésére is igen nagy súlyt fektetett már a kezdetektől fogva, erősen ambicionálta a korban európai közvetítőnyelvként funkcionáló franciára való átültetéseket. A modern szerzői jog kialakulását megelőző időszakban járunk, így a különféle európai nyelvekre készült fordítások többsége a német író tudta és közreműködése nélkül jött létre: ez csak 1786-ig francia, angol, orosz, holland, svéd, olasz, dán és lengyel kiadásokat jelentett;¹⁸³ ebbe a sorba csatlakozik majd Kazinczy végül 1793-ban megjelent magyarítása a *Diogenészből*, mely vállalkozásról a szerző – mint láttuk – szintén csupán utólag értesült. Nem fordítás, de összeurópai forgalmazásra szánt termék volt a Georg Joachim Göschén-féle összkiadás (C. M. Wielands *sämmtliche Werke*, 1794–1811), mely – a különböző társadalmi csoportok pénztárcájához szabva – négy különböző formátumban, s 39, illetve 36 kötetben jött ki. A nem-német olvasók igényeinek figyelembevételét jelzi, hogy a szöveget nem gót, hanem antikva betűtípusból szedték. Az előfizetési lista Londontól Rigáig lefedi az egész kontinentst,¹⁸⁴ a kiadói felhívás Kazinczy hagyatékában is fennmaradt:¹⁸⁵ valószínű, hogy a Göschén-sorozat az ő saját, *Szép Literatura* című, fordításokat közlő sorozatának egyik mintaképe volt.¹⁸⁶

A fenti értelmű világirodalmi keretben a fordítás nem a nemzeti irodalmak közti közvetítés eszköze, hanem a kozmopolita/virtuóz/szókratészi individuumok közti kommunikációt segítő, őket az egymás közti érintkezés révén egyénileg vi-

181 *Weltliteratur um 1800? Wieland in Übersetzungen*, szerk. Olaf MÜLLER és Hans-Peter NOWITZKI (Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2024).

182 Wieland egész alkotói pályáját végigkísérik a fordítások. A következő görög–latin auctorokat fordította: Horatius, Lukianosz, Arisztóphanész, Iszokratész, Xenophón, Euripidész, Cicero. Vö.: *Wieland-Handbuch...*, 394–445.

183 NOWITZKI, „Wieland und die ‘deutsche Weltliteratur’...”, 73.

184 Uo., 60–64.

185 KAZINCZY, *Szép Literatura...*, 1124.

186 Kazinczynak a sorozat számos darabja megvolt, vö.: „Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. nov. 12.”, in *KazLev* 7:64; „Kazinczy Ferenc – Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1809. dec. 28.”, in Uo., 7:183.

lágirodalmi szintre emelő eljárás. A fordítások révén is elért önismeret birtokában azonban ezek az egyének jótékonyan hatnak a körülöttük élők műveltségi szintjére, s így hozzájárulnak a nagyobb közösség *Bildung*jához. Ez az elképzelés ott van már Kazinczy Wielandnak írt 1791-es levelének háttérében is: a magyar író itt a hazáját képviselő fordítóként lép fel, aki egy adott területi egység lakosságával ismerteti meg a „valódi szépséget”, amikor Hippokratészként „anticyrai búrnotot” oszt a közönségnek. Az *Abderiták*ból kölcsönzött metafora értelmében a fordítások jelentik azt a gyógyszert, amely önismeretre vezetheti első sorban a „valódi szépség” meglátására képes kozmopolitákat, akik azután – mivel ők a „világ ügyeire” láthatatlan módon befolyással bírnak – a nagyobb publikumra is hatást tesznek. A levél második felében Kazinczy kimerítő listát közöl saját korábbi fordításai kísérleteiről és általában a már magyarul megjelent újkori írókról, említve Klopstock, Gessner, Shakespeare, Lessing, Voltaire, Marmontel, Young, Osszián, Rousseau, Montesquieu, Corneille, Fénelon és Perneti nevét vagy műveit.¹⁸⁷ Fel-tűnő, hogy kimarad a felsorolásból Albrecht Christoph Kayser, akinek a regényét *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* címmel nem sokkal korábban adta ki. Ennek az lehet a magyarázata, hogy Kazinczy úgy látta: a Horatius-előszóban is körül-írt wielandi urbánus-elitista-jellemformáló világirodalmi klasszikusok körébe ez a wertheriáda nem fért bele. Az a tény ugyanakkor, hogy kizárólag fordításokat említ a magyar irodalomból, ebben a kontextusban nem meglepő. Itt ugyanis az irodalomnak egyetlen mércéje van, és ez a mindenkori kozmopoliták/virtuózok önképzésére tett hatás, míg a nemzeti eredetiség vagy az anyanyelviség szempontja mint az írói produktum jelentőségét önmagában növelő tényező fel sem merül.¹⁸⁸ Ezt az alapvető wielandi impulzust mindenképpen figyelembe kell venni, amikor Kazinczy túlnyomóan fordításokból álló irodalmi életművét vizsgáljuk.¹⁸⁹

187 „Kazinczy Ferenc – Christoph Martin Wielandnak, Kaschau, 1791. január 8.,” in WIELANDS, *Briefwechsel: Elfter Band. Erster Teil: Text (Januar 1791-Juni 1793)*..., 22.

188 Az elméletnek nagy súlyt ad Wieland „nemzetileg soha nem beszűkült”, „transzkulturális” és „koz-mopolita” életműve. Vö.: NOWITZKI, „Wieland und die ‘deutsche Weltliteratur’...”, 66–67.

189 A Kazinczy fordítói életművét inspiráló egyéb szempontokat Burján Mónika gyűjtötte egybe: „Kazinczy nem csak azért nem ír, mert nem jut rá ideje: a fordítói tevékenység alkatai mintha közelebb állna hozzá. Ráadásul, különösen pályája derekán, az volt a meggyőződése, hogy a kor, amelyben ő él és alkot, a nyelv akkori állapota, kifejezőeszközeinek fejletlensége miatt még alkalmatlan eredeti művek írására, ezért idegen remekek átültetésével kell mintát nyújtani a stílus különböző nemeire, s egyúttal az idegen nyelvek szokatlan, de szépnek ítélt kifejezéseivel, fordulataival gazdagítani, sok-színűbbé, hajlékonyabbá tenni a nyelvet.” BURJÁN MÓNIKA, „»Ez a nyugtalan törekedés, dolgozástomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...«: Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról”, *Irodalom-történeti Közlemények* 107, 1. sz. (2003): 43–74, 71.

A ‘wielandiánus szókratizmus’ mint szerepminta értelmezésében egy olyan lappangó háttérstruktúra, mely azzal kecsegtet, hogy egyfajta lehetséges magyarázatot nyújt egy amúgy eszmei középpont nélkülinek tűnő, szerepeit és véleményeit váltogató irodalomtörténeti alak működésére.¹⁹⁰ A kazinczyánus irodalomtörténet-írás irodalmunk atyamesterévé stilizálta őt, de ehhez valójában éppen az egységes, iskolateremtő tananyag hiányzott nála, ezért Csetri Lajos joggal fogott neki e kép revidálásának. Ha viszont szellemi bábának tekintjük Kazinczyt, akinek programja nem konkrét, követendő tantételekben mutatkozik meg, hanem önismereti diskurzusok kezdeményezésében, abban az ösztönző tevékenységben, amit a pályatársakkal való dialógusaiban fejt ki, s aminek monumentális lenyomata a főművének tekinthető *KazLev*, akkor talán közelebb kerülünk az igazsághoz. Hozzá kell tenni: e tézis megfogalmazásakor nem azt a védhetetlen álláspontot kívánom elfoglalni, hogy Kazinczy minden egyes megnyilatkozása és gesztusa visszavezethető volna erre az emelkedett szerepmintára, és ennek megfelelően soha nem volt ítéleteiben szubjektív, elfogult, kicsinyes vagy szűk látókörű. Szintén nem kétlem esetében a szerepkollekció meglétének tényét. Azt viszont állítom, hogy a *pályaeğész* megértésére, jellemzésére alkalmasabb a bábaság sémája, mint az irodalmi vezérségé (negatív értelemben: diktátorságé), és részben éppen azért, mert ez a szókratészi önismereti-módszertani szerep meta-szerep, mely a körülmények függvényében különféle *konkrét* szerepekben ölthet testet még egyazon személy esetében is. A sokféle Kazinczy innen nézve lehet mégiscsak egy. A wielandi szókratizmus keretezésében (mint láttuk) az arisztotelészi ’közép’ eltalálása egy időben-térben mindig változó vonal meglelése. Amint Ritoók Zsigmond Horatius kapcsán írja: „a közép is valami változó. [...] Ahhoz, hogy az ember a közepet, az arany középszer megtalálja [...], választania kell, minden helyzetben másképpen. Hol ilyennek, hol olyannak kell mutatkoznia, s mégis mindig ugyanannak maradnia”.¹⁹¹ Ebből az alapállásból fakad az eklektikus módszer követő, korrekcióra mindig nyitott szemlélet, mely elvi magyarázatot kínál az életmű – filológusoknak sok fejtörést okozó – *work in progress*-jellegére, a szövegek továbbírásának, a viták folytatásának Kazinczyra jellemző kényszerére. A következetességet itt éppen az jelenti: az író művének formáját idővel hozzáigazítja a megváltozott körülményekhez, hogy az továbbra is ugyanúgy eltalálja a „Szépet”.

190 A Wieland-recepciónak ugyancsak jellemzője a szilárd nézetek hiányának felhántorgatása. Vö.: Jan Philipp REEMTSMA, *Christoph Martin Wieland: Die Erfindung der modernen deutschen Literatur* (München: C. H. Beck, 2023), 20.

191 RITOÓK, „Horatius és az arany középszer...”, 365–366.

A kívülről zavarosnak, következetlennek tűnő wielandiánus szókratizmus az önképzés antropológiáján alapuló humanista képzéskonceptió egyik változata. A felvilágosult humanista képzés – mint Aleida Assmann rámutatott – azon a hiten alapult, hogy „lehetséges az embert semmi mássá, csakis tisztán emberré nevelni”, aki túllép a „nemi, rendi, felekezeti, nemzeti, etnikai, területi” meghatározottságokon.¹⁹² Az emberkép ezen határozatlansága és nyitottsága – folytatja Assmann – a 19. század során mint „nemzetietlen” és „női” kultúra vált a kritika tárgyává olyanok részéről, akik a képzés szűkebb, kirekesztő értelme mellett törtek lándzsát.¹⁹³ A szókratizmus számára ugyanakkor azért elengedhetetlen az emberkép határozatlansága, hogy mindenki számára nyitva maradjon az önmeghatározás-önképzés egyén számára helyes közepet eltaláló perspektívája. Amikor Kisfaludy Sándor fentebb idézett leveleiben a „hazafi” literátorság és a férfúi egyenesség platformjáról bírálta az idegen nyelvekre és irodalmakra túlságosan nyitott,¹⁹⁴ „csapodár, aszszonytermészeti” Kazinczyt, akkor ezzel nem véletlenül szolgáltatott példát Assmann leírására, hanem ugyanannak a szükségszerű félreértésnek adta tanújelét, amivel a kívülállók a Szókratész-jelenséget mindig is fogadták. Több mint egy évszázaddal később Németh László sokkal radikálisabban ismételte meg ezt a nemzeti szemszögű kritikát Kazinczyval mint a magyar irodalom önelvű fejlődését „meghibbantó” pusztítóval szemben.¹⁹⁵

A szellemi bábamesterség űzése – amint az Platón *Theaitétosz*-ból ismert –: „titok”. Aki ezt nem tudja Szókratészről, az úgy tartja, hogy „fölöttébb kellemetlen alak”, és „zavarba hozza az embereket”.¹⁹⁶ Az értelmezési nehézség Kazinczy esetében ugyanabból fakad, mint Szókratésznél: egyikőjük sem fedte fel soha teljesen a kívülállók, a be nem avatottak számára, hogy milyen szerepet játszik, pusztán az önértelmezésüket fedő „titok” tényét mutatták fel. Úgy tűnik, hogy a szókratészi bábaszerep lényegéhez tartozik a kétféleképpen értelmezhetőség, mely kettősség felszámolása talán nem is lehetséges, hiszen a „titok” megszűnése magát a bábaszerepet is megszüntetné. Ha szükségszerű tehát, hogy egymás mellett

192 Aleida ASSMANN, *Arbeit am nationalen Gedächtnis: Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee* (Frankfurt–New York: Campus Verlag / Paris: Edition de la Maison des Sciences de l’Homme, 1993), 30.

193 Uo., 70–72.

194 „Kazinczy, kitől arany időt ígértem nyelvünknek, nem hogy előbbre segítene, hanem vissza taszított bennünket az által, hogy idegen nyelveket majmózó különösségei által fel zavarja nyelvünknek eredeti tulajdonságát [...]. Én is esmerem, értem, és érzem a’ Franczia, olasz, és német nyelvet, Literatúrát, és szép mesterségeket; de azért nem áldozom fel Idegennek olly könnyen nemzeti eredetiségemnek és tulajdonomnak szűzességét.” Kisfaludy Sándor – Ruszek Józsefnek, Sümeg, 1816. ápr. 17., in KISFALUDY, *Minden munkái...*, 8:282.

195 Lásd: NÉMETH László, *Kisebbségben* (Kecskemét: Tanu kiadás, [1939]), 8–9.

196 PLATÓN, *Theaitétosz*, 149a (ford. KÁRPÁTY Csilla).

álljon Szókratész mint az ifjúság nevelője és megrontója (az utóbbit athéni bírái állították róla), akkor – jelen interpretáció logikája szerint – az sem megkerülhető, hogy egyszerre létezzen Kazinczy mint a helyes közepet eltaláló kozmopolita virtuóz és ennek ellentéte, Kazinczy, a zavaros gondolkodású, nemzetietlen pusztító. Vagyis a jelen értelmezés sem tehet végső soron mást, mint hogy újfent rámutat a titokra, melynek megfejtése azután az olvasókra marad.

*II. MODERN EURÓPAI IRODALOM
ÉS DRÁMAFORDÍTÁS*

Francia drámák magyarul a *Külföldi játékszín* könyvsorozatban

Játékszíni dolgozásbeli megindulásunkat, eljöhető hatalmas Geniek téríthetik jobb utba, megtanulván a' dráma felsőbb kívánatait 's a külföldről a legjobbakat, nem pedig annak salakját béhordogatva.

(Döbrentei Gábor)¹

A 19. század első felének magyar műfordítás-története magában foglalja a nemzeti nyelvű színház megeremtésének, intézményesülésének és esztétikai önmeghatározásának törekvéseit. A drámafordítás ekkor nem egyszerűen közvetítő tevékenység volt, hanem kulturális program: a magyar nyelv alkalmasságának bizonyítása a „felsőbb” műfajok, mindenekelőtt a tragédia és a klasszikus vígjáték megszólaltatására, valamint a hazai színjátszás európai rangra emelésének eszköze. A fordítás körül kibontakozó viták – a versforma kérdésétől a hűség és alkalmazkodás dilemmáján át a színházi játszhatóság problémáig – szorosan összefonódtak a nyelvújítás törekvéseivel, a közönségnevelés igényével és a nemzeti intézményalapítás politikai-kulturális horizontjával. E tanulmány a Magyar Tudós Társaság kezdeményezésére indított *Külföldi játékszín* című könyvsorozat példáján vizsgálja, miként találkozott az akadémiai szintű irodalmi program a korabeli magyar színpad gyakorlati igényeivel, kitekintve a 19. századi párizsi színházi publikum és az egységesnek vélt magyar közönség színházi kultúrájára. A francia drámaidalom kiemelt szerepe a válogatásban nemcsak esztétikai orientációt jelez, hanem azt a törekvést is, hogy a magyar színházi kultúra a klasszicizmus és a felvilágosodás reprezentatív európai mintáihoz mérje magát. A következőkben e prog-

1 DÖBRENTEI Gábor, „Észrevételek a' szomorú-játék theoriája körül”, *Erdélyi Muzéum* 10 (1818): 118–139, 133.

ram előzményeit, elméleti hátterét és konkrét megvalósulásait tekintem át, különös figyelemmel a kiválasztott francia művek fordításaira és azok recepciójára.

Nyelv, intézmény és közönség: a magyar színjátszás strukturális kihívásai

Az állandó játszóhellyel még nem rendelkező magyar színtársulat a 19. század első évtizedeiben egyszerre küzdött intézményi, anyagi és kulturális legitimációs problémákkal. A Pest-Buda fővárosi funkcióira törekvő térben a magyar nyelvű színjátszásnak nemcsak a fizikai infrastruktúra hiányával, hanem a közönség megnyerésének és megtartásának kérdésével is szembe kellett néznie. A korszak magyar nyelvű időszaki sajtója és önálló kiadványai világosan jelzik: a „színház ügye” a társadalom különböző rétegei számára egyaránt fontos volt, de korántsem azonos jelentéstartalommal. A nemzeti nyelv, az erkölcsi nevelés, a közízlés formálása és a szórakoztatás igénye eltérő hangsúlyokkal jelent meg a diskurzusban. E folyamatban a fordítás és a fordító presztízse is új értelmezési keretbe került. A harmincas évek szakmai közbeszédében a fordító már nem pusztán közvetítő, hanem kulturális közvetítőként, a nemzeti színház egyik aktív formálójaként jelent meg. Erre beszédes példa a kassai *Nemzeti Játékszíni Tudósítás* 1831. március 26-i híradása, amely elismeréssel számolt be Pály Elek jutalomjátékáról: a *Tündér síp Nagy varázs dalljáték* előadásáról, amelyet a színész saját fordításában vitt színre. A tudósítás hangsúlyozza: a fordító érdeme abban áll, hogy „egy híres mesternek remek operáját”, amely addig magyarul nem volt hozzáférhető, a hazai játékszínre alkalmazta.² A nyelvi közvetítés tehát egyúttal kulturális birtokbavételt is jelentett.

A tudóstársasági pályázatot megelőzően már jelentős fordításirodalom állt rendelkezésre, német közvetítéssel vagy közvetlenül franciából. Péczeli József munkássága különösen fontos e tekintetben: nemcsak drámai műveket fordított, hanem Jean Le Rond d’Alembert fordításelméleti írásainak részleteit is adaptálta magyarra, ami a fordítás reflektált, elméleti igényű művelését jelzi.³ A „külföld” – minde-

2 „Kassa, 1831. A Tündér síp Nagy Varázs dall-Játék két felvonásban, Irta Schikaneder Fordította Pály. Muzsikáját szerezte Mozart”, *Nemzeti Játékszíni Tudósítás* 16 (1831): 63. Czínke Ferenc, a pesti egyetem magyartanára reflektált a műre *Új Holmi* című kiadványában, ahol is a közönség egy részének zenei műveletlenségét tette szóvá. Lásd: CZÍNKE FERENC, „Papagénó bodzafurullya egy hevenyében penderített szatira vitézi versekben, felelet gyanánt a’ rhytmusok vagy is cadentziás versek a’ minapi védelmezőjének”, *Új Holmi* 1 (1810): 7–23.

3 D’Alembert elméleti munkájából magyarra fordított részleteket közöl a *Mindenes Gyűjteményben*, a „Henrias és az *Alzir*” bevezetőjében, ennek a francia nyelvű forrása: D’ALEMBERT, *Observations sur l’art de traduire en général, et sur cet essai de traduction en particulier*, 1763 (1759).

nekelőtt Franciaország, Anglia és az itáliai városok – színházi kultúrája a magyar színházalapítási elképzelésekben mint követendő modell jelent meg. A Magyar Tudós Társaság 1833-as jelíges pályázata („Miképpen lehetne a’ magyar játékszín Budapesten állandóan megállapítani?”) világosan mutatja, hogy a színház intézményesítése nem csupán gyakorlati, hanem kulturális-stratégiai kérdés volt.

A díjazott pályaművek szerzői – Fáy András,⁴ Kállay Ferenc⁵ és Jakab István⁶ – egyaránt a francia színjátszást említették fejlett és példaszerű modellként, s a klasszikus szerzők – Voltaire, Racine, Molière – neve a legmagasabb színvonal referenciájaként szerepelt írásaikban. Jakab István különösen hangsúlyozta, hogy az idegen művek fordításának és a szövegek javításának intézményi feladatnak kell lennie, a fordítás tehát nem melléktevékenységként, hanem a színházi struktúra szerves részeként jelent meg:

Szinte a’ jó bel szerkezethez tartoznék egy fizetett játékszíni költő is, kinek alkalmi, innepi versezetek’, prólógok’ stb. készítésén kívül tiszte lenne az eddigi rossz nyelvel megírt darabokat kijavítani, az idegen operák eltérő ’s a muzsika szabályaival gyakran egészen ellenkező fordításit kiigazgatni, új érdekes szín- és daljátékokat, operákat nyelvünkre tenni; miért természetesen hangászságban ennek is jártasnak kellene lenni.⁷

A Magyar Tudós Társaság külföldi szerzők darabjainak magyarra fordítását szorgalmazó pályázata előtt már több olyan kiadvány látott napvilágot, amely magyarra ültetett drámaszövegeket is tartalmazott. A 18. század végétől kezdve tehát létezett egy – ha nem is intézményesült, de tudatos – fordítói és kiadói gyakorlat, amely a nemzeti színház irodalmi alapjainak megteremtésére törekedett. A Magyar Királyság területén Kazinczy Ferenc, Endrődi János és Döbrentei Gábor neve kapcsolható e kezdeményezésekhez; Erdélyben pedig a kolozsvári szerzőpáros vállalkozása emelendő ki.

Kazinczy Ferenc 1790-ben Kassán, Ellinger kiadásában publikálta könyvsorozat-tervének első darabját, *Kazinczy Ferenc Kül-földi Játészó-Színje* címmel.

- 4 Fáy András ekkor már az MTA tiszteleti tagja volt (1831. február 15-től). 1834-től 1836-ig színház-igazgató.
- 5 Kállay Ferenc jogász erdélyi, kézdivásárhelyi hadbírói munkássága után nyugalomba vonulva ekkor már Budán élt, néprajzi, nyelvészeti, történeti kutatásokat végzett. 1832-ben választotta a MTA rendes tagjává.
- 6 Jakab István drámaíró, költő, fordító, zeneszerző, a MTA tagja. Ebben az időben (jogi végzettséggel) a Helytartótanács hivatalnokja volt. 1833-ban lett az MTA levelező tagja.
- 7 „Jakab István felelete”, in *Magyar játékszíni jutalmazott feleletek* (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1834), 18.

A Prónay Sándorhoz – Csanád vármegye főispánjához és titkos tanácsoshoz – intézett ajánlólevél nemcsak személyes dedikáció, hanem programadó szöveg is: felsorolja az általa ismert fordítói kísérleteket és körvonalazza elképzelését a verses drámák „korszerűsítő” prózai átdolgozásáról. Péczeli kiadásaira utalva így fogalmaz: „Péczeli most adá-ki Alzír, Méropét és Tancredet [...] Zayrt, Czidet és egyéb versekben írt darabokat prosára által önteni (nem volna nehéz).”⁸ A fordítás itt már nem pusztán nyelvi átvitel, hanem formai és műfaji újraértelmezés is. Endrődi János kétkötetes antológiája, a *Magyar Játékszín* (1792–1793) címében ugyan eredetiséget sugall, ám a benne szereplő magyar nyelvű darabok – egy kivételével – fordítások. Az erdélyi kísérlet, az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* (1792–1793) kiadása Barcsay László és K. Boér Sándor nevéhez fűződik; a sorozatban megjelent műveket ők maguk írták vagy fordították. E vállalkozások azt jelzik, hogy a drámaszöveg-kiadás és a fordítás nem esetleges próbálkozás volt, hanem tudatos kulturális építkezés része.⁹

A 19. század elején a magyar színjátszás működését nemcsak anyagi és személyi feltételek, hanem a Habsburg Birodalom cenzúra-rendszere és a közönség ízlésének alakulása is meghatározta. Bár a színházlátogatók társadalmi összetétele differenciált volt, a játszóhely és a társulatépítés kérdései mindenütt központi problémaként jelentkeztek. Ugyanakkor a Magyar Tudós Társaság és a nyelvújító mozgalom köreiben a színház a nyelvi modernizáció egyik terepévé vált: a politikai jelentőségű nyelvi szabadság és a magyar nyelv presztízsének ügye a színpadon is megjelent.

A Társaság tagjai a császárvároson túl tekintettek minták után, és figyelmüket az európai színházi kultúrában előbbre járó országokra irányították: Angliára, Poroszországra, Franciaországra.

8 KAZINCZY Ferenc, „Prónayhoz, Csanád vármegye-főispánjához, királyi titkok tanácsosához”, in *Kazinczy Ferencz Kül-földi játszó-Színje I. kötet Hamlet. Sztella Misz Szara Szampson* (Kassa: Ellinger, 1835), számozatlan lapok. Online elérhetőség: hozzáférés: 2026.03.02, <https://real-eod.mtak.hu/2375/1/Untitled.FR11.pdf>. A *Hamlet* a fenti sorozatcímekkel már 1790-ben megjelent (Kassa, Ellinger).

9 A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség többnyire két külön kancelláriával, de ebben az időben külön kormány- és cenzúrahivatallal működött. Ennek figyelembevételével tárgyalható e birodalmi tartományok könyvkiadása is.

A francia színház mint kulturális referencia

A 18. században a francia nyelv még versenyben állt az olasszal az európai színházak közönségéért; a 19. századra azonban a zenés színpadon az olasz opera vált csaknem egyeduralkodóvá, míg a „szó színházában” a francia darabok bizonyultak a legdivatosabbnak. Bár Poroszországban és a Habsburg Birodalom területén egyre nagyobb kormányzati támogatást kaptak a német nyelvű előadások, a francia dráma presztízse továbbra is meghatározó maradt. A francia nyelvű előadások pedagógiai és kulturális funkciót is betöltöttek: a pozsonyi Notre-Dame kongregáció leánynevelő intézetében,¹⁰ valamint a nagyszombati és soproni jezsuita irányítású királyi konviktusban bemutatott francia nyelvű színjátékok egyszerre szolgálták az idegennyelv-ismeret elmélyítését és a színházi nevelést.¹¹ A francia dráma európai jelenlétének egyik jelentős fóruma volt a berlini *Répertoire du Théâtre français*, amely 1829 és 1858 között két sorozatban, A. M. Schlesinger kiadójánál jelent meg.¹² A vállalkozás – francia nyelven közreadott darabjaival – azt mutatja, hogy a francia színházi kánon nem csupán nemzeti, hanem nemzetközi referenciaként is működött.

A magyar kontextusban Döbrentei Gábor *Külföldi színjátékai* (Bécs, 1821–1822) hasonlóan programadó vállalkozásnak tekinthető. A két kötet francia és német darabok fordítását tartalmazta, de a szövegek közlésén túl életrajzi, színháztörténeti és műfaj történeti kitekintéseket is nyújtott. A második kötet szerkezete – amely Molière *A fősvény* című vígjátéka mellett a szerző életét, a francia vígjátékírókat és a francia színjátszás történetét is bemutatja – világossá teszi, hogy Döbrentei nem pusztán fordító, hanem tudományos igénnyel fellépő közvetítő szerepre törekedett.¹³ E vállalkozás az akadémiai fordításpályázat egyik tapasztalati előzményének és mintájának tekinthető.

10 A kérdésről részletesebben lásd: PINTÉR Márta Zsuzsanna, „Francia nyelvű színelőadások Pozsonyban a Notre-Dame apácák intézetében”, in PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Theatrum és literatura*, Historia Litteraria 30, 177–183 (Budapest: Universitas, 2014).

11 VÖRÖS Imre, „Francia nyelvű iskolai színjátékok Nagyszombatban és Sopronban (1765–1776)”, in *Dráma – Múlt, Színház – Jelen: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, EMÖDI András és JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, Régi Magyar színház 4, 45–50 (Kolozsvár–Nagyvárad: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Partium Kiadó, 2009).

12 A főként zenei művek publikálására szakosodott kiadót alapítója halála (1838) után fia (M. A. Schlesinger) vezette.

13 A II. kötet szerkezete: „Francia játékszín: A fősvény, vígj. 5 felv. Molièretől. Molière élete és munkái. Francia vígjáték költők. Rövid előadása a francia játékszín származásának. Francia színjátszók és színjátszónék”. DÖBRENTÉI Gábor, *Külföldi színjátékai*, 2 kötet. (Bécs, Wigand–Grund: 1821–1822), 2. kötet. Döbrenteit korábban is foglalkoztatta a francia irodalom története – ezt jelzi az *Erdélyi*

Döbrentei 1831. július 2-án kelt, Fáy Andrásához intézett levelében – amely tulajdonképpen egy körlevél szövegét reprodukálja – részletesen beszámol egy tizenyolc francia darab magyarrá fordítására irányuló tudóstársasági javaslatról. Idézzük a levél vonatkozó részét (szerző, a mű címe, a darab műfaji besorolása):¹⁴

P. Corneille-ból: 34. *Le Cid*, szj. Jean Racine-ból: 35. *Andromaque*, szj., 36. *Britannicus*, szj., 37. *Phèdre*, szj., 38. *Athalie*, szj. Voltaire-től: 39. *Zaire*, szj., 40. *Alzire*, szj., 41. *Tancrede*, szj. Molière-től: 42. *L'école des femmes*, vj., 43. *Le Tartuffe*, vj., 44. *L'avare*, vj., 45. *Le bourgeois gentilhomme*, vj., 46. *Les femmes savantes*, vj., 47. *Le malade imaginaire*, vj. Regnard-tól: 48. *Le joueur*, vj. Legrand-tól: 49. *Le roi de Cocagne*. Collin d'Harleville-től: 50. *Le vieux garçon*, vj. Delavigne-től: 51. *L'école des vieillards*, vj.¹⁵

A felsorolt művek nem esetleges válogatást képviselnek: a francia klasszikus és felvilágosodás kori dráma reprezentatív kánonját rajzolják ki. A jegyzék egyúttal műfaji arányokat is kijelöl: tragédiák és vígjátékok kiegyensúlyozott jelenléte révén a klasszikus színpadi rendszer adaptálását célozza.

A fordítási felhívás formai megkötéseinek előzménye szintén Döbrenteihez köthető. Az *Erdélyi Muzéum* utolsó számában közölt tanulmányában a francia alexandrinust, az olasz versi sciolti-t, valamint az angol és német jambust hasonlítja össze, s a magyar nyelv természetes hangmértékére hivatkozva a jambikus forma alkalmazását ajánlja. Ami itt még óhajtásként fogalmazódott meg, az az 1833-as tudóstársasági felhívásban már normatív javaslatként jelent meg. A magyar drámaszerzés nyugat-európai színvonalhoz való felzárkóztatásának igénye tehát nemcsak a műválasztásban, hanem a formai elvárásokban is kifejeződött.

A drámapályázatok és fordítások korábbi kezdeményezése Abaúj vármegyéből indult: Dessewffy József terjesztette be javaslatát a Tudós Társasághoz. Ez a mozzanat is jelzi, hogy a francia orientáció és a fordítói program nem egyetlen személy kezdeményezése volt, hanem szélesebb értelmiségi körökben formálódó kulturális törekvés.

Muzéumban megjelent tanulmánya is: „A francia nyelv kimivelése történetei, s prozaikusi munkáinak megvizsgálása”, *Erdélyi Muzéum* 5 (1816): 3–69.

14 A művek címét kurziváltuk. A rövidítések feloldása: szj: szomorújáték, vj: vígjáték.

15 „Döbrentei Gábor Fáy Andrásnak Buda, 1831. július 2.”, in *A vándorszínésztől a nemzeti színházig*, szerk. KERÉNYI Ferenc, ford. KERÉNYI Ferenc, TÖRZSÖK Édua és ZIEGLER Vilmos (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1987), 159. A sorszámok a lefordítandó művek nyilvántartását segíthették, ebben a sorban a francia művek a 34-től az 51-ig tartó sorszámot kapták.

A francia kánon magyar recepciója a Külföldi játékszínben

1. Voltaire-fordítások

Mindkét, az akadémiai sorozatban megjelent Voltaire-darabnak létezett már korábbi magyar fordítása. A francia eredetiből fordító Péczeli József mindkettőt közreadta nyomtatásban is.¹⁶ A *Méropé* és a *Tancrede* a *Szomorú játékok* (Komárom, 1789) című kötetben jelent meg, míg az *Álzir, vagy az amerikusok* (*Alzire ou les Américains*) külön kiadásban látott napvilágot 1790-ben.¹⁷ Péczeli fordításai nem maradtak pusztán olvasmányok: az *Álzir* a pest-budai magyar színtársulat műsorán is szerepelt, 1794. április 5-én Kótsi Patkó János játszotta a főszerepet.¹⁸

A *Külföldi játékszín* sorozatban mégis új fordítások jelentek meg: az *Alzir* Jakab István, a *Tancred* Árvay Gergely munkájaként. Ez a tény már önmagában jelzi, hogy a Tudós Társaság nem egyszerű újranyomásban gondolkodott, hanem a korábbi változatoknál korszerűbb, formai és nyelvi szempontból is magasabb igényű fordításokat kívánt közreadni.

1.1. Alzir vagy az Amerikaiak¹⁹

Az *Alzir* a Tudós Társaság által 1831-ben és 1832-ben fordításra kijelölt művek közé tartozott; a kiadvány impresszuma szerint ez volt a sorozat VII. számú darabja. A kézirat sajtó alá adását Döbrentei Gábor és Schedel Ferenc ajánlása alapozta meg, ami a fordítás szakmai legitimációját is hangsúlyozta.²⁰ A történelem iránt érdeklődő Döbrentei Gábor Robertsonnak Amerika történetére vonatkozó művét már 1818-ban olvasói figyelmébe ajánlotta; az *Erdélyi Múzeum* utolsó számában a tragédia mibenlétéről értekezve említi a szerinte értékes, de nem elég nép-

16 [VOLTAIRE], *Szomorú játékok mellyek frántziából fordítottak Péczeli József komáromi r. p. által* (Komárom: Wéber, 1789).

17 [VOLTAIRE], *Álzir, vagy az amerikusok: Szomorú játék* (Komárom: Wéber, 1790).

18 *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc (Budapest: Akadémiai, 1990), 69, 91.

19 [VOLTAIRE], *Alzir vagy Az amerikaiak: szomorújáték öt felvonásban*, ford. JAKAB István (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1834). Az Osztrák Nemzeti Könyvtár példányának online elérhetősége: hozzáférés: 2026.03.02, https://real-eod.mtak.hu/1272/1/ABO_%2BZ174549002.pdf.

20 A mű számozatlan utolsó oldalán a „Tudnivalók” cím alatt a következőt olvashatjuk: „2. Nem vizsgálhatván meg’ a’ benyujtott kéziratokat a’ Társaság fejenként és egészben, ez: u.m. *Alzir*, Döbrentei Gábor titoknok, és Schedel Ferenc r. tag mint e’ végre hivatalosan megbizottak’ írásbeli ajánlására adatott sajtó alá. 3. E színjáték azon 71 közül való, mellyek’ fordítására a’ Társaság 1831-ben Juniusban, és 1832-ben Martiusban a’ magyar írókat általjában felszólítja. 4. A’ Társaság által kiadott kéziratok közül ez, VII-d számú.”

szerű Voltaire-művet is, az *Alzire*-t, és jelzi, hogy a közönség ízlése pallérozandó, de ebbe az ízlésbe a műveltséget, történelmi tájékozottságot is bele kell értenünk.

Az *Alzire, ou les Américains* nyilvános bemutatója 1736. január 27-én volt Párizsban („représentée à Paris pour la première fois”), s a gyarmatosítás és a vallási konfliktus kérdését állítja középpontba. A történet Peruban (Los Reyes-ben, Limában) játszódik, és a keresztény hódítók, illetve az őslakos világ értékrendjének összeütközését dramatizálja.²¹ Döbrentei már 1818-ban reflektált a darabra az *Erdélyi Muzéumban*, külön kiemelve, hogy a szerelem háttérbe szorítása miatt a közönség talán idegenkedve fogadja, ám ez nem csökkenti eszmei értékét.²² Erőteljes kulturális különbségek és érzelmek konfliktusai alakulnak benne színpadi történeté.

A *Külföldi játékszín* sorozat 5. darabjaként jelent meg az *Alzir* új fordítása Jakab István, királyi helytartói másoló, ügyvéd, Bihar vármegye táblabírája, a Tudós Társaság levelező tagja tollából. Jakab nem csupán fordítóként, hanem a korszak színházi életének aktív formálójaként is jelentős szerepet játszott. Az ő gondozásában jelentek meg az *Eredeti Játékszín* és a *Külföldi Játékszín* sorozat füzetei, vagyis a magyar és nyugat-európai színpadi műveket közreadó vállalkozások egyik kulcsfigurája volt. Saját társalgási drámái és népszínművei az 1830-as, '40-es években sikerrel kerültek színre; *Falusi lakodalom* című komédiájával (1834), valamint *Zsarnok apa* (1836) című drámájával akadémiai különdíjat is nyert.

Színházi beágyazottságát mutatja, hogy 1848 és 1852 között a Nemzeti Színház drámabíráló bizottságának tagja volt. Műfordítói tevékenysége külön figyelmet érdemel: a Nemzeti Színház mintegy negyven, általa fordított darabot vitt színre, köztük Voltaire *Alzire*-jét, Goldoni *A fogadósnéj*át, Balzac *Eugénie Grandet*-jét és Holbein *A kétalakú* című művét. Emellett számos opera szöveggönyvét is magyarra ültette (Bellini: *Beatrice di Tenda*; Mercadante: *Eskü*; Donizetti: *Gemma di Vergy* és *Lucrezia Borgia*; Halévy: *A zsidó nő* stb.), ami alátámasztja, hogy a fordítással szemben támasztott korabeli elvárás – a biztos nyelvtudás mellett a zenei jártasság – az ő esetében valós szakmai kompetenciát jelentett.

Jakab pályaképe tehát jól illeszkedik a Tudós Társaság elképzeléséhez a „játékszíni költő” ideáljáról: olyan, széles műveltségű, több műfajban jártas szakember-

21 A művet Voltaire Madame du Chastelet-nak ajánlotta. Az első kiadás Amszterdamban jelent meg.

22 „A mostani közönség annyira megszokta már a szerelem nézését, hogy ha híven nem tud is szeretni, még is szüntelen azt akarná látni, a' melly elkényeztetés miatt Voltaire félve lépett-élé szerelem nélkül való *Alzir*jával, de szükség-e mindenben a' rosszá lett tónusnak hódolni?” DÖBRENTÉI, „Észrevételek...”, 129.

nagyvárosi színház változatosság iránti igényéről is szól. A tragédia műfaját nemzeti sajátosságként értelmezi (mintha le szeretné váltani Corneille szintén lovagkori témájú darabját, az akkor már ismert és elismert *Cidet*). A francia színházat a társadalmi kohézió egyik reprezentatív terének nevezi és a költészetre, továbbá az erényre nevelő helynek:

[...] nem a tragédia művészete érdemli a közönségtől a legcsekélyebb figyelmet; mert meg kell vallani, ebben tűnnek ki a franciák leginkább. Máskülönb egyedül a színház az, ahol a nemzet egésze összegyűl, ott formálódik az ifjúság szelleme és gusztusa: oda azért jönnek a külföldiek, hogy nyelvünket megtanulják; [ez az a hely] ahol semmiféle helytelen mondást meg nem tűrnek és ahol egyetlen tiszteletre méltó érzelm kifejezése nem múlik el a köztetszés látható jelei nélkül; a poézis és az erény örökösen fennálló iskolája ez.²³

A mű magyarországi ismertsége nem a 19. század harmincas éveiben kezdődött. 1794. november 13-án a kolozsvári társulat Barco Vince altábornagy tiszteletére Péczeli József fordításában adta elő a *Tancredot*.²⁴ A 19. század első harmadára pedig a darab operaváltozata is közismertté vált: Rossini *Tancredi* című darabja – amely Voltaire művére épül, nem a szaracénok és a normannok közti politikai konfliktus korábbi színpadi feldolgozásaira²⁵ – a velencei Teatro La Fenice mutatta be 1813-ban, és a következő két évtizedben az olasz operajátászás egyik meghatározó darabja maradt. 1834 áprilisában a budai Várszínház közönsége is láthatta-hallhatta. A tragédia tehát nem csupán irodalmi, hanem zenei közvetítéssel is jelen volt a magyar kulturális térben.

A *Külföldi játékszín* sorozatban a *Tancred* Árvay Gergely fordításában jelent meg 1834-ben. Árvay Gergely (1790–1871) piarista tanár, író, műfordító és

23 „l’art de la Tragédie n’est pas celui qui mérite le moins l’attention publique; car il faut avouer que c’est celui dans lequel les Français se sont le plus distingués. C’est, d’ailleurs, au théâtre seul que la nation se rassemble, c’est là que l’esprit et le goût de la jeunesse se forme: les étrangers y viennent apprendre notre langue; nulle mauvaise maxime n’y est tolérée, et nul sentiment estimable n’y est débité sans être applaudi; c’est une école toujours subsistante de poésie et de vertu.” A máshogyan nem jelölt fordítások itt és a továbbiakban saját magyartásaim – E. E.

24 Adrien BEUCHOT, „Préface du nouvel éditeur”, in *Œuvres complètes de Voltaire, I–VII* (Paris: Lefèvre, 1828–1834), *Théâtre*, VI. kötet (1831), 115.

25 Például Claudio Monteverdi (1567–1643) madrigáljára (*Il Combattimento de Tancredi e Clorinda*), amelynek szcenírozott változatát 1624 karneválján mutatták be Velencében vagy André Campra (1660–1744) *Tancredi* című, ötfelvonásos zenés tragédiájára (‘tragédie en musique’). PÉTERFI NAGY László, *Tancred. Tancred az olasz operaszínpadon*, hozzáférés: 2026.03.02, <https://www.operaportal.hu/opera-historica/item/39453-tankred>

könyvtáros volt; a Tudós Társaság Nyelv- és Széptudományi Osztályának tagjaként a korszak tudományos életében is aktív szerepet vállalt. Első publikációi – versek és „beszélyek” – 1825-től jelentek meg az *Athenaeumban*, a *Felső Magyarországi Minervában* és kassai lapokban. Fordítói munkásságában különösen a francia klasszikus dráma kapott hangsúlyt: Corneille, Molière és Voltaire műveit egyaránt magyarra ültette.²⁶ Árvay *Tancred*-fordítása jól illeszkedik a Tudós Társaság formai elvárásaihoz, ugyanakkor a patetikus tragikus beszéd magyar megszólaltatásában saját stiláris megoldásokat is alkalmaz. Fordítói tevékenysége így nem pusztán a klasszikus francia kánon közvetítését jelentette, hanem a magyar verses tragédia nyelvének alakításához is hozzájárult.

A versben írt, ötfelvonásos tragédia Voltaire eredetijében formai kísérletet is képvisel: az alexandrinus párrimeit helyenként ölelkező rímek váltják fel, ami a zenei hangzást gazdagítja. A magyar fordítás jambikus verselésre a pályázati előírásoknak megfelelően készült; a patetikus megszólalások a magyar változatban is erőteljes érzelmi töltettel szólnak meg. A tragikus pátosz különösen a halott Tancred fölött elhangzó Aménaid-monológban válik hangsúlyossá, amelyben a haza, a törvény és az igazságtalanság kérdései egyetlen szenvedélyes kiáltásban sűrűsödnek össze:

[...] Óh! nyilj-meg sötét pokol,
Nyeld-bé ezen hálátalan hazát,
Zsarló tanácsát, vad törvényeit,
Az ártatlant fojtó törvényeket.
Ó, vajha Syracuse' romjain,
Az ég' nyilatúl sujtott testetek'
Csonthalmi közt lelhetném végemet!
Tancred! Feledhetetlen kedvesem!...
De, nem felel! nincs ő többé! 's ezek
Még most is élnek!²⁷

A sikeres pályamunkák iránti figyelmet jelzi, hogy az MTA egyik példánya (jelzete: 520.237, piros vaknyomásos kartonkötés) a Főtitkári Hivatal könyvei közé tartozott; *supralibrosa* szerint a kötet egybe volt kötve *A bot-csinálta doctorral*, s korábban Tóth Sándor tulajdonát képezte. Ez a könyvtörténeti adat jelzi, hogy

26 „Árvay Gergely”, in *Akadémikusok, a Magyar Tudományos Akadémia tagjai*, <https://akademikus.mtak.hu/adatlap/arvay-gergely/>; vö.: *Magyar színháztörténet...*, 88.

27 [VOLTAIRE], *Tancred: szomorújáték öt felvonásban*, ford. ÁRVAY Gergely (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1834), 109.

a tragédia nem pusztán alkalmi kiadványként, hanem intézményi gyűjteményi darabként is jelen volt.

2. Molière-fordítások

2.1. A nők iskolája

A Tudós Társaság fordításra ajánlott jegyzékében Molière hat vígjátékkal szerepelt; ezek közül a sorozatban *A nők iskolája* (*L'École des femmes*) jelent meg.²⁸ A darab korábbi magyar fordítása – az erdélyi kiadványok körében – már létezett, ám a Társaság egységes szempontok szerinti, új fordításokat kívánt közreadni. A korábbi, kis példányszámban publikált változat nem felelt meg az új program normatív elvárásainak.

A francia színháztörténetben a darab a híres *'Querelle de L'École des femmes'* révén vált emblematikussá. A vita részben az eredetiség kérdését érintette – a művet az egy évvel korábban bemutatott *L'École des maris* párdarabjaként értelmezték –, részben pedig a kétértelmű utalások miatt érte bírálat. Molière vígjátéka tehát már keletkezésekor is esztétikai és erkölcsi diskurzus tárgya volt.

A magyar fordítást Árvay Gergely készítette. „Magyarosítása” nem pusztán nyelvi átvitel, hanem névadási adaptáció is: a szereplők beszélő neveket kaptak (Kétlaky, Gyula, Bertók, Dorka), ami a magyar színházi hagyományhoz igazítja a komédiát. A francia rímes alexandrinusok (hímrim/nőrím) helyett Árvaynál többnyire rímtelen, olykor döcögő jambikus sorok olvashatók. Kivételt képez a férjzett asszonyra vonatkozó „törvények” leírása, bár ott az eredetiben változatos ritmusú verssorok és rímhasználat helyett azonos strófa képlet ismétlődik a tíz versszakon keresztül négyes és negyedfeles jambusokból *aabccb* rímmegoldással. Ezt a provokatív kötelesség-jegyzéket egészben idézzük:

Egy jeles iromány van épen itt
Zsebembe: megtanít az a 'nők' tisztire.
Szerzője nincs tudva: de akárki volt is, az
Jólelkű ember lehete. Ez légyen ezután
Minden mulatságod. Ne! lássuk, tudod-e jól
Olvasni.

28 [MOLIÈRE], *Nők iskolája: vígjáték öt felvonásban*, ford. ÁRVAY Gergely (Pesten: Trattner–Károlyi, 1833).

(Czenczi olvas):

A' házasság' alapszabásai, vagy is: a' házas fejrénép'
kötelességei 's mindennapi gyakorlásai

Első alapszabás

Nó! simúlj e' gondolathoz:
Már ha férjed oldaladhoz
Lánczolá a szent bilincs,
Téged ő hogy csak magának
Vett, 's akárki sógorának
Elfogadni kedve nincs.

[...]

Második alapszabás

Bájaid' ha külkecsekkel
Gazdagítod, mást ezekkel
Czélba venni képtelen
Férjeden kül: mert mi gondja
Rád egyébnék? hagyd csacsogja
Hogy személyed helytelen.

Harmadik alapszabás

Félre minden mázszerekkel,
Rózsa- 's más szagos vizekkel;
Úgy hiszem, nem hitvesed
E' csalóka ingereknek
Tárgya; vélök a lepéknek
Hódolásait lesed.

Negyedik alapszabás

Ha kimégy, a földre légyen
Szege két szemed, 's ki mégyen

Jobbra, balra, föl se vedd.
Fog csak úgy becsülni párod,
Fűre fára ha nem árad
Kedvleső tekinteted.

Ötödik alapszabás

Azt, ki férjed' látogatni
Jött, szabad kegyel fogadni:
De mihelyt olly harmadik
Jön, ki néked udvarolni
Kezd ' utóbb talán karolni;
Hitvesed fohászkodik.

Hatodik alapszabás

Bármivel kínál, ne vedd-el
Férfitúl, mert jó neveddel
Fogsz adózni a' helyett:
Mert, miként e csalfa hadnak
Lelke leng, mit ingyen adnak,
Hidd el, az csekély szelet.

Hetedik alapszabás

Papirosnak, ténta- s tollnak
Bár unalmak rád omolnak,
Bútorod közt helyt ne adj.
A' mit írni kell a háznál,
Férfi írja; e szokásnál
Nincs dicsőbb, ennél maradj.

Nyolcadik alapszabás

Asszonyok' szokott gyűlésit,
Klubjait, szövetkezésit
Lelki mételyként utáld:
Itt koholják ők ki, hogy' kell

Herkulesként férjeikkel
Fölvetetni a' guzsált.

Kilenczedik alapszabás

Hogy ne láss csorbát hiredben,
Kártya 's kotzka két kezében
Meg ne forduljon soha.
Hány menyecske tönkre szánta
Ön-becsét, hogy lett iránta
A szerencse mostoha!

Tizedik alapszabás

A' vidékre rándulások
'S bárki-adta jóllakások
Kéjeid ne légyenek:
Illyenek gyakran a' férjnek,
Mint a' bölcsebb fők itélnek,
Bút keservet termenek.²⁹

Az alábbi rövid szövegkomparáció jól érzékelteti, hogyan adaptálta Árvay a francia szöveget:

VII. maxime (III. felv. II. jelenet, 34–37) ³⁰	Hetedik alapszabás
Dans ses meubles, dût-elle en avoir de l'ennui, Il ne faut écritoire, encre, papier, ni plumes: Le mari doit, dans les bonnes coutumes, Écrire tout ce qui s'écrit chez lui.	Papirosnak, ténta- 's tollnak Bár unalmak rád omolnak, Bútorod közt helyt ne adj. A' mit írni kell a háznál, Férfi írja; e szokásnál Nincs dicsőbb, ennél maradj.

²⁹ Uo., 58–61.

³⁰ MOLIÈRE, „L'école des femmes”, in MOLIÈRE, *L'école des maris. Les fâcheux (avec le Prologue de P. Pellisson). L'école des femmes. La critique de l'école des femmes*, Œuvres de J.-B. Poquelin de Molière, 125–222 (Paris: Veuve Dabo, 1824).

A „Hetedik alapszabás” példája jól mutatja az adaptáció jellegét: a francia eredeti tömör, ironikus formulája a magyar változatban bővebb, didaktikusabb hangvételt kap. A fordítás itt nem pusztán közvetít, hanem moralizáló árnyalatot is hozzáad. Az egész kötelességjegyzék közlése érzékelteti, hogy a komikus túlzás és a normatív női szerepfelfogás ironikus bemutatása a magyar változatban erőteljesebben didaktikus tónust nyer.

2.2. A bot-csinálta doctor

A sorozat hetedik köteteként megjelent *A bot-csinálta doctor (Le médecin malgré lui)*³¹ különleges helyet foglal el a vállalkozásban, mivel nem szerepelt a Tudós Társaság eredetileg ajánlott műveinek jegyzékében. Döbrentei a szöveg után közölt jegyzésben külön jelzi, hogy a mű „nem azon 71 közül való”, amelyeket fordításra kijelöltek, ám a gyűjteményhez tartozónak találták.³² A komédia korábban már magyarul is ismert volt: 1792-ben Kolozsváron, az enyedi Magyar Társaság *Próba* címen ismert antológiájában *A kéntelenségből való orvos* címmel jelent meg.³³ Kazinczy Ferenc fordításának sorozatbeli publikálása ezért inkább gesztus az 1831-ben elhunyt író emléke előtt, mintsem programkövető döntés. A modern kritikai kiadás tanúsága szerint a sorozatban közölt szöveg jelentősen eltér Kazinczy autográf kéziratától.³⁴ Ez felveti a szerkesztői beavatkozás vagy több változat lehetőségét. A 19. századi olvasó tehát nem az eredeti Kazinczy-szöveggel találkozott, hanem egy módosított, kanonizált változattal. Ez a tény a sorozat szerkesztői gyakorlatáról is árulkodik: a cél nem a filológiai hűség, hanem az irodalmi reprezentativitás lehetett.

31 [MOLIÈRE], *A' bot-csinálta doctor: vígjáték három felvonásban*, ford. KAZINCZY Ferencz (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1834).

32 „E' munka hiven az elhunyt író' kézírata szerint nyújtatik a' közönségnek, egyedül azon német megszállítások (p. o. Herr Medicus, Subject Uram 's több efféle) mellyek' megtartását a' fordító némelly más nemzet'példájaként vélte jónak, cseréltettek fel divatba levő magyar kifejezésekkel. [...] 5. A' társaság által kiadott kéziratok közül a' Nyelvtudományi Pályamunkák' első kötete XI-dik, a' Matematikai Műszótár XII-dik lévén, ez itt: XIII-dik számú. A Magyar Tudós Társaság határozata szerint – Döbrentei Gábor”. Uo., számozatlan lap.

33 „A' kéntelenségből való orvos. Víg-játék III Felvonásokban. Szereztetett János Baptista Pokelin Molier által. Fordítatott Frantziából A' Társaságnak égy tagja által 1791-ben.” *Próba, mellyet anyai nyelve tanulására tett a Nagy Enyeden tanuló ifjak között felállott Magyar Társaság* (Kolozsvár: Református Kollégium, 1792).

34 KAZINCZY Ferenc, „A bot-csinálta doktor”, in KAZINCZY Ferenc *Külföldi Játárszínje*, szerk. CZIBULA Katalin és DEMETER Júlia (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009).

2.3. Kénytelen házasság (Le mariage forcé)

A zenés-táncos vígjáték – amelynek eredetileg Molière és Lully volt a szerzője – 1664 farsangján került színre Párizsban, előbb a Louvre színházában, majd a Palais-Royalban. A házasság elől menekülő Sganarelle komikus figurája a 17. századi vásári komédia eszköztárát is felidézi. Átültetése már 1791-ben megjelent *Erőszakos házasság* címmel az enyedi református kollégium Magyar Társaságának kiadásában; a Társaság egyik, magát meg nem nevező tagja készítette. A sorozatbeli változat – Kazinczy fordításában – 1839-ben látott napvilágot báró August Ernst von Steigentesch két magyarra fordított művével együtt.³⁵ Weitzner Leónak az Erdélyi Múzeum-Egyesület színlapgyűjteményében végzett kutatásai alapján a *Kénytelenségből való orvost* Debrecenben 1799. április 28-án, Marosvásárhelyen 1804. október 11-én és 1807. május 7-én, Kolozsvárt pedig 1807. január 14-én adták elő.³⁶ Az adatok jelzik, hogy Molière vígjátékai már jóval az akadémiai program előtt jelen voltak a magyar színpadon.

A Tudós Társaság javaslatai további francia művek fordítására

A Tudós Társaság javaslata egyértelműen kimondta, hogy a már meglévő fordításoknál jobb, korszerűbb változatokat kell készíteni, illetve a még le nem fordított műveket kell munkába venni.³⁷ A cél tehát nem pusztán a hiány pótlása, hanem a fordítás minőségi megújítása volt. A javasolt francia művek jegyzékét áttekintve megállapítható, hogy a pályázat kiírója alapvetően a tragédia és a vígjáték kettős műfaji rendszerében gondolkodott, vagyis az ókori színpadi műfaji felosztást érvényesítette. Ez a koncepció akkor is klasszicizáló jellegűnek tekinthető, ha a Habsburg állam több nagyvárosában – így Pozsonyban és Pesten – a korabeli színházi kínálat ennél jóval változatosabb volt, és a zenés, illetve átmeneti műfajok jelentős szerepet játszottak. A magyar színházi terminológia ekkor még nem alakult ki teljesen, de a „szomorújáték” és „vígjáték” megjelölések már rögzülőben voltak.

35 B. STEIGENTESCH, *A levelezők: Vígjáték két felvonásban*, ford. KÜLKEY Henrik; *Ész és szív: vígjáték egy felvonásban*, ford. KÜLKEY Henrik; MOLIÈRE, *Kénytelen házasság: Vígjáték egy felvonásban*, ford. KAZINCZY Ferencz (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1839). Kazinczy fordításkéziratának (OSZKK. Fol. Hung. 144, 1a-17b.) szövege ma a digitális kritikai kiadásnak köszönhetően elérhető: KAZINCZY Ferenc, *Összes művei*, szerk. DEBRECZENI Attila, vezető munkatárs BODROGI Ferenc Máté és ORBÁN László (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016–2024), hozzáférés: 2026.03.02, https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/text.php?id=kazinczy_ford_15_k

36 WEITZNER Leó, *Az első magyar Molière-fordítások* (Budapest: Fritz Á. könyvnyomdája, 1917), 5.

37 „Döbrentei Gábor Fáy Andrásnak Buda, 1831. július 2.”, in *A vándorszínészettől...*, 156.

A jegyzék időrendben haladva a következő arányokat mutatja: Pierre Corneille-től egy, Jean Racine-től négy, Voltaire-től három szomorújáték; Molière-től hat vígjáték; Regnard-tól, Legrand-tól, Collin d'Harleville-től és Delavigne-től egy-egy vígjáték szerepelt az ajánlott művek között. Összesen tehát nyolc tragédia és tíz komédia alkotta a francia anyagot. Döbrentei ugyanakkor megjegyzi, hogy a jegyzék nem teljes, egyes javaslatokat későbbre halasztottak. A terv nem csupán fordítási program volt, hanem könyvkiadási koncepció is. A műveket önálló kötetekben kívánták megjelentetni, s a drámaolvasás és drámagyűjtés szokásának megerősítését is célul tűzték ki. Döbrentei azt is hangsúlyozza, hogy a fordító szabadon dönthet: kívánja-e munkáját színháztörténeti, irodalomtörténeti vagy filológiai magyarázatokkal kiegészíteni, vagy megelégszik a fordítás közlésével. Mint írja:

Ezen kötetekhez csatolja még az akármelyik említett nemzet drámai műveltsége kifejlődése s játékszíne állapotjának eléadását, így az író életét és fordított munkája kritikai felvilágosítását, oda tévén azt, ahová tartozik, ha a fordító egyszersmind ezekkel is becsesíteni akarja dolgozását; azonban nem lesz ez kötele, hanem ez kinek-kinek kényére hagyatik.³⁸

Ez a megjegyzés arra utal, hogy a Társaság a fordítást nem pusztán gyakorlati, hanem tudományos igényű tevékenységként is értelmezte.

Felmerül a kérdés: számoltak-e a szerzői jogok problémájával? Franciaországban Beaumarchais 1777-ben már elérte a szerzői jogok bizonyos alkotmányos elismerését; ezt 1789. augusztus 4-én visszavonták, majd az 1791-es törvény 3. paragrafusa ismételten biztosította az élő szerzők jogait. Ezzel egy időben megalakult a párizsi Szerzők Társasága. A rendelkezés kimondta, hogy élő szerző műve nyilvános színházban csak kifejezett és írásbeli hozzájárulással adható elő, ellenkező esetben az előadás bevétele a szerzőt illeti.³⁹ Amennyiben e szabályozás a nemzetközi gyakorlatban is érvényesült, a magyar fordítók és kiadók számára kézenfekvőbb megoldásnak tűnhetett az elhunyt szerzők műveinek lefordítása és publikálása.

38 Uo., 161.

39 „Les ouvrages des auteurs vivants ne pourront être représentés sur aucun théâtre public sans le consentement formel et écrit des auteurs, sous peine de confiscation du produit total des représentations au profit de l'auteur.” *Abrogé par Loi n°57-298 du 11 mars 1957 – art. 77 (Ab.)*, hozzáférés: 2026.03.13, <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006070723>

Corneille-fordítások

Döbrentei Gábor elméleti írásaiban Corneille az „eleven élet” tragédiaszerzőjeként jelenik meg. Vele ellentétben Metastasióinak a bécsi nyomtatású füzetekben elérhető s így még a 19. század elején is olvasható operaszövegeinek, mitologikus balettjeinek librettóit unalomgerjesztőnek tartotta. „Mennyivel különböző eleven élet mozog, Corneille Péter darabjaiban, és Shakespearéiben!”⁴⁰ – jelentette ki 1818-as tanulmányában, a francia és az angol tragédia szerzőit nevezve meg az európai irodalom legértékesebb alkotói között.

Corneille *Le Cid* című darabja a francia nemzeti dráma egyik emblemikus műve, amely az érzelmek és az erény konfliktusát dinamikus történetté alakítja, s egyben a királyság intézményének idealizált képét is megrajzolja. A mű magyar recepciója korán megkezdődött: Teleki Ádám 1773-ban Kolozsváron adta ki verses fordítását (*Korneille Péter Cziridje*). Ez a fordítás a magyar főúri műveltség reprezentatív teljesítményeként is értelmezhető.

A Tudós Társaság pályázati jegyzékében Corneille egy darabbal szerepelt, ám az újrafordítás nem járt sikerrel. Árvay Gergely – feltehetően az akadémiai felhívás hatására – elkészítette a *Cid* új fordítását, de a bizottmány nem javasolta annak kiadását. Így a program középpontjába állított klasszikus francia tragédia végül nem kapott helyet a *Külföldi játékszín* sorozatban. Ez a tény jól jelzi a vállalkozás korlátait: a kanonikus súly önmagában nem volt elegendő a megjelentetéshez; a fordítás minősége és a szerkesztői megítélés egyaránt döntő szerepet játszott.

Racine-fordítások

Nem meglepő, hogy a Tudós Társaság jegyzékében Jean Racine négy tragédiával szerepelt. A francia irodalomtörténet már korán a klasszikus kánonba emelte műveit, elsősorban nyelvi finomságuk és az érzelmek árnyalt megjelenítése miatt. Döbrentei – a tragédia történetéről értekezve – különbséget tett Racine pályájának korai és kései szakasza között: első műveit kevésbé tartotta sikerültnek, későbbi tragédiáiban azonban Euripidész méltó tanítványát látta.⁴¹ Döbrentei értelmezésében Racine az ókori tragédia modern folytatója, s különösen az euripidészi lélekrajz újrafogalmazásában mutatkozik meg jelentősége. Ugyanakkor azt

40 DÖBRENTÉI, „Észrevételek...”, 125–126.

41 „Racinenek első dolgozása olly kevésbé kielégítő, hogy az, a' ki elébb hallotta a' francziának dicsértetését, mint ismerte, alig foghatja-meg, miképen lehetett azon költőt olly nagyra emelni. De majd későbbi munkájiban inkább megszeretjük s' örömezt meghagyjuk az Euripidési tanítvány méltó becsét.” Uo., 127.

is hangsúlyozza, hogy a magyar kulturális közegben e recepció komoly nehézségekbe ütközik. A görög nyelv ismerete korlátozott volt; Euripidész tanulmányozása nélkül pedig Racine sem érthető meg teljes mélységében. „Nálunk Euripides tanulásától Racine meg nem fejtődhetik” – írja, utalva arra, hogy a magyar irodalmi fejlődés még nem jutott el a „dramaticus Genie” kiteljesedésének fokára.⁴² Ennek ellenére – vagy éppen ezért – Racine művei a programban hangsúlyos helyet kaptak, hiszen a klasszicista tragédia formai fegyelme és retorikai emelkedettsége mintául szolgálhatott volna a magyar drámaszerzés számára. A sorozatban azonban végül nem jelent meg Racine-fordítás.

A program peremén: javasolt, de meg nem valósult komédiafordítások
(Regnard, Legrand, D’Harleville, Delavigne)

A Tudós Társaság fordításra ajánlott jegyzékében a nagy klasszikusok mellett olyan szerzők is szerepeltek, akik a francia vígjátéki hagyomány különböző rétegeit képviselték. E művek azonban végül nem kerültek be a *Külföldi játékszín* sorozatba, ami önmagában is értelmezésre érdemes.

Jean-François Regnard (1655–1709) jelentős francia komédiaszerző volt, aki utazásai során Magyarországon is megfordult. Műveinek gyűjteményes kiadása 1823-ban jelent meg, ami a 19. század eleji újraértékelését jelzi. A jegyzékben a *Le Joueur* (*A játékos*) című, ötfelvonásos, verses vígjáték szerepelt, amelynek bemutatója 1696. december 19-én volt Párizsban, a Théâtre de la rue des Fossés Saint-Germain színpadán. A darab jellemvígjáték: főhőse, Valère játékszenvedélyének rabja, s csak akkor nyerheti el Angélique kezét, ha lemond a kockajátékról. A cselekmény egy párizsi garnizállóban játszódik, s a szenvedély erkölcsi következményeit állítja középpontba. Regnard magyarországi jelenléte korábról adható: Kilián István és Székely György kutatásai szerint egy vígjátékát már 1746-ban előadták Holicson főúri műkedvelők, az ott nyaraló császári család szórakoztatására. Mindez arra utal, hogy a szerző neve nem lett volna teljesen idegen a magyar közegben.

Marc-Antoine Legrand (1673–1728) színész és drámaszerző legismertebb műve, a *Le roi de Cogne* 1694-ben került színre, majd 1719-ben zenés változatban is bemutatták. Egy 1786. február 2-i színlap tanúsága szerint Racine *Les Plaideurs* című komédiája előtt játszották. A darab a francia vígjáték könnyedebb, szórakoztatóbb irányát képviseli, amely a 18. század folyamán népszerű maradt.

42 „[...] nálunk Euripides tanulásától Racine meg nem fejtődhetik, mivel a’ görög nyelvet csak az új testamentumot majd leginkább forgatók tanulgatják imígy amúgy; tudván azt, hogy Literaturánk még kevésbé haladott dramaticus Genie készíthetőség...” Uo., 142–143.

A jegyzékben szereplő *Le vieux garçon* feltehetően Collin d'Harleville (1755–1806) *Le Vieux Célibataire* című, ötfelvonásos, verses komédiájával azonosítható, amelyet 1792. február 24-én mutattak be a párizsi Théâtre de la Nation színpadán. A forradalom utáni években született mű „régí stílusú” komédiaként is értelmezhető, s a polgári erkölcs kérdéseit tárgyalja. A restauráció időszakában azonban a francia politikai és társadalmi kontextushoz kötődő mű magyarországi közreadása cenzurális megfontolásokat is felvethetett.

Casimir Delavigne (1793–1843) *L'école des vieillards* című, versben írt komédiáját 1823. december 6-án mutatta be a király udvari színtársulata; a darabban Talma és Mlle Mars is fellépett. A mű a berlini Répertoire du Théâtre français kiadványsorozatában is megjelent, ami nemzetközi recepcióját jelzi. Delavigne 1825-ben a francia akadémia tagja lett. Fontos megjegyezni, hogy a kassai Nemzeti Játékszínház már 1830-ban és 1831-ben is előadott Delavigne nevéhez köthető darabokat (*A hó; Kőműves és lakatos*), ám ezek szerzője nem Casimir, hanem Germain Delavigne volt. A névazonosság tehát nem jelent közvetlen recepciói kapcsolatot a jegyzékben szereplő szerzővel.

Összegzés

A megvalósult kiadói sorozatban a fordításra javasolt huszonnyolc francia mű közül végül négy jelent meg: két Voltaire- és két Molière-darab, továbbá egy, az eredeti jegyzékben nem szereplő vígjáték, Kazinczy Ferenc Molière-fordítása, a *Bot-csinálta doktor*. A tervezett klasszikus tragédiák (Corneille és Racine művei) nem jutottak el a publikálásig, jóllehet a program retorikájában központi helyet foglaltak el. A vállalkozás így már arányaiban is jelzi a program és a megvalósulás közti különbséget, sőt feszültséget.

A magyar színházi közönség ízlése és a Tudós Társaság normatív esztétikai elvárásai e sorozat esetében nem estek egybe. A Társaság a klasszicista tragédia és a magas retorikai formakultúra meghonosítását tekintette céljának, miközben a korabeli városi közönség inkább a társalgási dráma, a zenés színjáték és a melódrama iránt mutatott élénkebb érdeklődést. A verses tragédiák előadásához szükséges színészi eszköztár – a hosszú, jambikus szövegek természetes megszólaltatása – nem állt minden esetben rendelkezésre; a színpadi gyakorlat fokozatosan a prózai, köznyelvhez közelítő megszólalás felé mozdult el.

A fordítási pályázat kiírásában preferált tragédia műfaja tehát nem vált a magyar színpad meghatározó formájává. Ugyanakkor a kéziratban fennmaradt drámafordítások mennyisége – különösen a vígjátékoké és melódramáké – arra utal,

hogy a fordítói gyakorlat jóval szélesebb körű volt annál, mint amit a sorozat publikált darabjai tükröznek. A fordítás nem korlátozódott az 1833-as akadémiai felhívás alkalmi teljesítésére, hanem a magyar színházi kultúra szerves részévé vált.

A sorozat története arra is rámutat, hogy a fordító személyének presztízse átalakulóban volt. A színészek mint fordítók mellett egyre inkább azok a széles műveltségű, biztos idegennyelv-ismerettel rendelkező humán értelmiségiek kerültek előtérbe, akik a fordítást intézményes és irodalmi rangú tevékenységként gyakorolták. A Tudós Társaság elképzelése a „játékszíni költőről” ebben az értelemben nem pusztán technikai, hanem kulturális szerepfelfogást is jelentett.

A francia színház hatása nem kizárólag a klasszikus tragédia átvételében mutatkozott meg. A 19. századi párizsi színházi élet műfaji sokszínűsége – az opéra comique-től a vaudeville-ig, a melodramától a boulevard-színházak előadásaiig – egy olyan urbanizált, társadalmilag differenciált közeg képét rajzolja ki, amelyben a színház a nyilvánosság egyik meghatározó terepe volt. A magyar színházfejlődés e mintákat részben közvetlenül, részben áttételesen követte, ám a hazai intézményi és cenzurális viszonyok között sajátos alkalmazkodási stratégiák alakultak ki.

A tárgyalt időszak politikai kontextusa sem hagyható figyelmen kívül. A nagypolgárság kormányzása alatt álló Francia Királyság (Monarchie de Juillet, 1830–1848) és a Habsburg Birodalom közti viszony alakulása kedvezőbb feltételeket teremthetett bizonyos francia művek magyarországi bemutatásához és publikálásához. A sajtó- és színházi cenzúra keretei között a klasszikus francia dráma – különösen a már elhunyt szerzők művei – kevésbé bizonyultak kockázatosnak, mint a kortárs, politikailag érzékenyebb alkotások.

Döbrentei Gábor szerepe e folyamatban meghatározó volt. 1833 októberétől 1835 májusáig a színház megyei kinevezett igazgatójaként is működött, és elméleti írásaiban a francia és német szakirodalomra támaszkodva érvelt a magyar dráma nyugat-európai színvonalhoz való felzárkóztatása mellett. Hivatkozásai – Robertson történeti munkája, Sulzer esztétikája, Rousseau levele d’Alembert-hoz – jelzik, hogy a francia orientáció nem felszínes divatkövetés, hanem tudatos műveltségi program része volt.

Az eredeti nyelvből való fordításokat ugyanakkor nehezítették a Tudós Társaság formai előírásai: a jambikus verselés kötelezővé tétele, a tragédia műfajának preferálása. A színházi gyakorlat és a közönség reakciói viszont egyre inkább a prózai megszólalás, a természetesebb beszédmód felé terelték a magyar drámaszövegek fejlődését. A Külföldi játékszín sorozat így kettős örökséget hagyott maga után: egyrészt hozzájárult a klasszikus francia kánon magyar nyelvű közvetítéséhez, másrészt világossá tette az akadémiai esztétikai program és a színházi gyakorlat közti strukturális különbséget.

„Frau Generálin lesz Magából, vagy elhord a' szekermenczezett manó”

Kazinczy *Minna von Barnhelm*-fordításának interkulturális alakzatai

Gotthold Ephraim Lessing a német felvilágosodás drámairodalmának kiemelkedő képviselője, akinek a művei fontos szerepet töltek be Kazinczy Ferenc műfordítói életművében. A *Miss Sara Sampson* és az *Emilia Galotti* fordítását már az 1790-es évek elején, a *Minna von Barnhelm* magyar nyelvre történő átültetését fogsága alatt kezdte meg.¹ Klasszicista elveihez híven Lessing-fordításait is folyamatosan csiszolgatta, alakította, és kiadási kísérleteihez kapcsolódóan többször le is tisztázta. Ez utóbbi törekvése azonban nehézségekbe ütközött, és csak a Magyar Tudós Társaság műfordítói programjához kapcsolódóan, 1830-ban jelent meg a *Galotti Emilia* a Bajza József szerkesztette *Külföldi játékszín* első darabjaként, a Lessing-drámák közül egyetlenként a fordító életében.² A tanulmányomban vizsgált *Minna von Barnhelm*-fordítás csak három évvel a széphalmi mester halála után, 1834-ben látott napvilágot a *Külföldi játékszín* 8. darabjaként,³ Bajza és Toldy Ferenc sajtó alá rendezésében.⁴

Az *Emilia Galotti* megjelent szövege kapcsán Kazinczy nem volt teljesen elégedett a szerkesztői változtatásokkal, így például a nevek Bajza-féle magyarításával, inkább ragaszkodott volna az eredeti német alakokhoz.⁵ A „Barnhelmi Minna” esetében ezt már nem volt alkalma felrónia a fordításában megőrzött német kultu-

1 KAZINCZY Ferenc, *Külföldi játékszín*, szerk. CZIBULA Katalin és DEMETER Júlia, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 392.

2 Uo., 388.

3 Gotthold Ephraim LESSING, *Barnhelmi Minna, vagy a' katona-szerencse*, ford. KAZINCZY Ferenc, *Külföldi játékszín* 8 (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1834).

4 KAZINCZY, *Külföldi játékszín...*, 390.

5 Lásd Kazinczy és Bajza levélváltását az *Emilia Galotti* kiadásával kapcsolatban: KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 21:213–217, 242–244, 266–267, 269–270, 312–313, 333–336, 438.

rális sajátosságokat eltüntetni igyekvő kiadónak. Tanulmányomban Kazinczy fordításának 1830 januárjában letisztázott, végsőnek tekinthető változatát (kritikai kiadása megjelent 2009-ben Czibula Katalin és Demeter Júlia sajtó alá rendezésében)⁶ vetem össze az 1834-es Bajza-Toldy-féle változattal⁷ és Lessing vígjátékának eredeti német nyelvű szövegével,⁸ kísérletet téve a kulturális sajátosságok átültetéséhez kapcsolódó fordítási stratégiák, Kazinczy, valamint Bajza és Toldy fordítással kapcsolatos nézetei közötti szemléletbeli különbségek rekonstruálására.

Nem célom átfogó rekonstrukciót nyújtani a Kazinczy által alkalmazott műfordítási stratégiáról, annak csupán bizonyos aspektusaira fogok tudni részletesebben kitérni. A kései Kazinczy, fordításainak tanúsága szerint, szakított a fiatal korát meghatározó „magyarító” fordítási stratégiával, és a későbbi szemléletet előlegező módon a mű eredeti kulturális hátterének magyar nyelvre való átültetésére tett kísérletet.

1. Interkulturális kontextusok

A Kazinczy fordítását átdolgozó Bajza és Toldy sem törekedtek már a dráma kontextusának magyar környezetbe való áthelyezésére, a nevek és megszólítások magyarítását viszont fontosnak tartották. Ezt alátámasztja Bajza József írásbeli véleménye Kazinczy fordításáról.⁹ A szöveget, mely a színpadi előadhatóság szempontját helyezve előtérbe, a közönség elvárásaira hivatkozva utasította el a német nevek és megszólítások változtatás nélküli átvételét, hosszabban idézem:

Midőn azonban véleményadó e' fordítást kiadásra ajánlja, kötelességének tartja megjegyezni azt, hogy ajánlása csak feltételes; 's közre bocsáthatónak csak úgy véli ezen kéziratot, ha benne az illetén német beszédek: *Minna von Barnhelm*, *Major von Tellheim*, *Graf Bruchsal*, *Paul Werner*, *Herr Juszt*, *Officier's* tb. kiigaztattatnak. Ezekre a' boldogult szerzőt a' németek példája ragadta-el, kiknél Henry Brougham, és William Shakspeare-t [!] írni szokásban van. Nálunk az ilyeneket még semmi divat sem sanctionálta; helyes okok pedig még ott sem javallják, hol már szokásban vannak. Ha

6 [Gotthold Ephraim LESSING], „Minna von Barnhelm, vagy a' katona-szerencse. Víg-játék”, ford. KAZINCZY Ferenc, in KAZINCZY, *Külföldi Játékszín...*, 229–289.

7 LESSING, *Barnhelmi Minna...*

8 Gotthold Ephraim LESSING, *Minna von Barnhelm oder Das Soldatenglück*, szerk. F. BRUCKNER és K. STERNELLE, *Hamburger Leseheft 19* (Husum/Nordsee: Hamburger Lesehefte Verlag, 2000).

9 A szöveg MTA KIK Kézirattárában található a RAL 113/1833 jelzet alatt. Ezúton is köszönöm Lengyel Rékának, hogy felhívta a figyelmemet erre a kéziratra és át is küldte nekem az átiratát.

fordítunk, adjuk vissza mind azt nyelvünkön a' mi visszaadható, 's ne tarkítsuk beszédeinket idegen szólásokkal szükség nélkül, mellyeket a' játékszíni néző nem fogna tűrni.

Bajza ezen sorai tekinthetők a 19. század elején született romantikus nemzedék fordítással kapcsolatos nézetei összefoglalásának. Korábban maga Kazinczy is hasonló nézeteket vallott, sőt kortársai jelentős részéhez hasonlóan a cselekmény magyar környezetbe való áthelyezésének fordítói gyakorlatát követte a modern nyugati művek átültetésénél, mint például a *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* esetében,¹⁰ melynek eredetije Albrecht Christoph Kayser (1756–1811) névtelenül megjelent *Adolph's Gesammelte Briefe* című 1778-ban kiadott Werther-utánzata. Utolsó éveiben viszont Kazinczy eljutott az idegen nyelvű szövegek mennél pontosabb, az eredeti kontextust és nyelvi sajátosságokat figyelembe vevő átültetésére törekvő fordításokhoz, több mint egy évszázaddal megelőzve korát, hiszen a magyar fordítói gyakorlatban még a 20. század első felében is általános volt az idegen nevek sorrendjének felcserélése és a keresztnevek magyarosítása. Ennek ellenére Kazinczy jelentős fordítói szabadságot tartott fenn magának, ami az eredetihez képest jelentősebb kihagyásokat vagy betoldásokat eredményezett a *Minna von Barnhelm*-fordításban, leginkább a negyedik felvonásban található Riccaut-jelenetnél, ahol a német–francia ellentétben alapuló, a franciákat rossz színben feltüntető komikumforrást teljesen elhagyta, a szereplő nevét is a német Rillre változtatva. Ezzel kapcsolatban a Kazinczy-féle fordítás kiadásának jegyzeteiben Czibula Katalin utalt Kazinczy Bajzához intézett 1830. január 22-i levelére, melyben azt állította Lessingről, hogy „Minnában sok helyt ecsetje vastagon fogott”, illetve kifejezetten a Riccaut-jelenet vonatkozásában úgy fogalmazott: „Az a francia gyermeki gyűlölséggel van a német Iró által neveltségessé téve, a hogy mi szoktuk német Uramékat. Én az ily helyeken holmi szabadságot vettem ki magamnak.”¹¹ A kéziratához kapcsolódóan pedig a következőt írta: „Mert a' Riccaut rollja úgy nem fordítódhatik Magyarra, mint francziára nem. Riccaut helyébe más bolondra van itt szükség.”¹²

Kazinczy fordításában ezen elvek alapján járt el. A Riccaut-jeleneten eszközölt változtatások oka tehát a franciákkal kapcsolatos negatív sztereotípiák hangsúlyos szerepe volt, melyet Kazinczy nem osztott. Úgy tűnik, a vallási toleranciát hirdető *Bölcs Náthán* szerzője a nemzetiségi ellentétek terén már kevésbé volt

10 Kritikai kiadását lásd: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 115–191.

11 KAZINCZY, *Levelezése...*, 21:194.

12 KAZINCZY, *Külföldi játszószín...*, 392.

felvilágosult. Arról nem is beszélve, hogy Riccaut karaktere már nem is komikus, hanem egyenesen abszurd: ahhoz túlságosan jól tud németül, hogy grammatikai hibái hitelesek legyenek, tökéletesen érti a Minna által használt idiómákat és jelentésárnyalatukat; idegenségét Lessing az 'ich-Laut' hibás kiejtése mellett azzal próbálta kifejezni, hogy francia igék eltorzított, németnek tűnő ragozatlan alakját használja. Valamint az is meglehetősen életszerűtlen, hogy rögtön elárulja valakinek, akivel akkor találkozik életében először, hogy hamiskártyás. A német-francia ellentétből fakadó egyoldalú komikumot a felvilágosodás világpolgári eszméit valló Kazinczy a nemzetkarakterológiai alapú sztereotípiákat nélkülöző jellemkomikumra változtatta, így bizonyos részeket teljesen elhagyott, mint például a francia származásra utaló dialógust.

Az eredetiben Riccaut de la Marliniere francia tiszt hozza meg a hírt, hogy Tellheim ügyében a király kedvező döntést hozott. Riccaut franciául és tört németsséggel szólal meg a komikus hatás kedvéért. Kazinczy ezt nem vette át, fordításában jelentősen átalakította a Tellheim ügyére vonatkozó közlést tartalmazó, hosszabb francia vendégszöveget tartalmazó részt. A francia megszólalásokból csak pár fordulatot tartott meg, és bizonyos francia részeket a komikus hatás érdekében németre változtatott a magyar szövegben. Toldy és Bajza ezt még tovább rövidítették és tömörítették, teljesen kiiktatva a komikus vonatkozásokat:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
4. FELVONÁS, 2. JELENET		
<p>RICCAUT: Nun, die Minister von der Kriegsdepartement. – Da haben ik zu Mittag gespeisen – ik speisen a l'ordinaire bei ihm – und da iß man gekommen reden auf der Major Tellheim; et le ministre m'a dit en confidence, car Son Excellence est de mes amis, et il n'y a point de mysteres entre nous – Se. Exzellenz, will ik sag, haben mir vertrau, daß die Sak von unserm Major sei auf den Point zu enden und gutt zu enden. Er habe gemakt ein Rapport an den Könik, und der Könik habe darauf resolvier, tout-a-fait en faveur du Major. – Monsieur,</p>	<p>RILL: Épen a' Kriegs-Departement' Ministerétől jövök; ott ebédelttem. Én mindennapi vendég vagyok a' Minister asztalánál. Ő Excellenciája nekem ma azt mondotta, mert velem baráti lábón áll, 's előttem nincsen semmi titka: A' Major Tellheim' dolga úgy indúlt, hogy lehetetlen jó véget nem érnie. A Minister maga referálta a' Királynál; 's a' Király hajlik teljesíteni a' kérést. Hallja, édes Báróm, mondá nekem Ő Excellenciája, az illyes dologban minden attól függ, hogy az ember így vagy amúgy engedje</p>	<p>RILL: Én a' Hadi-Ministertől jövök; a' Herczeg sok kegyes leereszkedéssel van erántam. Tudja hogy én Tellheim Őrnagy' barátságával dicsekedhetem, 's ezt mondá: Édes Báróm, a' Maga Tellheimja' dolgai Jó fordulást vesznek, 's úgy hiszem, azokat a' legerencsésőbb kimenetel fogja koronázni; ma holnap egy Udvari levelet kap, melly véget vet elakadásának. – E' jó hírrel szaladtam Tellheimot megörvendeztetni. (94–95)</p>

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
<p>m'a dit Son Excellence, vous comprenez bien, que tout depend de la maniere, dont on fait envisager les choses au roi, et vous me connaissez. Cela fait un tres joli garçon que ce Tellheim, et ne sais-je pas que vous l'aimez? Les amis de mes amis sont aussi les miens. Il coute un peu cher au roi ce Tellheim, mais est-ce que l'on sert les rois pour rien? Il faut s'entr'aider en ce monde; et quand il s'agit de pertes, que ce soit le roi, qui en fasse, et non pas un honnête-homme de nous autres. Voila le prince, dont je ne me depars jamais. – Was sag Ihro Gnad hierzu? Nit wahr, das iß ein brav Mann? Ah que Son Excellence a le coer bien place! Er hat mir au reste versiker, wenn der Major nit schon bekommen habe une Lettre de la main – eine Köniklikan Handbrief, daß er heut infailliblement müsse bekommen einen. (54)</p>	<p>látatni a' dolgot, 's a' Báró ismer engem. Ez a' Tellheim jó legény, 's osztán tudom én, ti szeretitek egymást. A' ki annak barátja a' kit én szeretek, az nekem is barátom. Ez a' Tellheim jót rándít a' Király' cassáján; de hát a' becsületes ember ingyen szolgál? Az ember csak úgy boldogul e' világon, ha egyikünk a' másikának hónja alá kap; 's ha veszteni kell valakinek, a' Király azt könnyebben elbírija mint a' szegény legény. – Eggy szóval, a' Minister nekem azt mondá, hogy a' Major még ma csalhatatlanul egyy Királyi Handbriefet fog kapni, 's az minden panaszinak véget vét. (268)</p>	

A Riccaut/Rill nevére és származására vonatkozó részt is rövidítette és átírta Kazinczy, ezen Toldy és Bajza csak kisebb változtatásokat eszközöltek:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
4. FELVONÁS, 2. JELENET		
<p>RICCAUT: Mein Namen wünscht Ihro Gnad? – Vous voyez en moi – Ihro Gnad seh in mik le Chevalier Riccaut de la Marliniere, Seigneur de Pret-au-val, de la branche de Prens'd'or. – Ihro Gnad? steh verwundert, mik aus so ein groß, groß Familie zu</p>	<p>RILL: Én Báró Rühlhausen vagyok. – Nagysádnak álmélkodása azt mutatja, hogy előtte ismeretes az a' törzsökös régi familia, mellyből dicsőségem van eredni. Monarchiánknak nem volt fényesbb háza hajdan; de azok az áldozatok, mellyeket őseim az Uralkodóknak tettek, ránk</p>	<p>RILL: Én Báró Rillenhausen vagyok. – Nagysádnak álmélkodása azt mutatja, hogy előtte ismeretes az a' régi ház, mellyből eredni dicsőségem van. Monarchiánknak nem vala fényesbb háza a' hajdani időkben, de azok az áldozatok, mellyeket őseim Uralkodóinknak tettek,</p>

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
hören, qui est veritablement du sang Royal. – Il faut le dire; je suis sans doute le cadet le plus aventureux, que la maison a jamais eu. – Ik dien von meiner elfte Jahr. Ein Affaire d'honneur machte mik fliehen. Darauf haben ik gedienet Sr. Papstliken Eilikeit, der Republik St. Marino, der Kron Polen und den Staaten-General, bis ik endlik bin worden gezogen hierher. Ah, Mademoiselle, que je voudrais n'avoir jamais vu ce pays-la! Hätte man mik gelaß im Dienst von den Staaten-General, so müßt ik nun sein aufs wenikst Oberst . Aber so hier immer und ewik Capitaine geblieben, und nun gar sein ein abgedankte Capitaine – (54–55)	homályt vontak, vagyonunkat elemésztették, 's ezek a' háborúk nem engedik a' Királynak, hogy bennem jutalmazák-meg, a' mit famíliám az Uralkodókért tett. Másutt hűségemnek, katonai érdemeimnek ennyi bizonyításai után, most Öbester volnék: itt feljebb nem tudtam hágni Kapitányságnál. 'S egyg elobsitolt Kapitány – (268)	elmésztették vagyonunkat, 's ezek az örök háborúk nem engedik a' Királynak, hogy bennem jutalmazza meg a' mit eleim az ő elejéért tettenek. Máshol hűségemnek, bátor lelkeimnek ennyi tettei után, már Oberster volnék: itt feljebb nem tudtam hágni Kapitányságnál. 'S egyg eleresztett Kapitány – (95)

Miután Minna megsajnálja Riccaut-t, és segíteni akar rajta, de úgy, hogy ne bántsa meg a büszkeségét, látszataból be akar társulni a bankjába, hogy Riccaut az ő pénzével is játszhasson. Riccaut erre adott reakcióját Kazinczy teljesen átírja, és elhagyja a csalásra vonatkozó részeket, melyek tele vannak franciaellenes sztereotípiákkal, hiszen a német eredetiben Riccaut rendkívül gorombán viselkedik jótevőjével szemben, és még ő sértődik meg, hogy Minnában felmerül a lehetséges a pénz elvesztésének, és azt állítja, hogy amit a németek csalásnak neveznek, az valójában csak a szerencse kiigazítása, amiben ő maga nagyon tapasztalt. A kérdéses részt Bajza és Toldy még tovább rövidítették:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
4. FELVONÁS, 2. JELENET		
FRÄULEIN: Wenn wir glücklich sind, mein Herr, so werden Sie mir meinen Anteil schon bringen. Sind wir aber unglücklich – RICCAUT: So komm ik holen Rekruten. Nit wahr, Ihro Gnad?	MINNA: Ha nyertesek leszünk, az Úr elhozza részemet; – (Pényt vészenki Schatulljából 's általadja Rillnek.) – ha pedig szerencsétlenek leszünk –	MINNA: Ha szerencsések leszünk, az Úr elhozza részemet. (Pényt vesz ki satulljából 's általadja Rillnek.)

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
<p>FRÄULEIN: Auf die Länge dürften die Rekruten fehlen. Verteidigen Sie unser Geld daher ja wohl, mein Herr.</p> <p>RICCAUT: Wofür seh mik Ihro Gnade an? Für ein Einfalspinse? für ein dumme Teuf?</p> <p>FRÄULEIN: Verzeihen Sie mir –</p> <p>RICCAUT: Je suis des bons, Mademoiselle. Savez-vous ce que cela veut dire? Ik bin von die Ausgelernt –</p> <p>FRÄULEIN: Aber doch wohl, mein Herr –</p> <p>RICCAUT: Je sais monter un coup –</p> <p>FRÄULEIN: (verwundernd) Sollten Sie?</p> <p>RICCAUT: Je file la carte avec une adresse –</p> <p>FRÄULEIN: Nimmermehr!</p> <p>RICCAUT: Je fais sauter la coupe avec une dexterite –</p> <p>FRÄULEIN: Sie werden doch nicht, mein Herr? –</p> <p>RICCAUT: Was nit? Ihro Gnade, was nit? Donnez-moi un pigeonneau a plumer, et –</p> <p>FRÄULEIN: Falsch spielen? betrügen?</p> <p>RICCAUT: Comment, Mademoiselle? Vous appelez cela betrügen? Corriger la fortune, l'enchaîner sous ses doigts, etre sur de son fait, das nenn die Deutsch betrügen? Betrügen! Oh, was ist die deutsch Sprak für ein arm Sprak! für ein plump Sprak!</p> <p>FRÄULEIN: Nein, mein Herr, wenn Sie so denken –</p>	<p>RILL: Úgy rekrutákért jövök – úgy e, Nagysád?</p> <p>MINNA: A' rekruták sokára elmaradnának. Azért védje jól az Úr pénzünkét.</p> <p>RILL: E' pillantat olta remélni merem, hogy szerencsém megfordúlt. (269)</p>	<p>RILL: E' pillantat olta a' szerencse mosolyogva pillant rám. (97)</p>

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
<p>RICCAUT: Laissez-moi faire, Mademoiselle, und sein Sie ruhik! Was gehn Sie an, wie ik spiel? – Gnug, morgen entweder sehn mik wieder Ihro Gnad mit hundert Pistol, oder seh mik wieder gar nit – Votre tres-humble, Mademoiselle, votre tres-humble – (Eilends ab.)</p> <p>FRÄULEIN: (die ihm mit Erstaunen und Verdruß nachsieht) Ich wünsche das letzte, mein Herr, das letzte! (56–57)</p>		

Kazinczy az eredeti szöveghez képest kizárólag itt, a negyedik felvonás második jelenetében tett lényeges tartalmi változtatást. Ugyanezen felvonás hatodik jelenetében a Tellheim ügyével kapcsolatos hírt hozó tiszttal valódi nevének lelepleződésével kapcsolatban a neveket értelemszerűen megváltoztatva megtartotta az álnév lelepleződését, míg Bajza és Toldy a leleplezésre való utalást is elhagyták:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
4. FELVONÁS, 6. JELENET		
<p>TELLHEIM: Der Chevalier de la Marliniere? Wer ist das?</p> <p>FRANZISKA: Es mag ein ganz guter Mann sein, Herr Major, bis auf –</p> <p>FRÄULEIN: Schweig, Franziska! Gleichfalls ein verabschiedeter Offizier, der aus holländischen Diensten –</p> <p>TELLHEIM: Ha! der Leutnant Riccaut!</p> <p>FRÄULEIN: Er versicherte, daß er Ihr Freund sei.</p> <p>TELLHEIM: Ich versichere, daß ich seiner nicht bin. (65)</p>	<p>TELLHEIM: Kapitány Báró Rühlhausen? Ki az?</p> <p>MINNA: Eggy hasonlóképen eleresztett Tiszt –</p> <p>TELLHEIM: Úgy! Hadnagy Rill!</p> <p>MINNA: Azt állította, hogy barátja Majór Úrnak.</p> <p>TELLHEIM: Én pedig kimondom, hogy az övé nem vagyok. (274–275)</p>	<p>TELLHEIM: Kicsoda?</p> <p>MINNA: Kapitány Rill. Úgy monda hogy barátja Őrnagy Úrnak.</p> <p>TELLHEIM: Nem rossz ember, de én részemről az ő barátja nem vagyok. (111)</p>

2. Fordítási stratégiák

Kazinczy fordításában máshol a mű interkulturális kontextusai által szükségessé tett ilyen mértékű transzformáció nem fordul elő. Az eredetihez képest inkább csak kisebb rövidítéseket vagy betoldásokat eszközölt a dráma szövegén. A továbbiakban a lexikai átváltási megoldásokat és a két magyar verzió közötti főbb különbségeket fogom áttekinteni.

A német eredeti és a két magyar változat között megfigyelhető lexikai átváltásoknak a következőkben néhány jellegzetes példával szemléltetett összevetése alapján jól felismerhető szemléletbeli eltérések rajzolódnak ki.

2.1. A szereplők megnevezése

A szereplők megnevezését összevető táblázat jól szemlélteti a Kazinczy és Bajzaék fordítási elvei között megfigyelhető, a bevezető részben már jelzett különbséget:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
Major von Tellheim, verabschiedet.	Major von Tellheim.	Tellheim Örnagy, szolgálaton kívül.
Minna von Barnhelm.	Minna von Barnhelm.	Barnhelmi Minna.
Graf von Bruchsal, ihr Oheim.	Graf von Bruchsal, Minnának anyai onkele.	Gróf Bruchsal, Minna' anyai nagybátyja.
Franziska, ihr Mädchen.	Francisca, Minnánál Komorna.	Franciska, Komorna Minnánál.
Just, Bedienter des Majors.	Juszt, Cseléd a' Major' szolgálatjában.	Juszt, cseléd az Örnagy' szolgálatjában.
Paul Werner, gewesener Wachtmeister des Majors.	Paul Werner, volt Strázsamester.	Werner Pál, volt Strázsamester.
Der Wirt.	Fogadós.	Fogadós.
Eine Dame in Trauer.	Asszonyosság gyászban.	Asszonyosság, gyászban.
Ein Feldjäger.	Tábori-Vadász.	Tábori vadász.
Riccaut de la Marliniere. (2)	Rill. (230)	Rill. (4)

A vígjátékban szereplőként meg nem jelenő, de említett nevek összevetéséből viszont kitűnik, hogy mind Kazinczy, mind Bajza és Toldy néhány esetben változtattak ezeken. Ezeket a változtatásokat érdekes módon nem magyarítási szándék vezérelte, hanem éppen a német kontextus hangsúlyosabbá tételének szándékára vezethetők vissza. Wilhelm, Konrad és August a kor gyakori német keresztnevei

voltak, míg az egyértelmű magyar megfelelővel rendelkező keresztnevek a fordítók szerint feltehetően nem érzékeltették eléggé az eredeti miliőt:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
3. FELVONÁS, 2. JELENET		
Wilhelm, der Kammerdiener	Wilhelm, a' Komornok	Wilhelm, a' Komornyik
Philipp, der Jäger	Philipp, a' Jäger	Konrád, a' Jäger
Martin, der Kutscher	Augustz, a' Kocsis	Augustz, a' Kocsis
Fritz, der Läufer	Fritz, a' Kengyelfutó	Fritz, a' Kengyelfutó
JUST: Alles in allem; Kammerdiener und Jäger , Läufer und Reitknecht. (35–36)	JUSZT: Lovásza; most pedig mindenesé: Komornyikja, Jágere , Lovásza, meg' Laufere . (254)	JUSZT: Lovásza, 's most mindenesé: Komornyikja, Jágere , Lovásza, meg' Laufere . (62–63)

Érdekes, hogy amikor Juszt az őrnagynál betöltött pozíciójáról beszél, Toldy és Bajza Kazinczyhoz hasonlóan meghagyják a *Jäger* és a *Laufere* kifejezéseket, bár az utóbbit pár sorral feljebb már maga Kazinczy is magyarította. Lehet, hogy Bajzáék nem nézték át elég alaposan a kéziratot.

2.2. Megszólítások

Az eredeti nyelvi formák átvétele, illetve célnyelvi megfelelőjükkel való behelyettesítése különösen a megszólítások esetében szembeötlő eltérés Kazinczy fordítása és annak Bajza- és Toldy-féle átdolgozása között. Kazinczy nem ritkán még a német eredeti nyelvi jellegzetességeit is beemelte a magyar szövegbe, leginkább a megszólítások esetében. A fordítás a német kontextust hangsúlyozva megtartja az eredeti megszólítást, a nevet azonban kiejtés szerinti helyesírással magyarítja:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 2. JELENET		
„Guten Morgen, Herr Just , guten Morgen! (3)	Jó reggelt, Herr Juszt! jó reggelt! (231)	Jó reggelt, Juszt Úr! jó reggelt! (5)

Kivéteklént említhetjük a Riccaut/Rill-jelenetben (4. felvonás, 2. jelenet) szóba kerülő „Oberst” (ezredes) katonai rangot, melyet Kazinczy a korban bevett „óbester” formában adott vissza, a magyarító Bajza és Toldy a németes „Oberster” alakra írták át. Elképzelhető, hogy a nyilvánvaló következetlenség a szedő hibája, amivel Bajza már korábban, az *Emilia Galotti* kiadása során mentegőzött Ka-

zinczy előtt, aki felröta neki a fordítása szövegében tudta nélkül eszközölt változtatásokat.¹³

2.3. Kazinczy német átvételeinek magyarítása

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 6. JELENET		
die allzu grogen Wirte (28)	az igen grób Wirtheket (249)	az igen goromba Fogadásokat (50)
1. FELVONÁS, 2. JELENET		
tapeziert (5)	tapecírozva (232)	ki van szőnyegezve (9)

Bajza és Toldy az „idegen szépségek” iránt kortársai közül leginkább vonzódo Kazinczy merész átvételét („grób Wirtheket”), nyilvánvalóan magyartalannak ítélve azt, a kézenfekvő magyar megfelelővel helyettesítették be. A „tapezieren” igéből képzett határozói igenevet Kazinczy a német szó magyarított változatával adja vissza, míg Bajzáék már a szó magyar megfelelőjét használják.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 9. JELENET		
Bravo, Kamerad! (13)	Bravo, pajtás! (238)	Ez szép, pajtás! (25)

A „Bravo, Kamerad!” - „Bravo, pajtás!” - „Ez szép, pajtás!” megfeleltetés esetében Toldy és Bajza magyarítják a Kazinczy által megtartott idegen kifejezést.

A fogadós a hatósági parancs értelmében fel akarja jegyezni Minna és Francisca adatait és ott tartózkodásuk okát, a következő szavak kerülnek elő:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 2. JELENET		
Kammerfrau	Kammerfrau	szobasszony
Kammerjungfer	Kammerjungfer	szobaleány
Polizey	Polizey	Polizey-Hivatal
Jungfer (22)	Jungfer (244–245)	Leányszemély (39)

¹³ KAZINCZY, *Levelezése...*, 21:133.

A „Polizey” Kazinczy fordításához hasonlóan Bajzáéknál is y-os végződést kap, viszont kiegészül a „Hívatal” utótaggal. A Kazinczy által meghagyott, tulajdonképpen „hajadon” jelentésű „Jungfer” kifejezést Toldy és Bajza „leányszemély”-re magyarították.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 2. JELENET		
Ich habe alles gelernt, was das gnädige Fräulein gelernt hat. (22)	Én mind tanultam a' mit a' Mélt. Kisasszony. (245)	Én mind tanultam, a' mit a' Mélcás Kisasszony. (39–40)

A Kazinczy által használt „Mélt.” rövidítést itt is az igénytelen, de általuk a vígjáték műfajába illőnek tartott „Mélcás” alakra változtatták, ami Francisca szájából furcsán hangzik, hiszen éppen ebben a jelenetben derül ki, hogy Francisca ugyanazt a nevelést kapta, mint úrnője.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 2. JELENET		
Wechsel (25)	Wechsel (247)	a' papirosok (46)
1. FELVONÁS, 6. JELENET / 4. FELVONÁS, 6. JELENET		
Equipage (9/63)	equipázsát (236/273)	lovait/paripáját (64/107)

Az eredetiben szereplő „Wechsel” kifejezést, mely váltót jelent, Kazinczy egy az egyben átveszi a németből, míg Toldy és Bajza a jelentést generalizálva ezt „a' papirosok”-ra magyarították. Az „equipage”-t, vagyis „fogat”-ot pedig Bajzáék az eredeti szó jelentését szűkítve „lovakra”/„paripára” cserélik.

2.4. Kazinczy lexikai változtatásai

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 9. JELENET		
Der Henker behalte alle ihre Namen! (13)	A' Manó tartsa meg mindenike' nevét. (238)	A' manó tartsa meg mindenike' nevét. (25)

Kazinczy a meglehetősen erős „hóhér” kifejezést „Manó”-ra enyhítette. Lehetőséges, hogy emlékezetében még élénken élt a Martinovics-mozgalom résztvevőinek kivégzése, hiszen az elsőfokú ítélet után ő maga is elég közel állt ahhoz, hogy hóhérkézre kerüljön, így valószínű, hogy még viccelni se szeretett ilyesmi-

vel. A tanulmány címében is szereplő „manó” még egy igen hangsúlyos helyen is elő fog fordulni.

A származás/társadalmi helyzet és a morális értékrend között összefüggést feltételező, a korban elterjedt felfogást példázza a következő idézet, melyet Werner intéz a fogadóson a Tellheimet ért méltatlan bánásmód miatt bosszút forraló Juszthoz:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 12. JELENET		
Sengen und brennen? - Kerl, man hört's, daß du Packknecht gewesen bist und nicht Soldat - pfui! (16)	Tüzet vetni, gyujtogatni! - Kölyök, be kilátni rajtad, hogy ólsepregető voltál, nem katona. Pfüj! (240)	Tüzet vetni? felperzselni? - Kölyök, be kilátni rajtad, hogy ólsepregető valál, nem katona! - Nem pirulsz illyet csak gondolni is? (30)

Az idézet jól példázza, hogy az alsó társadalmi réteghez sorolható Juszt erkölcsi értelemben is alsóbb szintet képvisel, mint a középosztályhoz sorolható Werner strázsamester, aki felháborodva rendre utasítja őt. A „teherhordó szolgál” jelentésű „Packknecht” kifejezést Kazinczy, valószínűleg Juszt eredeti munkakörének alantas voltát hangsúlyozandó, nem teljesen pontosan „ólsepregető”-nek fordította, melyen Toldy és Bajza se változtattak.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
3. FELVONÁS, 11. JELENET		
Das muß ein Schurke von einem Soldaten sein, der ein Mädchen anführen kann! (50–51)	Hunczfut , nem becsületes katona , a' ki leányt ámit-el. (265)	Hunczfut , 's nem becsületes legény , a' ki leányt ámit el. (89)

A „Schurke” (gazember) kifejezés helyett a fordítások egy másik, eredetileg trágárabb német kifejezés („Hundsfort”) magyarosított változatát használják, mely a korabeli magyar köznyelvben igen elterjedt kifejezés lehetett, és mai megfelelője („huncut”) teljesen elvesztette az eredeti német kifejezés trágár jellegét. Bajzáék pedig még tovább általánosítják a kijelentést, amikor a „katonát” „legényre” cserélik.

2.5. Reáliák

A Lessing-dráma interkulturális kontextusai között figyelemre méltó egy feltehetően a szöveg keletkezése idején megjelent újsághírekből¹⁴ átvett utalás:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 12. JELENET		
Just, ich wandere nach Persien, um unter Sr. Königlichen Hoheit, dem Prinzen Heraklius , ein paar Feldzüge wider den Türken zu machen. (15)	Juszt, - én megyek; Persziába, Prinz Heracliusznak zászlóji alatt egy pár kampániát csinálni a' Török ellen. (240)	Juszt, - én megyek Persziába, Herczeg Herakliosz' zászlóji alatt egy pár kampaniát csinálni a' Török ellen! (28)

II. Erekle (élt 1720-1798) grúz uralkodó névalakja Kazinczynál inkább a latin, Toldynál és Bajzánál pedig inkább a görög alakhoz közelít. Érdekes, hogy Bajzáék tartalmilag nem változtattak ezen a részen, bár a magyar közönség előtt aligha lehetett ismert az említett történelmi személy. Ezzel szemben, mint azt később látni fogjuk, egy Shakespeare-drámára történő utalást töröltek. Elképzelhető, hogy Bajzáék a herceg alakját Lessing által kitalált fiktív karakternek tartották.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 2. JELENET		
Wir sind von einem Alter, künftige Lichtmess einundzwanzig Jahr. (22)	Mi ketten egykorúak vagyunk; jövő Februáriusban huszonegy esztendősök. (245)	Mind ketten egykorúak vagyunk, a' jövő Februáriusban huszonegy esztendősök. (39)

¹⁴ Lessing breslaueri élményei ihlették a hétéves háború (1756-1763) lezárását követő időszakban Berlinben játszódó *Minna von Barnhelm*-ben ábrázolt történelmi szituációt. Vö.: Barbara FISCHER és Thomas C. FOX, „Lessing's Life and Work”, in *A Companion to the Works of Gotthold Ephraim Lessing*, szerk. Barbara FISCHER és Thomas C. FOX, Studies in German literature, linguistics, and culture, 13-40 (Rochester, NY-Woodbridge, Suffolk: Camden House, 2005), 27. A *Schlesische privilegierte Zeitungen* 1766. évi számaiban rendszeresen számoltak be II. Erekle grúz fejedelemnek az Oszmán Birodalom ellen vívott függetlenségi harcáról. A március 15-i szám írta, hogy európai tisztek is szolgáltak a seregében. „Livorno, den 5 Februar”. *Schlesische privilegierte Zeitungen*, 1766. márc. 15., 216. „A bátorságáról, ravaszágáról, hadi sikereiről híres grúz királyról mondta abban a korban az egyik legnagyobb európai hadvezér, Nagy Frigyes porosz király a következőket: »Én Európában, Irakly pedig Ázsiában a legyőzhetetlen Herkules« (ez egyben szójáték is volt, ugyanis az Irakly név görögül Herkulest jelent).” CELLER Tibor, *Grúz uralkodócsaládok*, hozzáférés: 2025.12.29, <https://tereless.hu/keletkultinfo/lexikon/gruzcsalad.html>.

Figyelemre méltó még a Francisca szájába adott, Minnával közös születésnapjukra utaló „künftige Lichtmess” kifejezés egyszerű, latinus alakban használt hónapnévre való változtatása Kazinczy részéről, melyet Toldy és Bajza is meghagytak. A Lessing által használt „Lichtmess” ugyanis ennél pontosabb datálást tett lehetővé, hiszen Mariä Lichtmess, azaz magyarul gyertyaszentelő Boldogasszony katolikus egyházi ünnepe február 2. Kazinczy protestánsként talán idegenkedhetett a katolikus ünnep megnevezésétől, viszont a katolikus Toldy és Bajza, akik egyébként messze nem idegenkedtek a szöveg akár jelentősebb módosításától sem, nem írták vissza gyertyaszentelőre, ami alapján megkockáztatható a feltételezés, hogy Kazinczy fordítását nem vetették össze túlságosan alaposan az eredetivel, főként csak nyelvi-stilisztikai változtatásokat végeztek Kazinczy kéziratának szövegén saját ízlésüknek megfelelően.

2.6. Tájnyelvi szavak beemelése

Kazinczy több esetben tájnyelvi kifejezéseket is használt bizonyos sajátos német kifejezések hangulatfestő visszaadására.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 2. JELENET		
Wir kommen, dem Könige einen Offizier wegzukapern	Egy Tisztet jövünk elkuperítani a' Királytól	Egy Tisztet jövünk elkuperítani a' Királytól
Herr Wirt, die Nasenweise hat Sie zum besten. (22)	Fogadós Uram, a' nyelvpritty kötődik. (245)	Fogadós Uram, a' nyelvpritty kötődik. (41)

A 'wegkapern', ami tulajdonképpen a hadizsákmányul ejtésre utaló kifejezés, Kazinczy fordításában az arra hangalakjában emlékeztető 'kuperítani' (kuporgatni, apránként félrerakva gyűjteni) tájszónak feleltethető meg, míg a 'Nasenweise' (kotnyeles, szószátyár) a hangutánzó utótagú 'nyelvpritty' szóösszetétellel van visszaadva, és ezeken a kifejezéseken Toldy és Bajza se változtattak, valószínűleg találónak gondolták a Kazinczy által választott ritka magyar szavakat.

2.7. Korabeli nyelvállapotot tükröző szavak

A második felvonás első jelenetében Minna és Francisca dialógusában előforduló kifejezések fordításai alapján bepillantást kaphatunk a magyar szókincs kapcsolódó rétegeinek korabeli állapotába:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 1. JELENET		
Eine Tasse Tee , gnädiges Fräulein?	Egy findzsa théet , Mélt. Kisasszony!	Egy findzsa théet , Mélcás Kisasszony.
Ich will von unserer Schokolade machen lassen.	Hát csokoládénkből adok-ki, hogy készítsenek.	Hát csokoládénkből adok ki egy két darabot.
Was redest du von Stürmen , da ich bloß herkomme, die Haltung der Kapitulation zu fordern?	Mit beszélsz te attaque felől, holott capitulatiohoz tarthatjuk magunkat?	Minek az attaque , mikor capitulatiohoz tarthatjuk magunkat?
Und der Herr Offizier, den wir vertrieben, und dem wir das Kompliment darüber machen lassen; er muß auch nicht die feinste Lebensart haben (18)	'S az a' Herr Officier, a' kit innen kikergeténk, és a' kinek azt a' complimentet téteténk miatta, az ugyan nem a' legfeinabb ember lehet (242)	'S az a' Tiszt Úr, kit innen kikergeténk, és a' kinek osztán azt a' complimentet téteténk miatta, az ugyan nem a' legfájnabb ember lehet (32)

A csokoládé, amely német és olasz közvetítéssel került át a magyarba,¹⁵ már a ma is használatos alakban szerepel, szemben a teával és a katonai szakszavakkal.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 2. JELENET		
fünfhundert Taler	tizenöt száz tallér	tizenöt száz tallér
Schatulle (24–25)	schatull (246–247)	satull (44–45)
4. FELVONÁS, 6. JELENET		
Bankier	Banquier	Banquier
Kapitale (63)	capitálisa (273)	capitálisa (107)

A Tellheim által elzálogított jegygyűrű értékét a fogadós a német eredetiben „fünfhundert Taler”-ben határozza meg, itt Kazinczy a német számnévi alakot ezeröt száz helyett tükörfordításban „tizenöt száz tallér”-ral adta vissza, és ezen Toldy és Bajza se változtattak. A „Schatulle” kifejezés Kazinczynál „schatull” alakban kerül átvételre, és ezt Toldy és Bajza is megtartották kiejtés szerint átírva. A „bankár” és a „tőke” szavaknak a francia verzióját használja mind Kazinczy, mind Bajzáék.

A földrajzi nevek is a kor nyelvéllapotának megfelelő változatban fordulnak elő. Így például a „Sachsen” német tartomány nevét Kazinczy a latinos „Saxónia”

15 Lásd az *Új magyar etimológiai szótár* „csokoládé” szócikkét, hozzáférés: 2026.03.25, <https://uesz.nyttud.hu/index.html?uud=afc355bb-7c44-1014-a8d2-ae24c20aeb7e>

alakban fordította, és a modern Szászország megnevezés még Toldy és Bajza változatában sem kerül elő, akik meghagyták ezt az alakot. Az akkoriban Szászországhoz tartozó tartomány, ahol Minna birtokai feküdtek, Thüringen viszont a mai magyarban is használatos Thüringia alakban fordul elő Toldy és Bajza szövegváltozatában, míg Kazinczynál érdekes módon ékezet nélküli, „Thuringia” alakban szerepel. Hasonlóan Perzsia is a régies *Perszia* alakban szerepel Kazinczynál, amit Bajzáék is megtartanak (az utolsó jelenetet kivéve, ahol *Persia*nak írják, ami lehet, hogy sajtóhiba.)

2.8. Kazinczy kultúrspecifikus változtatásai

A Tellheim öltözetével kapcsolatos szövegrészen Kazinczy által eszközölt lényegi változtatás a magyar közönség által kevésbé értett szász-poros ellentétre való utalást cserélte fel a magyar kontextusban magas presztízsű huszáregyenruha említésére.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
3. FELVONÁS, 10. JELENET		
Kommen Sie ja; und wissen Sie was, Herr Major? Kommen Sie nicht so, wie Sie da sind; in Stiefeln, kaum frisirt. Sie sind zu entschuldigen, Sie haben uns nicht vermutet. Kommen Sie in Schuhen, und lassen Sie sich frisieren. — So sehen Sie mir gar zu brav, gar zu preußisch aus! (50)	De eljőjön hát, eljőjön! 'S tudja e Major Úr? öltözzék a' Huszár uniformba; lökje-le ezt a' kaputot. Ez most menthető; Major Úr nem várt bennünket. (264)	'S tudja e Örnagy Úr, öltözzék Huszár uniformisába, 's vesse le ezt a' kaputot. Ez most menthető. Örnagy Úr nem vára bennünket. (88)

Kazinczy itt teljesen átalakítja az eredeti szöveget: Franciska Lessingnél azt kéri Tellheimtől, hogy polgári módon csinósítsa ki magát: csizmáját cserélje cipőre, és szedesse rendbe a frizuráját, hogy megjelenése ne legyen túlságosan poroszos. Kazinczynál épp ellenkezőleg azt kéri Franciska, hogy Tellheim húzzon huszáregyenruhát, és vesse le hosszú felsőkabátját. Az áthúzással jelzett részeket Kazinczy teljesen kihagyta, és ezt Bajzáék is követték. Az „uniform”, „uniformis” kifejezés használata mutatja, hogy az „egyenruha” magyarítás későbbi újítás.

A következő jelenet, melyben Werner a fogadós veszélyességére utal Franciska jelenlétében, Kazinczy fordításában érdekes lexikális megfeleltetéseket tartalmaz („alten Narrn” - „vén bonfordi”; „Potz Geck” - „Csitt”):

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
3. FELVONÁS, 4. JELENET		
<p>WIRT: Die Wahrheit! ha, ha, ha! – Nicht wahr, mein schönes Kind, immer besser! Der Mann kann spaßen! Ich gefährlich? – ich? – So vor zwanzig Jahren war was dran. Ja, ja, mein schönes Kind, da war ich gefährlich; da wußte manche davon zu sagen; aber jetzt –</p> <p>WERNER: Oh, über den alten Narrn!</p> <p>WIRT: Da steckt's eben! Wenn wir alt werden, ist es mit unsrer Gefährlichkeit aus. Es wird Ihm auch nicht besser gehen, Herr Werner!</p> <p>WERNER: Potz Geck und kein Ende! – Frauenzimmerchen, so viel Verstand wird Sie mir wohl zutrauen, daß ich von der Gefährlichkeit nicht rede. Der eine Teufel hat ihn verlassen, aber es sind dafür sieben andre in ihn gefahren. (39)</p>	<p>FOGADÓS: Igazat? Hahaha! – Úgy e, édes szép gyermekem, mindég jobban? Ez tud ám komázni! – Én veszedelmes? én? – Húsz esztendő előtt, igen, már akkor volt benne valami. – Igen, igen, édes szép gyermekem; akkor veszedelmes voltam. Akkor nem eggy kettő tudhata róla szóllani. De most –</p> <p>WERNER: Oh a' vén bonfordi!</p> <p>FOGADÓS: Hiszen az a' bökkenője! Ha megöregsünk, oda a' veszedelmesség. Maga is rá jut eggyeszer, jó Werner!</p> <p>WERNER: Csitt, 's vége! Lyányasszonykám, annyi eszet talán csak gondol bennem, hogy én nem az ilyen veszedelmességet értem. Eggy ördög elhagyta, de tíz költ belé eggy' helyébe. (257)</p>	

Toldy és Bajza ezt a részt teljesen elhagyták, valószínűleg a szexuális utalás miatt, melyet nem tartottak illendőnek színpadi előadásra.

3. Intertextuális utalások

Toldy és Bajza szövegváltozatukból meglepő módon azt a Shakespeare *Othelló*jára való intertextuális utalást is kitörölték, amelyet Minna tesz Tellheimnek. Az ok az lehetett, hogy feltételezték, a vígjáték közönsége nem ismeri Shakespeare drámáját, és így nem fog tudni mit kezdeni az utalással. Ez ellenkezett Kazinczy azon felfogásával, hogy a közönséget a szórakoztatás mellett művelni is szükséges:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
4. FELVONÁS, 6. JELENET		
<p>MINNA: Ich kam in dem festen Vorsatze, Sie zu lieben – ich liebte Sie schon! – in dem festen Vorsatze, Sie zu besitzen, wenn ich Sie auch so schwarz und häßlich finden sollte als den Mohr von Venedig. Sie sind so schwarz und häßlich nicht; auch so eifersüchtig werden Sie nicht sein. Aber Tellheim, Tellheim, Sie haben doch noch viel Ähnliches mit ihm! Oh, über die wilden, unbiegsamen Männer, die nur immer ihr stieres Auge auf das Gespenst der Ehre heften! für alles andere Gefühl sich verhärten! – Hierher Ihr Auge! auf mich, Tellheim! Woran denken Sie? Sie hören mich nicht?</p> <p>TELLHEIM: O ja! Aber sagen Sie mir doch, mein Fräulein: wie kam der Mohr in venetianische Dienste? Hatte der Mohr kein Vaterland? Warum vermietete er seinen Arm und sein Blut einem fremden Staate? – (64–65)</p>	<p>MINNA: Olly feltétellel mentem oda, hogy szeretni fogom az Urat, hogy magamévá teszem, ha olly fekete, ha olly rút is, mint a' Velencei Szerecsen. Az Úr nem olly fekete, nem olly rút, 's reménylem, nem is lesz olly féltékeny. De Tellheim, Tellheim! az Úrban sok van a' mi hozzá hasonlít. Oh, azok az engedni nem tudó, azok a' láng férfiak! kik meredt tekinteteiket a' Becsület' kísértetének szegzik, minden egyéb érzés eránt megfásúlnak! Ide szemét, Tellheim! ide rám. – Hova gondol, Tellheim? Az Úr engem nem ért?</p> <p>TELLHEIM: Szerecsen? Mint jutott az Velencei szolgálatba? Jól esik, hogy szerencsétlen leve. Karját, vérét tartotta volna honjának. (274)</p>	<p>MINNA: Egyedül az Úr' kedvéért mentem oda, 's olly feltétellel mentem oda, hogy szeretni fogom, hogy magamévá teszem, bármibe kerül. – De mi lelte az Urat? mibe merült el? Az Úr semmi szavamat nem értette. (110)</p>

Hasonlóan a szofistákra történő utalást is kihagyja Bajza és Toldy Tellheim és Minna párbeszédéből:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
5. FELVONÁS, 9. JELENET		
Sophistin! (80)	Kedves Sophista! (284)	

4. Grammatikai érdekességek

A fordítás kapcsán érdemes még megemlíteni a magázó nyelvi forma korabeli bizonytalanságait:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 2. JELENET		
Wirt: Guten Morgen, Herr Just, guten Morgen!	Fogadás: Jó reggelt, Herr Juszt! jó reggelt!	Fogadás: Jó reggelt, Juszt Úr! jó reggelt!
Just: Sage Er , was Er will. (3)	Just: Mondja Ked a' mit akar. (231)	Just: Mondja Ked a' mit akar. (5–6)

Juszt válaszában a fogadásra utaló harmadik személyű személyes névmást (az udvarias nyelvi formula a „Sagen Sie, was Sie wollen” lett volna) Kazinczy az eredeti válasz gorombaságát jól érzékeltető módon a „Ked” névmással adja vissza. Toldy és Bajza változata ez utóbbi esetben híven követi Kazinczy szövegét.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 4. JELENET		
hundert Pistolen , die Ihnen Ihr alter Wachtmeister vor vier oder fünf Wochen brachte? (8)	a' száz Pisztoól , melyet öt hat hét előtt a' Majór Úr' volt Strázsamestere hozott? (234)	a' mit az Örnagy Úr volt Strázsamestere hozott öt hat hét előtt? (15)

Szembetűnő, hogy a német magázó névmási alaknak a kor magyar nyelvében még nem alakult ki sztenderdizált megfelelője, ezért Kazinczy a névmás helyett a „Majór Úr” megszólítást használja, és ezen Toldy és Bajza se változtattak, csak a katonai rang megnevezését magyarították a ma is használt kifejezésre. Érdekesség még, hogy Toldy és Bajza a pénznem ('Pistole': spanyol aranypénz, értéke 5 tallér)¹⁶ megnevezését kihagyták, csak névmással utaltak rá, viszont átvették Kazinczy szellemes nyelvjátékát a hét számnévi és időtartamot kifejező jelentésével („öt hat hét előtt”, az eredetiben „négy vagy öt” hétről van szó).

A magázó nyelvi forma képlékenységét bizonyítja a Tellheim és volt kapitányának özvegye közötti párbeszéd is:

16 LESSING, *Minna von Barnhelm oder Das Soldatenglück...*, 91.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 5. JELENET		
Wen suchen Sie, Madame? (8)	Kit keressz, Asszonyom? (235)	Kit keressz, Asszonyom? (15)

A 'maga' személyes névmás a reformkorban művelt értelmiségi körökben sértésnek számított, ezért is találhatta ki Széchenyi az 'Ön'-t a helyettesítésére. Vas Gereben szerint a 'maga' a legdurvább szó volt a magyar nyelvben.¹⁷ Egy további jellegzetes példa a Tellheimnak szóló uralkodói levél, amelynél az „Euch” régies, német magázó formulát Kazinczy érdekes módon többszám második személlyel adta vissza, Toldy és Bajza viszont a mű korábbi részleteitől eltérően az uralkodói levélben éppen ezt a magázó formulát használják. Az 'államkincstár' ('Hofstaatskasse') összetételben Kazinczy az államra utaló német szót nem fordította le, míg Toldy és Bajza „Udvar-Országlási-Cassá”-nak fordították, ami alátámasztja, hogy a pénztár kifejezés még nem volt használatos a korabeli magyar nyelvben.

Kifejezetten érdekes adalék, hogy az uralkodó neve helyén az eredetiben csak „etc.” szerepel, míg Kazinczy egyértelműen beazonosította az uralkodót II. (Nagy) Frigyes porosz királyként, a Friedrich név kitételével, amit Bajza és Toldy magyaros változatban Friderik-ként tüntettek fel, sőt Frigyes király öccsét, akire Lessing, se Kazinczy nem említenek név szerint, Bajzáék „Heinrich”-ként neveztek meg, nem magyarosítva Henrikre.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
5. FELVONÁS, 9. JELENET		
<p>„Mein lieber Major von Tellheim!</p> <p>Ich tue Euch zu wissen, daß der Handel, der mich um Eure Ehre besorgt machte, sich zu Eurem Vorteil aufgekläret hat. Mein Bruder war des nähern davon unterrichtet, und sein Zeugnis hat Euch für mehr als unschuldig erkläret. Die Hofstaatskasse hat Ordre, Euch den bewußten</p>	<p>„Kedves Major Tellheim!</p> <p>Értésteekre adom, hogy a' baj, melly engem gondba ejtett volt becsületek miatt, a' szerint világosodék-ki, a' hogy azt Magatok óhajtátok. Az öcsém a' dolgról bővebben volt tudósítva, 's az ő bizonyítása Benneteket teljesen tisztáknak állít. Meghagytam, hogy adassék-ki a' Rendelés az Udvari Staats-Kassához; a' kérdésben</p>	<p>„Kedves Tellheim Örnagy! Az a' baja, melly engem gondba ejtett volt a' Maga becsülete iránt, saját óhajtása szerint világosodott fel. Heinrich öcsém előtt tudva volt a' dolog, 's bizonyítása, mellyet nekem tett, Magát tisztának állítja. Rendelésem kiment az Udvari-Országlási-Cassához, 's a' kérdésben forgó írás Magának ki fog adatni, 's a' mit szolgálatom' elősegélése végett tulajdonából költe, ki lesz fizetve.</p>

17 Az 1865-ben megjelent, és az 1840-es években játszódó *Garasos arisztokrácia* című regényében. Vas Gereben, *Garasos arisztokrácia* (Budapest: Fővárosi Könyvkiadó R.-T., é. n.), 22.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
Wechsel wieder auszuliefern und die getanen Vorschüsse zu bezahlen; auch habe ich befohlen, daß alles, was die Feldkriegskassen wider Eure Rechnungen urgieren, niedergeschlagen werde. Meldet mir, ob Euch Eure Gesundheit erlaubet, wieder Dienste zu nehmen. Ich möchte nicht gern einen Mann von Eurer Bravour und Denkungsort entbehren. Ich bin Euer wohlaffectionierter König” etc. (76–77)	forgó Irás Nektek ki fog adatni, 's ki lesz fizetve a' mit szolgálatom' elősegélése végett tulajdonotokból költöttetek. Meghagytam ezen felül, hogy az Ellenetek beadott vádlás' czikkelyei cassáltassanak. Hagyjátok tudnom, engedi e egészségetek, hogy vissza-lépjetek szolgálatomba. Sajnálám elveszteni azt a' Tisztemet, kinek katonai bravourját 's illy szép gondolkozását ismerem. Vagyok jól affectionált Királyotok: Friedrich. ” (282)	Meghagytam ezenfelül, hogy a' Maga ellen beadott vádczikkelyek cassáltassanak. Hagyja tudnom, engedi e egészsége hogy szolgálatomba visszalépjen. Sajnálám elveszteni olly Tisztemet kinek vitézségét 's nemes gondolkozását méltólag becsülöm. Jó indulattal viseltető Királya Friderik. ” (130–131)

Még egy fontos grammatikai érdekesség: Bajza és Toldy több helyen megváltoztatták a Kazinczy által használt múlt idő igealakját a ma is használt befejezett múlttól a (valószínűleg már akkor is) régies elbeszélő múlttra. A múlt idejű igealakok használatának problematikus voltát mutatja az adott korszakban Kis Jánosnak Toldy Ferenchez intézett, 1842. október 12-én kelt levele, amelyben a több mint 70 éves magyar költő kért tanácsot a nála 35 évvel fiatalabb, német származású Toldytól: „Egy nagy bajom a stylre nézve az, hogy nem tudom hol éljek az elbeszélésben perfectumokkal s hol imperfectumokkal. E részben semmi szabályt sem vagyok képes magamnak adni, csak bizonytalanságban ingadozok.”¹⁸ Toldy választ nem ismerjük, de az évszázad végére az elbeszélő múlt (imperfectum) a magyar köznyelvből szinte teljesen eltűnt.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
1. FELVONÁS, 2. JELENET		
Man ist verdrießlich, wenn man seine gehörige Ruhe nicht haben kann. Was gilt's, der Herr Major ist nicht nach Hause gekommen, und Er hat hier auf ihn gelauert? (3)	Az embernek nincs kedve, mikor annak rende szerint nem nyughatta -ki magát. Fogadjunk, Major Úr nem jött haza, 's Herr Juszt itt strázsált egész éjjel? (231)	Az embernek nincs kedve, ha annak rendi szerint nem nyughatá ki magát. Fogadjunk, Örnagy Úr nem jött haza, 's Juszt Úr itt strázsála egész éjjel. (6)

18 „Kis János Toldy Ferenchez, Sopron, 1842. október 12.”, in Kis János, *Kis János (1770–1846) szuperintendens irodalmi és tudományos levelezése*, szerk. Tóth Kálmán (Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021), 224–225, 225.

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
2. FELVONÁS, 2. JELENET		
Für diesen Dienst allein will ich es vergessen, wie schlecht Sie mit ihm umgegangen sind. (25)	Ezen egy szolgálatjáért felejttem, melly rútúl viselte magát éránta. (247)	Ez egy szolgálatjáért fogom feledni, melly rútúl viselé magát éránta. (46)
3. FELVONÁS, 10. JELENET		
Sie haben uns nicht vermutet. (50)	Majór Úr nem várt bennünket. (264)	Őrnagy Úr nem vára bennünket. (88)

5. A szekermenczezett manó

Végül zárásként térjünk rá a címben is említett „szekermenczezett manó”-ra, amellyel Kazinczy csattanósan zárja a vígjátékot:

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
5. FELVONÁS, 15. JELENET		
<p>FRANZISKA: Herr Wachtmeister – braucht Er keine Frau Wachtmeisterin?</p> <p>WERNER: Ist das Ihr Ernst, Frauenzimmerchen?</p> <p>FRANZISKA: Mein völliger!</p> <p>WERNER: Zöge Sie wohl auch mit nach Persien?</p> <p>FRANZISKA: Wohin Er will!</p> <p>WERNER: Gewiß? – Holla! Herr Major! nicht groß getan! Nun habe ich wenigstens ein ebenso gutes Mädchen und einen ebenso redlichen Freund als Sie! – Geben Sie mir Ihre Hand, Frauenzimmerchen! Topp! – Über zehn Jahr' ist Sie Frau Generalin oder Witwe! (86)</p>	<p>FRANCISCA: Strázsamester Uram! – Mondja-el csak – nincs magának szüksége Strázsamesternére?</p> <p>WERNER: De nem kötődik, Lyányasszonyka?</p> <p>FRANCISCA: Melly gondolat! hogy kötödném? – Látja Strázsamester Uram, – az én Kisasszonyom Tellheim Majór Úrhoz megyen: melly rendes volna az, ha –</p> <p>WERNER: De eljön velem Persziába, lyányasszonykám? Mert Persziába' –</p> <p>FRANCISCA: A' hova Strázsamester Uram megyen, én is megyek; mert Strázsamester Uram nem hagyja-el a' Majórt, én soha nem a' Majórnét.</p>	<p>FRANCISCA: Strázsamester Uram – Mondja el csak – nem volna szüksége Strázsamesternére?</p> <p>WERNER: Nem kötődik, Lyányasszonyka?</p> <p>FRANCISCA: Hogy kötödném? – Én jó indulattal vagyok Strázsamester Uramhoz.</p> <p>WERNER: Eljönne velem Persziába is?</p> <p>FRANCISCA: A' hová kívánja.</p> <p>WERNER: Igazán, Lyányasszonyka, igazán? – Hohó Őrnagy Úr, ne olly rá tartósan, kérem igen szépen. Most legalább nekem is ollyan jó lyánykám 's ollyan nemesszívű barátom van mint Őrnagy Úrnak. Kezet rá, édes</p>

LESSING	KAZINCZY	BAJZA-TOLDY
	<p>WERNER: De igazán, Leányasszonyka? – Leányasszonyka! Leányasszonyka! – Hohó, Majór Úr, ne olly igen rá-tartósan! Igy ez egyszer szint olly jó leánykám, szint olly hü barátom volna, mint a’ millyennel Majór Úr dicsekszik. – Adjon kezet rá Lyányasszonykám! topp! – No, angyalkám, Lyányasszonykám, mához tiz esztendőre vagy Frau Generálin lesz Magából, vagy elhord a’ szekermenczezett manó. (289)</p>	<p>Lyányasszonykám. – Mához tiz esztendőre vagy Generálné asszony lesz magából, vagy engem hord el a’ puszkaporos manó. (146)</p>

Kazinczy itt bővített az eredeti szöveghez képest, Toldy és Bajza változata viszont rövidebb, közelebb áll a némethez. Itt tehát – más szövegrészekkel ellentétben – biztosan összevetették a fordítást az eredetivel. A „szekermenczezett manó”, melyet Toldy és Bajza „puszkaporos manóra” változtattak, Kazinczy leleménye; az eredetiben Werner csak annyit mond, hogy tíz év múlva Francisca tábornokné lesz, vagy özvegy. A „szekermenczezett” minden bizonnyal a szentségekre, sacramentumokra utal, valószínűleg az „utolsó kenetre”, vagy a koporsó megszentelésére, amely katolikus szempontból kissé szentségtörőnek is tartható komikumforrást Toldy és Bajza egy katona szájába általuk minden bizonnyal illobbnek tartott jelzővel cserélték fel.

6. Összegzés

Kazinczy kéziratos változatának a német eredetivel, valamint a Toldy és Bajza által átdolgozott, az Akadémia sorozatában napvilágot látott szövegváltozattal való összevetése alapján megállapítható, hogy a német megszólításokon kívül a sajtó alá rendezők számos más változtatást is eszközöltek a szövegben. Toldy és Bajza számára a szöveg előadhatósága is fontos szempont lehetett, és ennek érdekében a gyakori apróbb stilisztikai változtatások mellett bizonyos rövidebb részek teljes elhagyásától se riadtak vissza, általában azokon a helyeken, amelyeket Kazinczy csekélyebb mértékben már szintén rövidített. Az előadhatóság kedvéért Toldy és Bajza több helyen zárójeles színpadi utasításokat is beszúrt a szövegbe. A megszólításokon kívül számos más kifejezést is próbáltak magyarítani, de ebben nem

voltak teljesen következetesek, mert az ő szövegváltozatukban is számos germanizmust találunk. Bizonyos helyeken Lessing szövegéhez közelítették, míg más helyeken épp ellenkezőleg, távolították a magyar fordítást az eredetitől, tehát valószínűleg az eredetivel való összevetést sem végezték el a teljes szöveg esetében. Az összehasonlító vizsgálat rámutatott, hogy két vonatkozásban – az eredeti nevek megtartásában, illetve a befejezett múlt használatában, melyeket Bajzáék számos esetben a régies elbeszélő múltra írtak át – Kazinczy érzett rá jobban a jövőbeli nyelvi változások irányára.

Egy „szinte” lehetetlen kihívás

Alberto Nota *Il filosofo celibe* című vígjátéka
Császár Ferenc fordításában

Dante Alighieri *Convivio (Vendégség)* című művében úgy vélekedik, hogy egy olyan verses művet, amelyet erős zeneiség jellemez, nem lehet lefordítani más nyelvre anélkül, hogy el ne veszítené eredeti „dolcezza”-ját és „armonia”-ját.¹ Dante elsősorban a költészetre célt, megállapítása azonban részben a prózára is érvényes: egy irodalmi mű átültetése más nyelvre és más kulturális közegbe korántsem egyszerű feladat. A fordító mindig közvetítő szerepet tölt be két kulturális világ között: nem csupán a szavakat, hanem a hangulatot, a stílust és a gondolkodásmódot is át kell vinnie a célnyelvbe. Nem elegendő a jelentések pontos megfeleltetése; a fordításnak meg kell őriznie az eredeti mű ritmusát, stiláris karakterét és gondolatvilágát is. A jó fordítás ezért olyan hídnak tekinthető, amely nemcsak a nyelveket, hanem a kultúrákat is összekapcsolja. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a fordító mélyen ismerje és értse azt a kulturális közeget, amelyből a mű származik.

Különösen igaz ez Császár Ferenc (1807–1858) esetében, aki – közel húsz éven át fiúmei gimnáziumtanárként tevékenykedve – az olasz irodalom egyik legkorábbi és legjelentősebb magyarországi közvetítője volt. 1833-ban készítette el Alberto Nota (1775–1847) olasz drámaíró *Il filosofo celibe* című vígjátékának magyar változatát *A' nőtelen philosophus* címmel. A fordítás a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Külföldi játékszín* sorozat egyik köteteként látott napvilágot, amelynek célja az volt, hogy a korszerű európai drámairodalom jelentősebb műveit magyar nyelven is hozzáférhetővé tegye.² Jelen tanulmány célja Császár Ferenc fordításá-

1 Vö.: Dante ALIGHIERI, *Convivio*, I, VII, § 14–15. (Milano: BUR, 2004), hozzáférés: 2026.03.04, https://it.wikisource.org/wiki/Convivio/Trattato_primo

2 Alberto NOTA, *A' nőtelen philosophus: vígjáték három felvonásban*, ford. CSÁSZÁR Ferencz (Pest: Trattner–Károlyi, 1833). A magyar fordításra vonatkozó szövegközi oldalszámok erre a kiadásra utalnak.

nak vizsgálata az eredeti olasz szöveggel való összevetés révén. A vizsgálat során a magyar fordítás szövegét Alberto Nota vígjátékának eredeti változatával vetetem össze, s az alábbiakban részletesen bemutatom a két szöveg közötti egyezéseket és eltéréseket. Az összehasonlító elemzés során megmutatkozott, milyen mértékben követte a fordító az eredeti szöveget, mely pontokon alkalmazott stiláris vagy tartalmi módosításokat. A fordítói eljárások részletes, konkrét példákra támaszkodó bemutatása mellett az elemzés igyekszik megválaszolni azt a kérdést is, mennyire felelt meg a szöveg a korabeli elvárásoknak. A tanulmány a fordítás sajátosságainak ismertetésén túl hozzájárul a reformkori magyar drámafordítás gyakorlatának jobb megértéséhez is.

Az olasz vígjátékok és Alberto Nota darabjai a reformkori magyar színpadon

A 19. század első felének magyar színházi kultúráját nagymértékben meghatározták a külföldi drámai művek fordításai és adaptációi. A magyar nyelvű színjátszás intézményesülése idején a színházak repertoárjának jelentős részét külföldi szerzők művei alkották, amelyek részben a magyar drámairodalom hiányait pótolták, részben pedig a közönség ízlésének formálását szolgálták. A magyar színházi élet különösen erős kapcsolatban állt a német és a francia drámairodalommal, de az olasz vígjáték hagyománya is fontos szerepet játszott a korszak repertoárjában. Az olasz komédia hatása elsősorban Carlo Goldoni művein keresztül érvényesült.³ Goldoni darabjai már a 18. század végén eljutottak a magyarországi színpadokra, gyakran német közvetítéssel. A szerző polgári vígjátékai jól illeszkedtek a korabeli magyar színházi törekvésekhez, mivel a mindennapi életből merített témákat, realista karakterábrázolást és világos dramaturgiai szerkezetet kínáltak. A Goldoni-hagyomány a 19. század első felében is eleven maradt a magyar színpadokon, bár az olasz szerzők közül csak kevesen váltak tartósan a repertoár részévé.

Ebben a kontextusban értelmezhető Alberto Nota munkássága is.⁴ Nota az olasz késő felvilágosodás és a kora romantika korszakának jelentős vígjátékírója volt. Piemontban született, jogi tanulmányokat folytatott, majd hosszabb ideig a

3 Lásd erről: SZABÓ Mihály, „Olasz darabok a fővárosi magyar színpadon”, *Olasz szemle: studi italiani in Ungheria* 1, 6. sz. (1942): 877–905; NYERGES László, *Carlo Goldoni színművei Magyarországon* (Budapest: OSZM, 1992), 8–29.

4 Albarosa CAMALDO, *Alberto Nota drammaturgo* (Roma: Bulzoni, 2001); Onorato ALLOCCO-CASTELLINO, *Alberto Nota: Ricerche intorno la vita e le commedie con lettere inedite, ritratti ed appendice* (Torino: S. Lattes, 1912); Giovanni Battista MICHELINI, *Biografia di Alberto Nota* (Lucca: Tip. Baccelli e Fontana, 1847).

közigazgatásban dolgozott, mielőtt teljes mértékben az irodalom és a színház felé fordult. Dramaturgiai munkássága szorosan kapcsolódik az olasz polgári vígjáték Goldoni-féle hagyományához. Komédiái a mindennapi társadalmi életből merítik témáikat, és gyakran a polgári életforma erkölcsi kérdéseit, különösen a házasság, a családi kapcsolatok és a társadalmi konvenciók problémáit állítják a középpontba. Műveinek egyik legfontosabb sajátossága a karakterek realista ábrázolása és a társadalmi viszonyok ironikus, olykor szatirikus bemutatása. Komédiáiban a humor inkább a szereplők jelleméből és a társadalmi helyzetekből fakad, semmint a hagyományos komikus helyzetekből vagy a *commedia dell'arte* típusfiguráiból. Legismertebb darabjai közé tartozik az *Il filosofo celibe*, amely egy házasságellenes filozófus történetén keresztül mutatja be a polgári társadalom értékrendjét és az egyéni érzelmek konfliktusait.

Nota művei a 19. század első felében jelentős népszerűségezték az olasz színházakban, és hozzájárultak a polgári vígjáték hagyományának továbbéléséhez. Több darabját más európai nyelvekre is lefordították.⁵ Különösen a német nyelvterületen és a Habsburg Birodalom színházi életében terjedtek el, részben német fordítások és átdolgozások közvetítésével. A darabok külföldi sikerének egyik oka az volt, hogy Nota vígjátékai a polgári társadalom mindennapi problémáit ábrázolták, amelyek befogadhatóak voltak más kulturális közegben is. A házasság, a családi viszonyok és ambíciók kérdései olyan univerzális témákat jelentettek, amelyek a különböző európai közönségek számára egyaránt érdekesek voltak. Emellett a darabok dramaturgiai felépítése – világos cselekményvezetés, jól kidolgozott karakterek és könnyen követhető dialógusok – megkönnyítette azok színpadi adaptációját. A 19. század első felében több európai színház repertoárján is szerepeltek Nota komédiái, amelyek így az olasz polgári vígjáték egyik fontos nemzetközi képviselőjévé tették a szerzőt.

A pesti Nemzeti Színház három Alberto Nota-darabot mutatott be anélkül, hogy azok szerzőségét ismerték volna.⁶ Az első *A nagyravágyó nő* (*La donna ambiziosa*, 1810) volt, amelynek magyar fordítója, Földváry Ferenc, nem tüntette fel a szerző nevét a nyomtatott kiadásban. A második *A móri vásár* (*La fiera*,

5 Az *Il filosofo celibe* németül: *Ich bleibe ledig: Lustspiel in 3 Aufzügen* (Berlin: Sittenfeld, 1836); a *La fiera* németül: *Markt zu Ellerbrunn* (Berlin: Sittenfeld, 1838). Az *Il nuovo ricco* franciául: *Le nouveau riche, comédie en quatre actes* (Paris: Barba, 1835). Angolul: *Italian Comedies: Select Comedies, Translated From The Italian Of Goldoni, Giraud, And Nota* (Milan: Millhouse, 1849).

6 Lásd erről: NAGY Artúr, „Olasz színművek a Nemzeti Színházban”, *Irodalomtörténet* 28, 3–4. sz. (1939): 86–89 (olasz változata: „Drammi italiani nel Teatro Nazionale Ungherese dal 1837 fino al 1884”, *Corvina*, 6 [1939]: 477–489); MÁRFFY Oszkár, „Császár Ferenc, a műfordító”, *Irodalomtörténet* 32, 3–4. sz. (1943): 113–125, 114 és 116.

1826) volt, amelyet Kiss János fordított magyarra, de nem az olasz eredetiből, hanem Karl Blum német átdolgozásából (*Markt zu Ellerbrunn*). A harmadik darab szintén Blum német változatából származott: *Ich bleibe ledig* című művét Fekete Soma fordította magyarra *Nőtlen maradok* címmel, és 1851-ben publikálta. Ez utóbbi tulajdonképpen Alberto Nota *Il filosofo celibe* című vígjátékának második magyar fordítása volt. Szabó Mihály véleménye szerint, „a Nemzeti Színház egyéb szempont mellett minden bizonnyal a politikai helyzetet is mérlegelte, amikor a német átdolgozó nevét viselő darabot választotta.”⁷ 1834-ben került színpadra *A jóltevő és árva* (*Il benefattore e l'orfana*) Jakab István fordításában.⁸

Császár Ferenc fordításai és A' nőtlen philosophus

Császár Ferenc jogász, bíró, ügyvéd, író, a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, valamint a *Pesti Hírlap* szerkesztője volt, emellett jelentős műfordítói tevékenységet folytatott. Fiumei tartózkodása idején – ahol mintegy húsz éven át gimnáziumi tanárként élt és dolgozott – számos olasz művet fordított magyarra. Legjelentősebb fordításai közé tartozik Ugo Foscolo *A sírokról* című költeménye, Vittorio Alfieri drámái (*Orestes*, *Sofonisba*), valamint Silvio Pellico *Rabságom története* című emlékirata. 1834-ben ő készítette el a felvilágosodás egyik legnagyobb hatású művének, Cesare Beccaria *Dei delitti e delle pene* című értekezésének első magyar fordítását. Ez az átültetés nemcsak a felvilágosodás eszméinek magyarországi recepciójához járult hozzá, hanem a magyar jogi terminológia fejlődésében is fontos szerepet játszott. Császár emellett Dante Alighieri műveinek egyik első magyar átültetője is volt: lefordította az *Isteni színjáték* Pokol című részének első négy énekét, valamint az *Új élet* című ún. *prosimetrót*, amely 1854-ben jelent meg, és az első teljes magyar fordításnak tekinthető.⁹

7 SZABÓ, „Olasz darabok...”, 901.

8 Uo., 884.

9 Császár Ferenc fordításairól lásd: KAPOSY József, *Dante első magyar fordítói: Császár Ferenc, Bálint Gyula* (Budapest: Athenaeum, 1910); LITVÁNYI László, *Császár Ferenc élete és irodalmi munkássága* (Budapest: Forum, 1931); PETE László, „A magyar Dante-irodalom útegyengetője: Császár Ferenc Dante-fordításai”, *Pannon Tükör* 25, 6. sz. (2020): 72–81; SIMONA NICOLOSI, „Cesare Beccaria Dei delitti e delle pene című mesterműve Magyarországon: Kazinczy Ferenc és Császár Ferenc fordításai stilisztikai, kulturális és történelmi összehasonlítása” in *Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században*, szerk. DÓBÉK Ágnes, 77–84 (Budapest: Reciti, 2022); „Beccaria in Ungheria. La prima traduzione in ungherese del Dei delitti e delle pene: Ferenc Császár e le scelte linguistiche e sintattiche nel quadro storico e culturale della prima metà del XIX secolo” in *Studi*

A' nőtelen philosophus című Nota-fordítás a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Külföldi játékszín* sorozat részeként látott napvilágot, amelynek célja a korszerű európai drámairodalom magyar nyelvű közvetítése volt. A sorozat jelentős szerepet játszott a magyar színházi kultúra fejlődésében, mivel a külföldi drámák fordításain keresztül hozzájárult a magyar színpadi nyelv és dramaturgiai gyakorlat kialakulásához. Ugyanakkor a sorozatban megjelent művek közül nem mindegyik került ténylegesen színpadra: egy részük inkább irodalmi olvasmányként szolgált. Több olasz szerzőtől is kiadtak drámaszövegeket: Vittorio Alfieri két tragédiája (az *Orestes* és a *Sophonisba*), valamint Camillo Federici vígjátéka (*A hazudság*) tartozik ide. Emellett a sorozatban közvetett módon Carlo Gozzi hatása is jelen van, hiszen közölték a *Turandot* című darab Schiller-féle átdolgozását.

Alberto Nota műve háromfelvonásos színpadi darab: könnyed, szellemes vígjáték, amelynek komikus hatása egyrészt a helyzet- és jellemkomikumra, másrészt a szójátékokra, közmondásokra és jellegzetes beszédfordulatokra épül.¹⁰ A Goldoni-vígjátékokhoz hasonlóan jellemző rá a realista társadalomábrázolás, a jellemkomikum, a bonyolult cselekményszerkezet és a romantikus hangulat. Ugyanakkor Goldoni műveivel szemben Nota darabjából hiányzik a dialektus használata és az a markáns szatirikus él, amellyel a velencei szerző a társadalmi viszonyokat kritizálta.¹¹ A cselekmény Milánóban játszódik, egyetlen tavaszi nap eseményeit követve reggeltől estig. A történet főszereplője Dorvalli, a „nőtlen filozófus”, aki meg van győződve arról, hogy a házasság a problémák, viszályok és boldogtalanság forrása, míg a nőtlenység a szabadság záloga. Nagybátyja, Francone azonban másként gondolkodik, és igyekszik rávenni őt, hogy nősüljön meg. Végül fogadást kötnek: Dorvalli csak egy jelentős pénzüsszeg fejében hajlandó megházasodni.

A kiszemelt menyasszony egy fiatal és erényes lány, Carolina (a magyar fordításban: Lina), akibe azonban már Dorvalli barátja és lakótársa, Alberto (Béla) szerelmes. A bonyodalmak Carolina szigorú apjának, Ippolitónak a házában bontakoznak ki. Carolina hűséget esküszik Albertónak, aki viszont fél a szigorú apától, Dorvallit pedig elsősorban a fogadás megnyerése érdekli. Amikor Dorvalli – csupán a fogadás kedvéért – látszólagos házassági ajánlatot tesz, Carolina elájul, és fűzőjéből Alberto szerelmes levelei kerülnek elő. A botrány nyomán Ippolito kitiltja Albertót a házból, ám Dorvalli végül közbelép, és sikerül rendezni a konfliktust.

e ricerche d'italiano sul Danubio ed oltre: l'italianistica in Europa centrale e centro-orientale, szerk. DÁVID Kinga, 165–171 (Szeged: SZTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2022).

10 Alberto NOTA, *Il filosofo celibe. Commedia in tre atti* (Venezia: Antonelli, 1831). Az olasz szövegre vonatkozó szövegekői oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

11 NAGY, „Drammi italiani...”, 480.

tust. A komédia hagyományos módon boldog befejezéssel zárul: a szerelmesek összeházasodnak, Dorvalli pedig megnyeri a fogadást, és továbbra is nőtlen marad.

A fordítás alapvetően hűen követi az eredeti mű dramaturgiai szerkezetét és cselekményét. A jelenetek felépítése, a szereplők viszonya és a párbeszéd logikai struktúrája lényegében változatlan maradt. Már a darab nyitómonológiájában megfigyelhető, hogy Császár pontosan adja vissza az eredeti gondolatmenetet: Dorvalli La Bruyère idézetére épített érvelése a házasság és a nőtlen életforma összevetéséről a magyar szövegben is ugyanazt a retorikai funkciót tölti be. A fordítás azonban nem tekinthető szigorúan szó szerinti átültetésnek. Császár Ferenc inkább színpadi adaptációt készít, amely a magyar közönség ízléséhez és a korabeli magyar nyelvhasználathoz igazodik. Ennek egyik legfeltűnőbb példája a szereplők nevének részleges magyarítása: az olasz Alberto neve a magyar változatban Béla lesz, Carolina a rövidebb Lina néven, Lauretta Lóriként szerepel. A 19. századi magyar színházi kultúrában általános gyakorlat a darab „honosítását” szolgálta.

A fordítás egyik legnagyobb erénye, hogy megőrzi a darab komikus karakterét és csaknem az összes szereplő alapvető jellemvonásait. Dorvalli házasságellenes filozófiája, ironikus öniszólása és a többi szereplővel folytatott beszélgetéseinek humora a magyar változatban is érzékelhető. A fordító tehát sikeresen közvetíti a darab dramaturgiai és a szereplők karakterbeli sajátosságait. A vígjáték több jelenetben is nyelvi humorra építi komikumát, amely gyakran a kettős jelentésre, az iróniára vagy a szereplők beszédmódjának ellentmondásaira támaszkodik.

Az Eugenia és Aricsetto közötti párbeszéd például a hiúság leleplezésével teremt komikus helyzetet: az „ifjúság vize” nevű szer használatát először tagadó Eugenia végül mégis kipróbálná a készítményt, amikor kiderül, hogy azt a negyven éven felüli nőknek ajánlják. Hasonlóan humoros az a jelenet is, amikor ugyanarra az eseményre két szereplő egymással ellentétes felkiáltással reagál („Átkozott!” – „Hála istennek!”), ami a helyzet komikus feszültségét erősíti. A darab egyik legérdekesebb nyelvi poénja pedig a „belladonna” szó köré épül: az olasz eredetiben a szó egyszerre utal „szép nőre” és egy növényre, amit a magyar fordítás a „szépnő-amarillis” kifejezéssel igyekszik visszaadni. Ezek a példák jól mutatják, hogy a komikum nemcsak a helyzetekből, hanem a nyelv játékoságából és a fordítói leleményből is fakad:

Aricsetto: (Egy a' kosárból kivett kristályüvegecskét mutatva) Ez aztán essentia-víz, drága chemiai készítmény.

Eugenia: Mi neve?

Aricsetto: Ifjúság vize.

Eugenia: 'S használ...

Aricsetto: A' negyvent túlhaladt asszonyoknak.

Eugenia: Így még elég időm reá.

Aricsetto: Tehát visszateszem.

Eugenia: Várj, szeretném sikerét tapasztalni... (24)

1	Eugenia: (Sia maledetto!) Alberto: (Sia ringraziato il Cielo!) (25)	Eugenia (félre): Átkozott! Béla (félre): Hála istennek! (44)
2	Do. Avete osservato qualche altra pianta, qualche fiore particolare? Al. Ho veduto infatti... Do. Avete anche veduto una belladonna? Al. Ma come? Do. Sì, un'amarilli belladonna d'un color vivacissimo. (63)	Dorvalli: Vettél észre valami más növényt, valami különös virágot? Béla: Láttam valóban... Dorvalli: Láttál egy szép asszonyt-is? Béla: De hogyan? Dorvalli: Igen, egy felette eleven színű szépnő-amarillist. (117) *Lapalji jegyzet: Amarilli belladonna

Bizonyos esetekben Császár Ferenc fordítási módszerét a szó szerinti hűség jellemzi. A fordító gyakran olyannyira ragaszkodik az eredeti olasz szöveghez, hogy a magyar változat is szinte mechanikusan követi annak mondatszerkezetét és szóhasználatát. Ennek példája Eugenia megjegyzése, amely a magyar fordításban így jelenik meg: „Nem de olly ábránd, 's nem épen kellemetlen arczom van.” Hasonló jelenség figyelhető meg Dorvalli megszólalásában is, amely a magyar szövegben szinte tükörfordítása az eredeti szerkezetnek: „Mint alkalmaztathatnám magamat hasonló különösségekhez 's agy-szédelgésekhez?” Ugyancsak szó szerinti megfeleltetés figyelhető meg a „*voi che conoscete a fondo gli uomini*” kifejezés fordításában („maga, ki ismeri fenékből az embereket”), ahol az olasz idiomatikus szerkezet magyarul nem megfelelő formában jelenik meg. A „Vediam fin dove egli spinge cotesta sua romanzata” szerkezet fordításában is („lássuk mennyire űzi ezen románcságát”) a szórend és a „románczság” kifejezés az eredeti szöveghez való hűséget bizonyítják.

Az ilyen megoldások arra utalnak, hogy a fordító elsődleges célja a tartalmi pontosság és az eredeti szerkezet megőrzése volt, ennek következtében azonban a szöveg egyes helyeken mesterkéltté válik, és a magyar olvasó számára nehezebb, idegenszerűbb hatást kelthet.

1	Eugenia: Ho un' aria di capriccio che non va male, eh? (16)	Eugenia: Nem de olly ábránd, 's nem épen kellemetlen arczom van. (27)
2	Dorvalli: Come potrei adattarmi a così fatte stravaganze, a tali stravolgimenti di cervello? (18)	Dorvalli: Mint alkalmaztathatnám magamat hasonló különösségekhez 's agyszédélgekhez? (29)
3	Dorvalli: Che ne dite signor zio, voi che conoscete a fondo gli uomini? (61)	Dorvalli: Mit gondol bátyám, maga, ki ismeri fenékből az embereket? (112)
4	Dorvalli: Vediam fin dove egli spinge cotesta sua romanzata. (63)	Dorvalli: Lássuk mennyire úzi ezen románczságát. (116)

Császár Ferenc fordítása nem minden esetben ragaszkodik szorosan az olasz eredeti szóhasználatához, hanem sokszor kifejezetten kreatív, a magyar nyelvhez és a színpadi beszédhez igazodó megoldásokat alkalmaz.¹² Az olasz indulatszók és sértések fordításakor a fordító rendszerint nem szó szerinti megfeleléseket keres, hanem a magyar nyelvben természetesen hangzó, expresszív kifejezésekkel él. Így például a „*buffone*” megszólítást a hangulatilag erősebb „bohók fejedelme” (29) formában adja vissza, míg az olasz káromkodások („*diavolo*”, „*diamine*”, „*per bacco*”, „*poffarbacco*”) helyett a magyar beszélt nyelvben megszokott indulatszavakat használ, mint a „mi a' patvar”, „mi a' menykő” vagy az „ezer menykő”. Hasonlóképpen az olasz „*vecchia*” és „*vecchiaccia*” kifejezéseket a minden jelenetben kifigurázott Eugeniára vonatkoztatva a magyar fordítás változatosabb és erőteljesebb szavakkal – például „vénasszony”, „banya”, „vénbanya” – helyettesíti.¹³ Az ilyen megoldások arra utalnak, hogy Császár Ferenc a párbeszéd hangulatát és komikus hatását igyekezett megőrizni, még akkor is, ha ehhez az eredetitől eltérő, a magyar nyelvben előbb és hatásosabb fordulatokat kellett alkalmaznia.

A fordítás tehát egyszerre mutatja a forrásnyelvhez való hűség és a célnyelvi adaptáció kettősségét: miközben a mondatszerkezetek gyakran követik az olasz mintát, a szóhasználat szintjén a fordító jelentős stílári szabadsággal él. Ez az ambivalencia egyértelműen megmutatkozik a következő példában:

12 Például: „Lassan, im' itt a' szerelmes madár...” (122); az eredetiben: „Zitto, ecco qui l'appassionato...” (66).

13 „Unalmasocska egy kissé ezen banya.” (15); az eredetiben: „Questa vecchia è un po' fastidiosetta.” (9); „Átkozott banyája!” (21); az eredetiben: „Vecchiaccia maledetta.” (13); „Minő unalmas vénasszony...” (122); az eredetiben: „Che vecchia fastidiosa...” (66); „nőül venni azt a' banyát.” (131); az eredetiben: „Io sposar quella vecchia!” (70); „Ezen vénbanya nem tudja a' kivételeket.” (147); az eredetiben: „Questa vecchia non sa le eccezioni.” (77).

Hippolito: Non avrai forse trovato altrove una figlia così semplice, così buona come la mia Carolina? Lauretta: È una pasta di zucchero. (32)	Hippolit: Nem lőttél tán sehol oly együgyű, oly jó leányt, mint Linám? Lóri: Egész édesség. (56)
--	---

A szemantikai struktúra hű marad az eredetihez, míg a kifejezés maga kreatív adaptáció. A ‘pasta di zucchero’ kifejezés – melynek szó szerinti magyar megfelelője ‘cukormassza’ lenne, és amellyel az olaszban egy kedves, jószívű embert jellemeznek – nem ebben a formában jelenik meg a magyar változatban. Császár a szó szerinti fordítás helyett egy célnyelvi adaptációt választ: az „egész édesség” kifejezés megőrzi az eredeti metafora ‘édes ízű’ jelentését, ugyanakkor természetesen illeszkedik a magyar nyelvhasználatba. Ez a megoldás jól mutatja a fordító stíláriis szabadságát.

A cselekmény végkifejletének egyik hangsúlyos pontján az egyik jelenetben elhangzó kérdés – vajon Lina „nem szeretközött-e” – a vígjátékokban gyakori, szemérmesen kezelt, mégis pikáns témát érinti.

Ippolito: Or bene, rispondi. Non capisci? Lo so benissimo. Povero me! dovrò spiegarmi più chiaro! Egli vuol sapere se non hai fatto mai all’amore. [...] Carolina: Signor no, non ho mai fatto all’amore. (76)	Hippolit: Tehát most felelj. Nem érted? könnyen el-hiszem. Szegény fejem! világosabban meg kell magyaráznom! Ő akarja tudni, ha valljon nem [s]zeretközöttél-e. [...] Lina: Nem, soha sem szeretköztem. (144)
--	---

Az olasz eredetiben használt „*fare all’amore*” kifejezés a korszak nyelvhasználatában többnyire az udvarlás vagy szerelmeskedés eufemisztikus megnevezése, amely szándékosan hagy teret a kétértelmű értelmezésnek. Császár Ferenc fordításában ezt a „szeretközni” igével adja vissza, amely a 18–19. századi magyar nyelvben egyértelműen a testi kapcsolat létesítésére utalt.¹⁴ A fordító ezzel megőrzi az eredeti jelenet szemérmes, mégis enyhén frivol jellegét, sőt a magyar szóválasztás révén kissé hangsúlyosabbá is teszi a kétértelműséget. A komikum forrása egyrészt Hippolit körülményes magyarázkodása, másrészt Lina egyszerű, naiv válasza, amely a kényes kérdés ellenére természetes nyugalommal hangzik el. Az ilyen, eufemizmusokra és naivitás-komikumra épülő dialógusok a korszak polgári vígjátékainak jellegzetes eszközei.

14 Vö. az Új Magyar Etimológiai Szótár ‘szeret’ szócikkével.

Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a szó szerinti fordítás általában is problematikus eljárás. Ennek oka, hogy minden nyelv saját logika szerint épül fel, és a gondolatokat is eltérő módon szervezi. Amikor egy szöveget mechanikusan, szóról szóra fordítunk, figyelmen kívül hagyjuk ezeket a mélyebb szerkezeti különbségeket. Az eredmény olyan szöveg lehet, amely formálisan ugyan követi az eredeti kifejezéseket, de a célnyelvben mégsem hangzik természetesen. Az olasz és a magyar nyelv közötti különbségek különösen szembetűnőek, mivel két eltérő nyelvcsaládhoz tartoznak. A jelentős szerkezeti és morfoszintaktikai differenciák akadályozzák a célnyelvi szöveg természetességét. Ilyen esetekben a fordításelmélet által *oblique translation*nek nevezett eljárások – például a moduláció vagy a transzpozíció – alkalmazása gyakran célravezetőbb. Ezek teszik lehetővé a mondat szerkezetek átalakítását anélkül, hogy az eredeti jelentés sérülne. Az ilyen megoldások révén a célnyelvi szöveg természetesebb hangzásúvá válik, és hatékonyabban közvetíti az eredeti mű stílár és kommunikációs sajátosságait.

Ha egy olasz mondat szerkezetét a magyar fordítás változatlanul követi, a mondat gyakran elveszíti természetességét, mert a magyar nyelv más szintaktikai elvek szerint szervezi a mondatot. A két nyelv közötti eltérések még inkább megmutatkoznak az idiomatikus kifejezések, a kulturális konnotációk, valamint a retorikai és stilisztikai eszközök használatában. A nyelvek ugyanis nem csupán grammatikai rendszerükben különböznek, hanem abban is, ahogyan a valóságot kategorizálják és megfogalmazzák. Az olasz kulturális közegben kialakult kifejezések gyakran olyan gondolkodási mintákat tükröznek, amelyek idegenek lehetnek a magyar nyelvi és kulturális hagyomány számára. A szó szerinti fordítás ezért sok esetben nem képes áthidalni ezeket a kulturális különbségeket.

Emellett érdemes hangsúlyozni, hogy bizonyos elmozdulások figyelhetők meg a vígjáték szereplőinek ábrázolásában. Erre jó példa Dorvalli és Béla barátsága. Az olasz eredetiben a két szereplő magázódik, ami a kettejük közötti társadalmi és érzelmi távolságot tükrözi: Dorvalli valójában gyanakvó és ingerült barátjával szemben. A magyar fordításban ezzel szemben a szereplők tegeződnek, ami ezt a feszültséget jelentősen tompítja. Hasonlóképpen módosul Lina alakja. Az eredeti műben a fiatal nő karaktere erőteljesebb és határozottabb: naivitása nem passzív vonás, hanem drámai feszültség forrása (amikor Béla nem érzékeli kapcsolatuk veszélyét, Lina nyíltan haragszik rá). Ez a temperamentumos vonás Császár fordításában kevésbé érvényesül, így a figura jelleme egyszemélyesebbé válik.

Ahogy fentebb említettük, az *Il filosofo celibe* 1851-ben Fekete Soma magyarításában került színre. Emiatt felmerül a kérdés: miért készült viszonylag rövid időn belül két fordítása ugyanannak a műnek? A kérdést a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet biztosan megválaszolni, csak feltételezéseket fogalmaz-

hatunk meg. Elképzelhető, hogy Fekete Soma nem ismerte a Császár-féle változatot, mivel az általa fordított darabot a magyar színházak soha nem mutatták be.¹⁵ Az is lehetséges, hogy a korabeli magyar kultúrában rendkívül erős német színházi hatás miatt a fordító inkább a német változatot használta kiindulópontként. Végül az sem zárható ki, hogy Fekete Soma nem rendelkezett megfelelő olasz nyelvtudással. A legvalószínűbb magyarázat azonban az, hogy Császár fordítása nem bizonyult kellően sikeresnek. Márffy Oszkár szerint a darab nyelve „döcögő, erőltetett, sőt helyenként szórendjében is bántóan magyartalan”.¹⁶ Ezt a megállapítást a fenti elemzés alapján mindenképpen árnyalhatjuk. A fordítás több helyen szorosán követi az olasz eredeti mondatszerkezetét és szóhasználatát, ami a magyar szövegben helyenként idegenszerű, nehézkes hatást kelt. Az ilyen megoldások miatt a szöveg egyes részei körülményesnek tűnhetnek a mai olvasó számára is. Összességében Császár Ferenc fordítása a 19. századi magyar fordítói gyakorlat tipikus példájának tekinthető. A szöveg egyszerre törekszik az eredeti mű tartalmi hűségére és a magyar közönséghez való alkalmazkodásra. Ennek eredményeként a fordítás inkább adaptáció jellegű, amely ugyan stílusosan eltér az olasz eredetitől, de dramaturgiai és jelentésbeli szempontból sikeresen közvetíti Alberto Nota vígjátékának lényegét.

Összegzés

A fennmaradt színházi repertoáradatok alapján Alberto Nota vígjátéka nem vált a magyar színházak rendszeresen játszott darabjává. A 19. századi magyar színpadokon az olasz szerzők közül továbbra is elsősorban Goldoni művei maradtak jelen, míg a francia és a német vígjátékok egyre nagyobb teret nyertek. Ennek ellenére Császár Ferenc fordítása fontos dokumentuma a reformkori magyar műfordítás történetének, mivel jól mutatja, hogy a magyar irodalmi élet milyen módon igyekezett bekapcsolódni az európai drámairodalom áramlataiba.

A' nőtelen philosophus tehát nem elsősorban színháztörténeti jelentősége miatt fontos, hanem azért, mert a reformkori műfordítás és a magyar drámairodalom fejlődésének egyik jellegzetes példája. A darab magyar nyelvű megjelenése azt jelzi, hogy a korszak irodalmi körei figyelemmel kísérték a kortárs európai drámairodalmat, és igyekeztek annak műveit a magyar olvasó- és színházi közönség számára is hozzáférhetővé tenni.

15 MÁRFFY, *Császár Ferenc, a műfordító...*, 114.

16 Uo., 116.

A fent bemutatott formai és tartalmi problémák fényében megállapítható, hogy Alberto Nota vígjátékának magyar fordítása esetében a szó szerinti fordítási stratégia nem bizonyult igazán hatékonynak. Az ilyen típusú literális fordítás elsősorban olyan nyelvek között működik jól, amelyek morfoszintaktikai szerkezete hasonló. Az olasz és a magyar nyelv között azonban jelentős szerkezeti különbségek állnak fenn.

Császár Ferenc *A' nőtelen philosophus* című fordítása sem az irodalmi közegben, sem az olvasóközönség körében nem aratott jelentős sikert. A szöveg szó szerinti jellege ugyanis gyakran elfojtotta a vígjáték könnyed, játékos és szellemes hangvételét. Mindazonáltal igazságtalan lenne a fordítás problémáit kizárólag Császár fordítói módszerére visszavezetni. A 19. század első felében a magyar irodalmi nyelv még formálódóban volt, és nem rendelkezett minden olyan stílári eszközzel, amely a különböző európai irodalmi műfajok teljes körű átültetéséhez szükséges lett volna. A nyelv fejlesztésének egyik legfontosabb eszköze a korszak értelmisége éppen a műfordításban látta. Kazinczy Ferenc szerint a nyelvújítás korában a szépirodalom stílusa a fordítások révén válhat gazdagabbá és árnyaltabbá. És a stílus művelésére a fordítást tartotta a legalkalmasabbnak, „a fordítások nyelvbe becsúszott latinizmusokat és germanizmusokat, valamint a »populáris alacsony szólásokat«” kifogásolva.¹⁷ A fordítás lehetőséget adott arra, hogy a magyar nyelv új kifejezési formákkal bővüljön, és alkalmassá váljon az európai irodalom műveinek közvetítésére. Ebben az értelemben Császár Ferenc tevékenysége fontos szerepet játszott a magyar irodalmi nyelv fejlődésében. Fordítói munkássága – még akkor is, ha egyes megoldásai ma már problematikusnak tűnnek – a nyelvújítás korszakának kísérletező szelleméhez kapcsolódik. Alberto Nota vígjátékának magyar fordítása ugyan nem bizonyult sikeresnek, Császár munkássága összességében mégis jelentős hozzájárulást jelentett a magyar irodalmi kultúra fejlődéséhez. Fordításai azt bizonyítják, hogy a magyar nyelv képes volt befogadni és közvetíteni az európai irodalom különböző műveit, még akkor is, ha a megfelelő fordítási stratégiák egy hosszabb folyamat eredményeként rögzültek.

17 TARNAI Andor, „A nyelvújítás kezdete”, in *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, főszerk. SÓTÉR István, *A magyar irodalom története* 3, 77–79 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 78.

A Conversations-lexikoni per „rezultátumai” Eötvös József drámáitól Csató Pál *Heti szemléjéig*

Az 1830-ban kezdődő polémia, a Conversations-lexikoni per történetét Tóth Orsolya tanulmánya és VADERNA Gábor Dessewffy Józsefről szóló kötete is részletesen taglalja.¹ Az egy ideje már érlelődő ellentétek nyílt kirobbanásához Wigand Ottó magyar nyelvű lexikonának előfizetési felhívása szolgált ürügyként: a felek látszólag a készülő lexikon szakmaiságának kérdését, illetve a kiadási elveket tartották szem előtt, a háttérben azonban irodalmi-közéleti rivalizálások, politikai és személyes ellentétek bonyolult hálózata húzódott meg. A „sok üres lármát gerjesztett conversations-lexiconi per”² az 1830-as években az irodalmi viták kiindulópontja volt, a véget nem érő ellenségeskedések mintájának tekintették, amely a kortársak szerint még csak kimagasló teljesítményeket, maradandó alkotásokat sem eredményezett. Ahogy Almási Balogh Pál írja 1839-ben:

Ki minden elfogultság nélkül tekint végig literaturánk’ újabb történetén, ama’ lázasztó conversations-lexiconi pörtől fogva a’ jelen időkig, ellenemondhatatlanul bebizonyítva találandja azt, hogy az ezen idő alatt folytatott sok perlekedések’, pártszellem sugta fondorkodások’ ’s ízetlenkedések’, részrehajló criticalak’ ’s alaptalan ellenkedések’ resultatumá, morális tekintetben egymástól teljes elidegenedés ’s részint gyűlölködés, a’ nem vastag arczbőrűeknél elkedvetlenedés és elkeseredés, intellectuális tekintetben pedig csaknem semmi, ’s ez valóban elég szomorú resultatum!³

- 1 TÓTH Orsolya, „A Conversations-Lexikon-i pör és az írásos hagyomány”, in *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, 89–100 (Budapest: Kijárat, 2000); VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében* (Budapest: Ráció, 2013), 295–345.
- 2 ALMÁSI BALOGH Pál, „Criticalai jegyzetek, Dr. Schedelnek, a’ Figyelmező’ 5d. számában (Jan. 30d. 1838.) közzétett nyilatkozására”, *Tudományos Gyűjtemény* 23, 2. sz. (1839): 87–101, 88.
- 3 ALMÁSI BALOGH, „Criticalai jegyzetek...”, 100; idézi: CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje Junius 24. – 30.”, *Hírnök*, 1839. júl. 8.): 4.

A kortársak helyzetükből adódóan teljes joggal ítélték így meg az eseményeket. Közel kétszáz év távlatából visszatekintve azonban úgy tűnik, a nyilvánvaló veszteségek mellett mégiscsak volt „intellektuális rezultátuma” a vitának: Bajza József, Dessewffy József és mások közvetlenül a témához kapcsolódó írásain kívül például Eötvös József drámái, az *Előszó* és Csató Pál *Heti szemléje*, valamint Victor Hugo *Angelo, Padua zsarnoka* című drámájának Eötvös és Csató által 1835-ben készített fordításai is a lexikoni per kontextusában értelmezhetők.

I. Dicsőséges visszavonulások: Eötvös József irodalmi pályakezdései a Conversationslexikoni per folyományaiként

Eötvös József pályakezdésüül nem jelölhető meg egyértelműen egy adott szöveg. Pályakezdésnek tekinthető a *Götz von Berlichingen*-fordítás, *A' Kritikus apotheosisa* és *A' házassulók*, az *Angelo*-fordítás, a *Boszú* és persze az *Álom* című novella, valamint *A Karthausi* is. Eötvös az OSZK Kézirattárának gyűjteményében található, valószínűleg 1841-ben készült jegyzéken⁴ a *Götz von Berlichingen* 1830-ban elkészült fordítását jelöli meg élete első említésre méltó műveként, és bár a szöveg már az 1840-es évek elejére elveszett, Eötvös mégis fontosnak tartotta megemlíteni. A Goethe iránti tisztelet egész életét végigkísérte, valószínűleg ennek egyik megnyilvánulása volt a fordítás.⁵ A munkáit tartalmazó lista elkészítésekor Eötvös csak a fordítás tényét tartotta fontosnak rögzíteni, magát az elkészült szöveget nem.

1. *A Kritikusok*

A listán a következő tétel 1831-es dátummal „A Kritikusok Vigjáték”, azzal a megjegyzéssel, hogy a „kézirata Szemere Pál barátom kezénél”.⁶ Tudjuk, hogy a teljes darab ebben az esetben sem látott napvilágot nyomtatásban, s a kézirat sem maradt fenn. A darab szereplői a levelezés alapján Fellegvári, Szellemi, Zsiga, Athalante, báró Sümegegy, Habar és még három kritikus voltak. Mint az Eötvös Dessewffy Józsefnek írt leveléből⁷ tudható, csak a darab záró része jelent

4 *Eötvös József önéletrajza és műveinek kronológiája [1841]* (xerox másolat) MNMCK OSZK Kézirattár, Analekta 11.468. 2f. A művek jegyzékében időben a legutolsó tétel a *Kelet népe és Pesti Hírlap*, az *Éljen az egyenlőség!* nem szerepel benne.

5 Lehetséges, hogy *Götz von Berlichingen* alakja önmagában is motivációként szolgált.

6 *Eötvös József önéletrajza...*, f1.

7 „[E]z magában csak komoediám vége.” „EÖTVÖS József báró DESSEWFFY József grófhhoz, [Pest], 1831. április 19.”, in EÖTVÖS József, *Levelek I: 1820-as évek–1848. február 28.*, szerk. VÖLGYESI Orsolya (Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet, 2023), 12, 61–62, 61.

meg, *A' kritikus apotheosisa* címmel, Eötvös viszont itt is a teljes művet sorolja munkái közé – vagyis a fordításhoz hasonlóan nem a megjelenés és nem is maga a mű értéke volt az a szempont, ami miatt említésre méltó alkotásnak tartott egy-egy adott szöveget: feltehetően ebben az esetben is az adott személy iránti tiszteletadás lehetett az elsődleges. A *Berlichingen*-fordítás Goethe, *A Kritikusok* Dessewffy József előtti tisztelgés. Szintén a levelezésből tudható, hogy a darab fontos szereplője, az Ősz, Dessewffy József megszemélyesítője.

A Hir Geniuszát Szellemi vagy Zsiga játsszák, az Időt Athalante az ősz (mellyben hogy téged értettek az utolsó versekből megösmérheted) Báro Sümegváry, a' hircsarnokához haladó Kritikus Habar, az Irigység- Hálátlanság,- 's Durvaságot a többi három kritikus.⁸

A magyarázat mellett feltett türelmetlen kérdés („Olvastad e már kritikus apotheosisomat?”) egyértelművé teszi, hogy Eötvös József irodalmi fellépése gróf Dessewffy József személyéhez – egészen konkrétan pedig az általa folytatott vitákhoz: a Conversations-Lexikon perhez (és azzal összefüggésben a Széchenyi István elleni politikai polémiahoz) köthető.

Toldy Ferenc, a „győztesekhez” tartozó, tekintéllyel bíró személy huszonhét évvel később Bajza általa kiadott verseskötetében⁹ összefoglalta a pernek azt a részét, amely a nyilvánosság számára hozzáférhető volt – ez tehát többszörös szűrőn fennmaradt gyűjtés, amit nemcsak az eltelt idő (és a vita egyes szereplőinek, Kazinczy Ferencnek és Bajza Józsefnek a halála) rostált meg, hanem Toldy értékelése, értékítélete és nem utolsósorban a szövegek műfaja. Ez az összefoglaló azokat a szövegeket tartalmazza, amelyeket a nyilvánosságnak is, vagy elsősorban annak szántak, a korabeli, laikus közvélemény számára ezek és csak ezek voltak elérhetőek, és Toldy később ezeket tartotta a vitához szervesen hozzátartozóknak. A rövid értékelés mellett megadja „a pör actáinak teljes sorozatát”, a felsoroltak között pedig Eötvös József *A' kritikus apotheosisa* című drámarészlete az utolsó előtti (azaz 17.) helyen szerepel, tehát még éppen a vita szövegeinek együtteséhez tartozik. A Conversations-lexikoni per a kortársak szemében irodalmi, irodalompolitikai és politikai vita is, amelynek Dessewffynak Széchenyivel és Bajzával folytatott vitája egyaránt a része volt.¹⁰ Ezek az aspektusok mind megjelennek Eötvösnél, a darab nem csak Bajza ellen irányult: a Fellegvári nevű szereplőt a kortársak Széchenyivel azonosították.

8 Uo.

9 BAJZA József, *Versei: a költő életrajzával*, TOLDY Ferenc által (Pest: Heckenast, 1857), XVIII–XX.

10 VADERNA, *Élet és irodalom...*, 270, 337.

A vígjátékot Eötvös először a cenzúra (és apja neheztelése) miatt nem tudta megjelentetni, majd belátva, hogy gyenge a szöveg és még többeknek kellemetlen helyzetet is eredményezett volna, egy ideig nem is akarta:

...öt nap alatt termett vígjátékom, a hatodikon láttam át, melly erős az egyesült alatsynység; láttam hogy belső erőm lehet, de hogy igazság külső hatalmat nem nyujt, minden censura vígjátékom kiadását eltilta, most szívemből köszönöm, hogy olly munka kiadásában gátlott mellyet egy pár év mulva szégyenlve olvasnék talán [...].¹¹

Arra is van adatunk, hogy később ki akarta javítani a szöveget, és tervezte az átdolgozott változat megjelentetését, éppen Dessewffynek ajánlva:

Komoediámat Atyám fogja olvasásra adni, ha ösméred, látod át majd, mért nem küldök különös példányt, nem akarom tudni illik hogy illy tökéletlen munka idegen kezekben forogjon elvégezvén curszusomat jobb gondolatokat megtartván jobb plánumra újan kidolgozom, és azután ha megengeded néked ajánlván adom ki majd jövő esztendőre.¹²

Eötvös 1832-ben megírta a *Boszú* című tragédiát, a levelezésben pedig innentől nincs nyoma *A Kritikusoknak*. 1833-ban *A házassulók* megjelenését egyértelműen írói pályájának kezdeteként jelöli meg (a *Boszút* csak 1834-ben adták ki) – vagyis végleg letett *A Kritikusok* megjelentetéséről.

A darab kéziratban maradását talán leginkább az indokolhatja, hogy Eötvös nem akarta megsérteni Széchenyit – és ha már egyszer elterjedt a paródia híre, még egy alaposan átdolgozott szöveg megjelentetése is kockázatos lehetett volna. A törékeny viszonyra jellemző, hogy az írónak egy véletlen lábra lépés miatt is magyarázkodnia kellett,¹³ így feltehető, hogy a drámaszöveg kapcsán még óvatosabbá vált.

Eötvös a *Conversations-lexikon*i per idején már jó barátja volt Dessewffynek, osztotta nézeteit a Széchenyivel folytatott vitában, ugyanakkor elismerte Széchenyi érdemeit és jó szándékát is, ahogy ezt a Dessewffyhez írott levelében¹⁴ világosan kifejtette. Eötvösnek feltehetőleg egyszerre szolgáltatott indokot és lehetőséget Dessewffy érintettsége: miatta érezhette úgy, hogy bele kell szólnia a *Conversations-lexikon*i perbe, ugyanakkor ezt a kényszert fel is használta arra, hogy végre rászánja magát az irodalmi életben való fellépésre. Ez a kiállítás szükség-

11 „EÖTVÖS József báró DESSEWFFY József grófhhoz, 1831. márc. 26–27.”, in EÖTVÖS, *Levelek I...*, 11, 57–60, 59.

12 „EÖTVÖS József báró DESSEWFFY József grófhhoz, [Pest], 1831. április 19.”, in Uo., 12, 61.

13 „EÖTVÖS József báró SZÉCHENYI István grófhhoz, [1831.] június 10.”, in Uo., 13, 62–63.

14 „EÖTVÖS József báró DESSEWFFY József grófhhoz, [Bécs, 1831.] szept. 21.”, in Uo., 22, 72–75.

szerűen következett Eötvös és Dessewffy egymáshoz fűződő viszonyából. Eötvös emlékbeszédében Dessewffy mindenekelőtt egy olyan igaz barát, aki őt nemcsak elindította, hanem meg is tartotta az írói pályán, tanácsokat adott, támogatást nyújtott, példaképül szolgált neki:

A férfiú, kiről szólni fogok, s kiben társaságunk egyik legszeretreméltóbb tagjától s a haza azon férfiak egyikétől fosztatt meg, kik nemzetiségünkért legtöbbet s legállandóbban fáradtak, *azok közé tartozott, kik, midőn az irodalom mezejére léptem, erőmet tanácsaikkal pótolák, s első gyenge kísérleteim után elcsüggedni nem engedének.* [...] nem hallgathatom el emlékeimet, s országos érdemeit elsorolva, nem hallgathatom el a szeretetet, melyet iránta érzék, a köszönetet, melylyel résztvevő barátságáért mint ember, segítő tanácsáért mint író tartozom.¹⁵

Eötvös saját világképének és látásmódjának egy hiteles képviselőjét láthatta Dessewffyben akkor és később is: a Dessewffy-ról szóló emlékbeszédében „éppen azon a politika- és eszmetörténetileg viszonylag jól körülhatárolható nyelven beszéli el Dessewffy élettörténetét, melyen a gróf [...] maga is számtalanszor megszólalt.”¹⁶

Az irodalom az a tér, amelyen a politikai nézeteltérések nem számítanak, mégpedig azért, mert az irodalom és nyelv kiművelése politikai állásponttól függetlenül mindenkinek elsődleges célja volt. Az irodalom, a nemzeti nyelv és kultúra, a magyar nyelvű tudomány kifejllesztése előfeltétele bármilyen politikai törekvésnek vagy cselekvésnek. Az irodalom és műveltség megalapozása azonban nem jár hírnévvel, sem elismerést nem remélhet érte senki. Eötvös szerint ezt a felfogást képviselte Dessewffy is, a róla szóló emlékbeszédében neki és társainak a (későbbi vitákhoz szükséges) közös nyelv megteremtését tulajdonítja:

[...] azok is, kik alkotmányunk hiányait átlátva javítása után sóvárogtak, elismerék, hogy mielőtt politikai újjászületésünk lehetséges, főképp nemzetiségünkre nézve még erősbülnünk kell s így a hazai nyelv művelése lőn a cél, melyet a kevés, de buzgó polgárok, kik bizalmukat a haza jövőjéhez nem veszítették el, maguknak a jelenben kitűztek; a hazai irodalom lett azon kör, melyre egész munkásságukat fordíták. E tέρre a politikai vélemények különbsége nem terjedett ki, e pályán a fordulat, melyet a francia forradalom későbbben vett, senkit nem ijeszthetett vissza; itt mindazok, kik nemzetiségök nyomorult

15 EÖTVÖS József, „Gróf Dessewffy József. Elmondott a m. t. Akadémia XIII-dik közülésében dec. 26. 1844.”, in EÖTVÖS József, *Magyar írók és államférfiak: Eötvös József emlékbeszédei*, 49–68 (Pest: Ráth Mór, [1868]), 51 [kiemelés tőlem – P. A. Á.], 65.

16 VADERNA, *Élet és irodalom...*, 47.

állását érzeni képesek voltak, együtt járhattak, s ha nemzetiségünk jelenleg szilárdabban áll, azon férfiak kirtartásának köszönhetjük azt, kik taps s méltánylat nélkül, majdnem észrevétlenül egy új nyelvet teremtének nemzetünk új életének.¹⁷

Vagyis az irodalom művelése megelőzi a politikát, továbbá az irodalom pártosságra való használata, a politikai ellentétek belerángatása a nemzeti tudományok és művelődés felemeléséért folytatott küzdelembe, és azok eszköztárával az írók között ellentétek szitása etikátlan és erkölcstelen, amellyel az adott író célja csak hír és elismerés szerzése lehet (ez, mint láttuk, nem remélhető a valódi elkötelezettség esetén), tehát végső soron hazájának, nemzetének árt. *A' kritikus apotheosisa* ezt veti Bajza és köre, minden hírnévre és elismertségre vágó, önmagát előtérbe helyező író, kritikus szemére és ezen a ponton kapcsolódik konkrétan is a Conversations-lexikoni perhez.

Az, hogy nem Bajza találta fel az irodalmi reszpublika fogalmát, ismert tény volt a kortársak között,¹⁸ ezért felemlgetése értetlenkedést váltott ki belőlük.¹⁹ Eötvös számára az irodalmi reszpublika maga a „literatura, a' literátorok a rendek, egyes munkák a seregek, gondolatok az egyes vitézek, és az ortographia a' ruha szabása”, az öltözködésen támadt vita végeredménye pedig az, hogy „izlet szerént öltöztessenek mindnyájan, de meg nem vetvén egészen a régi szokást.”²⁰ Eötvös és Dessewffy számára Bajza írása nagyon is érthető, ráadásul szándékos és igen durva támadás volt a fenti szempontból. Bajza ugyanis azzal, hogy a származási arisztokráciát és annak az irodalmi berkeken belüli, feltételezett előnyeit emlegeti, Eötvös és Dessewffy szempontjából „betyárkodik”,²¹ vagyis épp azt a konszenzust sérti meg, amely alapján az írók közötti személyes és/vagy politikai csatározások terepe nem lehet az irodalom, lévén az irodalom közösen építendő és fenntartandó terület. És míg a többiek nem értették, miért is hozza ezt fel Bajza egyáltalán, addig Eötvös és Dessewffy számára egyértelműnek tűnhetett a cél: a közös nemzeti alap, az irodalom, kultúra és tudomány közös művelésének és ki-fejlesztésének átértelmezése, vagyis a születési arisztokrácia kiszorítása az irodalmi

17 EÖTVÖS, „Gróf Dessewffy József...”, 58–59.

18 TÓTH, „A Conversations-Lexikon-i pör...”

19 Vö.: VADERNA, *Élet és irodalom...*, 338–343.

20 „EÖTVÖS József báró DESSEWFFY József grófhhoz, 1831. márc. 26–27.”, in EÖTVÖS, *Levelek I...*, 11, 57–60, 58. Eötvös Dessewffy meg nem jelentett nyelvészeti írása kapcsán fejti ki ezeket a nézeteit, ill. írja le a „mesét”. Vö.: MISKOLCZY Ambrus, „Egy két szó a magyar nyelvről, literatúráról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában: Dessewffy József (kétszer is) elutasított értekezése a magyar nyelvről (1808, 1816)”, *Levéltári Közlemények*, 80 (2009): 299–327.

21 Vö.: VADERNA, *Élet és irodalom...*, 338–343, 343.

nemzet alkotóinak, a nemzeti irodalom létrehozóinak köréből. Eötvös így többszörösen is indokoltnak tarthatta a határozott választ, személyén és (irodalmi) rangján, valamint Dessewffy személyén és annak társadalmi és irodalmi rangján esett sértés miatt. A darabbal tehát Eötvös Bajzát (és talán Széchenyit is) személyében akarta megtámadni nagy nyilvánosság előtt.

Eötvös vígjátéknak nevezi a darabot (akkor és később is). Azt, hogy ezen az arisztophanészi vígjáték-típust értette, a teljes szöveg ismerete nélkül csak a kontextusból – a darabnak a Conversations-lexikoni perben betöltött szerepéből feltételezhetjük, és abból, hogy Dessewffy *A Kritikusoknak* nemcsak a szándékát, hanem az eszközét is megnevezi: „Az ifjú B. Eötvös, hallom, Komédiát írt, mellyben Zajbajt arisztophanizálni akará, de meg nem engedé a’ censura.”²²

A’ kritikus apotheosisát Eötvös később megpróbálta elkülöníteni mind a politikai, mind az irodalmi vitától, mégpedig azért, mert megváltozott a szöveg mögötti szándék: már nem egy adott személy ellen (és valaki védelmében) tett kiállítás, hanem a fiatal pályakezdő szerzők reprezentálása lesz a szöveg mondanivalója. Eötvös azért jelentette meg, „hogy a kritikusok, csufos egyetértések gyümölcseit ne kostolhassák, és megmutassam a világnak hogy az ifjúság nemcsak gunyolódni, de az igaz érdemet érzeni és tisztelni is tudja.”²³ Az „ifjúság” valószínűleg Eötvös és hasonló korú íróirásai, például Szalay László; az „igaz érdem” pedig nyilvánvalóan Dessewffyé. A részlet még egyszer megjelent a *Muzáriumban Apotheosis* címmel, mégpedig egy olyan kötetben, amely a kritikát mint irodalmi műfajt és mint az irodalmi-társadalmi élet velejáróját, és ezzel együtt a szerzők, kritikusok, tapasztalt és fiatal írók viszonyait járja körül. Így Eötvös a művét kiemeli az eredetileg adott, meghatározott vita keretei közül, megfosztja a személyes vonatkozásoktól, amelyek Széchenyi és Bajza alakjához kötötték a szöveget, függetleníti az eredeti, teljes vígjátéktól és egy sokkal tágabb kontextusba helyezve általános érvényűként fogalmazza meg a mondanivalóját.

A Kritikusok című drámát tehát Eötvös először Dessewffy iránti tiszteletadásnak, Bajza elleni támadásnak szánta, azután a megjelent részlettel a fiatal, pályakezdő szerzők megítélését szerette volna javítani, majd ezt a részletet a kritikával kapcsolatos általános mondanivalóként is megjelentette. Végül (nagyjából tíz év-

22 „DESSEWFFY József levele KAZINCZY Ferencnek, 1831. május 13-án”, in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁ CZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 21:552; Idézi: BARTUSZ-DOBOSI László, „Légy, akit várunk!?: Kazinczy Ferenc és Eötvös József kapcsolata”, *Székegyföld* 14, 12. sz. (2010): 41–50, 45.

23 „EÖTVÖS József báró DESSEWFFY József grófhhoz, 1831. márc. 26–27.”, in EÖTVÖS, *Levelek I...*, 11, 57–60, 59.

vel a darab megírása után) megint a teljes, eredeti szöveget vette fel munkái közé, amelynek a kontextus (a *Berlichingen*-fordítás említése) újra biztosította a tiszteltetés funkciót.

2. *A' házassulók*

*A' házassulók*²⁴ Eötvös saját pályakezdéseként és az irodalmi színtérre Szalay Lászlóval együtt megtett, közös fellépésként aposztrofálta (Szalaynak ugyanebben az időben, szintén Hartlebennél jelent meg *Fridrik és Katt* című novellája):²⁵

Reszkető kézzel írom e sorokat, fellépő authornak annyi a baja, mint a lelépőnek. [...] Minekutánna Czímjén nevémet ki nem mondhatom a dedicatit is csak így tetesd belé *Barátomnak...* semmi más. Nem dedicatiohoz való. Te tudod, hogy néked szól, a többiek, kik ösmérnek értik, 's ha gyenge ügyeketimet honnosim megjutalmazták, edjüt lépünk ki homályunkból, 's kik edjüt lapangtunk, edjüt tündöklünk majdan. – Ha pedig ez nem történik, akkor nevetlenségünk nekünk oly jó, mind Hadiknak az, hogy jóságá nincs, mert így adósságait nem kell füzetnie. – Így hát: (Titulus) A Házassodok írta B. E. J.; (Dedicatio) Barátomnak; (Kéréssem) Korrigály.²⁶

Kerényi Ferenc szerint Toldynak igaza volt, amikor lesújtó bírálatot írt a darabról²⁷ – véleményem szerint ez csak akkor jelenthető ki, ha (a kortársakhoz hasonlóan) figyelmen kívül hagyjuk Eötvös szerzői szándékát. A darab Kerényi szerint a Kisfaludy Károly által megteremtett vígjátékhagyományt akarja követni. Ezt leginkább egy Pulszky Ferenc által elmesélt, 1827-es esemény alapján látta igazoltnak: Eötvös Ignác főispáni beiktatása alkalmával Kisfaludynak egy darabját adták elő, amelynek nyitányában Eötvös József fuvolaszólót játszott.²⁸ Ennél talán közvetlenebb hatás lehetett, hogy Kleinszky László személyes kapcsolatban állhatott Eötvössel: a Rozgonyban általa 1832-ben létrehozott műkedvelő társaságnak Eötvös Ignácné Szepessy Mária, Eötvös József nagymamája pártfogója

24 B[áró] E[ÖTVÖS] J[ózsef], *A' házassulók* (Pest: Hartleben, 1833).

25 SZALAY László, *Fridrik és Katt: Novella* (Pest: Hartleben, 1833).

26 „EÖTVÖS József báró SZALAY Lászlóhoz, [Pozsony, 1833]”, in EÖTVÖS, *Levelek I...*, 28, 83–84.

27 „A komédia valóban inkább drámatörténeti szempontból érdekes, mintsem jól megírt, és a recensensnek igaza volt, amikor – a mindennapi élet ábrázolását felvállaló Cicero-móttó ellenében – a karakterek érdektelenségét, a dramaturgiai kezdetleges bonyolítást, a nyelvi gyarlóságot vetette Eötvös szemére.” KERÉNYI Ferenc, „Drámáról, színházról – Eötvös József kapcsán”, *Irodalomtörténet* 20, 4. sz. (1989): 589–609, 592.

28 PULSZKY Ferenc, *Életem és korom*, 2 kötet. (Budapest: Franklin, 1884), 2:20.

lett, miután megnézte az egyik előadásukat, és ezen az előadáson Eötvös József is ott volt.²⁹ Mindenesetre, ha volt is közvetlen hatása Kisfaludy valamelyik darabjának Eötvösre, joggal feltételezhető, hogy Eötvöst drámájának készültkor más hatások is érték, mégpedig olyanok, amelyek közvetlenségük, időbeli közelségük és a személyes érintettség folytán *A' házassulók* szövegében felülírták a Kisfaludy által megteremtett vígjáték-modellt.

Ahogy a már idézett emlékbeszédből is kiderül, Eötvös és Dessewffy kapcsolata szoros maradt, ráadásul *A' házassulók* megírása is nagyon közel van a per kirobbanásának idejéhez, emellett az is tudható, hogy a vígjáték éppen azért jelent meg csak Eötvös monogramjával, mert anyja a grófi név meghurcoltatásától – egészen konkrétan Bajza (már előre nemtelennek elkönyvelt) támadásától – tartott:

Anyám kívánsága 's kérése nékem mindeg szent 's azért azt most telyesíteni kívánom. A vígjáték kiadása eránt ellenvetése nincs, csak a' név egész kiirása ellen protestál; végre ebben edjeztünk: B. E. J. 's gondod lesz, barátságodra bízom, hogy a czimre más ne irasson. Ösmérem ellenvetésedet, melyre mást nem felelhetek mind, hogy nemcsak jo autor, hanem jo gyermek is vagyok; anyám csak attol fél, hogy *nagy becses nemes vitézlő nagyságos 's méltóságos* nevem Bajza ur Recensioi által nagyon kissébbítettne; s szivessen engedek kérésinek.³⁰

A' házassulók tehát nem független sem a Conversations-lexikoni pertől, sem Bajza személyétől, ahogy Dessewffytől sem. Kisfaludy hatása is kétségtelen, de nem egészen úgy, ahogyan azt várni lehetne. Kisfaludy Károly törekvése az volt, hogy a magyar színpadra olyan műveket hozzon, amelyek a társadalmi életet jelenítik meg, mégpedig úgy, hogy közben megfeleljenek a vígjáték műfaji elvárásainak és a színpadi hatás követelményeinek. „Kisfaludy Károly [...] attól várt jó eredményt, ha a színpadról a magyar társasélet tükröztetik vissza [...]”³¹ – írja Karacs Teréz, Kisfaludy szóbeli közléseire hivatkozva.

Ennek az elképzelésnek egy változata Eötvös mottója Cicero *Pro Sexto Roscio Amerino* című beszédéből: „Úgy hiszem ugyanis, hogy a költők mindezt azért alkották meg, hogy idegen álarcokban saját erkölcsünk lenyomatát és minden-

29 A társulat 1834-ben, Eötvös Ignácné halála után feloszlott. KLESTINSZKY László, *A kassai magyar színészet 1781–1877* (Kassa: Werfer, 1878), 14–15.

30 „EÖTVÖS József báró SZALAY Lászlóhoz, [Pozsony, 1833]”, in EÖTVÖS, *Levelek I...*, 28, 83–84 [kiemelés az eredetiben].

31 KARACS Teréz, „A régi magyar színészetről”, in *Teleki Blanka és köre: Karacs Teréz, Teleki Blanka, Lövei Klára*, szerk., tan. SÁFRÁN Györgyi, 217–256 (Budapest: Szépirodalmi, 1963), 231.

napi életünk képi ábrázolását láthassuk.³² A költő tehát szembesíti a közönséget a mindennapi élettel; visszatükrözi azt. Csakhogy a különbség, az írói szándék különbözősége már ennyiből is láthatóvá válik: Eötvös darabja gyakorlatilag a Kisfaludy-féle „társaséleti tükör” szatírája, amelyben a magyar társadalmi élet minden rétegét és még Kisfaludy Sándor *Himfyjét* is parodizálja.³³ Ez tudatos eljárás volt Eötvös részéről, ahogyan arról Szalay Lászlóhoz címzett levelében írt:

A Tituluson kimarad Vigjáték, ’s csak a’ *Házasadok* iratik; mert hogy mivem a Poetica, vagy inkább a Comoedia theoriaival összeütközik telyessen átlátom; ha a Czimen más nem ál mint a *Házasadok*, akkor Recensenseim azt a Comoedia hibaiért nem csúfolhatják, máskép én mint másod *Xenophon* a Satira sánczai megé vonúlok.³⁴

Eötvös tehát mint szatirikus akar fellépni az irodalom terére, vagyis egy olyan szerepkörben, amely Dessewffy is jellemző volt. *A’ házassulók* megjelentetésekor úgy gondolhatta, hogy a kortársak majd felismerik az általa meghatározott műfajt, a szatírákat a vígjátékban, és így megkíméli magát a támadásoktól. Erre (még ha utólag naiv reménynek is tűnik) joggal számíthatott: nem valószínű, hogy Toldy, Bajza, vagy bárki a korabeli irodalmárok közül ne lett volna tisztában azzal a szatirikus olvasati lehetőséggel, amelyet Eötvös szövege felkínál – ahogyan a korban a *Hitekt* és a *Taglalatot* is olvashatták szatíráként,³⁵ nem elhanyagolható módon a kritikaírással és a Conversations-lexikoni perrel összefüggésben.³⁶ Ehhez a vonulathoz tartozik Dessewffy versciklusa³⁷ és *A’ kritikus apotheosisa* is – annál is inkább, mert Eötvös utóbbi megjelentetését éppen a szatíraíró Horatius nyomán határozza el: „már tűznek akartam kéziratomat eresztetni, midőn eszembe jutott Horacz isteni fortem et tenacem propositi virumja, eltökéltem A’ kritikus apotheosisat (mellyből itt küldök egy példányt) kiadni”.³⁸ Nagyon is elképzelhe-

32 „Etenim haec conflata arbitrar a poetis esse, ut effictos nostros mores, expressamque imaginem vitae nostrae quotidianae videremus.” A magyar fordítás forrása: Marcus Tullius CICERO, „Az ameriai Sextus Roscius védelmében (XVI, 47)”, in Marcus Tullius CICERO, *Összes perbeszédei*, ford., szerk., tan. NÓTÁRI Tamás, 179–219 (Szeged: Lectum, 2010), 190.

33 „A nyomtatásról. Formátumra ’s betűkre nézve legyen Himfynek új kiadása a model, különböző papiroson.” EÖTVÖS József báró SZALAY Lászlóhoz, [Pozsony, 1833] EÖTVÖS, *Levelek I*, 28, 83–84, 84.

34 Uo. [kiemelések az eredetiben].

35 VADERNA, *Élet és irodalom...*, 268–269.

36 Uo., 269.

37 Uo., 269–270.

38 EÖTVÖS József báró DESSEWFFY József grófhhoz, 1831. márc. 26–27., EÖTVÖS, *Levelek I*, 11, 57–60, 59.

tő, hogy Toldy szándékosan olvasta félre Eötvös művét – ahogyan Bajza is szándékosan olvasta félre Dessewffyét.³⁹

Az eljárás azonossága mutathatja azt is, hogy a viszony is azonos – vagyis Toldy úgy ad negatív kritikát Eötvös darabjáról, mint ahogy korábban Bajza válaszolt Dessewffynek. Eötvös félelmei is a két esemény közötti folytonosságot feltételezik, de mégis mindenki úgy tesz, mintha sem a drámának, sem a kritikának nem volna köze a Conversations-lexikoni perhez; ennek az elfedésnek, elhallgatásnak az eszköze, hogy a darabot a Kisfaludy-féle vígjáték értelmezési körébe utalják. Pedig Kisfaludy drámáira is jellemző volt a szatirikus ábrázolás, olyannyira, hogy bizonyos szerepek miatt kénytelen volt elszenvedni erőszakot azoktól, akik azt nem csak megértették, hanem személyes sértésnek vették.⁴⁰ Toldy is éppen ezt az ábrázolásmódot emeli ki Kisfaludy felett elmondott emlékbeszédében. Ő azért méltatja Kisfaludy Károlyt a magyar vígjáték megteremtőjeként, mert (korábban említett céljait elérve) „magyar világot ő tüntete föl benne elsőként”, a jól megalkotott karakterek, az eltalált helyzetkomikumok, a fordulatos cselekmények, a logikus történetvezetés mellett a humor több fajtája: a bohózat, a tréfa, a szatíra és az ironia adják a darabok értékét, mindez együtt pedig mulattat és tanít.⁴¹ Ugyanakkor Toldy maga is különbséget tesz a humor és a szatíra között: „Ha a’ satyra, mellyre oly szerencsés ere volt költőnknek, egyik jeles alkotó része komikai erejének; nem kevesbbé az humorja, melly Victort ‘s a’ Betegeket, komolyabb alakban pedig Beczkót, oly szép fényben ragyogtatja.”⁴²

A szatíra korabeli értelmezésben – éppen a *Közhasznu esméretek tára* szerint a gúny, a hibák és gyengeségek – az egyes ember gyarlóságainak pellengérré állítása, amely általában vagy komoly és fenyegető, vagy vidám és neveltető:

Formájára ’s előadására nézve előfordulhat levélben, elbeszélésben, beszélgetésben, színjátékban (mint Aristophanesnél), énekben, hőskölteményben, mesében. Legszokottabb formája pedig a’ tulajdon oktató satyra, mellyben azonban a’ tanítás nem közvetlen célja az

39 BAJZA József, *Toldalék: észrevételek a’ Conversations-lexikoni pörhöz gróf Dessewffy József ellen* (Székes-Fehérvár: Szammer Ny., 1830). Vö. „Bajza egy igazán egyszerű érvelési trükköt alkalmaz: komolyan veszi ellenfelének szatirikus megjegyzéseit, s úgy beszél róluk, mintha azok komoly hangvételű tanulmányban és nem egy parodisztikus szövegben lettek volna olvashatók.” VADERNA, *Élet és irodalom*, 313–315, 314.

40 „Szemere és társai *A kérők* Perföldyje miatt nehezteltek meg [...] A pártütők ostoba asszessoráért pedig kétszer akarták a szerzőt megverni.” SPENEDER Andor, *Kisfaludy Károly* (Budapest: Kir. Egy. Ny., 1930), 65.

41 [TOLDY] SCHEDEL Ferenc, „Emlékbeszéd Kisfaludy Károly felett”, in *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei I* (Pest: Trattner-Károlyi, 1833), 131–140, 137–138.

42 Uo.

előadásnak [...] A' tulajdon oktató satyra romai találmány 's szerzője Lucilius volt, a' vígat azután jobban kifejté Horatius 's Sermonak nevezte, a' komolyt pedig Juvenalis és Persius.⁴³

Eötvös József könyvtárában Horatius és Juvenalis szatírái mellett Cicero és Xenophón munkái is ott voltak – utóbbiak aláhúzásokkal és margójelölésekkel.⁴⁴ Szalaynak írt levelében Eötvös nem egyszerűen olyan kategóriaként utal a szatíra műfajára, amely megvédi A' házassulókat a kritikától, hanem azt mondja, hogy úgy védi magát vele, mint Xenophón.⁴⁵ A' kritikus apotheosisa elején⁴⁶ is egy Xenophón-idézetet találunk az *Anabasziszból* – amit akár Bajzára is vonatkoztathattak a kortársak: „Más azzal dicsekszik, milyen istenfélő, igazmondó és igazságos természetű, Menón pedig azzal büszkélkedett, hogy rá tudja szedni az embereket, hazugságokat kohol, és barátait kineveti. Mindenkit nevetlennek tartott, aki nem volt gazember.”⁴⁷ Azon túl, hogy Xenophón művei a görögül tanulók alapolvasmányai voltak, talán az sem elhanyagolható adalék, hogy *Sokrates nevezetességei*⁴⁸ című munkáját éppen 1831-ben és éppen annak a Kis Jánosnak a fordításában adják ki, aki valószínűleg a Conversations-lexikoni perben Bajza által Széchenyivel egy lapon emlegetett (de meg nem nevezett) szerző.⁴⁹

Xenophón mindenekelőtt azzal írta be magát a (had)történelembe, hogy hazajuttatta a vesztes sereget. Tettét a korszakban nem csúfos megfutamodásként, hanem hősi cselekedetként értékelték; a bátorság és a határozottság, a rátermettség bizonyítékát látták benne:

43 *Közhasznu esméretek tára (A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva)*, 12 köt. (Pest: Wigand Otto, 1831–1834), 5:466–467.

44 GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József könyvtára* (Budapest: Argumentum, 1996), 80–81, 138–139, 147, 267–268.

45 Xenophón később, Eötvösnek Széchenyivel az ellenzék szerepéről folytatott vitájában is előkerül: „Hogy annak irányában, ki a' 'taktika' szót politikánkba behozá, hadi hasonlattal éljünk, valamint hadsereg sem tisztán védelmi, sem tisztán megtámadási rendszert nem követhet, hanem ha végkép' semmivé tétetni nem akar, a' védelemből sokszor a' megtámadásra kénytelen átmenni (minek példáit a' nemes gróf már Xenophón hadi történeteiben olvashatja): ugy politikai párt sem létezhetik, melly akár tisztán ellenőrködési, akár kizárólag mozgalomadási szerepet választhatna magának, működése szükségessé teszi mindkettőt.” EÖTVÖS József, „Teendőink IV., Reform és hazafiság”, *Pesti Hírlap*, 1847. máj. 27., 339.

46 b[áró]. E[ÖTVÖS]. J[ÓZSEF]., *A' kritikus apotheosisa* (Pest: Trattner és Károlyi, 1831), a címlap versóján.

47 „ὥσπερ δὲ τις ἀλλάττει ἐπὶ θεοσεβείᾳ καὶ ἀληθείᾳ καὶ δικαιοσύνη, οὕτω Μένων ἠγάλλετο τῷ ἐξαπατᾶν δύνασθαι, τῷ πλάσασθαι ψεύδη, τῷ φίλους διαγελᾶν: τὸν δὲ μὴ πανούργον τῶν ἀπαιδευτῶν αἰεὶ ἐνόμιζεν εἶναι. Xenoph. Αναβάσεως II.6.26.” XENOPHÓN, „Anabaszisz”, ford. FEIN Judit, in XENOPHÓN, *Történeti munkái*, szerk., tan. NÉMETH György, 251–456 (Budapest: Osiris, 2001), 306.

48 XENOPHON, *Sokrates nevezetességei*, ford. KIS János (Kassa: Ellinger, 1831).

49 Vö.: VADERNA, *Élet és irodalom...*, 305.

A kunaxai csata (4. Sept. 401. Kr. e.), melyben Kyros elesett, a görög zsoldosereg csaknem minden reményét megsemmisíté: egyedül magokra szorulva, több, mint tízezer stadiumnyi távolságban hazájuktól, dühös ellenségtől környezve, csupán csak saját vitéztségükben bízva, karddal kellett a visszamenetelre utat nyitniok. Nem sokkal ezután legjelesb hadvezérek a perzsák hűtlensége miatt álnokul megölettek. A görög sereget már általános csüggettség szállta meg, midőn Xenophon felléptével elcsüggedt társait neki bátorítván, mint hadvezér a tízezereknek az egész utókor által csudálva bámult szerencsés visszamenetelét eszközölé.⁵⁰

A kép kibontása szerint tehát Eötvös megfeleltethető Xenophónnak⁵¹ (aki magát és seregét szorult helyzetéből kivágva, harcolva vonul vissza), a Conversations-lexikoni per a kunaxai csatának, a szatíra pedig a védekezés/visszatámadás eszköze. *A' házassulók* így az egyetlen lehetőség a túlélésre, elismerést érdemlő visszavonulás, hazatérés az ellenség uralta földről, sőt: a többiek hazavezetése, miután az íróját átvette a hadvezéri szerepet. Vagyis Eötvös ekkor vesztesként látta saját magát (és Dessewffy körét) a perben,⁵² irodalmi fellépését nem egy diadalmenet kezdeként, hanem a vesztes „csapat” idegenből saját terepre való visszavezetéseként fogta fel. Az azonosítás azonban a korabeli értelmezési keretben éppen nem a veszteséget, hanem a sereg megmentését, a hősiességet és kiváló vezetői képességeket, végső soron Eötvös diadalát hangsúlyozza. A „csapatot” pedig a Bajzáék támadása ellen védekezni kénytelen Dessewffy és köre alkotja. Eötvös tehát vezető szerepet vállal a (Bajzáék szerint már lezárult) vitában – de ez a szerepvállalása a nyilvánosság számára nem látható! –; sőt, a per más résztvevői számára sem: mindössze egy kizárólag Szalaynak elküldött magánlevélben közölt önmeghatározás („másod Xenophón”), Eötvös saját műfaji megjelölése (szatíra) és a várható kritikáktól való saját félelmei kapcsolják a Conversations-lexikoni perhez *A' házassulók* szövegét. Mivel így sem a publikum, sem a szemlélők, a lexikonisták, de talán még maga Dessewffy⁵³ sem értesül erről a szerepértelmezésről, Toldy kritikája még könnyebben ragadhatta ki a művet a lexikoni per és a szatíra hagyományának kontextusaiból.

50 *Olvasmányok Xenophon Anabasisából melyeket Schenkl után kezdők számára magyarázó jegyzetekkel és szótárral ell. Kiss Lajos* (Pest: Kilián, 1867), VI.

51 Véleményem szerint a „másod Xenophon” második Xenophón jelentésben szerepel. Vö.: EÖTVÖS, *Levelek I...*, 327.

52 Az a felfogás tehát, amely a „kanonikus változat” szerint azt képviseli, hogy a Conversations-lexikoni per Bajzáék „nyerték meg”, nem csak Bajzáék és az utókor interpretációjában szerepel. Vö.: VADERNA, *Élet és irodalom...*, 295–345, 296.

53 Uo., 295–345.

Eötvös, bár tudatosan hasznosította a klasszikus hagyomány elemeit egy olyan keretben, amely formailag Kisfaludy vígjátékainak újításait imitálja, nem tudta irányítani *A' házasulók*kal kapcsolatos olvasatokat, sem akkor, sem később. Ezért lényeges, hogy a nyilvánosság előtt nincs kapcsolat a perrel: Toldynak a kritikában az a megjegyzése, amely Kazinczy Eötvössel szembeni elvárásairól szól, és amelylyel leplezi a nyilvánosság előtt Eötvöst mint szerzőt, nemcsak a dráma szövegét, hanem a szerzőjét is egy másik értelmezési keretbe teszi, vezető helyett egy meggondolatlan fiatalként láttatja.⁵⁴ Toldy – kihasználva az Eötvös által kínált lehetőséget – kiragadta a művet eredeti kontextusából, és (valószínűleg szándékosan) egy másik viszonyrendszerbe helyezte, nem véve tudomást a dráma szatirikus jellegéről. Így éppen azt az olvasatot adja a műről, amit az író el szeretett volna kerülni. Ráadásul ezt az olvasatot ettől kezdve a későbbi recepció is érvényesnek tekintette, így „*A házasulók* című vígjátékot (1833) az irodalomtörténet több mint százötven éve Toldy Ferenc kritikájának szemüvegén át olvassa”.⁵⁵

Amit Toldy állít a kritikájában, igaz *A' házasulók*ra, de mindaz, ami egy vígjáték esetében rossz megoldás, a szatírban alapkövetelmény. Eötvös szövegének nem a Kisfaludy-féle vígjáték és a színpadi komikum az elsődleges értelmezési kerete, hanem a szatíra és az antik hagyomány: Cicero, Horatius, Xenophón. A társadalmi viszonyok és az általuk alakított szerelmi kapcsolatok szatírájaként olvasva a drámát, nagyon is indokolt, hogy a szentimentális szerelmi irodalmat olvasó szereplők közül mind „üres és kiégett”, hogy köztük „nem találunk rokonszenves, érzelmi azonosulásra készítő szereplőt”, hogy az „érzelgősnek megismert Rózsa is vőlegényének romantikus fekvésű jószágát dicséri a Hernád völgyében, gr. Házy pedig nemcsak a közügyeket, a hivatali teendőket hártja el undorral magától, hanem kívánságra bármilyen szerepet eljátszik az asszonyoknál, s azok készséggel hisznek is neki”. A mottót is figyelembe véve pedig nem a darab gyengesége, hanem éppen az alkotói koncepció következetes érvényre juttatása miatt mind ez a szerző saját tapasztalatának tűnik: „Eötvös szó szerint építhette be szövegébe azokat a fordulatokat, szójátékokat, nem különösebben eredeti élceket, amelyeket környezetében hallott”.⁵⁶

Ha a darabot szatíráként olvassuk, akkor természetes, hogy a figurák ellentmondásosak, felnagyított és végletes tulajdonságaik miatt karikatúraszerűek. Az, hogy Toldy szándékosan olvasta félre a szöveget, abból is sejthető, hogy Eötvös

54 TOLDY Ferenc, „Házásulók”, *Kritikai Lapok* 4 (1834): 57–96, 95.

55 KERÉNYI, „Drámáról, színházról...”, 592.

56 Uo., 593.

szemére veti: nincs meg benne a még a satíráírókra is jellemző tisztelet.⁵⁷ Emellett világosan felismeri a jellegzetes szerzői eljárást: „itt a' szerző parodiázza ön alakját, 's már csak ez által is minden ez iránt netalán támadhatott humánus érdeket megsemmisít.”⁵⁸ Toldy szerint a férfi szereplők „üres keblű triumvirátus”, a nők „még haszontalanabbak”,⁵⁹ köztük Kedvesiné kimondottan bántó, nincs költői igazságszolgáltatás, a szereplők paródiaszerűen viselkednek stb. – de mindaz, ami egy vígjátékban valóban hiba, egy satíra esetében elfogadott, sőt alapvető. Toldy hosszasan sorolja a kifogásait, és ez a lajstrom valójában a satíráíró Eötvös szerzői tudatosságára világít rá.⁶⁰

A kritikus a vígjátéknak azt a fajtáját kéri számon a darabon, amelyben „erkölcöket és életet akarunk festeni”⁶¹ és azt állítja, hogy a megfelelő, a közönségséget elkerülő vígjátékhoz olyan élet- és írói tapasztalatok kellenek, amelyek Eötvösnek koránál fogva nem lehetnek meg.⁶² A színdarab szerkezetéről mondott ítélete, miszerint a cselekményben nincs igazi változás,⁶³ ugyanígy értelmezhető: ha a színpadi előadásra szánt vígjáték követelményei alapján értékeljük a művet, valóban hibás a cselekményvezetés, a satíra műfajában azonban mindez nem kirívó. A kritikából leginkább az derül ki, hogy Toldy milyen követelményeket támasztott a vígjátékokkal szemben. Legelső és legfontosabb szempontja a megfelelő karakterek létrehozása, a bonyodalmat elindító valódi konfliktus megléte, továbbá hogy legyen a darabnak csúcspontja („katastrophja”) és ennek valódi, erkölcsileg és költőileg is kiengesztelő, igazságot szolgáltatató megoldása. *A' házassulók* esetében szerinte Buvárdynak kellett volna annak a kulcsfigurának lennie, aki folyamatosan akadályokat gördít a többiek elé, és végül az ő rovására lehet nevetni.⁶⁴ Emellett azt állítja, hogy Eötvös drámájában nem a karakterek jelleméből következik a cselekmény, és hiányolja a karakterek valódi motivációját is.⁶⁵ A vígjáték szempontjából azonban nem is annyira zavarosak és érthetetlenek, mint inkább

57 „T.i. ő mindenben egyedül a' nevetségést szereti látni és látatni, 's ez nála nem eszköz, hanem valóságos cél, 's ebben áll a' tévedés. Maga a' satyrai ró ex professo is, midőn korhol, ver, gúnyol, boszút áll: mind ezt lelkesedett érzésből teszi; tisztelvén a' szentet, *ezért ví fulánk'* és tövis' fegyvereivel; másképen a' satyrizálásban sem nehézség, sem érdem nincsen.” TOLDY, „Házassulók...”, 66.

58 Uo., 68.

59 Uo., 69.

60 Uo., 70–72.

61 Uo., 73.

62 Uo., 73.

63 Uo., 74–75, 78–79.

64 Uo., 72–73.

65 Uo., 77–78, 80.

elfogadhatatlanok⁶⁶ a motivációk. Az, hogy mindenki csak az anyagiakat és saját egyéni érdekeit tartja szem előtt, hogy valódi érzések és meggyőződés nélkül mindenki csak a tőle elvárt szerepeket játssza, valóban kiábrándító – de ez a szatíra jellegzetessége. A drámában a bíráló szerint fölöslegesnek ítélt jelenetek⁶⁷ a szatíra szereplőinek jellemét és egymáshoz való viszonyát mutatják meg. Ugyanezeket a jellemeket és viszonyokat érzékeltetik a hibás megszólítások és az affektálás, a társalgás során használt kifacsart (a kritikus által olyannyira elítélt) nyelv.⁶⁸

Toldy nem hoz vígjátéki szerzőt példaként, sőt drámaírórt sem, hivatkozási alapként Walter Scott⁶⁹ jelenik meg az aprólékos, de szükséges előkészítéssel, a feszültség, várakozás fokozásával kapcsolatban. A kritikus egy általános drámaelmélet alapján ítéli meg Eötvös szövegét, ebből az általános elméletből viszont hiányzik a speciálisan a vígjátéknak mint a komikumra, nevetségesre alapozó színműnek a jellemzése – csak annyit ír, hogy Buvárdy rovására és megérdemelt büntetésén kellene nevetnie a befogadónak. Ez a követelmény leginkább a Molière-féle vígjátéktípusra emlékeztet, de nincs igazán kifejtve. Fenyő István szerint „Toldy egy *franciás* típusú vígjátékon veri itt el a port”, közvetve a francia romantikán.⁷⁰ Toldy kritikája arról szól, hogy miért nem jó dráma Eötvös szövege, de nem mond konkrétumot arról, hogy miért nem jó vígjáték.

Kerényi Ferenc megállapítását, miszerint „*A házasulók* ’társalkodása’ csupán ’társalgás, fecsegés’ értelemben veendő” és ezért „kevesebb is Kisfaludy Károly kései vígjátékainál, amelyekben már a ’társalkodás’ másik, mélyebb értelme érvényesül: életformák, osztályok és érdekek érintkezése és ütközése zajlik bennük”,⁷¹ azzal pontosítanám, hogy *A házasulók* szereplőinek társalkodása fecsegés; maga a darab mint szöveg, mint a befogadóhoz intézett beszéd viszont a *sermo*, azaz a Horatius hexameterben írt költeményeire (amelybe az episztolák és a szatírák is beletartoznak) használt kategória jelentéskörében értelmezhető.⁷² Ebből a megközelítésből nézve Eötvös színdarabja nem kevesebb a Kisfaludy-féle vígjátékoknál, hanem egy másik, a korabeli (színházi) igényekhez mérten túlságosan kifinomult, a nagyközönség számára dekódolhatatlan értelmezési keretben működött (volna) megfelelően.

66 Uo., 80–88.

67 Uo., 88–92.

68 Uo., 92–95.

69 Uo., 78.

70 FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése, 1830–1842* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 260 [kiemelés az eredetiben].

71 KERÉNYI, „Drámáról, színházról...”, 593–594.

72 FERENCZI Artilla, „A költő és a szabályok”, *Helikon* 61, 3. sz. (2015): 327–339, 327.

A korabeli befogadók vagy nem értették, vagy nem akarták érteni azt a fajta satírárt, amit Eötvös *A' házasságok*ban megvalósított. Ennek oka az lehet, hogy Eötvös a politikához tartozó antik hagyományt próbálja alkalmazni akkor, amikor már kialakulóban van a sokrétű humorelméleti szakirodalom, amelynek egyik úttörője éppen Dessewffy,⁷³ és amelynek már része a színpadi komikum meghatározása is. Kölcsey Ferenc a *Leányörzö* kapcsán helyezi el és értékeli az akkor friss elméleti rendszerben a színpadi komikumot.⁷⁴ Eszerint a komikum a szép egyik formája, ugyanakkor az ábrázolás tárgya nevetséges, és szerinte a vígjáték írásának nehézségeit az okozza, hogy ami nevetséges, az vagy illetlen, vagy a józan észszel ellenkező, a szép pedig önmagában megköveteli az illendőséget és a józan ész követelményeinek való megfelelést. A komikum feladata tehát a nevetséges megnevezése. A szép követelményének megfelelő forma és a „nem esztétikai tárgy” ellentmondása megnehezíti ugyan a szerző dolgát, de mégis ez az ellentmondás teszi lehetővé magát a komikumot. Ehhez a tárgyat a maga természetében kell megtartani. Ezután fejti ki Kölcsey a komikum és a nevetséges közti különbséget. Kölcsey szerint a komikus mű szerzőjének muszáj a kortárs ízlést és szokásokat használnia, ha hatni akar, ez a kényszer azonban jelentésvesztést okoz. Ezért van, hogy: „Nincs az írók közt egy felekezet is, mely a maga korán és nemzetén túl annyira homályos legyen, mint a satíraszerzők.”⁷⁵

A megértést lehet ugyan kommentárokkal segíteni, de a közvetlen befogadói hatást azok sem állíthatják helyre. Mivel a szép egyetemes, ezért a valódi komikum is az kell, hogy legyen; és ha a tárgy veszít is érthetőségéből, a formai megoldások miatt a művészi érték nem vész el. Az aktualitás miatt a komikus és a nép között különleges, közvetlen kapcsolat van:

A komikus elválatlan tagja a maga nemzetének és korának, e kettőnek kebeléből kell neki a kettő előtt ismeretes alakokat elővarázsolni. Tökéletes ismeretségben kell lenni egyfelől a nemzetnek és kornak, másfelől az íróknak egymással; s így fog történni, hogy a komikus oly behatással munkálhat a maga népére, mint semmi más költő.⁷⁶

73 Vö.: [DESSEWFFY József], „A Kedvi-csiklandról, vagy Kedvi-csapongásról, azaz a' Szeszélyről, és Humorról. (Németül: Laune, Humor. — Francziául: Humeur, — Ánglusul: Homour, Kew, Cue)”, *Tudományos gyűjtemény* 9, 4. sz. (1825): 62–84; vö.: HARTVIG Gabriella, *Laurence Sterne Magyarországon, 1790–1860* (Budapest: Argumentum, 2000).

74 KÖLCSEY Ferenc, „A Leányörzö: A komikumról”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, szerk., tan. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, 3 köt., 1:594–629 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1960).

75 Uo., 604.

76 Uo., 606.

Eötvös is szeretett volna „a maga népére” hatni, politikai elveit hatékonyan terjeszteni, támadó jellegű megszólalással minél szélesebb körű vitát kezdeményezni; vagyis azt a funkciót szánta a vígjátéknak, amit az antik komédiák elláttak – a Kisfaludy-féle vígjátékoknak viszont ez nem volt, pontosabban: nem ez volt a célja. A drámai formában alkalmazott irodalmi szatíra egy olyan politikai eszköz, amelyet használva Eötvös szándéka szerint egyszerre támad és védekezik, a közönség elé viszi a megoldandó problémákat, nyilvánossá teszi a vitát, megteremti és kiprovokálja a „társalkodást”, ezzel szolgálva a társadalom és a nép érdekeit. A dráma ehhez – elvileg – „vitacikk vagy röpirat helyett is megfelelőbb keret”.⁷⁷ Mindez megmagyarázhatja, hogy miért éppen drámafordítással és -írással kezdte Eötvös (többször is) az irodalmi pályáját.

A' házassulókban megjelenő felületes társalkodás éppen a valódi társadalmi vitát volt hivatott kiprovokálni, amelynek terepe és eszköze is a színházi közeg (lett volna), erre azonban a korabeli viszonyok miatt nem volt alkalmas. Egyrészt a görög ókomédia alapját képező személyes támadás már az arisztophaneszi mintát követő *A Kritikusok* esetében sem volt (vagy lett volna) célravezető (ezt Eötvös hamar felismerte), másrészt Arisztophanész vígjátékai már nem feleltek meg a korabeli nyilvános megszólalás normáinak.⁷⁸ Mindezek mellett az is látható, hogy míg Kisfaludy az egyes embereket társadalmi státusuk képviselőiként a vidám, nevetető gúny eszközével állítja pellengérré, Eötvös a komoly, fenyegető változatot használja – ez utóbbi a kortársak számára nem volt elfogadható a színpadon. A példaképpül választott szatíra ellentétes volt a színpadi komikumra vonatkozó elvárásokkal, ráadásul az antik formák hiába biztosították volna a művészi értéket később, ha a kortársakra tett hatás a szatíra fel nem ismerése miatt elmaradt. Eötvöst a negatív kritika ébresztette rá a színpadi előadás és a színházi közeg fontosságára (egyúttal a kritika mindent eldöntő jellegére): „a vígjátéknak [ti. *A' házassulók*nak] felette kis publicuma volt, 's ez a legnagyobb baj, mert a recensio ellen nincs appellata.”⁷⁹ *A' házassulók* előadásáról nincs tudomásunk, így az sem rekonstruálható, kiket érthetett Eötvös a „felette kis publicum” alatt,

77 KERÉNYI, „Drámáról, színházról...”, 591–592.

78 Vö. Arany János későbbi dilemmáival a fordítás és annak megjelentetése kapcsán: BOLONYAI GÁBOR, „Előszó”, in ARISZTOPHANÉSZ, *Vígjátékai*, ford. ARANY János, szerk., tan. BOLONYAI GÁBOR, 5–18 (Budapest: Osiris, 2002), 18.

79 „EÖTVÖS József SZALAY Lászlóhoz, [Tutzing, 1834. június 1. után]”, in EÖTVÖS, *Levelek I...*, 38, 90–92, 92.

de valószínűleg egy igen szűk réteget, „hazánk miveltebb olvasóközönségét”, akik „kedvesen fogadják” a darabot.⁸⁰

3. A *Boszú*, az *Előszó* és az *Angelo*-fordítás

A *Boszú* című szomorújáték, amelyet Eötvös nagy kedvvel és gondossággal írt, 1832-ben készült el, de csak 1834-ben jelent meg, már *A' házasságok* után. A nyomtatott változat néhány ajánló dicséretet kapott, amelyek inkább Eötvös személyének szóltak, mint magának a darabnak.⁸¹ Eötvös említett listáján a *Boszú* mellett az 1836-os dátum, vagyis a színpadi bemutató szerepel. A szövegen nem csak Victor Hugo hatását lehet lemérni; alapvető mintája a korszakban népszerű történeti-orientalista vitézi játékok mellett érdekes módon Byron *Káinj*a volt. „[M]egelégsem ha Kaint írhatok, ha nem is drama”⁸² – írja Eötvös Szalay Lászlónak, ami egyértelmű jele nemcsak annak az iránynak, ami felé Eötvös elmozdult, hanem annak is, hogy ismét nem a szabályos és/vagy elvárt drámai forma volt a számára elsődleges. Még annak ellenére sem, hogy (okulva *A' házasságok* hatástalanságából) ezt a darabot már egyértelműen színpadra szánta, a kivitelezést Szalay Lászlóra bízva: „Igen szeretném, ha eljátszatnád; jó lesz a dolognak publicitást adni”.⁸³

1836 márciusában Joseph Sedlnitzky, osztrák rendőrfőnök több informátorával is megfigyeltette Eötvöst annak megállapítása érdekében, hogy kinevezzék-e a fiatal bárót fizetés nélküli fogalmazónak. Az egyikük, Leopold Ferstl a kinevezés ellen foglalt állást, és ezt többek között a *Boszú* című drámával indokolta, amely szerinte liberális, és az 1832–36-os országgyűlés vallásügyi ellenzékének nézeteit képviseli.⁸⁴

Véleményem szerint Ferstlnek igaza volt, Eötvös darabja nem szerelmi tragédia, központi témája a szabadságtól, a saját döntés lehetőségétől megfosztott ember

80 „Boszu. Szomorujáték. Irta Báró Eötvös József. Pesten, Trattner Károlyi betűivel. 1834. 104 lap. 8ad rétbén”, *Hasznos Mulatságok*, 1834. jún. 21., 393.

81 „[...] tárgya, kivitele, csinos írásmódja, hibátlan nyelve egyaránt tündöklő.” „Litteratura”, *Honművészt*, 1834. jún. 19., 388; „Boszu. Szomorujáték. Irta Báró Eötvös József. Pesten, Trattner Károlyi betűivel. 1834. 104 lap. 8ad rétbén”, *Hasznos Mulatságok*, 1834. jún. 21., 393–394.

82 „EÖTVÖS JÓZSEF SZALAY LÁSZLÓHOZ, [Bécs] 1831. szeptember 3.”, in EÖTVÖS, *Levelek I...*, 18., 67–70, 68.

83 „EÖTVÖS JÓZSEF SZALAY LÁSZLÓHOZ, [Tutzing, 1834. június 1. után]”, in Uo., 38, 90–92, 92. A levél korábbi részében Eötvös az *Álom* című, első novellájáról ír, amely, a *Boszú*hoz hasonlóan, Byron *Káinj*ának hatása alatt íródott. Vö.: GÁNGÓ GÁBOR, „Káint álmodó angyalok (Byron-élmény és világmitosz Eötvös József ifjúkori novellájában)”, *Holmi* 12, 5. sz. (2000): 526–534.

84 VÖLGYESI Orsolya, „Eötvös József és a titkosrendőrség az 1839–1840-es országgyűlésen”, *Történelmi Szemle* 56, 3. sz. (2014): 481–494.

és a megfosztottság következményei; a vallási tolerancia pedig teljesen egyértelműen ennek a szabadságnak a záloga. A kereszténységgel egyébként szimpatizáló Leilát nem egyszerűen férjhez kényszerítik, hanem megfosztják a vallásától, amely számára az emlékeit, a múltját, a gyökereit, vagyis az identitását jelenti. A dráma így korai formában valóban tartalmazza azt a korszakban népszerűvé váló liberális-katolikus látásmódot, amely Eötvösre egész életében jellemző volt (és amelyet később az Andrássy-kormány minisztereként a gyakorlatban próbált érvényesíteni).⁸⁵ Mindezek mellett az, hogy Török tudtán kívül saját lányát veszi feleségül, majd megöli, a görög tragédiákat idézi fel, még akkor is, ha nem a sors, a hübrisz vagy az istenek bosszúja, hanem Begler intrikája alakítja így a cselekményt. A politikai célzatosságot és a klasszikus hagyományt még ebben a drámában is egyértelműen felfedezhetjük.

A *Boszút* 1836. április 21-én Debrecenben mutatta be az a társulat, amelynek akkor Arany János is tagja volt. Törököt Baranyi Péter, Beglert Fánecs Lajos, Alit Szákfy József, Győztöst Chiabay Pál, Bedort László József, Leilát pedig Éder Lujza játszotta.⁸⁶ Az, hogy egyáltalán bemutatták, feltételezésem szerint nem független Victor Hugo *Angelo, Padua zsarnoka* című drámájának (többek között) Eötvös fordításában aratott színpadi sikerétől. Eötvös az *Angelo* fordítását 1835 májusa és novembere között készítette el. Abból a Szalay Lászlóhoz küldött leveléből, amelyhez csatolta a drámafordítást és az *Előszót*, több lényeges információ is kiderül:

Eötvös József báró – Szalay Lászlóhoz [Bécs?, 1835. szeptember 1. után]
1835 ősszel [idegen kéz rájegyzése]

Kedves barátom!

Nehesztelni fogsz Josidra, tunyaságról gondatlanságról, 's tudja Isten miről vádolni, mert a' miv, mellyet ezennel minden scartetaival egygyütt által küldök, mind ezt megérdemlenni látszik; de barátom hidd el nincs igazod; ha az ember – mint én – családja körében, az az litterarius ellenei között él; ha nénikékkal társalkodik, ha a nagy tisztelet miat egy óráról sem disponálhat kedve szerént, nem igen dolgozhat; főképpen ha a dologra kénytelenitetik. Engedelmet hát Laczim 's segítséged, soha nem vala nagyobb szükség-

85 CIEGER András, „Az elvszerűség paradoxonjai: Eötvös József második minisztersége (1867–1871)”, in *A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra: Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, szerk. GÁNGÓ Gábor, 329–357 (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013), 337.

86 Színlap: MNMKK Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár, Színháztörténeti Gyűjtemény (a továbbiakban: OSZK SZT).

gem reá, mint éppen most, gyámód nélkül hírem tenkre jut, ’s vele – a’ mit talán nem kevesebbet szánnék – Angeló is.

Küldöm ezennel 1 A leírt kéz iratott, mellyet még át sem nézhettem; ’s mellyben az, mit Pesten magam írtam hibázik, mert Ecksteinnál hagytam. – Eziránt kérlek keresd fel Fritznél a manuscriptumot, ’s a szabadon hagyott helybe írasd – vagy írd be magad – a’ többit nézd át, ’s jobbítsd, melly célra az originált ide csatlom.

2 Az előszót, mind németül, mind rosz fordításomban. (Azt is kérlek írd le, itt küldök hasonló papírt.) Itt leginkább kérlek, figyelmezz, hogy az istenért szégyenbe ne maradjak; tudom, mennyire fekszik becsületem szíveden, és én nem jobbíthatám mert ma éjjel fordítottam a legnagyobb ínrészgek között. A Fordítás egyes részei talán éppen azért jók, mert sebesen íródott, de jobbító kezedre van szüksége, mert úgy tartom, ha így lépne ki a világ elébe, borzadna az egész Academia új tagján, ’s néhány orthodox grammaticus haláláról szólnának hirlapjaink.

3 A kisdalt magammal viszem, ’s ha lehet, lefordítom; de kérlek, fordítsd le magad is, és írd be manuscriptumomba, hogy a censurához adhassuk. Később, ha jonak tartod az enyimmal kiválthatjuk.

Az elkészült manuscriptumot ad Heckenastnak, a Censorral ő bajlodjon, mond neki adja annak ki a németet Censurálta; vagy csatolja hozzá a Pesten Censurált németet.

Nemde szemtelen vagyok annyit kérni; de látod, kinek barátja van, könnyen azzá válik; ’s csak most segíts, jobbúlni fogok, bizonyosan jobbúlni fogok, csak nénikéket ne lássak, mert ezekkel az authorság nem fér öszve. Írjál mindjárt Bécsbe, hogy kéréseimet teljesítheted é? s hogy Angelót látja e Magyar világ nem e? Én részemről mindenre azonnal felelendek. – Élj boldogul, Laczim, ’s ne felejtss Eötvösödöt [...].⁸⁷

Az író – ahogyan korábbi művei esetében is – elsősorban saját jóhíret féltette, de nagyon fontosnak tartotta a drámát, és azt, hogy a nagyközönség elé kerüljön. A levél mellékleteként a következőket küldte: a drámafordítás kéziratának egy részét, az *Előszó* német és magyar nyelvű kéziratait és a kis dalt. Azért nem a teljes szöveget küldte, mert egy részét már korábban megírta és azt Eckstein Frigyesnél hagyta Pesten, tehát a dráma fordítása Pesten és Ercsiben készült,⁸⁸ miközben Eötvös egyébként a bécsi udvarnál gyakornokoskodott.⁸⁹ Valamikor ebben az időszakban megírta németül az *Előszót* is, majd november 24-én éjjel ezt a saját szövegét fordította le magyarra. Az önfordítás gyakorlata másokra is jellemző volt a

87 „EÖTVÖS József SZALAY Lászlóhoz [Bécs?, 1835. szeptember 1. után]”, EÖTVÖS, *Levelek I...*, 41, 93–94.

88 A levelezés alapján 1835. október 7-én például Ercsiben volt. DEVESCOVI Balázs, *Eötvös József (1813–1871)* (Pozsony: Kalligram, 2007), 62.

89 1835. március 16-án nevezték ki. Uo., 62.

korban,⁹⁰ Eötvös esetében inkább a Szalayhoz fűződő bensőséges, bizalomteli viszonyt tanúsítja, hogy ennek ellenőrzéséhez is az ő segítségét kérte. Mivel az *Előszó* keltezése „Ercsi, 1835. nov. 24.,” a levél dátuma valószínűleg ugyanez. A kis dal Rodolfo éneke lehet a 2. felvonás 4. jelenetében, ennek a nyomtatott változata jelentősen eltér a kéziratban olvashatótól. Valószínűbb, hogy a Szalay László-féle variáns jelent meg, mint hogy Eötvös újra lefordította volna azt. A cenzorra vonatkozó kérések azt mutatják, hogy Eötvös tudott Siegmund Saphir fordításáról.⁹¹ Az „írjal mindjárt Bécsbe” és „a kis dalt magammal viszem” arra utalhat, hogy Eötvös a levél elküldésével egyidőben már Bécsbe utazott.

Devescovi Balázs összefoglalása szerint az *Előszó*ban „együtt az 1837 októberében az *Athenaeumban* megjelent párjával, az *Hugo Victor mint drámai költő* című dolgozattal az irodalomtörténet Eötvös irányköltészeti küldetéstudatát deklaráló ars poeticáját tiszteli.”⁹² Kerényi Ferenc megállapítja, hogy az *Előszó*ban Eötvös „az addigi Hugo-életmű teljes ismeretével rendelkezik”,⁹³ Fenyő István – a két Hugo-tanulmányt egy szöveggként olvasva – kigyűjtötte, mely gondolat melyik Hugo-műre vezethető vissza.⁹⁴ Szerinte az *Előszó* szemlélete Victor Cousin és Georg Wilhelm Friedrich Hegel történetfilozófiáján alapul,⁹⁵ és „nincs olyan főbb megállapítása, amelyet a szerző ne más gondolkodóktól vett volna át.”⁹⁶

A két Hugo-tanulmány közös olvasatai háttérbe szorítják az *Előszót* mint a drámafordítás elé írt, különálló szöveget, az átvételre vonatkozó megjegyzés pedig Eötvös szövegének egyediségét, önállóságát kérdőjelezi meg, figyelmen kívül hagyva, hogy Eötvös az *Előszó*ban nem egyszerűen mások téziseit ismétli, mondja vissza, igazolja vagy cáfolja, hanem a korabeli történelmi-irodalmi tudás szintje enciklopédikus összefoglalását nyújtja. Eötvös tömör, esszenciális megfogalmazását adja a korszerű irodalmi, történelmi és esztétikai látásmódnak, ennek

90 Például Barthyány Lajos is „[b]eszédeit maga készíté németül s fordította aztán magyarra.” TOLDY István, „Gr. Batthyány Lajos”, in *A magyar politikai szónoklat kézikönyve a legrégebb időktől a jelenkorig vagyis a kitünőbb politikai szónokok életrajzi adatokban és jellemző mutatóanyagokban feltüntetve*, kiadta TOLDY István; A magyar politikai szónoklat történeti vázlatával TOLDY Ferenc által, 2 kötet. (Pest: Emich, 1866), 1:384.

91 VICTOR HUGO, *Angelo, Tyrann von Padua: Drama in 4 Acten*, ford. Siegmund SAPHIR (Pest: Hecknast, 1836). Érdekes, hogy németül is több fordítás készült az *Angelóból*, a színpadon Ignaz Franz Castelli fordításában szerepelt.

92 DEVESCOVI, *Eötvös...*, 70–71. Sötér István Eötvöséről írt monográfiájában is együtt elemzi a két szöveget; a drámákat, fordításokat (és a verseket) pedig a későbbi regényekre való előkészületként értelmezi. SÖTÉR István, *Eötvös József* (Budapest: Akadémiai, 1967), 55–62; 27–42, 40.

93 KERÉNYI, „Drámáról, színházról...”, 597.

94 FENYŐ, *Valóságbrázolás és eszményítés...*, 447–448.

95 Uo., 447–450.

96 Uo., 446.

megfelelően a szöveg retorikailag és tartalmilag is rendkívül összetett. Ráadásul az „Angelo-fordítás elé írt bevezető dolgozat az első önállóan mondható (azaz nem külföldi lapokból átvett vagy átdolgozott) cikk, amely Magyarországon Victor Hugóról napvilágot látott.”⁹⁷

Az *Előszó*ban a már említett forrásokon és Victor Hugo munkáin kívül egyéb tanulmányokban felmerülő témák, narratívák is felfedezhetők – anélkül, hogy szó szerinti szövegegyezés kimutatható lenne –; vagyis egyáltalán nem arról van szó, hogy Eötvös „minden benyomást abban [a] formában fogadott el, a melyben kapta”, és az „egészségesebb gondolatok is annyira bele vannak csavarva a túlzás pólyáiba, hogy csak nagyfokú elszántsággal bontogatjuk ki őket onnan”.⁹⁸ A romantikus költői képeknek tűnő mondatok valójában a Hugo és mások műveiben⁹⁹ részletesen kifejtett társadalmi-történelmi folyamatok tömör összefoglalásai, nem tartalmatlan, túlburjánzó szóvirágok, hanem komplex tömörítések. Néhány példa az *Előszó*ban megidézett tanulmányokra:

Végpontján állott a XVIII. század. Vizsgálódva tekinte körül az első consul, ’s új vala, a’ mit láta, minden, saját és a’ republica’ mive. Még a’ literaturából is kivesze a’ régi könnyüded tónus, nagy évek tapasztalásától edzett szellem lépe helyébe. Csak a’ poesis marada változatlanul, külseje és belseje egyiránt stereotypusoknak látszának, Marmontel és Laharpe XV. és XVI. Lajos alatt [*]¹⁰⁰ ’s most visszatérők, de még így is rettegett aristarchusai a Francia parnassusnak sokkal szerelmesbek valának XIV. Lajos’ századába, mint sem szép literaturájok szűken mért korlátait kitágítani engednék. [...] Delille magasztalt költeményei, mit nyújtanak, ha egy két leírást kiveszünk mint szép nyelvet és szépen csengő rímeket? ’s maga az a’ bámult hymnus az istenséghez, egyébb e egy becsületes ember’ vallásánál, melly egyedül azért hat kedűnkre olly melegen, mivel a’ terrorismus’ szörnyűségeiből zeng felénk. Így állának a’ dolgok, midőn a’ continensen a’ romantical per támada. A’ csata tüzzel és zajjal vívatott mind a’ két részről.¹⁰¹

97 NOVÁK László, *Az ifjú Eötvös és a francia irodalom* (Budapest: Eggenberger, 1930), 9. A szerző L. Kováts

Albert *Hugo Viktor irodalmunkban a szabadságharcig* című kéziratot doktori értekezésére hivatkozik.

98 BERKOVICS Miklós, *Báró Eötvös József és a francia irodalom* (Budapest: Stephaneum Ny., 1904), 10.

99 Az *Előszó* XIV. Lajosra és korára vonatkozó ítéletének egyik további forrása lehet Mirabeau despotizmusról írott esszéje, amelynek aláhúzásokkal, margójelölésekkel, és Eötvös József sk. possessori bejegyzésével ellátott példánya megtalálható Eötvös könyvtárában. Honoré Gabriel Riqueti de MIRABEAU, „Essai sur le despotisme: Histoire secrète de la cour de Berlin”, in MIRABEAU, *Ouwres, précédés d’une notice sur sa vie et ses ouvrages* par M. MÉRILHOU, Tome VIII (Paris: Leconte et Pougin, 1835); Eötvös Könyvtár 86.010/VIII; GÁNGÓ, *Eötvös József könyvtára*, 183.

100 A cikkben kihúztak másfél sort, az OSZK minden példányában.

101 [Francis?] JEFFREY, „Tekintet az újabb Francia poesisra. (Times Oct. 24-kén 1830.)”, *Tudományos Gyűjtemény* 14, 12. sz. (1830): 119–121, 119–120.

„[...] a' haldokló Titan' utósó vonaglásai haszontalanok valának 's míg Bignon, Constant, Guizot 's mások gyanúsán polemizálnak a' camarilla gyanús politicájáról a' szépliteraturai felek is kettőzterett tűzzel újólág összecaptak. A' csata csak nem olly tüzes lőn mint Montesquieu korában a' régiek és újabbak elsőségéről való tusák [...] a' classicusok' (igy nevezetnek az ellenfél vivőji) ez egyetlen jelesével csaknem egy időben tűntek fel a' romantica' legjelesb hősei is. Csak háromról szólunk 's mindnyájokról szólottunk. Lamartine, Méry-Barthélémy, és Hugo Victor a' triumvirek. [...] Hugo Victor legtöbb oldalú, 's egyszer'smind leggeniálisabb a' Francia romantikusok között. Darabosabb két társánál, mivei lehasított granit sziklák; de lyrában, eposban, drámában mindenütt *magos*. A' Francia románczot (a' XIV. Lajosi századának – siècle impoetique mint Barthélémytől neveztetett – románcza nem románcz) ő teremtette. Hernánija 25,000 franczal honorároztatott 's Páris' színein a' legfényesb diadalokat aratá. – Illy sikerrel plántáltatván át a' romantica Francia országba a' német criticusok' daczára is úgy hiszszük, hogy a' megifjult nemzet a' poesisnak egy új korát még elfogja érhetni.¹⁰²

A' francia tragoedia' három nagy hőse: Corneille, Racine és Voltaire. – Három nagy geniusz, de egyik sem kerülheté ki az uralkodó ízlés' befolyását. [...] A' Galanteria' örökös bűne, az udvari tón, melly XIV. Lajos alatt uralkodó volt, átszarmazott a' játékszínre is, 's a' tragoedia-írók, mythologiai, római és görög hőseikkel a' legczukrosabb szavakat mondatják, mellyek csak valaha egy udvari piperkőcz' ajkai közül kilebbentek. Ha az ember ezen piperés, dologtól üres, csikornyás, lelketlen tragoediákat olvassa, úgy tetszik, parfum-illatot érez, 's parókát és szemüveget, sima keztyűt és selyem lábtyűt lát. – Igy lassanként egészen megöröködött e' külső szabályok', divat 's illedelem' megtartását célzó előítélet, 's lehetlenné tette a' francia költőknek elérni a' tragoediai magas fokot. A' legnagyobb elmék, legnemesb geniuszok se voltak képesek magokat azokon felülemelni, *p. o. Corneille, Racine 's Voltaire*. [...] A' legújabb időkben támadtak jeles talentumok, kik a' játékszín' mondott hibáit magokról lerázták, 's a' romános iskolát hevesen követik. Hugó Victor, Dumas Sándor, 's egyebek az egység' szabályit bátran elmellőzve, talán a' másik tulságba estek, 's a' romános szellem bennük vad kicsapongássá változott, mint ezt „Lucretia Borgia” 's „le Rois 's amuse” drámák eléggé bizonyítják.¹⁰³

A' 18dik század, gyászos tanítmányaival, vitte a' francia társaságot azon nagy catastrophára mellyel végződött. A' zendülés mint egy tűzgomoly suhan el; hódoltatás'

102 [Francis?] JEFFREY, „Tekintet az újabb Francia poesisra. (Times Oct. 24. 1830.) (Folytatás.)”, *Tudományos Gyűjtemény* 15, 1. sz. (1831): 111–113.

103 Т[ÓТН]. Л[őrincz], „Töredékek a' játékszínről és színészetről. 10. Francia Játékszín”, *Társalkodó*, 1834. szept. 13., 294–295.

és dicsőség’ varázsával a’ császárság áll helyébe, ‘s midőn a’ restauratio, a’ physicalai csend’ időszaka eljő, előbbtől egészen különböző értelmi mozgás új és merész alakokban serken föl. Ennek kemény tusákat kelle két iskola közt gerjeszteni, mellyeknek egyike haldoklott, másika életbe lépven, vetélkedőjét kiszorítani, a’ honi földön minden nyomát eltörölni, ‘s helyébe magát uralkodólag felállítani egész erőből iparkodott. Ekkor kezdődik a’ *classica* és *romános* névvel olly különösen felpiperézett felekezetek közt a’ nagy párviadal.¹⁰⁴

Eötvös minden valószínűség szerint ismerte a kortárs francia irodalmat összegző,¹⁰⁵ valamint az Hugo és a romantikus szerzők működését érthetetlen túlzásokként értékelő tanulmányokat is,¹⁰⁶ amelyek állításaival nem közvetlenül száll vitába az *Előszó*ban, hanem az ítéletek esetleges pozitív részeit megtartva, eleve ellentétes álláspontot képviselve, Hugo perspektívájából és a romantika kontextusából ír. Például a Csató által fordított, *Az európai játékszín ‘s a’ jelenkori drama* című tanulmány állítása szerint Victor Hugo azért nem jó drámaíró, mert maga a korszak nem alkalmas a drámára:

Hugo ur’ homlokán a’ tehetség’, akarók mondani a’ *génie*’ bélyege csillog. Hugo ur egy hatalmas szellem, első rendű lyricus, művészi lélek, magas és nagy elme. De ő drámát akart írni egy századnak, mellynek nem lehet drámája, ‘s ez a’ nagy tévedés elejtette őt.¹⁰⁷

Eötvös kiindulópontja ezzel szemben az, hogy a korszak igazi kifejezője csak a dráma lehet, és Hugo nagyságát éppen ennek felismerése mutatja – az *Előszó* történeti perspektívája ennek igazolása és egyben a fent idézett állítás cáfolata.

104 L. C. DE BELLEVAL, „Classica és romános iskola a franciáknál”, ford. OROSZI [BAJZA József], *Tudománytár* 2, 8. sz. (1835): 141–165, 141. Az eredeti: L. C. DE BELLEVAL, „Des causes du peu de nationalité de l’art en France”, *La France Littéraire* 18, 3. sz. (1835): 78–106.

105 GREGOIRE, de Lyon, „Francia költészet a’ XIX. században. Francziául írta Gregoire. (Első cikkely)”, ford. CSATÓ Pál, *Tudománytár* 1, 1. sz. (1834): 77–90. Az eredeti: GREGOIRE, de Lyon, „De la Poésie au XIXe siècle (Premier article.)” *France Littéraire* 5 (1833), 37–53.

106 Ilyenek később is születtek, éppen Eötvös fordítása alapján, és talán éppen őrá (és a *Boszúra*) tett utalással kiegészítve: „Hugot olly hősek kürtölhetik nagynek, kik a’ dráma szabályait ‘s aesthetika’ törvényeit szintűgy megvetik, miként ő, kik néhány ívekre terjedő rosszúl enyvezett cserebeszédekben, ha szakaszokra osztják, drámákat állítanak az olvasók elébe – az eget menyöröggetik, kardokat villogatnak, ismeretlen vitézeket fellépetnek, ‘s a’ 19dik századot a’ középkornak vértűibe dugdossák, a’ nyelvet nem értik, és szinte, mint az emberi természetet, nem vizsgálták.” „Angelo. Dráma. Hugo Victor után írta báró Eötvös József. Pesten, Heckenast Gusztáv tulajdona. 1836. lap 128. 12. r.”, *Literaturai Lapok*, 1836. ápr. 29., 138–143, 143. A tanulmány szerzője itt sincs feltüntetve.

107 [ANON.], „Az európai játékszín ‘s a’ jelenkori drama. [Tanulmány]”, ford. CSATÓ Pál, *Tudománytár*, 6 (1835): 117–145, 142. (Az eredeti: [ANON.], „Du théâtre en Europe et du drame moderne”, *Revue Universelle Bruxelles* 3 (1834): II:49–64.)

Az említett tanulmányokon kívül Garay János írása is jelentős hatással lehetett Eötvösre; Szalay Lászlóhoz írt későbbi levele¹⁰⁸ alapján lehetséges, hogy ez volt az (egyik) motivációja az Angelo-fordításhoz:

[...] játékszínünk boldogtalan utánozásokból 's özön-fordításokból állott, mellyek a' *nemzet egészére* minden legkisebb tekintet nélkül választattak. [...] a' korszellemmel egy lépést nem tartottunk,'s [...] ha polgári nyugalunk nem is rázatott-fel úgy egész alapjából, mint a' Francziáké, még is megtanultunk már – az egész nemzetről szóllok – familiari szűk körünkben kijebb tekinteni. Már minket sem érdekel, úgy veszem észre mindenütt, az élet többé az ő hálóköponyeges kényelmében: tetszik inkább élénkségében, iszonyaiban, szenvedélyeiben és nyugtalanságaiban, mellyeket a' dolgok közönséges folyamata szokatlan caracterek által nyer, vagy megfordítva egy egyszerű character szokatlan esetek által. [...] az eddiginél más irányon kell haladnunk, azon t. i. melly színünket a' nemzet életével összeforrasztja, a' nemzeti character-rajzok pályáján, mellyre ime már köztünk is van ut mutatva, de csak mutatva. *Victor Hugo* 's iskolája e' részben reánk igen nagy sikerrel fogna hatni, 's darabjaink éppen úgy a' nemzetre, mint az övére az ő darabjai.¹⁰⁹

Eötvös az *Előszó*ban történelmi perspektívából összegzi a klasszicizmus és a romantika korszakait, amihez Hugo munkáiból és más kurrens összefoglalásokból szerzett ismereteit használja. A szöveg romantika-fogalma megegyezik az S. Varga Pál-féle meghatározással, amennyiben a kereszténység, illetve a nép saját, nemzeti hagyományát veszi alapul¹¹⁰ – Victor Hugo művei ilyen értelemben „népéremények”, amelyek múltja a középkor.¹¹¹ Eötvös a történelmi folyamatok szükségszerű velejárójaként, kezdőjeként és betetőzőjeként ábrázolja Hugót: „a poesis szükség, egy jalkiáltása az emberi nemnek, [...]; a' poesisnek van hazája, van százada, 's csak ott érteni őt egészen. [...] Az akademiának valának költői, a' népnek nem vala, szüksége vala költőre 's Hugo Victor támadott. [...] Az ő aerája a' XIXdik század, az ő hazája Franciaország.”¹¹² Vagyis Hugo maga a költészet, maga a romantika, ami vele kezdődik és vele teljesedik ki.

108 „Én Garayval soha nem ellenkeztem, egy kor, talán egy cél 's pálya, inkább arra intenek hogy hozzá közelítsek, mint távozzak[...]” „EÖTVÖS József SZALAY Lászlóhoz, Sály, 1837. dec. 19.”, EÖTVÖS, *Levelek I...*, 81, 141–144, 141.

109 GARAY János, „Milly irányt vegyenek színdarabjaink. I–II.”, *Honművész*, 1835. máj. 28., 339–342; 1835. jún. 7., 361–363.

110 S. VARGA Pál, „A romantika fogalma a 19. századi magyar irodalomkritikai gondolkodásban”, *Literatura* 46, 1. sz. (2020): 3–22.

111 EÖTVÖS József, „Előszó” in *Angelo: Dráma, Hugo Viktor után*, ford. báró EÖTVÖS József, III–XII (Pest: HECKENAST, 1836), XI. Lásd a *Függelék*ben.

112 Uo., IX–X.

Az *Előszó* retorikailag is összetett írás: Eötvös az egész szövegen végigvonuló ellentéppárokat használ (új–régi, fiatal–öreg, élő és halott, classicitas–Romantismus), és ezeket folyamatosan egymásba játszatja. A történelmi és irodalmi korszakok Victor Hugo eljövételének a jelei, majd az ő nagysága mellett szóló érvek. Az *Előszó* tehát a francia szerző megkonstruálása és felmutatása, amelynek a legvégén az így megteremtődött íróalak maga szólal meg, az *Angelo* eredeti előszavából vett idézettel:

Szükség, hogy a’ dráma – így szól Angelóhoz írt előszavában – mint ezen munka írója’ azt alkotni kívánna, philozóphiát adjon a’ sokaságnak, az ideáknak formát, a’ poesisnak inakat, vért, életet, részrehajlatlan magyarázatot a’ gondolkodónak, a’ beteg léleknek gyógyszer, a’ rejtett sebeknek balszámot, egy tanácsot mindenkinek, mindenkinek törvényt. – A’ században, mellyben élünk, a’ művészet’ köre messze terjedt: a’ publicum, így szóla a’ költő egykor; a’ nép, így szól a’ költő ma.¹¹³

Ami a szöveg keletkezésének kontextusát illeti, Fenyő István értékelése alapján ezt is tekinthetjük a Conversations-lexikoni per folyományának:

Bajza haragos ellenszenvét nemcsak Hazucha, Munkácsy, Garay stb. írásai váltották ki, hanem minden bizonnyal Eötvös József első Victor Hugo-tanulmánya is. [...] nem a francia költőről írottakkal ingerelhette fel a félelmetes vitázót (bár teljesen azzal sem igen érthetett egyet), hanem amit – nyilatkat röpítve Bajzáék felé – a francia Akadémia szerepéről mondott. E tanulmányt, *Angelo*-fordításának előszavát tíz nappal Bajza *Társalkodóban* publikált támadása előtt jelentette meg ugyancsak a *Társalkodóban*, közte olyan kitételekkel, mint: XIV. Lajos korában az irodalom az Akadémia regáléja volt; útlevelt minden szó csak az Akadémia szótárában nyerhetett; a literatúra vége az Akadémia; a restauráció idején az Akadémia negyvenfejű cerberusa ült a literatúra küszöbén; míg az Akadémia fontoskodva netovábbot parancsolt, „Az ifjúság szemébe nevetett és tovább dalolt”, végül teljes ellentétezással: „Az Akadémiának valának költői, a népnek nem vala; szüksége vala költőre, s Hugo Viktor támadott.” A Bajza és Eötvös közti feszült viszony ismeretében nem lehet kétséges, hogy a *Kritikai Lapok* szerkesztője elérte azt, ami neki is szólt.¹¹⁴

113 Uo., XII.

114 FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés...*, 261 [kiemelések az eredetiben]. Bajza viszont nyíltan nem vehette magára a bírálatot, hiszen Eötvös csak azt a mások által is tényként említett vélekedést fogalmazta meg, amely szerint „a’ francia academia [...] a’ múlt században legalább, önkény és fondorkodások által tüntette ki magát”. Vö.: TUDOMÁNYFY [CSATÓ Pál], „Az Athenaeum és a’ tudományok”, *Századunk*, 1839. szept. 2., 553.

Az *Angelo* fő mondanivalója a hatalom relativitása és a hatalomnak való kiszolgáltatottság, Hugo előszava szerint különösen a nőké. A *Literaturai Lapok* 1836. május 20-i és 27-i számai egy, eredetileg a *Morgenblatt*-ban megjelent cikk fordítását közlik,¹¹⁵ amely éppen Hugo előszavára hivatkozva marasztalja el a darabot. „Ezen darabhoz készült előszó, annak rossz hírt szerezhetne. A' költő benne azon látpontra említi, mellyről munkáját megítéltetni kívánja, 's mi méltányosnak tartjuk, hogy megbíralása' alkalmával az írótól kiszabott ösvényt kövessük. – Meglátjuk hova vezetend.”¹¹⁶ A cikkben szó szerinti idézetek szerepelnek Hugo előszavából, lábjegyzetben a magyar fordításukkal. A cikk szerzője szerint Hugo éppen az előszóban maga elé tűzött feladatokat nem végzi el, a karakterek pedig nem hitelesek,¹¹⁷ és mindebből azt a következtetést vonja le, hogy Hugo sohasem lesz jó drámaíró:

Minden mondotta felvén, egy, általunk több évek előtt nyilatkoztatott véleményt erősít meg, hogy a magas tehetségű költész, az őt illető koronát nem találhatandja a' drámai pályán. Ő a' Roman körében, kimondhatlan sokat nyújt, 's lyrai költeményei az újabb francia literatura legjelesb termékeihez tartoznak; a' dráma utján, mindenkor a régi oskola szabályainak konok elkerülése által is járatlan helyekre fog tévedni, hol maga magát könnyen elveszthetné, 's végre talán a' közönséget is.¹¹⁸

Eötvös ennek az ellenkezőjéről volt meggyőződve, és Hugo drámaírói nagyságának megmutatására jobban megfelelt a saját *Előszó*, mintha az eredetit fordította volna le.

115 Sajnos sem az eredeti szerző, sem a fordító nincs feltüntetve.

116 [ANON.], „Angelo, Tyran de Padoue. Drame en 3 journées”, *Literaturai Lapok*, 1836. máj. 20., 159–164, 159.

117 Uo.; [ANON.], „Angelo, Tyran de Padoue. Drame en 3 journées. (Vége)”, *Literaturai Lapok*, 1836. máj. 27., 157–171.

118 Uo., 171. A már korábban idézett, Eötvös fordítása alapján az *Angelóról* szóló, Hugo erényeit és hibáit egyaránt emlegető, de végső ítéletében inkább elmarasztaló kritikában ugyanez a gondolat jelent meg: „Hugo Victornak azon tiszteletnél fogva, mellyet mint románíró érdemel, azt javallandja: lépjen le a' drámai pályáról és tollát egyedül a' románíráásra szentelje; csak ez az a' pálya, mellyen bostyán koszorúzhatandja, az előbbin nem fog jutalmat aratni.” [ANON.], „Angelo. Dráma. Hugo Victor után írta báró Eötvös József. Pesten, Heckenast Gusztáv tulajdona. 1836. lap 128. 12. r.”, *Literaturai Lapok*, 1836. ápr. 29., 141. A cikk Hugo életrajzi vázlatát is tartalmazza. A névtelen szerző Eötvös előszavát is kiemeli, mint „mellynek szépsége minden olvasót elragad, megbájol.” A hasonlóságok alapján feltételezhető, hogy a *Morgenblatt*-ból átvett, két részben közölt cikk fordítója és ennek a szerzője ugyanaz – talán Döbrentei Gábor, vagy (az Eötvösre vonatkozó megjegyzések, az esetleg neki vagy róla szóló utalások és a francia szövegek fordítása alapján) Csató Pál lehetett. Bár utóbbi munkáinak felsorolásában nincs utalás arra, hogy a *Literaturai Lapok*-nak is dolgozott volna. Vö. SCHMIDT Edit Erzsébet, *Csató Pál (1804–1841)* (Szeged: [Ablaka Ny.], 1941), 96–100; *Csató Pál munkásságával kapcsolatos iratok*, OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1336.

De lehetett még egy oka annak, hogy saját szöveget írt, ez pedig a fenti kritikában említett „rosz hír”. A drámai műalkotást Hugo az *Angelóhoz* írt előszavában a női testtel azonosítja, az élveboncolást társítva a képhez, de Eötvös ezt nem, csak egy ezt megelőző részletet és az utolsó mondatot idézi.

Hagyják, hogy a dráma elvárásolja Önöket, de legyen benne a lecke, és mindig meg is találhassuk benne, amikor fel akarjuk boncolni ezt az élő, annyira elragadó, annyira költői, annyira szenvedélyes, annyira aranyba, selyembe és bársonyba öltöztetett gyönyörű dolgot. A legszebb drámában mindig benne kell legyen egy komoly eszme, mint ahogy a legszebb nőben ott van egy csontváz.¹¹⁹

A Kritikusok és A' házasságok kontextusának és fogadtatásának fényében az *Angelóhoz* írt Hugo-féle előszó közzététele a saját neve alatt – még akkor is, ha csak fordítás – talán jobb esetben hatástalan, rosszabb esetben viszont botrányos lett volna. Pedig Eötvös bizonyosan egyetértett annak mondanivalójával, hiszen a *Boszú* hasonló eszközökkel szinte ugyanezt a problémát jeleníti meg: a hatalom és egyén viszonyát a női főszereplő kiszolgáltatottságán keresztül. A korabeli közönség azonban nem vette észre az *Angelo* és a *Boszú* közötti hasonlóságot: Eötvös eredeti darabja megbukott. A *Honművész* kritikája az előadásról egészen lesújtó. A darab nyelvezetét dicséri ugyan, de az „igen szép leírásokat 's költői szeszély elmés rajzait” szerinte érdektelen anyagra pazarolta az egyébként szépreményű szerző. A kritikus számára túl szörnyű (és ezért nem színpadra való) volt a vérfürdő, az ártatlanok halála és az, hogy mégsem halt meg mindenki.¹²⁰

A *Boszúban* nem arról van szó, hogy Leila „a körülötte rajzó férfaktól az érzelmek teljes skáláját várja el: az idős Töröktől atyai szeretetet, Bedortól barátságot, Alitól szerelmet”,¹²¹ hanem arról, hogy Leila ezeket a szerepeket kínálja fel a férfiaknak ahhoz, hogy társadalmilag elfogadott módon viszonyulhassanak hozzá. Ez lenne ugyanis a garancia arra, hogy Leila megfelelhessen azoknak a szerepeknek, amelyeket eredetileg kijelöltek neki. Az alapprobléma, miszerint a (férfi) társadalom különféle, nem megfelelő szerepekre kényszeríti, majd ezek alapján el is ítéli a nőket, az *Angelóban* és a *Boszúban* is azonos. De míg Victor Hugónál ez a színpadon felmutatandó társadalmi problémaként tételeződik, a társadalomtól várva a megoldást, Eötvös drámájában mindez megmarad az egyén, a magánszféra

119 VICTOR Hugo, *Előszó az Angelo*, Padua zsarnoka című drámához, ford. DEDE Franciska. Lásd a *Függelékben*.

120 M. L. G. R. ÉS TÁRSAI, „Színészet”, *Honművész*, 1836. jún. 16., 380–384, 384.

121 KERÉNYI, „Drámáról, színházról...”, 595.

szintjén: Leila sorsa a familiáris viszonyok miatt alakul úgy, ahogy, és a megoldásokat is a családi kapcsolatok adhatnák. Tisbe és Catarina egyedi karaktereikben reprezentálnak különböző, a társadalmi berendezkedés folyamányaként létrejött női szerepeket, Leila viszont nem egy bizonyos típust, és nem egy behatárolható társadalmi csoportot képvisel, hanem általánosságban minden olyan nőt, akit nem hagynak meg családja körében – ez azonban a férfiak egyéni döntésén múlik, a darab ezeket az egyéni döntéseket kéri számon. Az *Angelóban* a társadalmi nyomás miatt nincs lehetőség egyéni döntésekre, kivéve Homodei bosszúját, de ezt a lehetőséget ő a társadalmi berendezkedés által biztosított státuszának köszönheti; és Thisbéét, akinek viszont ez a vesztét okozza. Az *Angelo* a teljes társadalmi berendezkedést kérdőjelezi meg, a *Boszú* csak az egyéni önzést kritizálja; Eötvös darabjában az egyén szabadságának megteremtése más egyének, és nem a társadalom felelőssége.

II. Eötvös József és Csató Pál *Angelo*-fordításairól

1. A fordítások a színpadokon

Victor Hugo *Angelo, Padua zsarnoka* című drámájának bemutatója 1835. április 28-án volt a Comédie-Française-ben, nyomtatásban a május 7-én írt előszóval együtt jelent meg.¹²² Pesten december 28-án került színre németül Ignaz Franz Castelli fordításában, magyarul először Kiss János (németből készült) fordításában adták Debrecenben 1836. február 6-án.

Eötvös és Csató Pál fordításait nagyjából egy időben mutatták be.¹²³ Mivel Eötvöse megjelent nyomtatásban, a szöveghez könyvkereskedésekben,¹²⁴ vagy

122 Az előszó a berlini kiadásban a drámaszöveg után található: Victor HUGO, *Angelo, tyran de Padoue*, Répertoire du théâtre français à Berlin 147 (Berlin, 1835).

123 A darabot – többféle fordításban – számos alkalommal játszották a magyarországi és erdélyi színpadokon 1836. február 6. és 1871. november 3. között. Az előadások részletes adatait lásd a *Függelékben*.

124 „1821-ben Vitkovics Mihály – »körülnézve a Hazában« – még mindig csak tizenhat *könyvárost* talál, és a tizenhat közül Pesten és Pozsonyban négy-négy, Debrecenben három működik. Igaz viszont, hogy ettől kezdve, azaz a reformkorban a könyvkereskedelem addig soha nem tapasztalt lendülettel fejlődik. 1848-ban, Erdélyt és Horvátországot is számítva, a rendelkezésünkre álló adatok szerint már az ország 45 helységében csaknem százán árusítanak könyvet, köztük mintegy 25 könyvkötő.” VARGA Sándor, *A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása* (Budapest: k. n., 1980), 12. Az általam talált adatok szerint 1835–36-ban az alábbi városokban már volt könyvkereskedés: Debrecen (Csáthy György örökösei), Esztergom (Beimel József), Fehérvár (Rader Alajos Könyvkötő), Kassa (Vajda Pál Könyvkötő Özvegye), Kolozsvár (Tilsch és Fia), Nagyszében (Hochmeister Márton),

informális¹²⁵ úton juthattak hozzá. Csató kézirata az Akadémiához került, s a színésztársaságok a titoknokkal való megegyezés után saját költségükön másolathatták.¹²⁶

<i>Angelo</i> Dráma, Hugo Victor után báró Eötvös József	<i>Angelo Padua zsarnoka</i> Dráma 4 felvonásban Irta Hugo Victor francziából fordította Csató Pál
A kézirat elkészül: 1835. november 24. Pest, Ercsi Nem nyilvános	A kézirat elkészül: 1835. december Pest 1835. december 17.: híradás a Honművészen
Szalay Lászlónak küldi ellenőrzésre 1835. november 25. Megjelenés: Pest, Heckenast, 1836. január Hozzáférés: könyvkereskedések, informális terjesztés	Beadja az Akadémiához 1835. december 26. Megjelenés: nincs, elhelyezés: Akadémia levéltára Hozzáférés: másoltatás kérése az akadémiai titoknoknál
Bemutató: Miskolc, 1836. március 12.	Bemutató: Buda, 1836. április 18.
Játszóhelyek: Miskolc, Kassa, Nagyvárád, Kolozsvár, Révkomárom, Debrecen, Pécs, Gyula, Szeged, Sopron, Pápa, Székesfehérvár, Nagyenyed, Dés, Szombathely, Halas, Arad, Siklós	Játszóhelyek: Buda, Pest, Székesfehérvár, Pozsony, Szabadka, Szeged
Utolsó előadás: Szeged, 1870. nov. 8. (1871. júl. 26.?)	Utolsó előadás: Pest, Nemzeti Színház 1859. aug. 5.; 1866. júl. (1871. jún. 16.?)

Eötvös fordítását vidéken játszották különböző társaságok; a bemutatója 1836. március 12-én volt Miskolcon. A *Honművész* beszámolója szerint:

Nagyszombat (Wachter Bódog), Nagyvárád (Professor Faliczky Urnál) Pécs (Weidinger Aloiz), Pest (Hartleben Konrád Adolf, Mayer és Tsa, Eilinger, Beimel, Müller József, Eggenberger József, Heckenast Gusztáv, ifjabb Kilián György), Pozsony (Bodo Ferencz Könyváros, Wigand Frigyes Károly), Szombathely (Zsoldos István Könyvkötő), Veszprém (Vázsonyi István Könyvkötő).

125 Az egyes társulatok saját használatra szereztek be a szövegeket – megrendelték, vagy másolták, másoltatták. Amikor egy társulat több kisebb csoportra bomlott, meg kellett egyezniük a díszleteket, jelmezeket és a könyvtárt illetően, ez esetben is előfordulhatott, hogy újabb másolat készült bizonyos szövegek könyvekről.

126 „Ezen színművek egy-egy kéziratpéldányban a’ levéltárba betéttvén, köz tudomásra adatott, hogy mind azon színésztársaságok, mellyek azokat saját költségökön másoltatni kívánják, ez iránt a’ titoknokkal értekezhetnek.” SCHEDEL Ferencz titoknok, „A’ Magyar Tudós Társaság’ története. 1835. nov. 16.–1836. sept. 10., Kis gyűlések, Játékszini ügy”, in *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei III.* (Budán: A’ Magyar Királyi Egyetem’ Betüivel, 1834–1836), 89.

Az újabb korban egy színdarab érdeke sem feszíté annyira a' nézők figyelmét, mint az előfordult különös tárgyú. — *Czelesztin* (Angelo) méltólag állta helyén, 's társalkodási könnyedséggel igen jól játszott. *Balláné* (Catharina) ki gyengélkedő körülményei miatt már több darabból vala kénytelen elmaradni, 's a' mai erősb szerepet is talán csak a' jutalmazott iránti tekintetből vállalta fel, olly kellemmel, és szokott művészi hatással fogá fel azt, hogy ő és *Erdélyiné* (Tisbe) között, ki ugyancsak eleme fő fokán állta, 's minden tekintetben jól játszó, határozatlan maradt a' művészégi különbség. Együtt látni a' jó két színésznőt öröm vala. Az utóbbin mindazáltal (bár milly nemzeti 's időkori színésznőt képezett) a' nappali öltözetül felvett, számos pillangóval csillogó, 's rózsákkal tündéreként cziczomázott köntös helytelen vala, mint a' hosszú pongyola úszalj (Schlepp) is; mert az éjjel 's jelen körülményben valamint alkalmatlan volt, úgy helyben nem hagyható. *Köszeghy* (Rodolfo) jól játszott, csak hogy kissé csinosb öltözetére, hajrendezetére, 's térdeinek összeroskadására jobban ügyeljen. *Megyeri* (Homodei) e' kisebb szerepet, mint a' hirdetményen is olvastuk, a' jutalmazott iránti kedvezésből vállalván fel, művönással, a' character hiv képezésével teljes rövid jelenete köz figyelemre méltatott. E' darab átalján véve jól, 's pontosan, készültek helyes alkalmazásával, és a' szerepeknek, méltán mondhatni, remek felfogásával sikerült; 's bár igen hosszas vala is, de még olly elégedve az igen számos közönség nem hagyá-el a' színházat, mint ma.¹²⁷

Csató fordítása 1836. április 18-án került először színre Budán, Lendvayné Hivatal Anikó jutalomjátékaént, aki Bragadini Katalint alakította. Játékaért „két koszorút aratott, 's a' színház nagyjából tele volt, bár Pesten a' felséges nádori család előtt, 'Norma' adaték”¹²⁸ a Német Színházban. Ez a fordítás már 1837. augusztus 30-án szerepelt a műsoron a később Nemzeti Színházként működő Pesti Magyar Színházban, illetve előtte és utána játszották néhányszor vidéki vendég-szereplésekkor. Klestinszky László így írt az 1836. április 26-i kassai előadásról: „A' színdarab czélja az, hogy tetszést nyerjen a' színpadon. Angelo nemcsak Kassán, hanem Budán, Debreczenben, Miskolczon is kitűnő elégedéssel 's tetszéssel fogadtatott.”¹²⁹ Klestinszky ezzel egyrészt azt hangsúlyozta, hogy mindhárom fordítás jól sikerült,¹³⁰ másrészt rámutatott, hogy az eredeti darab is kiváló alkotás.

127 Cs. Sz. és N., „Miskolczon”, *Honművész*, 1836. ápr. 7., 223.

128 X ET COMP. [HAZUCHA Ferenc], „Kritikai töredékek”, *Rajzolatok a Társas Élet és Divat Világából*, 1836. ápr. 23., 262.

129 KLESTINSZKY László, „Kassán” *Honművész*, 1836. máj. 26., 333.

130 „*Kiss János*, ki még a' budai társaságnál létekor is mint jeles fordító ismerteté magát, mai finomabb írásmódú szabályokon alapult fordítmányáért, valamint már szép számra terjedő többi műveieért is, e' jelen mutatvány végén érdemének némi jutalmául előtapsoltatott, és hosszasan zajgó 'éljen'-nel tiszteltetett.” MLGR és TSA, „Debreczenben”, *Honművész*, 1836. ápr. 7., 222.

A darabot számos alkalommal játszották a magyarországi és erdélyi színpadokon 1836. február 6. és 1871. november 3. között.¹³¹ Az előadások közül nagyjából 47-nél egyértelműen Eötvöst, 35-nél Csatót azonosíthatjuk fordítóként,¹³² és tudomásunk van egy vegyesszövegű előadásról is. Utóbbi esetben 1836. szeptember 13-án Déryné Széppataki Róza Budán vendégszerepelt, s noha a *Honművész* beszámolója szerint Tisbe szerepében várakozáson felül jó alakítást nyújtott, „[s]ajnálunk azonban, hogy ő gyakran igen csendesen beszélt, és hogy saját szerepét másnak [ti. Eötvösnek] és nem Csató Pálnak fordítmányából használta, mi nagyon szembetűnő volt, és visszatetszett a többi szerepek mellett, mellyek Csató munkájaként adattak”.¹³³ 1839. szeptember 24-én Laborfalvi Róza vendégként lépett fel az *Angelóban* Kolozsváron. A színlapon nincs feltüntetve a fordító neve, ezért nem tudjuk, hogy Eötvös vagy Csató fordítása, vagy ez alkalommal is vegyes szöveg hangzott el a színpadon. Mindenesetre az, hogy a színlapon¹³⁴ „szerecsen” és nem „apród” szerepel, inkább Eötvös szövegét valószínűsíti. Az OSZK Színháztörténeti tárának Csató Pál fordítását tartalmazó szövegkönyve¹³⁵ alapján egy még érdekesebb variáció is feltételezhető.

Csató Pálnak az Akadémia Kézirattárában található eredeti kéziratában¹³⁶ valaki kihúzott két szereplőt, ezek „A’ paduai Szent-Antal dékánja” és „Egy esperes”. A húzás következtében Angelo nem hozzájuk szól, hanem az „udvari”-hoz és az őrhöz, velük üzen.¹³⁷ A Színháztörténeti tár példánya ennek a némileg átalakított variánsnak (tehát nem Csató teljes kéziratának) a másolata. A Nemzeti Színház könyvtárában¹³⁸ ez az egyetlen példány maradt fenn. A szövegkönyv eredeti sorszáma a 479-es¹³⁹ volt,

131 Az előadások részletes adatait lásd a *Függelék*ben.

132 A fordító akkor azonosítható egyértelműen, ha vagy a beszámolóban, vagy a színlapon fel van tüntetve a neve, vagy a korábban bizonyíthatóan az adott szöveget használó színésztársaság másik előadásáról van szó. A nem besorolható előadásokat a táblázatban Eötvöshöz írtam, mivel nagyobb a valószínűsége, hogy az ő szövegét használták.

133 „Budán”, *Honművész*, 1836. szept. 18., 597.

134 *Angelo Padua’ zsarnoka*, Kolozsvár, 1839. szept. 24., OSZK SZT.

135 *Angelo Padua zsarnoka: dráma 4 felvonásban*, írta Hugo Victor; francziából fordította Csató Pál (Pécs: [s. n.], 1840), 42 fol.; 23 cm. Kézirat, Budai Károly bejegyzéseivel. Bemutató előadás helye, időpontja: Lendvay Márton társulata, Pécs, 1840. febr. 27. A Nemzeti Színház könyvtárának pecsétjével, sűgőpéldány szövegkiegészítéssel, OSZK SZT. Jelzet: N. SZ. A. 41.

136 *Angelo, Padua zsarnoka, Drama 4 felvonásban*. Irta Hugo Victor, francziából fordította Csató Pál, MTA Könyvtára Kézirattár M. Irod. Színművészet I/2. Eredeti jelzet: Régi és újabb irodalom színművészet 4° 1; 6.

137 Harmadik felv. 1. sz. jelenet

138 A Nemzeti Színház könyvtára, OSZK SZT.

139 *Könyvtár Betűrendben ABC szerént A’ pesti magyar Színház Könyvtára betűrendben Tekintetes Bajza József úr igazgatósága alatt szerkesztette Szigligeti [Ede] 1837.*, OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok

de 1871-ben már a 62-es sorszámmon szerepelt.¹⁴⁰ A nyilvántartásokból¹⁴¹ tudjuk, hogy voltak külön szerepleírások¹⁴² és hogy az 1860-as évek második felében létezett egy újnak nevezett példány¹⁴³ is, amit Paulay Ede 1868. december 7-én kikölcsönzött¹⁴⁴ és valószínűleg nem vitte vissza, mert az 1927-ben a Pataki József által összeállított listán már csak a régi példány található (illetve az Endrődi-féle fordításból kettő).¹⁴⁵

A szövegekönvön jól látszik a használat, az áthúzásokon, javításokon kívül ismeretlen szerzőtől származó, betoldott szövegvariánst és beragasztott részeket is tartalmaz. Az utolsó lapon lévő ceruzás bejegyzés¹⁴⁶ alapján a szövegekönvet 1840-ben levitték Pécsre. Tudjuk, hogy Lendvayné 1840. február 27-én lépett fel Pécssett az *Angelóban* vendégként, Katalin szerepében. A szövegekönv beragasztott részletei Katalin szövege – Eötvös fordításában. Ezek alapján elképzelhető, hogy a vendégszereplés alkalmával Lendvayné ugyan Csató szövegét vitte magával, a színpadon mégis Eötvös fordítása hangzott el.

Eötvös fordításának utolsó előadása feltehetően 1871. július 26-án Gyulán volt, Szathmáry-Latkóczyné Farkas Lujza vendégszereplésekor, aki ugyan a Nemzeti színésznőjeként lépett fel, de ott csak egyszer játszott az *Angelóban*, viszont korábban olyan társulatok tagja volt, amelyek Eötvös fordítását használták.

A Csató-féle fordítást a Nemzeti Színház színpadán 1859. augusztus 5-én adták elő utoljára, Katalin szerepében Prielle Kornéliával, Tisbét Jókainé alakította.

849.; *A Nemzeti Színház Könyvtára sorszáma szerint 1845 A' pesti magyar színház Könyvtára sorszáma szerint Tekintetes Bajza József úr igazgatósága alatt szerkesztette Szigligeti [Ede] 1837. OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 850.; A pesti nemzeti színház színművei Könyvtára Nemzeti színház Könyvtára rendezte Komlossy Ferencz könyvtárnok. Pesten – 1853., OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 854.; Színházi Könyvtár kalauza Betürendben Daniel Káli OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 855.*

140 *Iső Napi-kiadványok nyilvántartási jegyzőkönyve 1871/72 1872/73 1873/74 1874/75 1875/76 Könyvtár OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 869.; A Nemzeti Színház könyvtára betürendben. Könyvtári használatra összeállította Pataki József, Budapest, 1927. január 1-én, OSZK SZT, NSZ Kötetes 860., 6. lsz.*

141 Könyvtári nyilvántartások, törzskönyvek, leltárak, A Nemzeti Színház kötetes iratai, OSZK SZT, NSZ Kötetes 849-870.

142 *A Nemzeti Színház színművei szerepeinek leltára 1845., OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 851.; Színházi Könyvtár kalauza Betürendben Daniel Káli, OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 855.*

143 1865. nov. 1-én Szigeti József ezt az új példányt és Katalin szerepét vette ki a színház könyvtárából. Könyvtári nyilvántartások, törzskönyvek, leltárak, A Nemzeti Színház kötetes iratai, OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 870.

144 Könyvtári nyilvántartások, törzskönyvek, leltárak, A Nemzeti Színház kötetes iratai, OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 870.

145 *A Nemzeti Színház könyvtára betürendben. Könyvtári használatra összeállította Pataki József, Budapest, 1927. január 1-én, OSZK SZT, NSZ Kötetes 860., 6. lsz.*

146 „Pécsen, 1840. Budai Károly czédula osztogató”.

1866-ban a színi képezde magánvizsgájának egyik darabja volt.¹⁴⁷ A Színészeti Tanoda 1871. június 16-i nyilvános vizsgájának felkészítő tanára Paulay Ede volt, aki a könyvtárból kikölcsönzött „új” szövegkönyvet nem vitte vissza, ezért feltételezhető, hogy a vizsgán még Csató, és nem Endrődi Sándor¹⁴⁸ új fordítását használták.

2. A kritikák és a fordítások szövegei

A korabeli kritikák eleinte nemcsak a színészi játékkal és magával a darabbal, hanem a fordításokkal is foglalkoztak. A *Honművészb*en a nyomtatott szövegről megjelent kritika szerint

A' m. fordító ur [ti. Eötvös József] ismét megajándékozá dramai magyar literaturánkat fáradhatlan szorgalmának művével, a' francia dramaturgia egyik jeles példányával. Köszönet neki 's mindenkinek, ki a' m. bárónak eléggé nem dicsérhető fáradozását mintául vevén illyekkel szaporítja nemzeti literaturánkat. Az írásmód tisztán folyó, és szigorú rövidséggel bir. A' fordító ur által szerzett előszó különös figyelemre méltó. A' nyomtatás 's papiros igen szép; valamint a' könyvecskének alakja az olvasó kényelmét neveli.¹⁴⁹

A *Literaturai Lapok* szerint Eötvös fordítása „remek, 's az eredetit nem törpíté, hanem teljes valóságában nyújtá”.¹⁵⁰ Csatóéval kapcsolatban a *Rajzolatok*ban megjelent cikk László Gy. aláírású szerzője kifogásolja, hogy Csató sok helyen indokolatlanul használja a személyes névmásokat és a névelőket.¹⁵¹ Erre válaszul Nagy Ignác azt írja, hogy „[...] nem mindig az író vagy fordító oka, ha hibák történnek a' grammatikai szabályok ellen”, szerinte a színészek annyira hozzá vannak szokva a silány fordításokhoz, hogy „nyelvük, [...] néha a' jobb ízlésű fordí-

147 Egressy Gábor 1866. április 6-án kölcsönözte ki a színház könyvtárból. Könyvtári nyilvántartások, törzskönyvek, leltárak, A Nemzeti Színház kötetes iratai, OSZK SZT, NSZ Kötetes iratok 870.

148 A szövegkönyveken a szerző Endrődi Nándorként szerepel. HUGO, Victor, *Angelo*, Dráma 3 felv. Ford.: ENDRŐDI Nándor. Pest, Pfeifer, 1871., A Nemzeti Színház Könyvtára 16., OSZK SZT, N. SZ. A 133.; és *Angelo. Drama 4 felvonásban. Írta: Victor Hugo. Fordította: Endrődi Nándor*. Sűgőpéldány. (kéziratos) OSZK SZT, N. SZ. A 133/1.

149 „Literatura”, *Honművész*, 1836. jan. 28., 61.

150 „Angelo. Dráma. Hugo Victor után írta báró Eötvös József. Pesten, Heckenast Gusztáv tulajdona. 1836. lap 128. 12. r.” *Literaturai Lapok*, 1836. ápr. 29., 138.

151 „Nem jobb lett volna, tehát ha Tiszbe a' mai darabban 'én egy színjátszóné vagyok' helyett, 'ez egy kulcs', az udvari: 'talán nagyságodnak egy rokona', Katalin: 'én nem vagyok kész a' halálra'; 'én sírok, mert félek a' haláltól' helyett, pusztán színjátszónót, kulcsot, rokont, 's a' t mondtak volna?” LÁSZLÓ Gy., „Lendvayné' jutalomjátéka”, *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból*, 1836. ápr. 20., 256.

tásban is megbotlik.¹⁵² Vörösmarty Mihálynak az *Athenaeumban* megjelent, a Pesti Magyar Színház az 1837. augusztus 30-i előadásról írott kritikájában a következőt olvashatjuk:

A' darab, mint tudatik, nagy színi hatású, a' fordítás olyan, millyet Csató' kezéből várhatni: könnyű és sima. Csupán a' sok kegyed ellen van kifogásunk. Ez a' kegyed valóban kegyetlen szó. Nem veszik-e észre íróink, hogy ez szintűgy cím mint *nagyságod, méltóságod*, 's németül Euer Gnaden? 's evvel akarják-e a' társalkodást egyenlőségi lábra állítani? A' kegyed megmaradhat, midőn valakit czímezni akarunk, de egyenlő conversatióban az ön hasonlíthatlanul jobb. Mi az p. o. midőn Lendvayné (Bragadini Katalin) a' mérget megiszsa 's roskadása közben is bizonyítja ártatlanságát, férje megrögzöttségében így szól: Bragadini Katalin, én nem hiszek *kegyednek*, ellenben Thisbe: én hiszek *kegyednek* Katalin. Micsoda feszes beszéd ez egy haldokló felett. Nem jobb volna-e itt, *önnek* (a' mi nem czim) 's még inkább *neked*?¹⁵³

Érdemes kitérnünk a 'kegyed' és az 'ön' használatával, a szavak konnotációival kapcsolatos korabeli véleményekre. A két megszólítás története korábbra nyúlik vissza; a 'kegyed' Döbrentei Gábor javaslata volt, amit nehezen fogadtak el (Széchenyi is ellene volt),¹⁵⁴ Kazinczy Ferenc pedig éppen Döbrentei személye miatt teljesen elutasította,¹⁵⁵ majd közvetlen összefüggésbe is hozta a Conversationslexikoni perrel.¹⁵⁶ Mindez a magánlevelezésből derül ki, de a kérdés hamarosan

152 NAGY Ignác, „László Gy. úrhoz”, *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból*, 1836. ápr. 23., 263.

153 V[ÖRÖSMARTY Mihály], „Magyar játékszini krónika”, *Athenaeum*, 1837. szept. 7., 317–320, 319–320.

154 JANCÓSÓ Elemér, *Döbrentei Gábor élete és munkássága*, Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve 1940/1941–1944 ([Budapest]: Teleki Pál Intézet, 1942–1945), 140.

155 „GUZMICS Izidor – Kazinczynak Pannonhalmán April. 12d. 1829.”, in *KazLev* 21:43; „Kazinczy – Szalay Lászlónak, Jún. 10d. 1830.”, in *KazLev* 21:307; „Kazinczy – Szalay Lászlónak. Ujhely, Jún. 29d. 1830.”, in *KazLev* 21:325.

156 „Megengeded hogy egy igen kedvetlen tárgyat illessek – azt az undok és gyalázatos pert, mely a' Convers. Lexicon eránt támada. Nem javalom a' mi *nem jól történt*; de történt volna e ez ha Döbr. a' Fenyéri Kérdéseire a' Fenyéry' hangján felelt volna? Én azt hiszem, hogy a' hiba onnan ered. – Ugyan *nem* nevelés e az, hogy ő a' Wigand szájával magát olly nagynek hirdeti (mert ki *nem* ismer azon a' csutorás czifrájú beszéden Döbrenteire?) kellett e neki magát egy silányka munkáért Magyar Campének titulázni? kellett e Fenyéryt tudatlannak, kajánnak nevezni? kellett e Fenyéryre nyelvrontást annak kiáltani, a' ki a' mint látánk a' feleletből, maga is rontja a' nyelvet? kellett e azt eltűrni hogy Thais a' Csokonai marhaságát Bajzára *alkalmazza*? Tudta Bajza, mi fogja D-t elnémitani, 's azért álla neki a' Kendhez olly igen közel álló Kegyeddal; tudta hogy a' maga Prov. Commissariusságával 's Tábla bíróságaival kevélykedő embert (lásd a' Macbeth' Annunciatióját) ez fogja leginkább elnémitani.” „Kazinczy – Horvát Istvánnak, Ujhely, Jún. 29d. 1830.”, in *KazLev* 21:328 [kiemelések az eredetiben].

a közönséghez is eljutott: Vörösmarty már *A fátyol titkai* című vígjátékában¹⁵⁷ a ’kegyed’-et és az ’ön’-t is kifigurázta: „Kaczor. Várasi úr, valami finomul kellene megszólítani. Kegyed-e vagy Ön? mert mivel magyarnak így illik szólania; vagy éppen Önkegyed? de ez már felette sok volna. Igaz, hogy most kegyére igen nagy szükségem van; de az Ön függetlenebb, szabad emberhez illő ’s férfiasabb.”¹⁵⁸

Később Guzmics Izidor tájékoztatásából tudhatták meg az olvasók, hogy „Az elsőt a ’ hajdan megnyújtva, kegyelmed, majd kurtítva kend, vagy ked, ’s így is úgy is lealjasodva dívót, Döbrentei hozá életre; a ’ másodiknak Széchenyi István ada megszólító értelmet.”¹⁵⁹ Az az információ, hogy a ’kegyed’ Döbrenteihez kötődik, meg is magyarázza Vörösmarty ellenérzését – egyúttal közvetlen kapcsolatot teremt a Conversations-lexikoni per és Csató *Angelo*-fordítása között. Guzmics mindkettőt jónak tartja, a ’kegyed’-et inkább a rangban följebb álló, az ’ön’-t pedig a lejjebb álló felé használná:

Mind a ’ kettő elég jó, ha az elsőben lappangó *te*, ’s a ’ másodiknak nem titkolható bármi csekély, de annál érzékenyebben visszalökő megvető hangja (miként a ’ diák ipse, a ’ német Er, vagy Ihr), nem idegeníti éppen azokat, kiknek kedvökért hozvák. Én mind a ’ kettőnek minél közönségesb divatot ohajtok, de az elsővel [a kegyeddel] a ’ fölöttem vagy mellettem, az utolsóval [az ön-nel] az alattam vagy távoltam állókat szeretném szólíthatni.¹⁶⁰

Guzmics idézett állításával (ti. hogy az ’ön’ mintája az ’Er, Ihr’) egyetértett a *Tudományos Gyűjtemény* tanulmányának szerzője, aki szerint: „Kár volt az Ön-t tsak meg is indítani, átaljában szükségtelenül, és tsak gondolomra. Nem látszik, hogy valamelly jó fogódzója lehetne a Magyar nyelv természetében, és szokásában.”¹⁶¹ A *Fillértárban* megjelent írás viszont részben vitába szállt Guzmics véleményével:

[...] nem lehetünk egészen egy véleményben a ’ tudós úrral, minthogy a ’ *kegyedben* lappangó *te* a ’ szintén benne lappangó *kegyelem* által elegendően enyhíttetik, de egyébiránt is nyelvünk ’szellemével tökéletesen megegyez, mert a ’ legnagyobb tisztelkedésekben u. m. fel-

157 A vígjátékot valószínűleg 1833–1834-ben írta Vörösmarty, az Akadémiához 1834. okt. 29. előtt került be. VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák V*, szerk. FEHÉR Géza, Vörösmarty Mihály összes művei 10 (Budapest: Akadémiai, 1977), 464, 468.

158 VÖRÖSMARTY Mihály, „A ’ fátyol’ titkai: Vígjáték 5 felvonásban”, *Aurora: Hazai Almanach* 15, 1. sz. (1835): 253–416, 279; VÖRÖSMARTY, *Drámák V...*, 37.

159 GUZMICS [Izidor], „Nyelvünk’ újabb fordulatairól. [Tanulmány]”, *Tudománytár* 7 (1835), 3–17, 11. 160 Uo., 11–12.

161 X, „Jegyzések és nehézségek, néhány divatozni kezdett új magyar szókra, közben jövő világosításával, némelly törzsök magyar szavainknak”, *Tudományos Gyűjtemény* 20, 9. sz. (1836): 3–28, 20.

séged, herczegséged, excellentiád, nagyságod 's a' t. szinte feltaláltatik, 's így ítéletünk szerint a' nyájasságnak és udvariságnak mindenütt megfelel. – De tökéletesen egyet értünk vele az Ön-re nézve, még azt adván hozzá, hogy miután ezen szónak más elhatározott értelme van (eigen, selbst, öntudat, önszerelem) 's így néha homályt szülhet, inkább *kegyed* fogadtatnék el általában, vagy más szorul, melly valóban uj 's nem már más értelmet kifejező, gondoskodnék a' tudós társaság, mellynek nyelvmivelő czéljánál fogva ez ugy is tisztében áll.¹⁶²

A két kifejezés értelmezése és használati módja tehát elsősorban fordítási (ezzel összefüggésben társasági-köznyelvi, nyelvújítási) kérdés volt. A kialakult vita hevességét (és a perrel, a színházzal és Széchenyivel való összefüggését is) jól mutatja, hogy Hazucha Ferenc ezzel kezdi *Híd, játékszín* című írását:

Ollyanok vagyunk mi magyarok mindennel, mint az „ön” és „kegyed” szavakkal: a' ténsur az ön-t pártolja, a' ténsasszony a' kegyed-et; íróink mindkettőt használják – képzeletben; de midőn valódira kerül a' dolog, midőn életben kellene élnünk egyikkel vagy másikkal, a' ténsur neheztel, ha önnek szólítatik, a' ténsasszony is neheztel, ha kegyednek szólítatik. De miért is életbe hozni e' társalkodási szavakat? nem elég, ha azok írva vannak? – oh, lelkes magyarok! mennyi jó van már nálunk írva sőt nyomva is; de épen az az örökös kár, hogy mind az csak írva és nyomva marad, 's tán mindig úgy maradand.¹⁶³

Lukács Lajos *A két Dohosi* című elbeszélése utolsó részében szereplői jellemzésére használja a kétfajta megszólítást:

Paliról sem illik elfeledkeznünk. Ő tökéletesen megnyeré az özvegy figyelmét; mert ennek a' katonatiszteréről kérdésre hiven ada választ; beszéle rólok apró történetecskéket, csatákat fösztetett, és a' szépnemről általában dicsérettel szólott. Folyt pedig ezen beszélgetés az özvegy részéről „kegyed” Pali részéről pedig „ön” szólítással, 's bár amazt kegyedhez szoktatták némelly urfiak és írócskák, még is, vallomása szerint, az „ön” sokkal gömbölyebbnek és jobban hangzónak tetszett, 's feltéve, egyúttal, hogy ezután, ezt teszi magáévá, 's urfiak bizonynyal utána alkalmazandják magokat.¹⁶⁴

A 'kegyed' Kunoss Endre szójegyzéke szerint „ujabb időnkben divatozó megszólítás, annyi, mint euer Gnaden, Sie.”¹⁶⁵ Ezt megjegyzésében azzal egészíti ki, hogy

162 „Kegyed és Ön”, *Fillértár mindennemű közhasznú ismértek terjesztésére*, 1836. jún. 13., 408.

163 HAZUCHA [Ferenc], „Híd, játékszín”, *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból*, 1835. febr. 28., 101–102.

164 LUKÁCS Lajos, „A két Dohosi”, *Rajzolatok a társas élet és divatvilágból*, 1836. szept. 14., 585–589, 585.

165 KUNOSS Endre, *Szófűzér, vagyis A tudomány, művészség, társalkodás és költészet ujonnan alkotott, fölélesztett vagy idomított szavainak jegyzéke: Az eddigi szótárak helyesítésül s pótlékaul, hasonértelmű*

A' némellyek által Sie gyanánt használtatni szokott ön szócska nem bizodalmas, nem szabad szellemű körökbe való, mert a' hidegségnek és rangkülönségnek bélyegét hordja magán. Ott azonban, hol ezt kitüntetni szükséges, sokkal helyesebben alkalmaztatik mint a' Kegyed szócska, melly nyersebb hangon bizonyos gyengédséget, vonzódást 's jószívűséget gyaníttat.¹⁶⁶

Dessewffy József Vörösmartynak a Csató drámafordításáról írt kritikájára, és Kunoss szójegyzékére reflektálva a jelentésbeli kapcsolatok miatt az 'ön' mellőzését javasolja, szerinte a 'kegyed' nem cím, mint az 'euer Gnaden', mégis használható a rangkülönség kifejezésére is:

A' francia, kitől e' részben tanulhatni, legmiveltebb társalkodásban a' legnagyobb Hertzeget is csak egyszer kétszer hercegezi, vagy magosgatja, azon túl beszéd közben úgy szólítja őt e' szócskával Vous azaz Ti, mint akármilyen más szegény legényt, és így a' mi kegyedünk sokkal szivletesebb, 's kevésbé neveléses kitétel is, a' francziák 's angolok Vous, You név-mássainál, mikkel egyes személyhez a' többes' második személyében szólnak¹⁶⁷

Vörösmarty még erre is válaszol, az aktuális előadás kritikájának végére illesztve a most már nem csak Csatónak, hanem Dessewffynek is tett megjegyzést:

A' „kegyed” ismét igen sűrűen hallatott, holott a' magyar nyelv' természete minden efféle segédzavak' kihagyását gyakran megszenvedi. 'S már figyelmeztetők színészeinket, hogy a' kegyeddel gazdálkodjanak, 's helyette legalább gyakrabban az ön szócskával éljenek; mert p. o. micsoda sületlen beszéd ez a' podesta' nejtől: *kegyed egy becstelen ember*. A' *kegy* és *becstelenség* hogy' férnek össze komoly, tragikai nyelvben? Be kell-e hozni a' nyelvbe illy képtelenségeket, 's nem inkább, ha volnának is, kiirtani? micsoda chinai beszédek lesznek ezek: kegyed semmirekellő, kegyed kegyes, kegyed kegyetlen! (ez utóbbiak tréfának jók lehetnek) 'S még is van ember, kinek fejébe nem fér, hogy a' *kegyed* czím; 's ez nagy baj; de még bajosabb rajta segíteni.¹⁶⁸

magyar és német-latin kifejezésekkel megvilágosítva (Kassa: Werfer, 1836), 47.

166 Uo., 47.

167 „Gróf Dessewffy József levele a szerkesztőhöz [Balásfalvi Orosz Józsefhez]”, *Hírnök*, 1837. okt. 20., 1–2. Csató ekkor már a pozsonyi *Hírnök* munkatársa, ahová Dessewffy Aurél révén került. SCHMIDT, *Csató Pál...*, 29.

168 V[ÖRÖSMARTY], „Magyar játékszini krónika”, *Athenaeum*, 1837. nov. 23., 672.

A kegyed valóban annyira sűrűn fordul elő a szövegben, hogy az rontja a minőséget (bár a Vörösmarty által első példaként kiemelt résznél éppen nem),¹⁶⁹ a bíráló azonban a kritikában összevon két különböző dolgot: a tegeződés-magázódás és a megszólítás kérdését, illetve nem veszi figyelembe, hogy a párbeszédnek a darabban nem egyenlő felek között zajlanak, és azt sem, hogy Csató több helyen is tegező formát használ a rangkülönbség, az intim viszony, vagy épp a harag és megvetés érzékeltetésére.

A tegeződés-magázódás azért nagyon fontos kérdés, mert az a szereplők egymás közötti viszonyának egyik erőteljes kifejezője. Az eredetiben Tisbe és Angelo magázzák egymást, Tisbe tegezi Rodolfót, aki viszont magázza Tisbét és a felszólítás ellenére sem tegezi, majd Tisbe is visszatér a hivatalosabb formához. A hivatalos forma elhagyására való felszólítás (Tisbe és Rodolfo aszimmetrikus viszonyának egyértelmű jele) hiányzik Csató szövegéből – ezt tehát ő olyan részletnek tartotta, amelynek elhagyása nem sérti a fordításelméletében kifejtett, az eredeti szöveghez való lehető legnagyobb hűség elvét. A fordítás nehézségét ebből a szempontból az jelenti, hogy a tegező-magázó formák és a megszólítások („kegyed”, „asszonyom”, „nagyságos úr” stb.) éppen melyik kombinációja adhatja vissza leginkább az eredeti szöveg szereplői közötti – szinte jelenetről jelenetre változó – hatalmi és személyes viszonyokat.¹⁷⁰

<i>Angelo. Tyran de Padoue, drame</i> Par Victor Hugo	<i>Angelo. Dráma, Hugo Victor</i> után báró Eötvös József	<i>Angelo Padua zsarnoka</i> dráma 4 felvonásban Irta Hugo Victor franciából fordította Csató Pál
LA TISBE. Oui, vous êtes le maître ici, monseigneur; vous êtes le magnifique podesta [...] ANGELO. Je suis jaloux aussi de vous, ma- dame. (13–14)	TISBE Igen, te vagy az úr itt, fenség; te vagy a büszke podeszta; [...] ANGELO Féltelek én téged is asszonyom. (17–18)	<u>Tiszbe</u> (a szín elejen Angelohoz) Igen is nagyságod úr itten, nagy- ságod a méltóságos podesta, [...] <u>Angelo</u> Én félttem kegyedet is Thiszbe (f2–f2v)

169 „Ang. Nem hiszek kegyednek. Tiszbe (félre) Én hiszek neki” OSZK SZT, Szövegekönyv A41 f36 (3. felv. 9. jel.).

170 A használt francia kiadás: Victor HUGO, *Angelo, tyran de Padoue: drame* (Bruxelles: Wahlen, 1835). Az idézett részletek végén zárójelben a francia kiadásnak, Eötvös fordítása kiadásának, illetve a Csató-féle szöveg kéziratának (OSZK SZT, A41) megfelelő oldalszámait szerepelnek.

<p>LA TISBE. [...] Viens, Rodolfo, mon brave soldat, mon noble proscrit, mon généreux homme! regarde-moi bien en face. Tu es beau, je t’aime! [...] RODOLFO. Vous êtes une noble et charmante femme. [...] RODOLFO. Qui ne vous aimerait pas, Tisbe? LA TISBE. Si vous me dites encore vous, je me fâcherai. (25–26)</p>	<p>TISBE [...] Jer Rodolfo, bátor vitézem, te nemes száműzött, nagy lelkű férfi! nézz jól szemembe! Te szép vagy, szeretlek! [...] RODOLFO Ön nemes bájló asszony. [...] RODOLFO És ki ne szeresse önt, Tisbe? TISBE Ha még egyszer önt mondasz, megharagszom. (29–31)</p>	<p><u>Tisze</u> [...] Jer Rodolfo derék katonám, nemes bujdosóm, bátor férjfium, nézz jól a szemembe Te szép vagy és én szeretlek [...] <u>Rodolf</u> Te nemes és kedves egy leányzó vagy Tisze [...] <u>Rodolf</u> Ki ne szeresse önt Tisze?¹⁷¹ <u>Tisze</u> Jo Rodolfo. (f7–f8)</p>
<p>HOMODEI. Vous ne vous appelez pas Rodolfo. Vous vous appelez Ezzelino da Romana. [...] Vous la cherchez partout, vous ne la trouvez pas, vous ne la trouverez jamais. Voulez-vous la voir ce soir? RODOLFO, <i>le regardant fixement.</i> Qui êtes-vous? [...] RODOLFO. Merci! Et vous ne voulez pas me dire qui vous êtes? HOMODEI. Qui je suis? Un idiot. (29–23)</p>	<p>HOMODEI Neved nem Rodolfo. Neved: Ezzelino da Romana. [...] Keresed mindenütt, nem találsd sehoh, ’s nem fogod soha találni. – Akarod-é látni ma estve? – RODOLFO. <i>Meredten ránéz.</i> Ki vagy? [...] RODOLFO Köszönöm. ’S nem akarod mondani, ki légy? HOMODEI Ki légyek? Egy gubó. (34–37)</p>	<p><u>Homodei</u> (egyik kezét Rodolfo vállára ereszti Rodolfo hátranéz ’s reá bámul) Kegyed nem Rodolfo, kegyed neve Ezzelino du Romana. [...] Kegyed keresi őt, de hasztalanul, ’s örökké hasztalanul fogja őt keresni. – Akarja őt kegyed ezen éjjel látni? <u>Rod</u> (merően néz reá) Ki vagy? [...] <u>Rod</u> Köszönöm, ’s nem akarod megmondani, ki légy? <u>Homod</u> Én-e? Egy gyámoltalan. (f8v–f10)</p>

171 Az Akadémiához benyújtott kéziratban: „Rod. Ki ne szeretne tégedet, Tisze? Tiszb. Jó Rodolfo!”; a „tégedet” áthúzva, fölé tollal írt javításban: „sse önt”. Vagyis itt Csató eredetileg elhagyta a formális megszólítást, ez indokolhatja Tisze tegezésre felszólító mondatának hiányát.

<p>CATARINA. Vous êtes ici? Comment! vous êtes ici? Oh Dieu! je meurs de joie et d'épouvante. Rodolfo! savez-vous où vous êtes? Est-ce que vous vous figurez que vous êtes ici dans une chambre comme une autre, malheureux? Vous risquez votre tête.</p> <p>RODOLFO. Que m'importe! Je serais mort de ne plus vous voir, j'aime mieux mourir pour vous avoir revue. (58)</p>	<p>CATARINA Te itt? Miként? te itt? Oh Istenem, megöl az öröm, a' rémulés. Rodolfo! tudod-e hol vagy? azt gondolod-e, hogy ez olly szoba mint más, boldogtalan? Fejdeddel játszol.</p> <p>RODOLFO Mit bánom én! Meghaltam volna, ha nem látnálak, könnyebb halni azért, mert láttalak. (62)</p>	<p><u>Kat</u> Te itt vagy Rodolfo te itt vagy? Oh istenem meghalok örömben és ijedtem – Tudod é hol vagy Rodolfo? Azt hiszed-e hogy e szoba csak olyan mint a többi szobák? Boldogtalan életeddel játszol.</p> <p><u>Rod</u> Tudom Katalin, de meghaltam volna ha tovább nem látlak, inkább halljak meg azért hogy láttalak. (f17v)</p>
<p>LA TISBE. C'est vous, Rodolfo! Ah! tant mieux! j'ai à vous parler justement! Écoutez-moi.</p> <p>RODOLFO. Et moi aussi j'ai à vous parler, et c'est vous qui allez m'écouter, madame! [...]</p> <p>RODOLFO. Vous avez un quart d'heure pour vous préparer à la mort, madame!</p> <p>LA TISBE. Ah! vous me tuez! Ah! c'est la première idée qui vous vient? Vous voulez me tuer, ainsi, vous-même, tout de suite, sans plus attendre, sans être bien sûr? Vous pouvez prendre une résolution pareille aussi facilement? Vous ne tenez pas à moi plus que cela? Vous me tuez pour l'amour d'une autre! O Rodolfo, c'est donc bien vrai, dites-le-moi de votre bouche, vous ne m'avez donc jamais aimée? [...]</p>	<p>TISBE Te vagy, Rodolfo! ah annál jobb! épen beszédem van veled, hallgass meg.</p> <p>RODOLFO És nekem is beszédem van veled; és engem fogsz hallgatni, asszonyom! [...]</p> <p>RODOLFO Egy óranegyedet adok, készülj a' halálra, asszonyom.</p> <p>TISBE Ah! megölsz! ah! az első gondolatod? meg akarsz ölni, így, tenmagad, mindjárt, haladék nélkül, annélkül, hogy egészen bizonyos volnál? illy könnyen határozhatod el magadat illyeshez? Csak így függsz hát rajtam? Megölsz más szerelméért! Oh Rodolfo, hát ez valóban igaz volna? mondd meg tenszajaddal, hát soha sem szerettél? [...]</p>	<p><u>Tiszbe</u> Ah Rodolfo épen jokor. Szom van veled, Rodolfo hallgass meg.</p> <p><u>Rod</u> Nekem is szóm van kegyeddel, asszonyom, s kegyed az ki itt halgatni fog! [...]</p> <p><u>Rod</u> Egy negyedet engedek kegyednek, készüljön halálra!</p> <p><u>Tiszbe</u> Oh te meg akarsz engemet ölni? S ez a legelső gondolat mely eszedbe ötlük? Megölni engemet, tenkezeddel oly hirtelen, a' nélkül hogy várnád, a' nélkül hogy bizonyosan tudnád? Ily könnyen elszánhatnád magad. Ily gyenge a' kötél, mely én hozzám füze – Megölni engemet másnak szerelmiért? Rodolfo! Szólj tehát igazat hadd hallom saját ajakadrol, te engemet soha sem szerettél? [...]</p>

<p>RODOLFO. Où est Catarina? la seule que j'aime. Oui, la seule! LA TISBE. Ah! tu es sans pitié! tu me brises le cœur! Eh bien oui! je la hais, cette femme! entends-tu, je la hais! Oui, on t'a dit vrai, je me suis vengée, je l'ai empoisonnée, je l'ai tuée! RODOLFO. Ah! vous le dites done! Ah! vous voyez bien que c'est vous qui le dites! Par le ciel! je crois que vous vous en vantez, malheureuse! LA TISBE. Oui, et ce que j'ai fait, je le ferai encore! Frappe! RODOLFO, <i>terrible</i>. Madame! ... LA TISBE. Je l'ai tuée, te dis-je! Frappe donc! RODOLFO. Misérable! Il la frappe. (114–120)</p>	<p>RODOLFO Hol van Catarina? az egyetlen, kit szeretek! úgy van! az egyetlenegy! TISBE Ah te irgalmatlan vagy! szétzúzod szívemet. Jól van hát, én gyűlölöm ez asszonyt; hallod-e, gyűlölöm! úgy van, igazat mondtak, boszúlva vagyok, megé tettem, megöltem! RODOLFO Ah! megvallod hát! ah! látod, te magad mondad! az egekre! úgy látszik, mintha dicsekednél; boldogtalan! TISBE Dicsekszem! a' mit tettem, most is tenném; sújts! RODOLFO Szörnyű asszony! TISBE Mondom, én öltem meg, én! sújts. RODOLFO Alávaló! sújt (119–126)</p>	<p><u>Rod</u> Hol van Katalin? Kit én egyedül szeretek, egyedül <u>Tiszbe</u> Óh te benned nincs irgalom, te az én szívemet taposod – igen én gyűlölöm azt az asszonyt – hallod é Rodolfo gyűlölöm. Ugy van – és én bosszut akartam rajta megöltem őt, megöltem méreggel <u>Rod</u> Ah megvallod ugy-é? Ime itt most magad megvallod, boldogtalan 's még talán dicsekszel? <u>Tiszbe</u> Igen, dicsekszem, amit tettem megtenném még egyszer – üss <u>Rod</u> (rettenetesen) asszony <u>Tiszbe</u> Meg – megöltem – mért nem ütsz? <u>Rod</u> Gyalázatos (áldtőfi) (f38v–f41v)</p>
--	---	--

Eötvös szövegében a nem névvel jelölt szereplők: „Egy szerencsen”, „Éjjeli örök”, „Ajtónálló”, „Padovai Szent Antal' Apátja”, „Pap”. Az apát a szövegben „Decan”-ként szerepel.¹⁷² Csátónál ugyanezek: „Egy fekete apród”, „Éjjeli örök”, „Palota-örök”, „A' paduai Szent-Antal dékánja”, „Egy esperes”.¹⁷³

172 HUGO, *Angelo: dráma...*, 83–84.

173 Utóbbi kettő az eredeti kéziratban kihúзва. *Angelo, Padua zsarnoka, Drama 4 felvonásban Irta Hugo Victor, francziából fordította Csató Pál*, MTA Könyvtára Kézirattár M. Irod. Színművészet I/2. Eredeti jelzet: Régi és újabb irodalom színművészet 4° 1; 6.

Ami a fordítások későbbi megítélését illeti: Schmidt Edith Erzsébet szerint „az egyformán tiszta nyelvérzék és pontos fordítás mellett is Eötvösé könnyedebb, magyarosabb, nagyobb műgonddal van készítve, és ahol több szabadságot vesz magának, (pl. önözés helyett tegezést használ) ott a fordítás határozottan jobb, mint Csatóé.”¹⁷⁴ Kerényi Ferenc úgy vélte, hogy Eötvös szövege „pontos, hű, változtatás nélküli fordítás, s hogy könnyed, ugyanakkor erőteljes, árnyalatgazdag lett, abban [...] komoly szerepe volt Szalay Lászlónak”.¹⁷⁵

3. Csató fordításelméletéről

A *Kritikai Lapok* 1834-ben megjelent V. füzetében olvasható Csató Pál dolgozata a *Külföldi játékszín* sorozat első három darabjáról.¹⁷⁶ A főleg a Széchenyi István által alapított közintézményekkel foglalkozó bevezető után leszögezi, hogy bírálatában csak azzal kíván foglalkozni, hogy „jók-e ezen fordítások művészeti szempontból tekintve, vagy nem, ’s mennyiben.”¹⁷⁷ Ahhoz, hogy ebben ítéletet alkothasson, először is kifejti véleményét arról, milyen a jó fordítás, és hogyan dolgozik egy jó fordító. Csató szerint a jó fordítás ugyanaz és ugyanolyan, mint az eredeti, ezért a jó fordítás hű az eredetihez, de ez a hűség a nyelvek különbözősége miatt szükségképpen korlátozott, vagyis a jó fordítás a lehetőségekhez képest a legnagyobb mértékben hű az eredetihez:

[A fordítások] a’ legnagyobb lehetőség- és szigorúsáig hívek legyenek, mert itt ugyanazon egy művet kell egész mi- és mikétségben adnunk, csak más nyelven; ’s így minden eltérést az eredetitől csak annyiban menthető, mennyiben azt a’ fordítási nyelv’ eltérő szeralkatja, saját szelleme ’s műveltségi jelen állapota *megvihatlanul* szükségessé teszik.¹⁷⁸

174 SCHMIDT, *Csató Pál...*, 92–93.

175 KERÉNYI, „Drámáról, színházról...”, 598. Szalay javításai valóban sokkal gördülékenyebbé tették a szöveget. EÖTVÖS József, *Angelo, autográf kézirat Szalay László javításaival*, OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 2206.

176 ***[CSATÓ PÁL], „Külföldi játékszín. Kiadja a’ magyar tudós társaság. Első kötet. Iphigenia Taurisban, dráma Goethétől, fordította Kis János superintendens, a’ magyar tudós társaság’ rendes tagja. 99 lap. Második kötet. Nők’ iskolája, vígjáték öt felvonásban Moliéretől, magyarosítva Árvay Gergely által. 130 lap. Harmadik kötet. A’ nőtelen philosophus, vígjáték három felvonásban, Nóta Alberttel, fordította olaszból Császár Ferencz, a’ magyar tud. társ. levelező tagja, föl lap. Pesten 1833. 12 rétből”, *Kritikai Lapok* 5 (1834): 3–42.

177 Uo., 12.

178 Uo. [kiemelés az eredetiben].

Kazinczyval felfogását vitatva azt mondja, hogy még a versek ritmusát és formáját is vissza lehet és kell is adni.¹⁷⁹ A hűség érdekében nem hagyható ki a szövegből semmi és nem is toldható hozzá semmi, pl. egy színdarabból egy jelenet: ez tehát az alapegység egy színdarabnál, amelynek mint egységnek, egésznek kell maradnia. Mint az *Angelo* fordításánál láttuk, a Tisbe és Rodolfo közötti jelenetből Csató kihagyta a formális megszólítás elhagyására való felszólítást, amit indokolhat az, hogy előtte nála Rodolfo tegezi Tisbét.¹⁸⁰ A jelenet mint egész azonban megmaradt. A fordító nem változtathatja meg a szerző szándékát, mondanivalóját akkor sem, ha nem ért vele egyet:

Mikor én Voltaire’ Mahometjét Goethe’ német fordításában olvasom, nem azt akarom tudni, milly szép szomorújátékot csinált e’ tárgyból Goethe, hanem millyet, jót vagy nem jót, csinált abból Voltaire: ’s a’ mit hely, idő, convenientiák’ tekintetéből álnézhetek a’ színésznek, nem engedhetem-meg a’ fordítónak [...]¹⁸¹

Csató tehát itt hivatkozik a drámaolvasás hagyományára, emellett tisztában van a színházi használat gyakorlatával, amellyel rendkívül megengedő.

A költői mű részei: a fő eszmei mondanivaló, az eszmei mondanivalót megjelenítő költői képek, a nyelv, a stílus és dikció, illetve a ritmus. A dikció a stílus költői finomítása; egyes szereplők – például a bárdolatlan, vagy a tudós – stílusa csak költői átalakítással jeleníthető meg a színpadon, előbbi esetben a megbotránkozás elkerülése, utóbbi esetben a megértés elősegítése céljából. A fordító mindezeket köteles pontosan visszaadni, a költői képeket nem szabad egyszerűsíteni, mert az eredeti mű szerzője tudatosan használta éppen azokat, amelyek a témából és a szereplők jelleméből fakadnak. A ritmust csak akkor kell pontosan visszaadni, „[h]a és a’ mennyire lehet”,¹⁸² mert nem szabad, hogy erőltetett legyen a hangzás.

Csató szerint „csaknem minden jelesebb eredeti műben egyik vagy másik szépség uralkodó; [...] ’s ez [...] az egészen végig hat, végig ömlik.”¹⁸³ Ezért a fordítónak tudnia kell, melyik rész a domináns, és a kevésbé jellemzőek közül az egyikből, és csak abból lehet engedni. Mindehhez a fordítónak az eredeti mű szerzőjéhez hasonló gondolkodásúnak kell lennie, vagy különleges érzéssel, műveltséggel, ízléssel és tapasztalattal kell rendelkeznie.¹⁸⁴

179 Uo.

180 *Angelo Padua zsarnoka*, OSZ SZT, A 41 f7v, f8.

181 [CSATÓ], „Külföldi játékszín...”, 15.

182 Uo., 22.

183 Uo., 24.

184 Uo., 26.

III. Utóvédharcok: Csató és a triász vitája mint a *Conversations-lexiconi per folytatása*

„Ez a pör a magyar kritikátörténet állatorvosi lova. Amilyen egyértelműséggel került be Bajza József és társainak Döbrentei és társai feletti fényes diadala a magyar irodalomtörténetbe, olyannyira zavarba ejtő, hogy a szépen megkonstruált történethez mily mértékben találhatunk olyan adatokat, melyek éppenséggel egy másik történetet támaszthatnának alá”¹⁸⁵ – írja VADERNA GÁBOR DESSEWFFY JÓZSEFRŐL SZÓLÓ KÖNYVÉBEN. Ez a megállapítás talán már EÖTVÖS PÉLDÁJÁBÓL ÍTELVE IS TOVÁBB VIHETŐ AZZAL, HOGY AZ ADATOK NEM IS CSAK EGY, HANEM TÖBB MÁSIK TÖRTÉNETET TÁMASZTHATNAK ALÁ – ÉS E TÖRTÉNETEK KÖZÜL EÖTVÖSÉ MELLETT CSÁTÓ VÁLTOZATA IS FIGYELMET ÉRDEMEL.

1. A *Magyar hírlapok*’ heti szemléje

Bajza *Észrevételek a’ Conversations-lexiconi pörhöz gróf Dessewffy József ellen*¹⁸⁶ című röpirata, amely VADERNA GÁBOR SZERINT A VITÁT LEZÁRÓ¹⁸⁷ SZÖVEG, MÁR 1830. október 25-én megjelent. Toldy Ferenc Bajza József versei 1857-es kiadásában a *Conversations-lexiconi per* „actáinak teljes sorozatát adja”, a felsorolás utolsó eleme: „18) Balogh Pál Némely Észrevételei Dr. Schedel jelentésére a Közhasznú Esmeretek Táráról a Sas IV. köt. 1831. jun. 30.”¹⁸⁸ Almási Balogh Sámuel 1832-ben terjedelmes kritikát írt Bajza röpiratáról,¹⁸⁹ és láttuk, hogy Eötvös még 1835-ben is tartott a negatív megítéltetéstől, konkrétan a per folyamánként, ugyanakkor az *Angelohoz* írt *Előszó* egy újabb ütközet provokálásának is tekinthető.¹⁹⁰ Vörösmarty 1837-es kritikája az *Angelóról* közvetlenül a perhez kapcsolódik a „kegyed” és az „ön” felemlgetésével, Csató Pál pedig 1838-ban azt állította, hogy a közte és a triász között kialakult ellenségeskedés, amely *Az Athenaeum miatti*

185 VADERNA, *Élet és irodalom...*, 296.

186 BAJZA, *Toldalék...*

187 VADERNA, *Élet és irodalom...*, 311.

188 BAJZA, *Versei...*, XVIII–XX.

189 ALMÁSI BALOGH SÁMUEL, „Könyvvizsgálat”, *Sas: Vegyes Tárgyu Iratok az Olvasni és Tudni méltó Minden Ágaiból* 10 (1832): 115–146, 138–146.

190 FENYŐ, *Valóságábrázolás és eszményítés...*, 261. Eötvös eközben 1836. július elsejével megkezdte nyugat-európai körútját, ahonnan 1837 őszén tért haza; Victor Hugóról szóló második, nagyobb tanulmánya 1837. október 29-én az *Athenaeumban* jelent meg. EÖTVÖS JÓZSEF, „Hugo Victor mint drámai költő”, *Athenaeum*, 1837. okt. 29., 545–554. Az év végét és 1838 nagy részét Sályon töltötte, kisebb-nagyobb utazgatásokkal. Vö.: DEVESCOVI, *Eötvös József...*, 83, 88–89.

zajgások című cikksorozatban és a *Magyar hírlapok' heti szemléje*¹⁹¹ részleteiben lett nyilvános, valójában még mindig magának a pernek a része:

[A]zt akarnátok itt a jámbor olvasó közönség' egy részével elhíttetni, mintha ellenségeitek 1836-ban, midőn lapotok hirdetve lön, egyszerre az égből hullottak volna alá, vagy a' földből bújtak volna fel, 's mintha e' zúdulás nem lett volna *szakadatlan, természetes és szükséges* (következőleg általatok el sem hallgatható) *folytatása* azon ingerültségnek és aggodalmaknak, mellyeket ugyancsak ti hárman, mint a' Kritikai Lapoknak alkotó's fentartó triumvirei, már 1831 óta az író és olvasó publicumban szültetek, tápláltatok. Avvagy nem 1836 *előtt* volt e az, hogy ti legázoltátok vagy legázolni akarátok, lemocskoltátok, ledorongoztátok, lesatyrisáltátok 's pasquillisáltátok vagy, a' legis-leglággyabban szólván, igazságtalanul, *méltánytalanul, illetlenül és kíméletlenül* bíráltatok Döbrentei Gábort, gr. Dessewffy Józsefet, Almásy Balogh Pált és Sámuel, Pyrker János-Lászlót, Rummy Györgyöt, Horvát Istvánt, Szemere Pált, Szalay Lászlót, b. Eötvös Józsefet, Primóczy Szent-Miklós Alajost, Udvardy Jánost, gr. Mailáth Jánost, Thaisz Endrét, Kovacsóczy Mihályt, Munkácsy Jánost, Hazucha Ferenczet, Garay Jánost stb. 'stb., ugy hogy nem maradna író bántatlan kivületek csak egy kettő? Avvagy azt véltétek e ti, hogy az így legbensőbb hártájokban 's legelső érdekekben* megsértett írok mind végig fognak hallgatni, mint legyőzött rabszolgák diadalkocsitokhoz fűződni, és nem aggódni, midőn látták, hogy az addig határozatlan közökben megjelent Kritikai Lapok helyett egy hetenkint háromszor megjelenő hírlapot vesztek dúlongó és pártos kezetekbe? Igenis, soha se keressük az okot messze, ne hímezzétek halasztgassátok azt, hanem mondjátok ki egyenesen: az írók' igen nagy részenek *félelme és boszúja* tette ellenetek a' zajgást 1836ban szintúgy mint 35-ben, 34ben, 33ban, 32ben, 's *fogja is* tenni, legyetek bizonyosak benne, 1839-ben, 40-ben, 45-ben 's *mindaddig*, mig a' bunkós modorral, kíméletlenséggel, részrehajló bírálatokkal és pártos journalisticával legelőször ti magatok fel nem hagytok. [...] véltétek, hogy ha egy fekete tollhúzással elzártok öt esztendő't 's csak 1836ra teszitek a' zajgást, mintha az csak lapotok, nem régi magatok ellen fakadt volna, akkor, *kevésbé ismert nevekkel*, sőt csaknem egyedül *hírlapi cikkelyírókkal* lévén dolgoztok, vagy egy

191 A *Magyar hírlapok' heti szemléje* Balásfalvi Orosz József ötlete volt, aki lapjában a külföldi folyóiratok mintájára szerette volna meghonosítani a műfajt. Csató eleinte ellenezte, később éppen ez lett szerzői, újságírói identitásának, és nem melleleg Bajzáék elleni nyílt fellépésének alapja. Az első szemle, amit még közösen „collegialiter” (ti. Orosz, Csató és Molnár Sándor) írtak, 1838. febr. 13-án jelent meg, még aláírás nélkül. CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje Oct. 15 – 21.,” *Hírnök*, 1838. okt. 29., 4; „Csató Pál Bajza Józsefnek, Pozsony, 1838. febr. 11.,” közli BAJZA József, *Figyelmező*, 1838. nov. 6., 795–796; és *Dokumentumok a Nemzeti Színház belső életének első évtizedéből: Bajza József színházgatói működése*, szerk., tan. SZALISZNYÓ Lilla (Budapest: Ráció, 2021), 67; „Magyar hírlapok' heti szemléje. Febr. 1 – 8.,” *Hírnök*, 1838. febr. 13., 4; SCHMIDT, *Csató Pál...*, 33.

ujabb diadallal térendetek majd meg újabb czivakodási és felelési expeditiotokból [...] vagy pedig, ha végtére is, mint hiszem, kifáradtok és „lebocsátkoztok”: akkor a’ sokaságnak, a’ gonosz journalisták’ összeesküvésének, a’ pártosságnak, a’ rágalmazásnak, szóval, a’ roszt és megvesztegetett világnak tulajdonítandjátok bukástokat [...]”¹⁹²

Csató pártfogoltja volt Döbrentei Gábornak,¹⁹³ Széchenyi elveivel azonosult – 1832-ben a *Jelenkor* első vezércikkébe Beöthy Zsolt szerint „a Hitelnek és Világnak fő elveit szorítja bele.”¹⁹⁴ A ’30-as évek közepén különböző lapoknak dolgozott, írt, fordított¹⁹⁵ – ez az az időszak, amikor a nyilvánosság előtt Bajzáék társaságának tagja volt, és ez alapján került rá néhány évvel később az a bélyeg, hogy ő is liberális elveket vallott, de anyagi érdekekből később szembefordult korábbi barátaival és saját meggyőződésével is. Valójában már az ellentétet gerjesztett Csató és a Bajza-kör között, amikor úgy tettek, mintha az Akadémia rendes tagjává akarnák választani, de egy kínos jelenettel visszakoztak.¹⁹⁶ Csató Szalay Lászlóval ellentétbe került a segédjegyzői állás miatt, irodalmi alkotá-

192 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. Julius 10 – august. 6.”, *Hírnök*, 1838. aug. 13., [3]–[4] [kiemelés az eredetiben].

193 SCHMIDT, *Csató Pál...*, 10–13. Valószínűleg őrá utalt Csató akkor is, amikor ifjonti hevében tett vallástagadó nyilatkozatának visszavonásáról írt: „Volt olly idő, ezelőtt 16 évvel, midőn például a’ vallás’ dolgában, mellyet elleneim olly gyöngéden hoznak fel, mint több más velem egykorú’ és szellemrokon ifjú, a’ kétségek’ sőt egyenes és okoskodó hitlenség martaléka valék; de volt, hála az égnek, már ezelőtt 13 évvel annyi eszem, hogy tévelygesim’ veszedelmeit átlátva, azokat pusztá privát felszólításra *írásban* visszahúztam; mit itt csak azért említek, mivel némelly urak csak írott tanúságnak hisznek ’s mivel az engemet arra felszólított jeles és tudós férjfiú, mindenkori jótévőm ’s jóakaróm, Pesten még él ’s mellettem tanúskodhatik.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. August. 20–26.”, *Hírnök*, 1838. szept. 3., 4.

194 [BEÖTHY Zsolt], „Csató élete”, in CSATÓ Pál, *Szépirodalmi munkái az író arcképével és életrajzával*, III–LXX (Budapest: Kisfaludy-Társaság–Franklin, 1883), XVIII.

195 Műveinek jegyzéke: SCHMIDT, *Csató Pál*, 96–99.

196 „[E]gy félivet látok az academia’ teremében felfüggesztve, mellyen én, Csató Pál, *nyolcz hosszú* pontban kifejtett érdemeimnél fogva az academia’ *helybeli rendes tagjának* ajánltatom a’ philosophiai osztályban, és ki által? Doctor *Schedel* Ferencz által, saját kezével és aláírásával. Én bennem pirúlt a’ lélek, mert, gondolám magamban, *te* fogsz e egy Schelling’ ’s egy Cousin’ helyén ülni? *te* fogsz e egy Aristoteles, egy Kant, egy Fichte, egy Hegel felett ítéletet mondani? Neked ezeket, mielőtt tanítanál, *tanulnod* kellene! Azonban az ív körüljár ’s végre Szemerének, ki mellett ültem épen, kezébe kerül. Ez, miután a’ többi *ajánlókhoz* nevét aláírta, a’ porzó helyett a’ tintát ragadja meg ’s vele az ívet legnagyobb zavarodására előnti. Én kaczagtam, úgy annyira, hogy ha egy ablak vala közel, azt bizonyosan betörém, mert erőt érzettem magamban, az academia’ (értem, a’ *rendes* tagság’) ajtaját *idővel* munkával kezemben megnyitnom, ’s mert, e’ nézetemhez képest, épen nem bántam, ha a’ dologból ez úttal semmi sem lesz. És úgy történt.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. August. 27–szept. 2.”, *Hírnök*, 1838. szept. 10., 3–4.

sait lesújtóan¹⁹⁷ bírálta,¹⁹⁸ Eötvös műveiről viszont mindig pozitívan nyilatkozott, és hivatkozott is kettejükre a Bajzáékkal folytatott vitában.¹⁹⁹ A *Hirnök*hez Dessewffy Emil révén került. Amikor Vörösmarty az *Angelo*-fordításban előforduló sok „kegyedet” kifogásolta, a lexikoni per kirobbanása idején Széchenyivel és Bajzáékkal is szembenálló Dessewffy József kelt Csató védelmére a

197 „Azonban a magyar 'literárai világ' áttekintésében őrizkedjék a kiadó a tulságoktól 's nevetséges félszégektől. Ilyen például, mit a 2dik számban Borsos úr Szalay Lászlóról mond: 'Nem mindenkinek adaték, olly óriás-ifjudan léphetni föl a közönség előtt, mint Szalaynak, kinek verseiben mindenütt a költői *ősanyag* látható, ámbár néha *szülemlési burokkal*' s nem eléggé simított alakban 'stb.' Ha mégis illyesmit Borsos ur báró Eötvös Józsefről mondott volna; de mi Szalay Lászlót illeti, ettől ugyan 'Bimbó'-itól kezdve 'Katt'-jáig költői *ifjúságot*, még pedig igen *éretlen ifjúságot* tapasztaltunk ugyan, de *óriásságot*, mennyiben t. i. e' szó 'nagyságot' akar jelenteni, mind e' mai napig soha és semmi tekintetben senki sem tapasztalt.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. April. 2–8.” *Hirnök*, 1838. ápr. 16., 4.

198 Ennek egyértelműen köze lehetett Szalaynak az irodalomtól való visszavonulásához, bár a sérelmeket Szalay nem Csatóhoz köti. A levélben, amely Szemere Pál közreműködésével jutott el Kölcsey Ferenchez, éppen Csató ellenében történt megválasztásáról, az azt megelőző időszakról és a jelenben is érezhető kirekesztettségéről keserű gúnnyal nyilatkozik, egyértelműen utalva a Bajza-körre. „Tanultam és tanultam, 's új epocha kezdődött életemben, és ifjabbkori dolgozásaim elvesztették becsöket, vagy legalább érdeköket előttem. Igy felkészülve képes voltam úton útfélen kinek kinek elmondani: uram, én nem vagyok költő, azt bizonyítják a Bimbók; én nem tudok a szépművészetekhez, ezért olly bolondok az én novelláim, kritikáim; ha értek is valamit, most már szóba sem jöhetnek; magyarul sem tudok, mert szégyenemre Budán születtem. Ekkor lehetetlen volt nem látniok, miképen magamba tértem elvégre, miképen felfordultságom' érzelmehez jutottam; – 's mind ezeknél fogva alkalmasnak találtattam a' segédjegyzőségre. Így léptem be újlag az apró confidentiákból és apró perfidiákból álló magyar literatúrába, mellyben az egész Treiben olly kevésse érdekel, mellynek közepette olly annyira minden praetensiók nélkül állok, hogy néha mintegy bizodalommal viseltetnének irántam, ámbár ollykor talán elég barátsággal is bírnak egy a' *Hirnök*ben megjelent cikkelyt lelkökben nekem tulajdonítani, mert anyám nem tud magyarul, mert bátyám a' cancellariánál szolgál, mert azt mondtam volt, – nem nekik, másnak, – hogy feleséggemmel, ha jobban tud németül, az intimitás óráiban bizonyosan németül fogok beszélni. Mert ők nagy, igen nagy hazafiak! De mit tehetek én arról, hogy a' veres tengeren nem mehetek át velök, ki már régen a' túlpartra vergődtem. – Midőn 1829-ben emlegettem nekik Hugot, vállalat vonítottak, midőn Heinének verseit, azt felelték, hogy Heinének versei nem érhetnek sokat, minthogy bizonyosan diákok, de igen az ő commentáriusa Virgilhez; – most ők emlegetik nekem Hugot és Heinét, 's rajtam van a' sor a' vállvonításra. Ugy vagyok az ő liberalismusokkal is: zsibáru az már nekem.” „SZALAY László KÖLCSEY Ferenchez, Pest, 1838. jan. 5.”, in SZALAY László, *Levelei életrajzi vázlatlall és megjegyzésekkel ellátva*, szerk. SZALAY Gábor (Budapest: Franklin, 1913), 16, 66–70, 68–69.

199 „[A]bból, hogy például Szalay László és báró Eötvös József a' Szemere-féle Aurorába velem és többekkel együtt írtak, következik e az, hogy mi ezen Aurorát tartottuk a' Kisfaludy-Aurora' *jogos és legmértőbb* utódjának?” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. August. 27 – sept. 2.”, *Hirnök*, 1838. szept. 10., 3.

Hirnökben.²⁰⁰ Bajza 1837 decemberétől 1838 februárjáig a színházi költő állásról levelezett Csatóval. A választmányi ülésen eredetileg egy állandó színházi fordítóra vonatkozó igényt fogalmaztak meg és hatalmazták fel Bajzát arra, hogy Csatóval ezügyben tárgyaljon.²⁰¹ Az álláslehetőségről szóló levelezés önmagában egy korrekt, őszinte egyezkedésnek tűnik, majd a későbbi kommentárjaikban mindketten a másikat vádolják: Bajza Csatót azzal, hogy elvtelenül, csak a pénzért dolgozik, Csató pedig Bajzát azzal, hogy az szándékosan nehéz helyzetbe akarta őt hozni.²⁰² A fennmaradt jegyzőkönyvekben nincs több utalás az ügyre,²⁰³ de úgy tűnik, nem Bajzán múlt, hogy a munkakört végül nem hozták létre a színházban.

Ebből a rövid áttekintésből is kialakulhat az a kép, amely szerint Csató kapcsolati hálója és Bajzához fűződő személyes viszonya is sokkal bonyolultabb volt annál, ahogyan azt a kortársak és főként az utókor láttatta. Csató már a per kezdetén sem sorolható be egyértelműen Bajzáék támogatói körébe, nem volt a Bajza-kör bennfentes tagja, csak az akadémiai közegekben végzett fordítói, hírlapírói és színházi munkái révén kapcsolódott hozzájuk szorosabban, és ezt a sokoldalú munkakapcsolatot, illetve annak megszakadását használták fel Bajzáék²⁰⁴ később sikeresen arra, hogy Csatót negatív színben tüntethessék fel.

200 „Gróf Dessewffy József levele a szerkesztőhöz...”, 1–2.

201 „Végtére az is mellőzhetlen szükségesnek találtatván: hogy a’ színháznak állandó fordítója legyen miután ilyennek a Választmány egy akarrattal Csató Pál Urat óhajtná megnyerni, meg bizatott Igazgató Úr: hogy véle mind az iránt, mennyire kötelezhetné le magát, mind az iránt, mennyi díjt kívánna, tegye magát értekezésbe, s a tapasztalandokról tudósítsa a’ Választmányt.” A színészeti választmány 1837. december 20-án tartott ülésének jegyzőkönyve, OSZK SZT Fond 4/19., f6v.; *Dokumentumok a Nemzeti Színház...*, 152.

202 *Dokumentumok a Nemzeti Színház...*, 62–67; CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. Oct. 15 – 21.”, *Hirnök*, 1838. okt. 29., 4.

203 Csató levele, amelyben bizonyos feltételekkel elfogadja az állást, 1838. febr. 11-én kelt Pozsonyban, de Csató neve a fordítói állással kapcsolatban csak a színészeti választmány 1837. december 20-i ülésének jegyzőkönyvében szerepel. *Dokumentumok a Nemzeti Színház...*, 66–67, 152.

204 „[N]em vette-e azt észre soha, hogy mindig elég előre nézők voltunk Kdnek csak addig hinni, meddig szemünk látta, s így vele csak azt közlöttük, mit akár a’ Rajzolatok’ pesti hírei közé leheté nyomtatni?” „Athenaeum miatti zajgások. III. folyt.” *Figyelmező*, 1838. aug. 28., 567; CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. August. 27 – sept. 2.”, *Hirnök*, 1838. szept. 10., 3–4.

Csató megítélésének alapja a recepcióban²⁰⁵ a romantikus triász („Ochtinay Antal” néven Szontagh Gusztáv által megfogalmazott)²⁰⁶ ítélete lett,²⁰⁷ amely szerint Csató mindenbe belekap, állhatatlan és felületes,²⁰⁸ köpönyegforgató és haszonleső²⁰⁹ (hiszen korábban Bajzáék mellett állt,²¹⁰ és amint nem kapta meg tőlük azt, amit akart, ellenük fordult), zsoldos²¹¹ (vagyis bértollnok, aki a *Hírnök*ben kritikáit Orosz József utasításai alapján írja), s ugyan a „jobb fejek”²¹² közé tartozik, elpazarolta a tehetségét²¹³ (hiszen egy konzervatív lapot szolgált). Továbbá

- 205 SZÜCSI József, *Bajza József* (Budapest: Akadémia, 1914), 343–356. [BEÖTHY], „Csató élete...”; SCHMIDT, *Csató Pál...* Beöthy és Schmidt igyekeznek elvenni a korábbi ítélet élet, mentegetik Csatót, magyarázkodnak. Fenyő István munkájában Csató „erkölcsi halott”, „szolgálatkész végrehajtója [az *Aurora*-kör] intencióinak”, „készséges”, „irányítható”, aki elsőként indít hadjáratot a francia romantikus irodalom ellen, egy Grégoire nevű szerző obskúrus, ultramontán szellemiségű tanulmányának átültetésével.” A VIII. fejezet pedig Bajzáék álláspontját tükrözi. FENYŐ, *Valóságábrázolás és eszményítés...*, 396, 125–126, 128, 172, 170, 381–403.
- 206 OCHTINAY Antal [SZONTAGH Gusztáv], „A’ polémiáról általában ’s a’ Hirnök’ polémiájáról különösen”, *Athenaeum*, 1838. okt. 25., 537–546, főként: 542–543.
- 207 „Athenaeum miatti zajgások. II.”, *Figyelmező*, 1838. aug. 7., 519–520; „Athenaeum miatti zajgások. III.”, *Figyelmező*, 1838. aug. 21., 551–554; „Athenaeum miatti zajgások. III. folyt.”, *Figyelmező*, 1838. aug. 28., 563–572; „Athenaeum miatti zajgások. III. folyt.” *Figyelmező*, 1838. szept. 4., 589–601; „Athenaeum miatti zajlások. III. (Negyedik folytatás.)”, *Figyelmező*, 1838. szept. 18., 637–644; „Athenaeum miatti zajlások. III. (Ötödik folytatás.): Második rendkívüli toldalék a’ Figyelmező 38. számához”, *Figyelmező*, 1838. szept. 25., 665–671; „Athenaeum miatti zajgások. III. (Hatodik folytatás.)”, *Figyelmező*, 1838. szept. 25., 666–668; „Athenaeum miatti zajgások. III. (Hetedik folytatás.)” *Figyelmező* 2, 40. sz. (1838. okt. 2.): 677–684; „Athenaeum miatti zajgások III. (Berekesztés): Rendkívüli toldalék a’ Figyelmező 41. számához”, *Figyelmező*, 1838. okt. 9., 701–708. Döbrentei hasonló sorsáról lásd: TÓTH Orsolya, „A Conversations-Lexikon-i pör...”
- 208 „Csató mindenesetre ingatag ember volt, változó és meggondolatlan, ideges és állhatatlan. [...] méltóság, kitartás, szilárdság, türelem: mind hiányzott lényéből. Változtatta meggyőződéseit; de senki sem tudta rábizonyítani, hogy nem volt meggyőződése. [...] mindez inkább csak magyarázza, nem menti Csatót.” [BEÖTHY], „Csató élete...”, LXV, LXVII.
- 209 „Csató egy lenge lélek férfi testben, változékony mint az áprilisi napok, mit ma javal, holnap kárhóztatja, holnap után ismét javalja, a’ szerint mint személyes érdekei kívánják. [...] a’ szerint méri kegyeit és büntetéseit, a’ hogyan valakit szeretni vagy nem szeretni szempillantatnyi haszna kívánja.” „Athenaeum miatti zajgások. III.”, *Figyelmező*, 1838. aug. 21., 551–552.
- 210 „Orosz legbátrabb katonája Csató Pál volt, Bajzáék egy elpártolt híve. [...] volt egy nagy jellembeli fogyatkozása: az állhatatlanság. [...] Csató leveleiben nem egyszer hízelgő módon adott kifejezést Bajzához való ragaszkodásának (Figy. 1838. 787—796) s mikor 1836-ban megházasodott, násznagyul Fáyt, vőfélyekül Toldyt és Bajzát kérte fel.” SZÜCSI, *Bajza József...*, 343–344.
- 211 A’ SZERKESZTŐK [SCHEDEL FERENC, VÖRÖSMARTY MIHÁLY, BAJZA JÓZSEF], „A’ zsoldos criticusról. Magyar játékszíni krónika.” *Athenaeum*, 1838. szept. 30., 437–439.
- 212 „Athenaeum miatti zajgások. III.” *Figyelmező*, 1838. aug. 21., 551–554, 551.
- 213 „Ő úgy lehet tekinteni mint literaturai veszteséget, mint megromlott bort, melly még eczetkorában is erejét mutatja: csípős és mérges, ’s elég hatható megsavanyítani mindent, mihez vegyítetik.” Uo., 553.

belefáradva a Bajzáékkal vívott vesztes csatába (amely leginkább Csató részéről a lealacsonyító személyeskedés szintjén folyt) előbb meghunyászkodva elismerően nyilatkozott ellenfeleiről,²¹⁴ majd feladta a küzdelmet (hiszen abbahagyta a *Magyar hírlapok' heti szemléjét*), vereségébe belebetegedett és meghalt.²¹⁵

Csató szövegeit megvizsgálva azonban egészen más képet kapunk. Mindenekelőtt Csató a művelt, tájékozott, értékítéletében egészen biztos, megalapozott állításokat tevő s konzervatív nézeteket valló²¹⁶ független tudós és újságíró szerepében lép fel, aki a *Hirnök* munkatársaként éppen a neki való munkát végzi. A vitában saját magát győztesként állítja be: szerinte a *Heti szemle* hatására lettek „méltányosabbak” a bírálatok:

[A]z Athenaeum' redactori épen akkor temetének el, két szóval – hogy ezen hangszelidülésben „talán” e' szemlének is volt némi befolyása, mint a' melly „e' méltánylatot és kíméletet már 8—9 hónap óta *elvből és állhatatosan* sürgeti.” Ezt a' befolyást itt egy igen goromba és csak betyárhoz,²¹⁷ nem literatorhoz illő hangon irt cikkelyben (millyekhez az Athenaeum' írónak sok szerencsét, olvasóinak pedig jó gyomrot és szájízt kívánok) tagadja a' triceps redactio, állítván, hogy „a' Figyelmező most is *épen olyan*, mint azelőtt (t. i. a' szemle előtt) volt.” Itélje el az olvasó, mellyikünknek

214 SZÜCSI, *Bajza József...*, 354; „Támadásainak éle egyre tompult, s már nem egyszer megdicsérte az Athenaeumot.” SCHMIDT, *Csató Pál...*, 57.

215 Előbb „csak” „erkölcsi halott”, később fizikai is: SZÜCSI, *Bajza József...*, 352–353. „Az 1840. évre tehát lezárult Csató és az athenaeisták polémiája. A hanyatló erejű, beteg Csató visszavonult, s a triász győztesnek kiáltotta ki magát.” SCHMIDT, *Csató Pál...*, 58. „Maga nem látta hasznát küzdelmeinek.” [ΒΕΘΤΗ], „Csató élete...”, LXVIII.

216 „Egyébiránt, mint már említettem, nekünk a' politikai elvek' s azokbani állhatatosság' megállapításában igen nagy akadályunk az, hogy pártjainkat a' 'liberális' és 'illiberalis' s a' 'királypárt' (royalisták) és 'hazapárt' (patrióták) fölötte helytelen neveivel illetjük, mert a' királynak és a' hazának nincs pártja, s mert a' liberalismus és illiberalismus egyiránt tág és magába a' legellenkezőbb véleményűeket befoglalható köpönyeg. Korunkban s honunkban minden felvilágosodott és becsületes uton járó polgár 'liberális' s a' királynak és a' hazának egyiránt s kivétel nélkül barátja, sem a' király, sem a' constitutio ellen nem szabad egynek is törekedni; következképpen ha vannak köztünk eléggé kiképzett és loyális politiai pártok, azok csak *mérsékelt vagy túlzó reformerek, conservansok vagy progrediensek, de mindig a' constitutio' korláti közt* lehetnek; s én ezek közül, ismételve mondom, nem mától, hanem már nagyobb időtől fogva, őszinte és teljes meggyőződéssel a' *conservativok, vagyis a' leglassúbb s legmérsékeltébb reformerek* közzé tartozom s akarok számíttatni. Reményilem, ez itt a' multra, mostanra és a' jövőre nézve elég világosan van mondva: tartsák tehát eddigi s ezentuli méltányos megítélőim magokat ehhez, nem pedig 'egy túlzó párt' embereihez régebben s négy szem közt intézett', semmi határozottsággal nem bíró, mert ott nem is bírhatott szavaimhoz.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. Novemb. 5. – 11.”, *Hirnök*, 1838. nov. 19., 4.

217 A „betyár” megnevezés Bajzának a lexikoni perben kezdett „betyárkodását” idézi fel.

van itt igazsága; mert mi mind a’ ketten pars vagyunk ’s magunk’ ügyében *illy elhatározottan* és eldöntőleg, mint a’ redactio teszi, semmi esetre sem ítélnékünk.²¹⁸

Csató – éppen a saját érdekében – kerüli a puszta személyeskedést, de legalábbis igyekszik úgy megkonstruálni saját magát, mint aki ugyan nem kíméli a Bajza–Toldy–Vörösmarty-triász tagjait mint egyéneket, de a lesújtó véleményét a szakmai teljesítményükre alapozza: Toldyt mint az akadémia titoknokát és tudóst, Bajzát mint szíinigazgatót, kritikus hírlapírót és -szerkesztőt, Vörösmartyt pedig mint drámaköltőt (és fordítót) támadja, és mint ilyen, távolról sem meghunyászkodó – saját magát gyakran nem csak szembe, hanem egyenesen följük állítva.

Ennek egyik esete a nyelvtudáshoz és a fordításokhoz kapcsolódik: Csató Vörösmarty egy helytelen fordítását²¹⁹ használja fel arra, hogy a részrehajlatlanságát, nyelvtudását és széles látókörét demonstrálva egyúttal mindhárom szerkesztőt²²⁰ amatőrnek és szakmaiatlannak mutassa be:

Hogy V-a ur, ki e’ cikkelyt hihetőleg az athenaeisták’ megbízásából, *németből* és, mint mondám, különben igen jól fordítá, nem értette ezen *angol* kifejezéseket ’s az angol újabb költészet’ történeteibe, legalább annyira mennyire, beavatva nincs: ezt neki alig vehetni rossz néven; de hogy a’ magyar legelső belletristicai folyóirat’ (értem az *Athenaeumot*) szerkesztője, ki nb. dalocskáiban maga is romanticus és uhlandista, nem csak angolul, olaszul és francziául nem tud, hanem még azt sem tudja, mit pedig száz meg száz *német* forrás után is tudhatna, hogy az angolok némelly romanticus költőiket, különösen Wordsworth-ot és Coleridge-t azért nevezik a’ *tavi-iskolához* (*Lake-school*) tartozóknak, vagy röviden: lake-istáknak*), mivel azok a’ westmorelandi (grófság Anglia’ nyugot-északi részén) bájós vidékű *tavakat* többször magasztalák dalaikban, ez mégis csak iszonyú! Hol volt *Schedel* Ferencz, e’ csekélységben útba igazítani Bajza urat? mert hogy ezt Vörösmarty úrtól nem lehet várni, azt nem kell mondanom.²²¹

218 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. Decemb. 10 – 16.”, *Hirnök*, 1838. dec. 24., 3.

219 A Csató szerint amúgy „igen jó fordításban” Vörösmarty a „tavi iskola” helyett a „tengeri iskola” kifejezést használta. CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. Oct. 29 – nov. 4.”, *Hirnök*, 1838. nov. 12., 3–4; V-a [VÖRÖSMARTY Mihály], „Német romantika ’s angol ízlés”, *Athenaeum* 2. félév, 35. sz. (1838. okt. 28.): 553–557; V-a [VÖRÖSMARTY Mihály], „Német romantika ’s angol ízlés (Vége)”, *Athenaeum*, 1838. nov. 1., 569–576, 569.

220 Sőt, a lábjegyzetben még Brassai Sámuel is: „*Lake = tó; kiejtése: lék; ’s így írni kellett volna: *lake-isták*, vagy Brassai ur szerint: *lékisták*, de semmi esetre sem ’*lakisták*.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. Oct. 29 – nov. 4.”, *Hirnök*, 1838. nov. 12., 4

221 Uo.

Bajza válaszában azt írja, hogy a „rövid emlékezetű”, „elferdített eszű” Csató téves és kevés információt közöl, mert azokat a Conversation Lexikonból vette²²² – a vonatkozó szócikket, vagy legalább annak hivatkozott részét valószínűleg maga Csató írta.²²³ Csató ezt a választ használja fel arra, hogy újra hangsúlyozza Bajza alkalmatlanságát:

Azt én felette sajnálom, hogy B. ur, mint a' legnagyobb követelésű magyar belletristicai hírlap' redactora, nem tud *sem angolul sem olaszul, sem francziául*; de ezt, mint *factumot*, nekem alkalmas helyen ki kellett e' szemlében, mint mellyben természeténél fogva adatokat fog az utókor a' vele egykorú magyar hírlapok' characteristicájához és literaria historijájához keresni, jelelnem, akar dühödik ezért B. ur és társai, akar nem.²²⁴

Csató legfontosabb állítása – amellyel megfogalmazza saját magát és pozícióját, jellemzi az ellenfeleit és jelentőséget tulajdonít a vitának – éppen az, hogy ő mint független és kellően tájékozott tudós, író²²⁵ (Bajzáékkal ellentétben) méltányos, vagyis szakmai ítéletet hoz²²⁶ és ezt is várja el, illetve ehhez képest dicséri vagy támadja az *Athenaeum* (és a többi szemlézett lap) írásait – mégpedig az írásokat, és nem a szerzőiket.

Azok a Csató által közölt cikkek, amelyeket Fenyő István a francia romantika elleni támadásokként hoz fel és Csató szolgalelkűségének tulajdonít, fordítások.²²⁷ Ha komolyan vesszük Csátónak azokat az állításait, amelyek szerint a fordító nem kell, hogy egyetértsen a fordítandó mű (és a szerzője) mondanivaló-

222 BAJZA [József] „Angol lakisták”, *Figyelmező*, 1838. dec. 11., 875–878.

223 Erre többek között az „ált” igeikötő használata utal: „[N]éhány akkor fellépett költőket Wordsworth, Coleridge- és Sonthey-t, kikhez későbben Wilson is járult, tói oskolának (Lacke School) neveztek, mivel főképp az elsőbbek a' westmorelandi tavak kies környékeit festék dalaikban. De e' viszony épen ezen költők valamelly különös sajátosságában olly kevésé alapul, hogy reá álnézetünkben nem is figyelhetünk.” „Angol literatura, tudomány, poésis és játékszin”, in *Közhasznu esméretek tára...*, 1:292.

224 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. Decemb. 10 – 16.”, *Hírnök*, 1838. dec. 24., 3.

225 „[...] *független* ítéletű író 's academicus akartam *mindenkor*, igenis *mindenkor*, azaz 1831, tehát hét év óta, mióta t. i. közelebbi literatori ismeretségünk kezdődött, maradni; olyan, ki több, pusztán tudományos és műbirálati nézeteikben osztozott ugyan, sőt az academiai ügyeké' *életkérdéseiben*' pártjok' (ez *Bajzá*nak szava, hozzám 1834ben intézett levelében) határozatának meghajolni 's leendő esetekben velők szavazni ígérkezett is, de ki a' nem illyes *vélemény*- 's *személykérdésekben* szavazat-függetlenségét magának már akkor világosan kikötötte.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje August 27 – szept 2.”, *Hírnök*, 1838. szept. 10., 3.

226 „[É]n mindenütt és mindenben az elvet támadom meg, nem az embert, ők pedig mindenben és mindenütt az embert, nem az elvet.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. Dec. 16. – 22.”, *Hírnök*, 1839. dec. 30., 3–4.

227 FENYŐ, *Valóságábrázolás és eszményítés...*, 125–170.

jával,²²⁸ és hogy a folyóiratokban publikálóknak szintén nem kell egyetértenuük az írásaikat leközlő lap szellemiségével,²²⁹ akkor azt látjuk, hogy Csató Pál nagyon is következetesen betartotta saját elveit: írt, fordított, publikált és dolgozott önálló véleményét vállalva, de saját és munkaadóinak eltérő szakmai és politikai meggyőződésétől függetlenül, érvényesülést és előmenetelt kizárólag az elvégzett munka mennyisége és minősége alapján várva. Csató azonban nem tudott Pesten hosszú távon egzisztenciát építeni magának: a triász tagjai hiába tudták és ismerték el, hogy jó szakember, mindez a részben a lexikoni per mentén kialakult személyes ellentétekkel szemben kevésnek bizonyult.

A vita közvetlenül is összekapcsolódik az *Angelo*-fordítással és Vörösmarty már említett kritikájával: a „kegyed” megszólítást az *Athenaeum* miatti zajgások cikksorozat egyik darabjában Csató megalázására és megsértésére használják, főként visszautasítva az általa előzőleg használt bizalmas tegeződést.²³⁰ Nagyon is elképzelhető, hogy a konfliktus valóban még a lexikoni pernél kezdődött, Csató ugyanis részt vett a munkálatokban,²³¹ és ő írta meg a visszalépő Dessewffy²³² helyett a Csokonai-szócikket.²³³ Ha elfogadjuk, hogy „[a] vita mögött tehát bizonyos üzleti megfontolások is állhattak”,²³⁴ illetve a kiadók közötti harc,²³⁵ de a fő ok mégis az akadémiai titoknoki állás betöltése volt (hogy azt ne Döbrentei Gábor, hanem Toldy Ferenc töltsse be),²³⁶ és hogy az általuk alakított „klub tagjait minél nagyobb számban akadémiai pozíciókhoz akarták juttatni”,²³⁷ akkor nem csodálható, hogy az a Csató Pál, aki Döbrentei Gábornak pártfogoltja volt, s

228 Mert ez pótolható a megfelelő műveltséggel: „De hogy a’ fordító minden műnek e’ saját szellemét ’s karakterét, a’ külön alkotó részek’ egymással kapcsolatát ’s egymáshoz képesti fontosságát mindenütt felfogja, hogy tudja, érezze mindenütt, mit és minek lehet vagy nem lehet, ’s kell vagy nem kell, feláldoznia, hogy ne az egyes vers vagy egyes rész, hanem a’ kisebb nagyobb *egész* legyen *hű* és hasonlatos és rokon hatású: erre neki, úgy látszik, szinte költői, sőt az eredeti’ szerzőjével némileg rokon szellemmel, vagy bizonytalansággal élénk tapintással, fölötté művelt ízléssel ’s gyakorlott ítéllettel kell bírnia, különben magát a’ fordítandó műnek szellemvilágába ált nem helyezheti ’s így azt saját nyelvönába át sem bájfolhatja.” [CSATÓ], „Külföldi játékszín...”, 25. [kiemelés az eredetiben]

229 „Hova lennének a’ *folyóiratok és hírlapok*, hova a’ *publicitás*, ha minden, ki valami lapba vagy folyóiratba is, annak elveit is elfogadni vagy azokért valaha felelni kényszerítettethetnek?” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje August. 27 – sept. 2.”, *Hírnök*, 1838. szept. 10., 3 [kiemelés az eredetiben].

230 „Athenaeum miatti zajgások. III. (Folytatás)”, *Figyelmező*, 1838. aug. 28., 563–572, 564.

231 „A’ dolgozók nevei betűrend szerént”, in *Közhasznu esméretek tára...*, 1:VII.

232 VADERNA, *Élet és irodalom...*, 333–334.

233 CSATÓ Pál, „Csokonai Vitéz (Mihály)”, in *Közhasznu esméretek tára...*, 3:455–457.

234 VADERNA, *Élet és irodalom...*, 329.

235 A könyvkiadás után a lapkiadás piaca került előtérbe Bajzáéknál, legalábbis Csató ezt állította.

236 VADERNA *Élet és irodalom*, 331–332.

237 Uo., 332.

a (Bajzával konkuráló) lapja indításhoz Széchenyi segítségét kérte,²³⁸ Bajzáék számára nyilvánvaló módon Toldy pozícióinak megszerzésére törekedett. Mi több, markáns véleménye volt arról, hogy a különböző intézményeket (a Pesti Magyar Színházat és az Akadémiát) hogyan kellene másképp működtetni, és még 1838 novemberében is a lexikoni perben hangsúlyossá váló irodalmi reszpublikára hivatkozott.²³⁹ Csató a kezdetektől esélytelenül próbált bekerülni a „klubba”, és ezt az esélytelenséget a körülmények miatt csak akkor ismerte, ismerhette be magának, amikor mások, máshol kínáltak neki a biztos egzisztenciával együtt egy új, korszerű szerepkört is: a pozsonyi *Hirnök* munkatársaként immár újságíróként használta azokat a képességeit, amelyeket korábban a pesti akadémiai közegben nem tudott pénzre váltani. Csató ellen az egyik vád az volt, hogy „zsoldos”; ő viszont szeretett volna írásából megélni, és semmi kivetnivalót nem látott abban, hogy annak dolgozik, aki megfizeti, sőt, az anyagi megbecsültséget éppen az írói függetlenség és a minőségi irodalom zálogának tartotta:

Miért olly gazdag minden kigondolható ágában az angol, francia és német literatura? nem azért e *főképen*, mivel ott minden jó munka bizonyosan elkel 's íróját *pénzzel* (azaz kenyérrel, hivattal) bőven jutalmazza, következőleg annak illő polgári állását megszerzi 's biztosítja? miért jő ki Parisban *évenként* 2-300 kisebb nagyobb színmű? Hugo, Dumas, Delavigne, Scribe, Vigny 'stb.stb. írának e *annyi* 's olly *jól kidolgozott* színműveket, ha értők a' színházigazgatóktól 's könyvkiadóktól, sajátlag a' *publicumtól*, annyi ezereket nem várnának, nem kapnának? – de ha így, mi tagadhatlan, valljon mindezeknél az írásban nem egyik fő rugó e a' pénz, mint a' polgári biztos állás' eszköze és képviselője, miután az mind a' munka' mennyiségére mind annak jóságára kétségtelenül befoly? Valljon Hugo Victor, vagy akármellyik közülük, igazságot, tudományt, meggyőződést áldoz e fel, midőn e' hasznat munkássága' fő rugójául veszi? Ki a' függetlenebb 's igazságszeretőbb író, az, e, kit a' publicum, vagy kit a' tudós társaság, vagy már akármelly egyes személy vagy testület fizet, jutalmaz? – Csak ott virágzik a' literatura, csak ott gyarapulhat általa a' nemzet, hol belőle *magából* a' tehetséggel és készütséggel felruházott író biztos polgári állást remélhet.²⁴⁰

238 „CSATÓ PÁL SZÉCHENYI Istvánhoz, Pest, 1835. jan. 3.”; „SZÉCHENYI István TASNER Antalhoz, Pozsony, 1835. jan. 12.”, in SZÉCHENYI István, *Levelei*, szerk., tan. MAJLÁTH Béla, 3 köt. (Budapest: Athenaeum, 1889–1896), 1:582–583.

239 CSATÓ Pál, „Egy conversatio. (Berekesztés.)”, *Századunk*, 1838. nov. 4., 717–722.

240 CSATÓ Pál, „Egy conversatio”, *Századunk*, 1838. okt. 22., 683–689, 686.

2. Csató Pál nézetei az Akadémia működéséről

Csató Pál hírlapi cikkeiben többször is megnyilatkozik azzal kapcsolatban, hogy mi volna az Akadémia szerepe, és hogyan kellene ellátnia azt. „Csató volt tulajdonképpen az Akadémia működésének és vezetésének első élesszemű ellenőre.”²⁴¹ Az Akadémia funkciójával, szerepével és működési módjával szemben megfogalmazott kritikák egy idő után a Bajza–Toldy–Vörösmarty-triász elleni kritikával váltak egyenlővé.

Csatónak a *Külföldi játékszín* sorozat első három darabjáról szóló, már említett dolgozatában a fordítási elvei ismertetése és a három fordítás elemzése előtt egy bevezető is található, amelyben nemcsak az Akadémia szerepét jelöli ki, hanem bírálja is azt a módot, ahogyan az Akadémia ennek a szerepnek megfelelői igyekeznek. Szerinte az olyan hazai intézményeknek (és itt egyértelműen a Széchenyi István kezdeményezésére alapított intézetekre, egyesületekre utal),²⁴² amelyek nem a társadalom általános fejlődésének eredményei, hanem „ugrások”, amelyek egy szűk körnek köszönhetők, helyes iránymutatást kell adniuk az általánosabban fejlődő szervezeteknek. Ezért az Akadémiának nem elég beszámolnia a tevékenységéről, hanem azt közérthetővé, vagyis követhetővé kell tennie. Erre szerinte a *Külföldi játékszín* esetében a kötetek végén található, *Tudnivalók* című tájékoztatás nem elegendő. A megoldást Csató a nagyobb (sajtó)nyilvánosságban látja:

Azt hiszem, hogy akadémiánk, ’s így több más intézeteink, egy korunkhoz mért ’s alkalmazott orgánumban szűkölködnek. Hogy csak az előbbinél maradjunk: ha körül tekintünk a’ hazában, úgy fogjuk, fájdalom, tapasztalni, hogy abban soknak az akadémiáról semmi véleménye sincs, azaz: sok azt sem tudja, hogy az létezik; mások ellenséges, a’ *nagyobb* rész, merem mondani, hibás vélekedéssel van iránta. [...] a’ nagy közönség látni, hallani akarja, mikép, melly elveknél fogvást csinálja az akadémia a’ szótárt, grammatikát? mit mond ehhez vagy amahhoz egyik és másik tag? miért adja ki most ezt ’s nem amazt? mi történt a’ társaság’ ülésiben ma, tegnap, tegnapelőtt? Csak az, a’ mi folyvást

241 SCHMIDT, *Csató Pál...*, 55.

242 „Nálunk magyaroknál egy idő óta intézetek kezdenek emelkedni ’s szellem fejledezni, mellyeket hazánk’ eddigi polgári ’s szellemi állapotjából következtetni nem lehet. Tudós egyesület vagy társaság olly nemzetnél, mellynél a’ tudomány’ csaknem minden ága parlagon; löverseny ’s állattenyésztő egyesület, hol eddig az állatnevelésre semmi gond; gőzhajók ’s álló híd a’ Dunán, hol eddig a’ kereskedés zsidók ’s monopolisták’ kezében, az országutak siralmas állapotban valának; középponti magyar színházi terv ott, hol a’ magyar Thaliának még sem költője, sem színésze, sem publicuma ’s a’t. mind ezek kétségkívül merő ’s megannyi ugrások, mellyek eddigi tudományállapot, gazdasági, kereskedési ’s művészeti praemissáinkból nem eredezhettek.” [CSATÓ], „Külföldi játékszín...”, 3–4.

szemeink előtt történik, mit alakulni látunk, 's részletekben is ismerünk, képes ben-
nünk érdeket, élénk részvétet 's lelkesedést is gerjeszteni, 's ez az, mire az akadémiának,
mint minden közre ható intézetnek, szüksége van; nem említvén a' hasznót, mely az
ilyes bővebb 's mind folyvást meg-megújuló nyilvánból magokra az intézet' tagjaira 's
munkálkodásikra háramlanék."²⁴³

Csatót 1835-ben a *Tudománytár* szerkesztőjévé választották, ő állította össze az
1836-ban megjelent 9–12. számokat, egy év után azonban lemondott. Egy olyan
lapot, amely alkalmas arra, hogy az Akadémia döntéseit a nyilvánosság felé köz-
vetítse, magyarázza és követendővé tegye, 1838-ban még ugyanúgy hiányolt:

[...] kik a' francia nagyobb hírlapokat olvassák, azokban időről időre a' francia
academia' minden üléséről 's munkálkodásiról a' leghívebb és legterjedelmesebb elő-
adásokat olvashatják minden névalírás vagy hivatalos szín nélkül, mi által a' publicum
kellőleg értesítve 's a' félreértéseknek elejük véve van; ott az általános vádakra *senki* sem
felel, legalább *egynek*, 's *egyenesen* nem; a' factumbeli hibák könnyen 's röviden igazít-
tatnak el; arra pedig, hogy a' titoknok, az akadémiának ezen hivatalos orgánuma 's kép-
viselője, annak tisztogatására akármely egyes íróval vagy hírlappal felelésbe álljon, az
én tudomra 's hitemre legalább, mint már említettem, nincs példa. Miért nem cselek-
szünk mi is így? [...] hol vannak abban az academia' munkálatait részletesen ismertető,
motiváló, kedveltető, vagy ha szükség és körülmények úgy kívánók, mentő 's mindig hi-
teles és alapos, de sohasem hivatalos színű czikkelyek, mellyek a' mindenfelől hallható
általános és egyes panaszok- s vádaknak, nagy részben legalább 's magának e' pártnak
érdekében is, elejét vették volna?²⁴⁴

Az intézményt érintő bírálat azonban Toldy titoknoki tisztsége miatt a triászt al-
kotó személyek – és leginkább Toldy – bírálata is egyben: konkrétan a végül ti-
toknoknak nem megválasztott Csató szerint Toldynak titoknokként való visel-
kedése²⁴⁵ méltatlan az intézményhez, és árt annak:

243 Uo., 7–9.

244 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. April. 30. – május 6.”, *Hírnök*, 1838. máj. 14., 4.

245 A *Természet* című lap szerkesztője, Kunoss Endre a *Rajzolatok*ban megjelenő *Literatúrai világ* című
cikksorozatában – Csató szerint színvonalatlanul – bírálta az Akadémiát, amire Toldy reagált, il-
letve Vállas Antalnak az Akadémia céljairól szóló írását Toldy külön lehozatta a *Nemzeti Társalko-
dóban*. Csató szerint nem kellett volna reagálni egy ilyen írásra, Vállas cikkét pedig nem lett volna
szabad ráerőltetni egy másik lap szerkesztőségére. CSATÓ, Uo.; KUNOSS Endre, „Literatúrai világ”,
Rajzolatok a Társas Élet és Divatvilágból 3, 62–83. sz. (1837): 493–494; 501–502; 516–517; 523–
525; 541–542; 548–549; 581–583; 598–599; 631; 637; 645; 660–661; S[CHEDEL] F[erenc], „Az
academia 's a' 'Természet.'” *Figyelmező*, 1838. máj. 1., 284–290; V[ÁLLAS] A[ntal], „M. tudós tár-

Schedel, Bajza és Vörösmarty urak az academiának nem legkisebb befolyású tagjai, az egyik pártnak legalább bizonyosan legmunkásb és leghatóbb rugói, emellett egy tudományos és criticali hírlap is van kezökben: mit tettek tehát e’ hírlap’ közel másfél évi tétele óta az academia iránti közvélemény’ felvilágosítására és vezérlésére? [...] Én azt hiszem, Sch. ur nem fog engemet rágalmazónak tartani, ha a’ mit sokakkal együtt hiszek, itt nyilván ki is mondom, azt t. i., hogy ő szerencsétlen criticái ’s anticriticái által sokkal *népszerűtlenebbé* tette már magát a’ magyar író és olvasó közönség előtt, mint ez a’ magyar academia titoknokához a’ mi korunkban ’s viszonyainkban illenek; következésképpen szabad lesz talán azt is ohajtani, hogy e’ körülményt a társaság a’ jövő titoknokújításkor illő fontolatra vegye; feltevén itt, hogy a’ három évvel ezelőtt felterjesztett academiái *statuta reformata*’ azon pontja, melly szerint a’ titoknok minden hatodik évben új választás alá esik, Ő Felsege’ kegyes jóváhagyását megnyerendi.²⁴⁶

Csató az Akadémiának nemcsak a nyilvánosságát, hanem nyílt, s szerinte túlzó irodalompartolását is bírálta. Úgy gondolta, hogy a Tudós Társaságnak a nevéből és alapszabályaiból adódóan – ha nem is kizárólagosan, de – elsősorban a tudományokkal kell foglalkoznia, és ezért az intézmény erőforrásaiból nem lenne szabad az irodalmat úgy és olyan mértékben támogatni, ahogyan azt az Akadémia teszi. Az Akadémiának ezt a tevékenységét pedig a Bajza-kör befolyásának és pártosságának tulajdonítja:

[A]rra vagyok bátor az Athenaeum’ szerkesztőit emlékeztetni, hogy a’ szépliteratura’, különösen a’ dráma’ pártfogása, a’ m. tud. társ. Alaprajza és rendszabásai szerint, feladásának csak igen csekély részét teszi.²⁴⁷

Általában én azt ohajtom, hogy az academia, rendes tagjai’ megválasztásában, ezentúl *csupán* a’ tudomány, de *munkákkal* bebizonyított tudomány által határozta el magát, nem pedig a’ jelelt’ egyéb vélekedési vagy személyégi (a’ becstelen élet önkint kivételén) által; mert csak így lehet idővel igazán *tudományos* academia. – Ezek az én volt és mostani viszonyaim ezen urakhoz és az académiához.²⁴⁸

sasági névkönyv, astronomiai napkönyvvel és kalendáriummal 1838, V. Budán, a’ m. kir. egyetem’ betűivel. IF és 120/. 8 rétb. Ara 36 kr. cp.” *Figyelmező*, 1838. jan. 9., 17–28; V[ÁLLAS] A[ntal], „Magyar tudós társaságról”, *Nemzeti Társalkodó*, 1838. márc. 6., 77–80.

246 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. April. 30. – május 6.”, *Hirnök*, 1838. máj. 14., 4.

247 TUDOMÁNYFY [CSATÓ Pál], „Az Athenaeum és a’ tudományok”, *Századunk*, 1839. szept. 2., 554.

248 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. August. 27 – sept. 2.”, *Hirnök*, 1838. szept. 10., 4.

Az academiák sanctuariumok, palladiumok, mellyekbe a tudomány, egy vagy több is együtt, vonul, melly itt ezeket, de csak *ezeket*, műveli, ápolja; a kivüle levő literaturát, de csak a *körébe* tartozót, szemmel tartja, bővíti, bírálja, 's, *ha belső oeconomiája megen-gedi*, a magán kívül mások' munkálatait is kiadja és jutalmakat rendel, de mindig csak a maga szorosán kitűzött körében 's erejéig – mert, hiába, valamint egyes ember, úgy egyes intézet, tehát academia, sem tehet mindent [...].²⁴⁹

Nyissák fel az athenaeisták az Alaprajzot 's piruljanak szemtelen állításokért. „A' társaságnak gondja 's munkálkodása, úgy mond ez, minden tudományra (itt a' szépművészségekről szó sincs) kiterjed, ide nem számlálván mégis a vallás' tudományát.” Specificálja aztán az Alaprajz a' tudományokat, mondván, hogy a' következő osztályok, úgymint: nyelvtudomány (a' deák textusban *philologia*), philosophia, történetírás, mathesis, törvény- és természettudomány állapítottak meg! Hol van itt a' szépművészség külön kiemelve, 's nem volt e hát nekem igazam állítani, hogy a' szépliteratura academiánál, 's Alaprajza szerint a' mi t. társaságunknál is csak *igen szerény* szerepet játszhatik? [...].²⁵⁰

Csató szerint az Akadémia nem végzi el a feladatait és nem a feladatait végzi, az erőforrásokat a szerteágazó irodalmi tevékenységek helyett a szűken vett tudományos munkásságra kellene fordítani:

Az academia mindenbe kapott, *mindennemű* tudományos és szépművészeti munkákat, a' mint csak benyújtattak, elfogadott 's ha tűrhetőek voltak, kinyomatott; jutalmival *mindenre* ki akart terjeszkedni, 's így a' literaturának *mindenesévé*, annak szolgálkig lekötött 's tulterhelt *kezelőjévé* lett (egy kis helyesírást és egy zsebszótárt alig birt kiadni nyolcz év alatt), 's midőn minden rangi tagjainak számát évenként szerén is túl szaporította, úgy látszott, az országnak valamennyi írói kapacitását magába akarja foglalni 's a nemzetnek egész literaturáját maga teremteni, maga folytatni!... Ez, az én csekély ítéletem szerint, az academiáknak nem rendeltetése.²⁵¹

Ezen az alapon ítéli el Kovács Pál megválasztását is,²⁵² és Bajzáéknak az irodalom túlzott pártolásával elért akadémiai befolyását az általa szélsőségesnek tartott, liberális politikai eszmék terjesztésével azonosítja:

249 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. Sept. 23 – 29.”, *Hírnök*, 1839. okt. 7., 4.

250 [CSATÓ Pál], „Tudományfy válasza az Ath. szerkesztői' felvilágosításaira. CL. Figy. 1839. II., 38 és 39.”, *Századunk*, 1839. okt. 28., 685–686.

251 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. Sept. 23 – 29.”, *Hírnök*, 1839. okt. 7., 4.

252 Kovács Pál válasza: dr KOVÁCS Pál, „Levél”, *Századunk*, 1839. dec. 12., 791–792.

És íme itt vagyunk ismét e pártnál, mellynek létezése és befolyása ellen az academiában már öt év óta folyvást és méltán panaszkodunk. Kik es mit akarnak ezen urak? Mintegy 16-20 academicus, nagy részben fiatal férfiak ‘s belletristák, pártot alkotnak (mint magok nyíltan vallják), összetartanak mint egy gombolyag, s törvényök az, hogy mit előleges conferentiában absolut szótöbbséggel egymás közt elhatároztak, a’ nyilvános ülésben is mindenik közülök a’ mellett szavazzon. ‘S a pártcél mi? a’ nyelv és nemzetiség’ előmozdítása talán? hiszen az academiában a’ magyar nyelv úgyis egyedül uralkodó; a’ tudomány’ előmozdítása talán? hiszen akkor mindig csak a’ tudósabbat választanák; mi tehát? az eddig történtek’ szelleme szerint nem lehet egyéb, mint *ultra-liberális eszmék’ ápolása, terjesztése*. [...] Itélje meg már most az olvasó, valljon az académiánkban létező, sőt most már uralkodó ultra-liberális párt, erejét kivihetlenné fecsérelve, jutalmakat érdem és közvélemény ellen osztogatva, ‘s új tagokat csupán saját pártérdekében választva, megfelel e a’ tudós-társaság’ rendeltetésének, az ország’ ‘s első alapítók’ várakozásának ‘s mind folyvást követelt pártoltatásának?²⁵³

Csató bírálja az Akadémiát – pontosabban az Akadémiával azonosított triáoszt – a *Zsebszótár*²⁵⁴ miatt is. A *Zsebszótár* ügyét a lexikoni per lezárására, és saját győzelmének kihirdetésére használja fel. Miután a vitát értelmetlennek nevezi, annak szerteágazó volta miatt, kiemeli a *Zsebszótárt*, mint tárgyilagosan megítélhető eredményt, amely a triász miatt drágán, későn és hibásan, hiányosan jelent meg.

A’ hol sok egyes, részint történeti részint elméleti kérdések ‘s azok’ részletes körülményei halmosan vitattatnak, ott örökre kétes lesz a’ vita, mert egyben ennek, másban másnak lesz igaza. És ez annál inkább állandó, minél nagyobb az elkeseredés, mellyel a’ vita, mint itt is, foly. Tudjuk, mi szülte literatori viaskodásunkban ezen elkeseredést: a’ bunkós critica, megkezdve *Bajza* úrtól. Tudjuk, kik undokíták elsők a’ harcotot legvastagabb személyességekkel: az Athenaeum’ triceps redactioja, tavalyi, boldog emlékeztető zajgásiban. Minek folytatni ezt így? Nézzük, bíráljuk mindenütt az eredményeket. Ex fructibus eorum cognoscetis eos. Itt például főleg a’ *Zsebszótár*’ ügye forog fen. Én csak ezeket kérdezem: igaz e, hogy e’ *Zsebszótár*’ szerkesztése és kiadása az academiának összesen 12000 pengő forintjába került? igaz. Igaz e, hogy e’ miatt több tudományos munka’ kiadásának aránytalanul hosszú időre el kellett maradni? igaz. Igaz e, hogy e’ *Zsebszótár*’ban igen sok a’ hiba és hiány? igaz. Igaz e végre, hogy annak írásában és szerkesztésében *Bajza*, *Schedel* és *Vörösmarty* urak vettek igen nagy részt? igaz. Kell e több? a’ következ-

253 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok’ heti szemléje. Nov. 18. – 24.”, *Hírnök*, 1839. dec. 2., 4.

254 A *Zsebszótár*ról lásd: VISZOTA Gyula, „A M. Tud. Társaság *Zsebszótára* történetéhez”, *Magyar Nyelv* 4 (1908): 63–71.

tetést csinálja meg kiki magának. Az én következtetésem ez: Bizony a'sok pénzért kevés haszon! 's bizony jobb volna B., Sch. és V. uraknak kevesebbe kapni, de annak, mibe kaptak, jobban megfelelni!²⁵⁵

A Bajza „bunkós kritikája”, mint kezdet, egyértelműen a lexikoni perre utal – ennek igazolására talán elég felidéznünk Eötvös példáját, aki éppen Bajzát mint kritikust bírálva lépett be a vitába és vele az irodalmi közegbe. Csató a maga részéről ezzel az utolsó szemlével zárta le az éppen tízéves²⁵⁶ polémiát, és mivel egyúttal azt is bejelentette, hogy nem írja tovább a *Heti szemlé*t, tulajdonképpen az övé az utolsó szó.²⁵⁷ Azt is leszögezte, hogy a *Szemle* írásával sok barátot és támogatót szerzett, igazi ellensége pedig csak négy van (ti. Bajza, Toldy, Vörösmarty és Brassai Sámuel).²⁵⁸ A lezajlott vitát, tehát magát a Conversations-lexikoni pert szükségessé és nyereséggé könyvelni el, hiszen a korszak meghatározó teljesítménye, a Csató újságírói identitását megeremtő *Magyar hírlapok' heti szemléje* is végső soron annak köszönhető: „ennek így kellett jönni, különben ők nem azok volnának, a' kik, sem ez a' szemle nem lett volna az, a' mi volt.”²⁵⁹

IV. Összegzés

A Conversations-lexikoni per a kortársak szemében elsősorban meddő vitaként és személyeskedésekkel terhelt konfliktusként jelent meg. A korabeli értékelések gyakran hangsúlyozták, hogy a polémia több ellenségeskedést és sértettséget szült, mint maradandó irodalmi eredményt. Ha azonban történeti távlatból vizsgáljuk

255 CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. Dec. 16. – 22.”, *Hirnök*, 1839. dec. 30., 4.

256 Wigand Otto 1830. január elsején jelentette meg a lexikonra az előfizetési felhívást. VADERNA, *Élet és irodalom...*, 297; -r-y [FENYÉRY Gyula/ZÁDOR György], „Kérdés”, *Tudományos Gyűjtemény* 14, 1. sz. (1830): 128–129.

257 Bajza ezt úgy értelmezte, hogy Csató a *Hirnököt* is otthagyja, sietett is ezt közzé tenni cikkében, amelyben Orosz Józseffel a színház/opera, a zsebszótár és más ügyben is vitázik. Erre Csató még válaszolt, és tagadta, hogy otthagyta a *Hirnököt*, egyúttal kilátásba helyezte, hogy Bajza rágalmozásának mindenki által ismert forrásáról: „mély romlottságáról” fog írni a *Századunkban*. BAJZA [József], „Visszaigazítások. V. Orosz bajok.”, *Figyelmező*, 1840. febr. 25., 122–127, 126; CSATÓ Pál, „Nyilatkozás”, *Századunk*, 1840. márc. 5., 152.

258 „Sajátképi ellenségem, ha jól számot vetek, nekem e' szemle miatt csak négy van, t. i. az Athenaeum és Figyelmező' három redactora és a' savantissimus Brassai, ki a' szegény embert' annyira szereti 's az idegen szókat oly gyönyörű óbégatással tudja lemásolni.” CSATÓ Pál, „Magyar hírlapok' heti szemléje. Dec. 16. – 22.”, *Hirnök*, 1839. dec. 30., 3.

259 Uo.

az eseményeket, kirajzolódik, hogy a vita mégis jelentős szellemi hatást gyakorolt a magyar irodalmi életre.

Eötvös József korai drámai kísérletei – *A Kritikusok*, *A házasságok* és a *Boszú* – szoros kapcsolatban állnak a lexikoni perben kibontakozó vitákkal. Ezek a művek egyszerre tekinthetők személyes állásfoglalásnak és írói önmeghatározási kísérleteknek. Eötvös számára az irodalom nem csupán esztétikai tevékenység volt, hanem olyan közös tér, amely a politikai és társadalmi különbségek fölött állva a nemzeti nyelv és kultúra kiművelésének szolgálatában állhat. Eötvös magánjellegű megnyilatkozásaiban a Conversations-lexikoni pert a saját szűkebb közössége számára elvesztett, de egyéni szerepvállalását tekintve kétes diadalt hozó csataként értelmezi.

Eötvös József és Csató Pál pályájának közös metszéspontja Victor Hugo *Angelo, Padua zszarnoka* című drámájának fordítása. A két fordítás egy időben, de teljesen eltérő szerzői stratégiával készült, ennek megfelelően eltérő utat járt be. Eötvös az akadémiai közegen kívül, a nagyközönségnek szánva megjelentette nyomtatásban, és így a vidéki színházak számára könnyen hozzáférhetővé tette a művét, Csató viszont ekkor még az akadémiai közegben próbált egzisztenciát teremteni, fordítását kéziratban az Akadémia játékszíni bizottságának nyújtotta be, az ő fordítását Budán és Pesten játszotta a majdani Nemzeti Színház társulata. Mindkét fordítás nagyjából 35 évet ért meg a színpadokon.

Az *Angelo*-fordítás Eötvös részéről a fordítás elé illesztett önálló, eredeti *Előszó*, Csató esetében pedig az Akadémia tevékenységének bírálatát is tartalmazó fordításelmélet, és a nyelvújítási, vitákat is generáló „kegyed” szó alkalmazása révén kapcsolódik a Conversations-lexikoni perhez. Eötvös *Boszú* című drámája az alapszituációt tekintve párhuzamba állítható az *Angelóval*, ugyanakkor a két mű társadalomhoz való viszonya radikálisan eltérő: Eötvös értette és példaértékűnek tartotta Hugo műveit és a bennük megjelenő romantikus szemléletet, ám az *Angelo* társadalomkritikájával szemben a *Boszú* az egyéni döntések bírálata.

Az *Angelo* Csató és Eötvös fordításában is rövid időn belül a magyarországi és erdélyi színpadok egyik gyakran játszott darabjává vált. A dráma színpadi pályafutása alapján felvázolható a korabeli színházi működés gyakorlata, és látható, hogy a magyar színházi élet milyen gyorsan reagált az európai romantikus dráma új formáira és témáira. Az Hugo-dráma magyarországi előadásainak sora – amely a függelékben kronologikus rendben követhető – a darab népszerűségét jelzi. A különböző társulatok, városok és színészek részvétele arra utal, hogy a romantikus dráma esztétikája viszonylag gyorsan beépült a magyar színházi gyakorlatba. Ezzel párhuzamosan a fordítások és adaptációk a magyar irodalmi nyelv formálásában is szerepet játszottak.

A lexikoni pernek később az irodalomtörténeti recepcióban továbböröklődő, a Bajza Józsefből, Schedel (Toldy) Ferencből és Vörösmarty Mihályból álló romantikus triász alkotta értelmezése szerint a lexikoni pert ők nyerték meg. Csató Pál hírlapi cikkeiben azonban épp ezzel ellentétes narratívát hoz létre: a lexikoni perben saját magát mint a triással szembenálló csoport képviselőjét nyilvánítja győztesnek, miután a triással egyre inkább elmérgesedő viszonya eredőjeként fogalmazza meg a pert. Csató a *Magyar hírlapok' heti szemléje* című cikksorozatban kialakítja saját írói, újságírói identitását, ebből a pozícióból bírálja ellenfeleit, mégpedig az általuk az irodalmi és az akadémiai közegekben betöltött jelentős szerepeikben.

A lexikoni per tehát – minden látszólagos terméketlensége ellenére – olyan kulturális és irodalmi folyamatokat indított el, amelyek túlmutattak magán a vitán. Egyrészt hozzájárult az irodalmi nyilvánosság és a sajtó formálódásához; az írói szerepfelfogás újragondolásához, másrészt ösztönözte a drámairodalom és a színházi élet fejlődését. A polémia hatása nemcsak a publicisztikai szövegekben, hanem az irodalmi művekben, fordításokban és színházi gyakorlatban is kimutatható. A vitából kibontakozó művek és kezdeményezések hozzájárultak ahhoz a folyamathoz, amelynek során a magyar irodalom és színház a 19. század közepére modern, európai léptékű kulturális intézménnyé vált.

1. FÜGGELÉK

Előszó

Volt egy kor Franciaországban, tizennegyedik Lajos' korának nevezik, mert akkor csak egy ember élt, 's annak neve tizennegyedik Lajos vala; nagy kora az alávalóságnak, a' hitetlenségnek. Fáradtan a' középkor' hosszú viadalaitól, nyugalom után vágyódott az emberi nem, habár tömlöczben volna is. El vala használva a' szenvedelem, kihűlve az érzemény, 's csak hideg önség dobogtatá még az emberi szíveket. – Volt egy kor, mellyben Franciaország eltűnt, 's Versailles lépett helyébe, 's alig hihetnők, hogy úgy volt, ha a' literatura nem adna tanúságot az elmultról. E' literatura, mint akkor minden, csak kevesek' tulajdona lévén, – regálénak nevezhetném, mellyet az akademia kibérlelt, – a' népben erős gyökereket nem hajthatott, vele nem erősülhetett, nem tenyészhetett: függetlenül 's kevélyen állott a' théâtre français vagy az akademia' szűk térein, inkább ama' fácskához hasonlatos, mellyre karácsonkor gyermekeknek ajándékokat aggatnak; mint az erős tölgyhöz, mellynek árnyaiban nyugodalmat keres a' férfi – A' régi féktelenséget olly annyira elunta mindenki, hogy végre mindennek törvény szabott, nem félve akkor semmitől az emberi nem, mint a' korlátlanágtól. Útlevélye [sic!] vala szüksége minden szónak, 's ezt csak az akademia szótárában nyerheté, mindennek elhatározott, változhatatlan formák rendeltettek, 's mint a' kertekben, úgy a' gondolatokban, minden kitűnő ki vala küszöbölve, míg végre a' kertész' ollója a' fák' valódi formáit elfeledteté. – 'S itt álltak ők a' szegény ifjak, lángoló lelkeikkel, zajgó szíveikkel, magányosan a' középkor mumiái között, kiknek egykori életökből cifraságuknál nem vala meg egyébök, 's vágy tölté ifju lelkeiket valami nemesebb után; itt álltak ők, körültekintve az elvénült, kiégett, erőtlen hazában, keresve, ha nem találnak-é valami jobbat, mi szíveikhez férne, 's midőn nem találtak semmit, elszomorodva némultak el. És az akademia, olly halaványoknak látván őket, szóla gúnyolólág: legyenek költők, 's régi classicusokat ada nékik, ifju érzeményeiknek. És e' könyveket átvevék a' halavány ifjak, és olvasának bennök nagy férfiakról, 's nagy tettekről, 's egy időről, mellyben még voltak emberek; kimondhatatlan vágy tölté el szíveiket, és e' kor az ő korukká lett, és éltek benne. Mert az emberi nem olly halottnak látszott, azért támasztának fel régi hősöket, kik hajdani nagyságról szóltak, és hajdani rényről; és a' nép kíváncsian hallgata, gyermekhez hasonlóan, kinek mesét mondanak, 's ha a' szomorújátéknak vége volt, kimentek mind a' felvilágosúlt színházból setét utcáikba, 's nevettek a' csodálatos dolgokon, mellyek csak egy óra előtt olly

hihetőknek látszottak, 's örültek józanságukon, gondolván, hogy az emberi nem felébredett, mert elvesztette álmait. És a' nagy urak is örültek a' fonséges játékon, mellyet olly nyúgodalmasan nézhettek páholyaikból 's mert a' hajdankor' minden hőseben csak magokat találtak, elvégre a' költőnek ügyes hízelkedéséért épen egy tobákszelenczét vagy egy pár aranyat küldének. Ez vala éltetek, ez sorsotok; megvetés a' kezdet, a' vég az akademia; mert ha egyszer e' czélt elértétek, a' poesisnak úgy is vége volt, 's csak sírjaitokon tudá meg végre a' nép, hogy egykor költők valátok.

Voltaire' halálával mind az, mi a' classzicus iskolában egykor nagy volt, sírba szállt, a' classzicitas nem vala többé, 's ha bár élve még a' thronuson mutogatták is a' népnek, mint egykor Szigetnél Szolimánt, az csak azért történt, hogy más uralkodót ne válasszon magának, 's mind az, mi e' herosok' halála után annyi kötetekben íratott, nem érdemel figyelmet, hanemha mint halotti jelentése a' classzicitásnak.

Régi tapasztalás a' literatura' történeteiben, hogy két nagy epocha egymásra szakadatlanul nem következik, mindig egy időszak fekszik közöttök, mellyet bámulás tölt el. Ifjú emberek, – és hisz' az övék a' poesis – sokkal boldogabbak nagy mesterek' csodálásában 's követésében, mintsem hogy függetlenül új utakat választanak munkásságuknak. A' mi mindenütt történt Franciaországban is történt volna, ha bár nagy esetek e' népet a' művészet' határaiból ki nem ragadják. De a' tett' kora eljött, az ütközet' napja véres fényével, és ki csak erővel bírt Franciaországban és bátorsággal és egy lélekkel, harczba szállt: a' költésre, mint a' bámulásra csak agok maradtak 's gyávák, kiknek nem vala elég vérök, hogy kionthassák.

És ki is énekelt volna a' korban, hol senki nem hallgata dalára, hol egy pár népdal dörögve szállt az országon át, 's bennök mindenki minden érzeményit feltalálta, egy nagy hősköltemény vala egész Franciaország, ki szállt volna pályára a' historiával, ki rímelt volna a' nép előtt, melly hősök' szavához szokott. És még is voltak illy emberek, kik az idő ellen panaszkodtak, melly őket nem érté, mellyetők nem éntének. [sic!] A' republicán és a' császárságon átvonta magát e' literatura' régi izetlenségével, únalmas alexandrinusaival, elhasznált gondolataival, mellyeken hasonlóságukból könnyen megösmerhetni az ősoket, kiket Corneille vagy Racine teremte egykor. Létezni hagyák őket, mert megveték, 's mert a' nagy császár akarta úgy, kinek akkor magának vala akaratja Franciaországban.

Egy Augustus' kora kedvező lehet a' literatura' kifejlődésének, egy Napoleon' kora nem az; felette szép vala a' jelenlét, mintsem hogy mult dolgokról szólt volna valaki, és annyi izgalmakhoz szokott a' nép, hogy költésre nem vala szüksége. Mint XIVdik Lajos egykor elbizottan mondhatá: l'état c'est moi, úgy mondhatá ő: la gloire c'est moi, 's elmerült minden azon férfi' bámulásában, ki annyi nagyot tett, hogy maga az igazság hízelkedésnek látszott. – Súlyedett végre ő is; ő vala sírköve a' revolutiónak, mellyen minden, mit ez nagyot tett, nagy betűkkel fel

vala jegyezve; levetették őt is, és sóhajtott Franciaország, de e' sóhajtás vala első lélekzése egy új életnek, melly ifjan és hatalmasan kifejlett. Elveszté a' férfival jelenkorát, a' múltra tekintte vissza, 's régi gondolatai felébredtek ismét. –

Restaurációját ünnepelte a' literatura is. Büszkén és fönségesen lépe föl az akademia, 's elkezdte legitimitásáról beszélni, negyven fejű cerberusként ült le hatalmasan a' literatura' küszöbén, vigyázva, hogy senki az árnyékok' országából ki ne léphessen, 's – folytatta nagy szókönyvét. De Franciaország megváltozott, egy gondolatért hevült most, 's mint az ifjú, ha szeretni kezd, költővé lett. Bátran 's bátrabban zenge a' dal, magasabban emelkedé a' dalnokszív. Új formákat alkota mindenki magának, új szókat az új érzeménynek; 's ha néha a' régi lánczok csörögtek még, az azért vala, mert széttörték. Kiváncsian hallgata a' nép ez énekre, mellyet most először ő is érte, örülve a' szebb jövőnek, mellynek tavaszhangjait hallá. De az akademia nagyfontosan rázza hajporos fejét, és diplomájára mutatott és elfonnyadt babérjaira, és non plus ultráról kezdé beszélni. Az ifjúság szemébe nevetett és tovább danolt. Ekkor összehítta a' tudós kórház egész hatalmát, 's elkezdék hosszú syrendalukat, melly még mindenkit álomba szenderített, hogy a' bátor ifjúságot elaltassa; de hisz' álmodott, hogy lehete őt elaltatni.

A' Romantismus elkezdé, 's mert elkezdett, mert némi szívekben erős gyökereket vert, mert meggyőződésé vált, győznie kellett; mert kevésnek adatott meggyőződés, de annak, ki bírja, nem állhat ellent semmi, 's legkevesebbé a' hit, melly nem egyéb, mint legfensőbb álom a' meggyőződésről. – Ha felnyitjuk a' történetek' könyvét, e' naplóját az emberi nemnek, mellyben nem találunk feljegyezve mást, mint bizonytalanságait; ha visszatekintünk a' küzdés' epocháira, az újat találjuk mindenütt győzve a' régin; épen mert új, mert a' századból eredett 's a' században találja viszhangját, mert lennie kell, míg a' másik csak maradni akar, mert ifju, 's mint olyan az élet' csíráját épen úgy hordja magában, mint a' régi a' halálét. –

Nem csak művészség a' poesis, mint p. o. szobrászat, vagy festés vagy architectura, – a' poesis szükség, egy jajkiáltása az emberi nemnek, melly jobb után vágyódik, egy ton, melly accordját még csak keresi, 's dissonancczá válik, ha nem találja; a' poesisnek van hazája, van százada, 's csak ott érteni őt egészen. A' classicitás örök-ké idegen vala Franciaországban, a' Parnasszon, a' Heliconon, a' Castali forrásnál kereste exaltatióját a' költő, 's dala idegen hősokról szólt, kiknek nevét a' francia kimondás ha elronthatá bár, francziává nem teheté. 'S ha mind ez nem vala is, az idegen mythologia, mellybe nem hitt senki már, melly, miolta iskolában taníták, minden poesisát elvesztette, elég vala minden érdek' elrontására. – Az akademiának valának költői, a' népnek nem vala, szüksége vala költőre 's Hugo Viktor támadott. –

Vannak emberek, kik századukat megelőzik, kiknek lelki világa szebb jövendőnek nyílt, kik az aërostatához hasonlóan magasan, tisztább légbé emelkedve, az alant álló emberiségre lenéznek, mellytől, mint a' sasnak, nincs mit várniok mást,

nyilaiknál; voltak illy emberek, 's csodáljuk, ez ugy is egyetlen jutalmuk; – de csak az ki egészen korában élt, ki korát megérté, az hathat. Hugo Viktor ez utóbbiak' egyike. Az ő aerája a' XIXdik század, az ő hazája Franciaország; minden érzeményt, melly népének szívét emelte, ő érzette, minden öröm, remény, fájdalom viszhangot talált szívében is. Minden, a' mit énekelt, Vdik Henri' születésére készített ódájától a' Roi s'amuse-ig népzemény vala; és abban fekszik nagysága, hogy felette nagy volt, nem vetni meg a popularitást. Midőn látá azon literaturát, azon hideg XVIIIIdik század' poesisát illatlan virágaival, jeges napjával, embereivel élet nélkül, midőn látá e' művészetet, melly márványszoborként hidegen, halaványan állt előtte, tudósoknak reminiscentia, tudatlanoknak semmi: akkor érzé, hogy más poesisnak is kelletik lenni, mint mellyet utánozás szűl, és új ösvényt tört magának, vezetőül nem véve mást, mint érzeményét, czélúl az igazságot.

Múlt kelle dalának; de érzé, hogy múltunk nem a' római vagy görög világ, hanem hogy a' középkor. Felfogta tehát e kort, ez ifju korát az emberi nemnek, egész nagyság- 's boldogtalanságával, álmival 's reményivel, 's oda állítá századja' elébe, mint egy kérdést. Az ő poesisa egy világ, de világ mint a' mienk, teli keservvel; világ, mellyben a' napot csak néha terhes fellegek' szélein látni, virágtalan 's teli sírokkal, örömtelen 's teli dicsőséggel; világ, mellyet bámulunk, de mellyből elkiváncozunk. – Nyelvén szólítá meg századát, mi csoda, hogy keményeknek látszanak hangjai; korából festett egy képet, mi csoda, hogy komolyak vonásai, egy Napoleont bírt e' század, Delille' énekein örvendjen-é? – Nem tetszeni, használni vala Hugo Viktor' czélja, és ő elérte. Felette szent, felette nagy vala néki a poesis, mintsem hogy játékként czélnak tartaná, neki eszköz vala, mellyet használt, hogy népét erősítse, 's az erő rény. Igazság az, mit keresett, mit feltalált, és azért fog élni, legnagyobb tanúja korának. – – –

Nem fejezhetem bé ezen hosszú, 's sokaknak talán únalmas előszómat annélkül, hogy itt Hugo Viktor' ön szavait, mellyekben drámai munkálatiról szól, előhoznám. Szükség, hogy a' dráma – így szól Angelóhoz írt előszavában – mint ezen munka' írója azt alkotni kívánná, philosophiát adjon a' sokaságnak, az ideáknak formát, a' poesisnak inakat, vért, életet, részrehajlatlan magyarázatot a' gondolkodónak, a' beteg léleknek gyógyszerert, a' rejtett sebeknek balzsamot, egy tanácsot mindeniknek, mindenkinek törvényt. – A' században, mellyben élünk, a' művészet' köre messze terjedt: a' publicum, így szóla a' költő egykor; a' nép, így szól a' költő ma. – Ercsi, November' 24dikén 1835.

Báro Eötvös József.

[HUGO, Victor. *Angelo: Dráma*. Hugo Viktor után fordította báró EÖTVÖS József, III–XII. Pest: HECKENAST, 1836. Jelzet: OSZK 321.260.]

2. FÜGGELÉK

Victor Hugo előszava az *Angelo, Padua zsarnoka* című drámájához

Tekintettel e mélyreható, a társadalom gyökereit érintő kérdések jelenlegi állapotára, e dráma szerzője régóta úgy érezte, hogy hasznos és nagyszerű lehetne valami hasonló eszme kidolgozása a színházzal kapcsolatban, mint a következő:

Állítsunk szembe egy teljességgel érzelmekből fakadó cselekményben két komoly és fájdalmas alakot, a társadalmon belüli nőt és a társadalmon kívüli nőt, azaz két élő típusban minden nőt, a nőt a maga teljességében. Mutassuk meg ezt a két nőt, akik mindent megtestesítenek, gyakran nagylelkűek, mindig boldogtalanok. Védjük meg az egyiket a zsarnokságtól, a másikat a megvetéstől. Magyarázzuk meg, hogy milyen próbákat áll ki az egyik erénye, milyen könnyek mosásak le a szennyet a másiktól. Azt hibáztassuk, aki a hibás, azaz a férfit, aki erős és a társadalmi tényezőt, ami abszurd. Győzzük le ebben a két kiválasztott lélekben a nő keserűségét a leány ájtatosságával, a szerető szerelmét egy anya szeretetével, a gyűlöletet az önfeláldozással, a szenvedélyt a kötelességgel. E két, így megalkotott nővel állítsunk szembe két férfit, a férjet és a szeretőt, az uralkodót és a száműzöttet, és ezernyi másodlagos fejleményen keresztül foglaljunk össze bennük minden szabályos és szabálytalan kapcsolatot, amelyet a férfi egyrészt a nővel, másrészt a társadalommal folytathat. És aztán ennek az élvező, birtokló és szenvedő, hol komor, hol ragyogó csoportnak a legalján ne feledkezzünk meg az irigről, erről a végzetes tanúró, aki mindig ott van, akit a Gondviselés odahelyez minden társadalom, minden hierarchia, minden jólét, minden emberi szenvedély alá; örök ellensége mindennek, ami fent van; aki az idő és a hely szerint változó formát ölt, de valójában mindig ugyanaz; Velencében kém, Konstantinápolyban eunuch, Párizsban pamfletíró. Helyezzük el tehát úgy, ahogy a Gondviselés helyezi, az árnyékban, minden mosolynál fogát csikorgatva, ezt az eszes és elveszett nyomorultat, aki csak ártani tud, mert minden ajtót, amelyet szerelme zárva talál, a bosszúja nyitva talál. Végül e három férfi fölé, e két nő közé helyezzük oda kapocsként, szimbólumként, közbenjáróként, tanácsadóként a keresztben meghalt Istent. Szögezzük oda mindezt az emberi szenvedést a kereszt hátoldalára.

Azután mindebből, amit így elhelyeztünk, alkossunk egy drámát; nem teljesen királyit, nehogy a megvalósítás lehetősége elveszzen az arányok nagyságában; nem teljesen polgárit, nehogy a szereplők kicsinysége ártson az eszme nagyságá-

nak; hanem fejedelmet és családit: fejedelmet, mert a drámának nagynak kell lennie; családit, mert a drámának igaznak kell lennie. Hogy kielégítsük a szellemnek azt a szükségletét, amely mindig érezni akarja a múltat a jelenben és a jelent a múltban, vegyítsünk ebben a műben az örök, az emberi, a társadalmi elemhez egy történelmi elemet. Ez eszme kapcsán, menet közben, ne csak a férfit és a nőt, ne csak ezt a két nőt és ezt a három férfit fessük le, hanem egy egész századot, egy egész hangulatot, egy egész kultúrát, egy egész népet. Emeljünk erre a gondolatra, a történelem különleges adatai alapján, egy annyira egyszerű és igaz, annyira eleven, annyira izgalmas, annyira valóságos kalandot, hogy a tömeg szemében elrejtse magát az eszmét, amint a hús elrejtí a csontot.

Íme, amit e dráma szerzője megkísérelt. Csak egy dolgot sajnál, hogy ez a gondolat nem egy nálánál jobbnak jutott az eszébe.

Ma, egy kétségkívül ennek a gondolatnak köszönhető és minden várakozását felülmúló sikerrel szembesülve úgy érzi, hogy az eszméje egészét meg kell magyaráznia ennek a barátságos és felvilágosult tömegnek, amely minden este érte érzett felelősséggel teljes kíváncsisággal gyűlik össze a műve előtt.

Nem lehet elégszer ismételni, hogy bárki számára, aki elmélkedett a társadalom azon szükségleteiről, amelyeknek mindig meg kell feleljenek a művészeti kísérletek, a színház, jobban, mint valaha, a tanulás helye. A dráma, ahogyan e mű szerzője szeretné megalkotni, és ahogyan egy zseni megalkothatná, a tömegnek filozófiát, az eszméknek formát, a költészetnek izmokat, vért és életet, a gondolkodóknak elfogulatlan magyarázatot, a szomszédhozó lelkeknek italt, a titkos sebeknek balzsamot, az egyeseknek tanácsot, mindenkinek törvényt kell adjon.

Magától értetődik, hogy mindenekelőtt és mindenben a művészet feltételeit kell teljesíteni. A kíváncsiság, az érdeklődés, a szórakozás, a nevetés, a könnyek, a természet folyamatos megfigyelése, a stílus csodálatos burka, a drámában benne kell lennie mindennek, enélkül nem lenne dráma; de, hogy teljes legyen, meg kell lennie benne a tanítás szándékának ugyanakkor, amikor a tetszeni vágyás szándékának. Engedjék, hogy a dráma elvarázsolja Önöket, de a tanulság legyen benne, és mindig meg is találhassuk, amikor boncolni akarjuk ezt az eleven, oly elragadó, oly költői, oly szenvedélyes, oly pompásan aranyba, selyembe és bársonyba öltöztetett dolgot. A legszebb drámában mindig benne kell legyen egy komoly eszme, mint ahogy a legszebb nőben ott van egy csontváz.

A szerző nem titkol el, mint látjuk, egyet sem maga előtt a drámaköltő szigorú kötelességei közül. Talán egy nap megpróbálja majd egy különleges műben részletesen elmagyarázni, mit akart létrehozni az elmúlt hét évben létrehozott különféle drámák mindegyikében. Egy olyan hatalmas feladattal szemben, mint amilyen a színházé a tizenkilencedik században, érzi mélységes elégtelenségét, de ennek el-

lenére kitart a megkezdett munkában. Bármilyen kevés is legyen, hogyan hátrálna meg, miközben a nemes szellemek támogatása, a tömeg tapsa, a mai kiváló és tisztelt kritikusok őszinte rokonszenve bátorítja? Eltökélten folytatni fogja tehát, és valahányszor szükségesnek tartja, hogy a legapróbb részleteiben megmutasson mindenkinek egy hasznos, egy társadalmi, egy emberi eszmét, akkor a színházat fogja ráhelyezni mint nagyítóüveget.

A században, amelyben élünk, a művészet horizontja nagymértékben kiszélesedett. Régen a költő azt mondta: a közönség; ma a költő azt mondja: a nép.

Dede Franciska nyersfordítása

3. FÜGGELÉK

Victor Hugo *Angelo, Padua zsarnoka* című drámája magyarul a magyarországi és erdélyi színpadokon, 1836. febr. 6. – 1871. nov. 3.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás ¹	források, kritikák
1836. febr. 6.	Debrecen	Kiss János (németből)	Debreceni színészársaság ² Angelo: Fáncsy Lajos Katalin: Parázsó Jánosné Nádudvary Krisztina Tisbe: Chiabay (Kubay) Pálné Éder Antónia Rodolfo: László József Anafesto Galeofa: Szákfy József Homodei: Baranyi Péter Reginella: Éder Aloyzia Daphne: (Keszy Józsefné) Gosztonyi Viktória Paduai szent Antal dékánja: Zsivora József Esperes: Hubay Emmanuel Troillo, ajtónálló: Török István Éjjeli őrök: Chiabay (Kubay) Pál, Éder György Szerecseny apród: Cseley Imre	Színlap: OSZK SZT ³ <i>Honművész</i> , 1836. ápr. 7., 222.

- 1 A forrásokban talált nevek kiegészítése, írásmódja: *Magyar színházművészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György (Budapest: Akadémiai, 1994); *Színházművészeti lexikon: A színháztörténet és a drámairodalom enciklopédiája*, szerk. ERŐDI Jenő és KÜRTHY Emil anyagának felhasználásával SCHÖPFLIN Aladár, 4 köt. ([Budapest]: Színészegyesület, [1929]–1931); valamint Rajnai Edit közlései.
- 2 A társulat tagja volt Arany János is, az *Angelo*-ban nem játszott.
- 3 MNMKG Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár Színháztörténeti gyűjtemény (a továbbiakban: OSZK SZT), színlapgyűjtemény.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1836. márc. 12.	Miskolc	Eötvös József	Angelo: Pergő (Petheó) Celesztin Catarina: Balla Károlyné Molnár Karolina Tisbe: Erdélyi Györgyné Sáska Borbála Rodolfo: Kőszeghy Alajos Homodei: Megyeri Károly Pozsgai (Posgai) János részére	„báró Eötvös fordítása szerint”, Cs. Sz. és N. <i>Honművész</i> , 1836. ápr. 7., 223.
1836. márc. 14.	Kassa	Eötvös József	Komlóssy Ferenc Dániel társulata Angelo: Tóth István Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Bartha János Catarina: Komlóssy Ferenc Dánielné Czégényi Erzsébet Homodei: Komlóssy Ferenc Dániel	„báró Eötvös József szép fordítmánya szerint”, KLESTINSZKY László, <i>Honművész</i> , 1836. ápr. 14., 239.
1836. márc. 21.	Kassa	Eötvös József	Komlóssy Ferenc Dániel társulata Angelo: Tóth István Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Bartha János Catarina: Komlóssy Ferenc Dánielné Czégényi Erzsébet Homodei: Komlóssy Ferenc Dániel	Zsebkönyv 505. ⁴
1836. ápr. 14.	Nagyvárad	Eötvös József	Pály Elek társulata	Zsebkönyv 685.
1836. ápr. 18.	Buda	Csató Pál	Angelo: Szentpétery Zsigmond Tisbe: Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Rodolfo: Lendvay Márton Homodei: Megyeri Károly	NAGY Ignác, „László Gy. úrhoz”, <i>Rajzolatok a Társas Élet és Divatvilágból</i> , 1836. ápr. 23., 263; „Magyar játékszín”, <i>Honművész</i> , 1836. ápr. 24., 262.

4 A zsebkönyvek lelőhelye: OSZ SZT, a részletes adataikat lásd: HANKISS Elemér és BERCZELI A. Károlyné, *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája: XVIII-XIX. század* (Budapest: OSZK, 1961).

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1836. ápr. 26.	Kassa	Eötvös József	Komlóssy Ferenc Dániel tár- sulata Angelo: Tóth István Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Bartha János Catarina: Komlóssy Ferenc Dánielné Czégényi Erzsébet Homodei: Komlóssy Ferenc Dániel	KLESTINSZKY László, <i>Honművész</i> , 1836. máj. 26., 333.
1836. máj. 1.	Debrecen	Kiss János	Debreceni színésztársaság ⁵ Angelo: Fánchy Lajos Tisbe: Chiabay (Kubay) Pálné Éder Antónia Katalin: Éder Aloyzia Rodolfo: László József Anafesto Galeofa: Szákfy József Homodei: Kiss János Reginella: (Keszty Józsefné) Gosztonyi Viktória Dafne: Udvarhelyiné Juhász Julianna Paduai szent Antal dékánja: Zsivora József Esperes: Hubay Emmanuel Troillo, ajtónálló: if. Török Éjjeli őrök: Éder György, Hegedűs Lajos Szerecseny apród: Török	Színlap: OSZK SZT. <i>Rajzolatok a Társas Élet és Dívatvilágból</i> , 1836. máj. 21., 328.
1836. máj. 8.	Buda	Csató Pál	Tisbe: Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna	A.B.Á.R., „Kritikai töredé- kek”, <i>Rajzolatok a Társas Élet és Dívatvilágból</i> , 1836. máj. 11., 303–304.

- 5 „A debreceni színésztársaság — miután május első napján Hugo Victornak Kiss János fordítása sze-
rint 'Angelo' című szomorújátékát eljátszá, további előadásaitól ezúttal megszűnt, — 's szét bom-
lott.” *Rajzolatok a Társas Élet és Dívatvilágból*, 1836. máj. 21., 328.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1836. máj. 8.	Miskolc	Eötvös József	Angelo: Szakácsy István Catarina: Komlóssy Ferenc Dánielné Czégényi Erzsébet Tisbe: Erdélyi Györgyné Sáska Borbála Homodei: Komlóssy Ferenc Dániel Rodolfo: László József	„báró Ötvös fordítása szerint”, <i>Honművész</i> , 1836. jún. 12., 375.
1836. jún. 12.	Kolozsvár	Eötvös József	Angelo: Tóth István Catarina: Mogyorósi Nina (Tóth Istvánné) Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Szerdahelyi József Homodei: Bartha János Anafesto Galeofo: Múkedvelő Álarcosok: Simonfi György, Koltai, Bartók (?József) Reginela: Néb Mária Éjjeli örök: Jancsó Pál, Múkedvelő Ajtón álló: Török Miklós	Színlap: OSZK SZT „fordította Báró Eötvös József”
1836. jún. 21.	Buda	Csató Pál	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna Rodolfo: Bartha János Homodei: Megyeri Károly Anafesto Galeofa: Szigligeti Ede Reginella: Egressy Gáborné Szentpétery Zsuzsanna Dafne: Laborfalvi Róza Éjjeli örök: Szilágyi Pál Örtiszt: Udvarhelyi Sándor Udvari: Egressy Béni Palotaőr: Somogyi Sándor Apród: Havi Mihály	Színlap: OSZK SZT „Magyar játékszín”, <i>Hon- művész</i> , 1836. jún. 26., 405. A.B.Á.R., „Kritikai töredé- kek”, <i>Rajzolatok a Társas Élet és Divatvilágból</i> , 1836. jún. 29., 2414.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1836. jún. 23.	Kolozsvár	Eötvös József	Angelo: Tóth István Catarina: Mogyorósi Nina (Tóth Istvánné) Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Szerdahelyi József Homodei: Bartha János Anafesto Galeofo: Műkedvelő Álarcosok: Simonfi György, Koltai, Bartók (?József) Reginela: Néb Mária Éjjeli őrök: Jancsó Pál, Műkedvelő Ajtón álló: Török Miklós	FERENCZI 1897, 336–337, 505. ⁶
1836. szept. 1.	Ungvár	Eötvös József	Angelo: Pergő (Petheó) Czelesztin Tisbe: Telekiné Catarina: Balla Károlyné Mol- nár Karolina Rodolfo: Balla Károly Homodei: Kovács János	Zsebkönyv 332. „Debre- cen”, <i>Honművész</i> , 1836. okt. 23., 678.
1836. szept. 10.	Révkomá- rom	Eötvös József	Komlóssy Ferenc Dániel tár- sulata Angelo: Szakácsy István Tisbe: Komlossy Ferenc Dániel- né Czégényi Erzsébet Catarina: Éder Aloyzia Rodolfo: László József	„b. Eötvös Józseftől”, BEÖ- THY Zsigmond, <i>Honmű- vész</i> , 1836. szept. 22., 606.

6 FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története* (Kolozsvár: Jubileumi Rendező Biz., 1897). A táblázatban: FERENCZI 1897.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1836. szept. 13.	Buda	Csató Pál Eötvös József (vegyes szövegű előadás)	Déry Istvánné Széppataki Róza vendégjátéka Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Lendvay Márton Homodei: Egressy Gábor Anafesto Galeofa: Szigligeti Ede Reginella: Egressy Gáborné Szentpétery Zsuzsanna Dafne: Heinisch Józsefné Kapotsányi Mária Éjeli őr: Szilágyi Pál Örtiszt: Udvarhelyi Sándor Udvari: Egressy Béni Palotaőr: Somogyi Sándor Apród: Havi Mihály	színlap: OSZK SZT, SZÍNÉSZET. „Magyar játékszín”, <i>Honművész</i> , 1836. szept. 18., 597.
1836. okt. 1.	Debrecen	Eötvös József	Angelo: Baranyi Péter Tisbe: Pály Elekné Botos Ka- rolina Catarina: Parázsó Jánosné Nádudvary Krisztina	Zsebkönyv 685. „báró Eötvös fordítása szerint”, <i>Honművész</i> , 1836. nov. 17., 733.
1836. nov. 25.	<i>Pest, német színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Tisbe: Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Rodolfo: Bartha János Homodei: Megyeri Károly	„PESTI HÍREK”, <i>Rajzola- tok a Társas Élet és Divatvi- lágából</i> , 1836. nov. 26., 760; <i>Honművész</i> , 1836. dec. 1., 765.
1836. dec. 29.	Kassa	Eötvös József	Komlóssy Ferenc Dániel tár- sulata Angelo: Tóth István Catarina: Komlóssy Ferenc Dánielné Czégényi Erzsébet Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Lendvay Márton Homodei: Komlóssy Ferenc Dániel	„b. Eötvös József csinos fordítmánya szerint”, <i>Hon- művész</i> , 1837. márc. 5.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1837. jan. 16.	Debrecen	Eötvös József	Pergő (Petheő) Celesztin társulata	„b. Eötvös fordítása szerint”, MLGR. SZLZR., <i>Honművész</i> , 1837. febr. 12.
1837. jan. 26.	Szabadka	Abday Sándor? ⁷	Angelo: Abday Sándor Tisbe: Abday Sándorné Böszörményi Johanna Katalin: Munkácsi Pálné Mészáros Anna Rodolfo: Munkácsi Pál	<i>Honművész</i> , 1837. márc. 2., 142.
1837. ápr. 6.	Szeged	Abday Sándor?	Angelo: Abday Sándor Tisbe: Abday Sándorné Böszörményi Johanna Katalin: Munkácsi Pálné Mészáros Anna Rodolfo: Munkácsi Pál Homodei: Szalay	CSENDVÖLGYI, <i>Honművész</i> , 1837. ápr. 20., 254.
1837. ápr. 25.	Pécs	Eötvös József	Angelo: Kilényi Dávid Tisbe: Széppataki Johanna Catarina: Szathmáry Dánielné Farkas Lujza Rodolfo: Szathmáry Dániel Homodei: Latabár Endre	„b. Eötvös fordítmánya szerint”, K. J., <i>Honművész</i> , 1837. máj. 14., 311.
1837. máj. 30.	Székes- fehérvár	Csató Pál	A' t. Pest vármegye által pártfoglalt színésztársaság Angelo: Szentpétery Zsigmond Tisbe: Laborfalvi Róza Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Rodolfo: Bartha János Homodei: Udvarhelyi ?Miklós	„Csócsi egy keresztül utazó”, <i>Honművész</i> , 1837. jún. 15., 383.
1837. jún. 2.	Maros- vásárhely	Eötvös József (?)	Fejér Károly társulata Angelo: Fejér Károly Catarina: Fejér Károlyné Görgényi Franciska Rodolfo: Boér János	„Vidéki”, <i>Honművész</i> , 1837. jún. 22., 400.

7 Egyed Emese szerint Abday Sándor is készített egy fordítást az Angeloról: EGYED Emese, „Victor Hugo drámáinak magyar fogadtatása”, in *Ismeretség: Interkulturális kapcsolatok a színház révén, XVII–XIX. század*, szerk. EGYED Emese, 209–246 (Kolozsvár: Scientia, 2005), 232. (A továbbiakban: EGYED 2005.) Erről azonban máshol nem találtam utalást, az 1838. szept. 15-én tartott nagyenyedi előadáson a *Honművész* szerint Eötvös fordítását használta a társulat. „KOMOLY ’s társai”, *Honművész*, 1838. nov. 4., 693–694.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1837. júl. 27.	Rév- Komárom		Angelo: Baranyi Péter Tisbe: Pály Elekné Botos Ka- rolina Catarina: Szabó Júlia Rodolfo: Haslinyi Ferenc Homodei: Földváry Vince	N. E., <i>Honművész</i> , 1837. aug. 6., 501.
1837. aug. 12.	Gyula	Eötvös József	Angelo: Könyves Lajos Tisbe: Vasváriné Catarina: Szántai Jánosné Homodei: Komáromy Sámuel	„Eötvös József csinos forditmánya szerint”, <i>Honművész</i> , 1837. aug. 31., 559.
1837. aug. 30.	<i>Pesti Magyar Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Szigligeti Ede Reginella: Bartha Jánosné Mesz- lényi Anna Dafne: Szentpéteryne Homodei: Fánecy Lajos Udvari: Egressy Béni Palotaőr: Somogyi Sándor Örtiszt: Udvarhelyi Sándor Éji örök: Szilágyi Pál, Molnár József Fekete apród: –	Kataszter ⁸ színlap: OSZK SZT. VÖRÖSMARTY Mihály, „Magyar játékszíni króni- ka”, <i>Athenaeum</i> , 1837. szept. 7., 317–320, 319–320.
1837. szept. 17.	Szeged	Eötvös József	Angelo: Pergő (Petheó) Ce- lesztin Tisbe: Széppataki Johanna Catarina: Szathmáry Dánielné Farkas Lujza Rodolfo: Szathmáry Dániel Homodei: Király János	„Ötvös fordítása szerint”, HANGOLÁNYI Döme, <i>Rajzolatok a Társas Élet és Divatvilágból</i> , 1837. okt. 12., 654.

8 A Budapesti Nemzeti Színház szereptörténeti adattára 1837–1994-ig, összeáll.: Jónás Alfréd, kézirat, 1955 körül, OSZK SZT, MS 132/1-21., 8., Hi-J, Hugo, Victor: Angelo, Padua zsarnoka.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1837. nov. 16.	<i>Pesti Magyar Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Szigligeti Ede Reginella: Bartha Jánosné Meszlényi Anna Dafne: Miskolczy Júlia Homodei: Fácscy Lajos Udvari: Egressy Béni Palotaőr: Somogyi Sándor Örtiszt: Udvarhelyi ?Sándor Éji örök: Szilágyi Pál, Molnár József Fekete apród: -	Kataszter színlap: OSZK SZT. V[örösmarty], „Magyar játékszíni krónika”, <i>Athenaeum</i> , 1837. nov. 23., 672.
1838. márc. 15.	Baja	Abday Sándor?	Abday Sándor társulata	<i>Honművész</i> , 1838. ápr. 8., 214.
1838. márc. 22.	Kassa	Eötvös József	Komlóssy Ferenc Dániel társulata Angelo: Tóth István Tisbe: Kántor Gerzsonné Engelhardt Anna Catarina: Komlóssy Ferenc Dánielné Czégényi Erzsébet Rodolfo: Szilágyi József Homodei: Komáromy Sámuel Reginella: Hanusóczki Lujza	„(Hugo Victor után báró Eötvös József)”, KLESTINSZKY László, <i>Honművész</i> , 1838. ápr. 12., 221.
1838. jún. 25.	Sopron	Eötvös József	Baky Gábor társulata Baky Gáborné Kovács Anna Munkácsi Pálné Mészáros Anna	„báró Eötvös forditmánya szerint” w., <i>Honművész</i> , 1838. júl. 15., 439.
1838. júl. 28.	Kolozsvár	Eötvös József	Kilényi Dávid társulata Angelo: Kilényi Dávid Tisbe: Széppataki Johanna Catarina: Mátéfy Józsefné Csávássy Mária Rodolfo: Hegedűs Lajos	„Hugo Victor után b. Eötvös J.”, H—S J., <i>Honművész</i> , 1838. szept. 20., 590–591.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1838. júl. 31.	Pápa	Eötvös József	Angelo: Kétszery József Tisbe: Baký Gáborné Kovács Anna Catarina: Munkácsi Pálné Mé- száros Anna Rodolfo: Munkácsi Pál Homodei: Ragályi György	„fordítva b. Eötvöstől”, BÉKHELYI, <i>Honművész</i> , 1838. aug. 23., 527.
1838. aug. 4.	<i>Pesti Magyar Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Szigligeti Ede Reginella: Bartha Jánosné Meszlényi Anna Dafne: Szentpéteryne Homodei: Fánscy Lajos Udvari: Füredi Mihály Palotaőr: Somogyi Sándor Örtiszt: Udvarhelyi Sándor Éjjeli örök: Balog István, Molnár József Fekete apród: Daragi György	Kataszter színlap: OSZK SZT. V[örösmarty Mihály], „Magyar játékszíni króni- ka”, <i>Athenaeum</i> , 1838. aug. 9., 199; <i>Honművész</i> , 1838. aug. 9., 493–494; <i>Rajzolatok a Társas Élet és Dívatvilágból</i> , 1838. aug. 9., 88.
1838. szept. 6.	Székes- fehérvár	Eötvös József	a' Kassáról indult dalszínész társaság	<i>Honművész</i> , 1838. szept. 27., 607.
1838. szept. 15.	Nagyenyed	Eötvös József	Abday Sándor társulata Angelo: Abday Sándor Tisbe: Abdayné Böszörményi Johanna; Szabó Zsuzsanna Catarina: Fejér Károlyné Görgényi Franciska Rodolfo: Török István Homodei: Kovács János	„Hugo Victor után b. Eötvös József”, KOMOLY 's társai, <i>Honművész</i> , 1838. nov. 4., 693–694.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1838. okt. 10.	Pesti Magyar Színház	Csató Pál	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Harczy Reginella: Komlóssy Ida Dafne: Szentpéteryne Homodei: Fánecs Lajos Udvari: Füredi Mihály Palotaőr: Somogyi Sándor Örtiszt: Udvarhelyi Sándor Éjjeli őrök: Balog István, Szabó József Fekete apród: Daragi György	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Jelenkor</i> , 1838. okt. 13., 325. J., <i>Honművész</i> , 1838. okt. 18., 653. V[örösmarty Mihály], „Magyar játékszíni króni- ka”, <i>Athenaeum</i> , 1838. okt. 25., 551.
1838. nov. 10.	Debrecen	Eötvös József	a Chiabay (Kubay; Csabay) Pál társulatának maradéka Angelo: Tóth István Tisbe: Erdélyi Györgyné Sáska Borbála Catarina: Szilágyi Józsefné Búzás Terézia Rodolfo: Szilágyi József Homodei: Újfalusy Sándor, id.	„fordította b. Eötvös József”, MLGR és társai, <i>Honművész</i> , 1839. jan. 27., 61–62.
1838. dec. 1.	Arad	Eötvös József (?)	Angelo: Pergő (Petheő) Ce- lesztin Tisbe: Miskolczi Lilla (Szakáll Klára) Homodei: Baranyi Péter	VILÁGOSVÁRI, <i>Honmű- vész</i> , 1839. jan. 17., 39.
1838. dec. 4.	Hódmező- vásárhely	Eötvös József (?)	Keszy József társulata Keszy József Posonyi Alajos Földváry Vince Megyesy Dániel Kiss János Posonyi Alajosné Júlia Kassai Róza	IRMA, <i>Honművész</i> , 1839. jan. 17., 40.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1839. márc. 12.	Dés	Eötvös József	Tisbe: Horváthné	„báró Eötvös fordította”, T A L A B A ’s társai, <i>Honművész</i> , 1839. ápr. 25., 262.
1839. máj. 8.	Nagyvárad	Eötvös József	Angelo: Tóth István Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Catarina: Pály Elekné Botos Karolina Rodolfo: Szakácsy István	„Hugo Victor után báró Eötvös József”, BIHARI, <i>Honművész</i> , 1839. jún. 23., 399.
1839. máj. 28.	Kolozsvár	Eötvös József	Angelo: Szaplóczay Mihály Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Rodolfo: Szákfy József	„Hugo Victor után báró Eötvös József”, VRSS, <i>Honművész</i> , 1839. aug. 4., 495.
1839. jún. 1.	Dés	Abday Sándor?		B. Sz. V — é — t —, <i>HONMŰVÉSZ</i> , 1839. jún. 16., 382.
1839. júl. 5.	<i>Pesti Magyar Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Fánecsy Lajos Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Csepregi Lajos Reginella: Komlóssy Ida Dafne: Szentpéteryiné Homodei: Megyeri Károly Udvari: Fekete János Palotaőr: Károlyi Lajos Örtiszt: Udvarhelyi Sándor Éji örök: Balog István, Molnár József Fekete apród: Daragi György	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Honművész</i> , 1839. júl. 11., 437.
1839. júl. 13.	Szeged	Eötvös József (?)	Kőrösy Ferenc társulata (Arad- ról és Makóról) Tisbe: Miskolczy Lilla (Szakáll Klára) Catarina: Keszy Józsefné Szabó Júlia	<i>Honművész</i> , 1839. júl. 25., 7. évf. 59. sz., 471.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1839. aug. 15.	Füred	Eötvös József(?)	Szakácsy István Komlóssy Ferenc Dánielné Czégényi Erzsébet Hubenayné Magda Lujza	(Tageblatt), <i>Honművész</i> , 1839. aug. 29., 550.
1839. szept. 7.	Szombat- hely	Eötvös József	Angelo: Farkas ?József vagy ?Lajos Tisbe: Farkasné ?Magda Teré- zia vagy Farkasné Steingötter Johanna Catarina: Baloghné ?Makriovszki Erzsébet Rodolfo: Bács Károly id. Homodei: Berényi József	„fordította báró Eötvös József”, HRVTH ALDR, <i>Honművész</i> , 1839. okt. 3., 629.
1839. szept. 24.	Kolozsvár	Eötvös József(?) (esetleg ve- gyes szöve- gű előadás)	Laborfalvi Róza vendégjátéka Kilényi Dávid társulata Angelo: Török István Tisbe: Laborfalvi Róza Catarina: Szathmáry Dánielné Farkas Lujza Rodolfo: Hegedűs Lajos Homodei: Futó János Anafesto: Farkas Lajos Dafne: Julia Reginella: Szaplóczai Mihály- né Bartha Mária Szerecsen: Palatkay Gábor Troillo, ajtonállo: Kecskés Károly Éjjeli őrök: Laczkó László, Kaczvinszky János Templomatya: Bartha	Színlap: OSZK SZT Ferenczi 1897, 340. VRSS, <i>Honművész</i> , 1839. okt. 31., 696.
1839. szept. 26.	Nagyenyed	Eötvös József	Angelo: Göde István Catarina: Göde Istvánné Bikszegi Júlia Tisbe: Pály Elekné Botos Ka- rolina Rodolfo: Szaplóczay Mihály Homodei: Király János	„Hugo Victor után báró Eötvös József”, Komoly 's társai, <i>Honmű- vész</i> , 1839. nov. 7., 710.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1839. nov. 12.	Halas	Eötvös József	Komáromy Sámuel társulata Angelo: Szilágyi József Catarina: Váradiné Tisbe: Posonyi Alajosné Pivári Anna Rodolfo: Posonyi Alajos Homodei: Komáromy Sámuel	„Hugo után b. Eötvös fordítása szerint”, Mxx szxx, <i>Honművész</i> , 1839. okt. 24., 678.
1839. dec. 1.	Arad	Eötvös József	Angelo: Pergő (Petheő) Celesztin Tisbe: Miskolczi Lilla (Szakáll Klára) Homodei: Baranyi Péter	VILÁGOSVÁRI, <i>Honművész</i> , 1839. jan. 17., 39.
1840. febr. 27.	Pécs	(Csató szövegkönyvét használták, de Eötvös szövegét mondták a színpadon)	Lendvay Mártonné Hivatal Anikó vendégszereplése, Lendvay Márton főrendező, Farkas József aradi társulatának nagy része a Baranya Megyei casino pártfogásával	Szövegkönyv ⁹ zsebkönyv 798. B-r., <i>Honművész</i> , 1840. márc. 8., 158–159.
1840. febr.- márc. k.	Marosvásárhely	Eötvös József (?)	színpártoló egyesület által meghívottak Kovács János, Abday Sándor, Szilágyi József, Török, Boháry Endre, Dér, Pázmán Mihály, Abday Sándorné Böszörményi Johanna, Szabó Zsuzsanna, Váradyné ?Török Magdolna, ?Komáromyné Szilvási Eszter, Szákfi József, Udvarhelyi Miklósné Juhász Julianna	Xzrvrn., <i>Honművész</i> , 1840. márc. 22., 192–193.

9 *Angelo Padua zsarnoka*: dráma 4 felvonásban, írta HUGO Victor; francziából fordította CSATÓ Pál (Pécs: [s. n.], 1840), kézirat, BUDAI Károly bejegyzéseivel. Bemutató előadás helye, időpontja: LENDVAY Márton társulata, Pécs, 1840. febr. 27., A Nemzeti Színház könyvtárának pecsétjével, sűgópéldány szövegkiegészítéssel. Bragadini Katalin szövege Eötvös József fordításában beragasztva. OSZK SZT, N SZ A 41.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1840. ápr. 9.	Esztergom	Eötvös József	Balog János társulata Angelo: Farkas ?József vagy ?Lajos Tisbe: Farkasné ?Magda Teré- zia vagy Farkasné ?Steingötter Johanna Catarina: Balogné ?Makriovszki Erzsébet Homodei: Berényi József Rodolfo: Kőszeghy Alajos Anafesto Galeofa: Kis Reginella: Csehné Dafne: Kisné Ajtónálló: Cseh Szerecsen: Földi Őrök: Karácsonyi, Zelényi	„fordította B. Eötvös József”, színlap: OSZK SZT.
1840. máj. 21.	Siklós	Eötvös József	Baki Gábor igazgatósága alatti színtársulat	„ford. báró Eötvös”, <i>Honművész</i> , 1840. júl. 2., 431–432.
1840. nov. 3.	Szeged	Eötvös József (?)	Komlóssy Ferenc Dániel tár- sulata Angelo: Szakácsy István Tisbe: Komlóssy Ferenc Dániel- né Czégényi Erzsébet Catarina: Erkel Józsefné Schneider-Szabó Amália Rodolfo: Szakácsy István Homodei: Molnár József	ETELKAVÁRI, <i>Honművész</i> , 1840. dec. 20., 824.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1840. szept. 29.	Pest, Nemzeti Színház	Csató Pál	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Szabó József Reginella: Miskolczy Júlia Dafne: Szentpéteryne Homodei: Komáromy Sámuel Udvari: Csepregi Lajos Palotaőr: Károlyi Lajos Örtiszt: Gózon Antal Éjjeli őrök: Balog István, Vas András Fekete apród: Daragi György	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Athenaeum</i> , 1840. okt. 4., 448.
1841. márc. 13.	Keszthely	Eötvös József (?)	Angelo: Abday Sándor Tisbe: Abday Sándorné Bőszörményi Johanna; Szabó Zsuzsanna Catarina: Berzeviczi Ottóné Zakar Eliza Rodolfo: Hevesy Imre Homodei: Berényi József	If. KRAINER, <i>Honművész</i> , 1841. ápr. 8., 222.
1841. júl. 28.	Pest, Nemzeti Színház	Csató Pál	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Szabó József Anafesto Galeofa: Zsivora József Reginella: Hubenayné Lipcsei Klára Dafne: Nagyné Homodei: Egressy Gábor Udvari: Csepregi Lajos Palotaőr: Gózon Antal Örtiszt: Károlyi Lajos Éjjeli őrök: Balog István, Novák Sándor Fekete apród: Daragi György	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Athenaeum</i> , 1841. aug. 3., 239.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1841. nov. 6.	Kolozsvár	Eötvös József (?)	Kilényi Dávid társulata	Ferenczi 1897, 349–351, 505.
1842. ápr. 3–10. k.	Székes- fehérvár	Eötvös József (?)	Török Benjamin társulata	KASZÁL Leopold, <i>Regelő Pesti Divatlap</i> , 1842. ápr. 10., 230.
1842. ápr. 9.	Kalocsa	Eötvös József (?)	Baky Gábor társulata Baky Gábor, Barna Bálint, Csengeri Pál, Czeglédi, Győri Sámuel, Izabella, Karácsonyi, Karácsonyiné, Kétszery József, Kétszery Józsefné Veláncsics Anna, Kovácsiné, Könyves Lajos, Kövesi Ede, Nagy, Szer- dahelyi Nelli, Szalainé Raics Erzsébet, Szaplóczai Mihályné Bartha Mária, Szigeti József	Ifj. SCHMIDT K., <i>Regelő Pesti Divatlap</i> , 1842. ápr. 24., 260.
1842. okt. 10.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Egressy Béni Reginella: Kovács Karolina Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsey Klára Homodei: Szigligeti Ede Udvari: Csepregi Lajos Palotaőr: Gózon Antal Örtiszt: Zsivora József Éjjeli őrök: Balog István, Kádár Fekete apród: Szombathelyi	Kataszter színlap: OSZK SZT. V. I., <i>Regelő Pesti Divatlap</i> , 1842. okt. 16., 907–908. KEVE, „Magyar játékszíni krónika”, <i>Athenaeum</i> , 1842. okt. 18., 375.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1842. dec. 17.	Székes- fehérvár	Eötvös József	Szabó József-Török Benjámin társulata Angelo: Török Benjámin Catarina: Keszy Józsefné Szabó Júlia Tisbe: Munkácsi Pálné Mészá- ros Anna Rodolfo: Szabó József Anafesto Galeofa: Boldog Lajos Homodei: Almási István Reginella: Szuper Károlyné Mórocza Antónia Dafne: Körmöndi Lina Troillo, ajtónálló: Borostyán (Petőfi Sándor) ¹⁰ Éjjeli őrök: Fehér János, Ercei Zsigmond Szolga: Némethy György Szerecsen: Barsi	„fordította Báró Eötvös”, színlap: O. 674/325:1–9. Székesfehérvári színlapok, 1842. nov. 10. – dec. 17., Pápai Református Egyház- kerület Tudományos Gyűj- teményei (DRETGY), Könyvtár.
1843. aug. (29?)	Pozsony várkapi- tánysági hidligetben fennálló nemzeti színpör	Eötvös József (?)	Sz...ryné asszony Füredről vis- zatérve	„Hugo Victor b. Eötvös fordította”, „Angelo Padova zsarnoka” című drámájá- ban”, <i>Hírnök</i> (Pozsony), 1843., aug. 31., 106.

10 KISS József és MIKLÓS Dezső, „A ’második inas’-tól a ’könyváros’-ig Petőfi szerepei a székesfehérvári színpadon”, in *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve 8* (1969–1970): 119–133, 122, 130. Az ajtónálló az eredeti darabban csak ajtónállóként van feltüntetve, Angelo szólítja egyszer a nevén a III. nap I. rész X. jelenetében, a színlapon kiírt név tehát önmagában nem jelent szövegeltérést.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1844. máj. 1.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Szigeti József Anafesto Galeofa: Egressy Béni Reginella: Miskolczy Júlia Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsei Klára Homodei: Egressy Gábor Udvari: Petrik Palotaőr: Gózon Antal Őrtiszt: Hubenay János Éjjeli őrök: Balog István, Udvarhelyi Sándor Fekete apród: Török	Kataszter színlap: OSZK SZT. „Nemzeti színház”, <i>Regelő Pesti Divatlap</i> , 1844. máj. 9., 589.
1844. máj. 25.	<i>Pozsony</i>	<i>Csató Pál</i>	Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza	YOLE, „Pozsonyi levelek XVII.”, <i>Életképek</i> , 1844. 2. évf., 524., (címlap nélkül); YOLE, „Pozsonyi levelek XVIII.”, <i>Életképek</i> , 1844. 2. évf., 559. (címlap nélkül).
1844. okt. 23.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Egressy Béni Reginella: Bartók Józsefné Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsei Klára Homodei: Egressy Gábor Udvari: Petrik Palotaőr: Gózon Antal Őrtiszt: Hubenay János Éjjeli őrök: Balog István, Molnár József Fekete apród: Török ?Miklós	Kataszter színlap: OSZK SZT. „Művészetünk, Nemzeti színház”, <i>Pesti Divatlap</i> , 1844. okt. 27., 62.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1845. jan. 22.	Kolozsvár	Eötvös József	Angelo: Pergő (Petheó) Czelesztin Catarina: Erkel Józsefné Schneider-Szabó Amália Rodolfo: Szabó József Tisbe: Déry Istvánné Széppataki Róza Homodei: Gyulai Ferenc	„fordította b. Eötvös József”, <i>Mult és Jelen</i> (Kolozsvár), 1845. febr. 4., 59.
1845. márc. 5.	Nyitra	Eötvös József (?)	Fekete Gábor társulata	Szuper Károly naplója. ¹¹
1846. febr. 7.	Kolozsvár, Nemzeti Színház	Eötvös József	Angelo: Tóth István Tisbe: Szabó Krisztina Catarina: Erkel Józsefné Schneider-Szabó Amália Rodolfo: Hegedűs Lajos	„fordította b. Eötvös József”, <i>Mult és Jelen</i> (Kolozsvár), 1846. febr. 24., 94.
1846. okt. 30.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvy Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Egressy Béni Reginella: Balog Jozefa Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsei Klára Homodei: Egressy Gábor Udvari: Petrik Palotaőr: Gózon Antal Őrtiszt: Hubenay János Éjjeli őrök: Balog István, Pataky Fekete apród: Török ?Miklós	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>αβ</i> , „Nemzeti Színház”, Életképek, 1846. nov. 7., 597–598.
1847. márc. 2.	Kolozsvár	Eötvös József (?)	Tisbe: Bartók Józsefné	<i>Mult és Jelen</i> (Kolozsvár), 1847. márc. 7., 120.

11 *Szuper Károly színészeti naplója: 1830–1850*, szerk. VÁLI Béla, tan. CENNER Mihály (Budapest: M. Színházi Int. [soksz.], 1975), 37.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1847. jún. 14.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Szathmáry Dánielné Farkas Lujza Rodolfo: Szigeti József Anafesto Galeofa: Egressy Béni Reginella: Kecskésné Győri Mari Dafne: Hubenay Jánosné Lip- csei Klára Homodei: Fácscy Lajos Udvari: Petrik Palotaőr: Gózon Antal Örtiszt: Hubenay János Éjjeli örök: Balog István, Pataky Fekete apród: Török ?Miklós Rendező: Szentpétery Zsig- mond	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Sz., Pesti Divatlap</i> , 1847. jún. 20., 799; P-fy, <i>Életképek</i> , 1847. jún. 23., 840–842.
1848. aug. 18.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Laborfalvi Róza Rodolfo: Szigeti József Anafesto Galeofa: Egressy Béni Reginella: Csercser Natália Dafne: Hubenay Jánosné Lip- csei Klára Homodei: Fácscy Lajos Udvari: Petrik Palotaőr: Gózon Antal Örtiszt: Hubenay János Éjjeli örök: Balog István, Pataki Fekete apród: Török ?Miklós Rendező: Szentpétery Zsig- mond	Kataszter színlap: OSZK SZT.
1849. ápr. 11.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>		Kataszter ¹²

12 Kitalált szereposztás, nincs színlap megjegyzéssel.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1850. júl. 2.	Pest, Nemzeti Színház	Csató Pál	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Jókai Mórné Laborfalvi Róza Rodolfo: Lendvay Márton Anafesto Galeofa: Hubenay János Reginella: Csercsér Natália Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsey Klára Homodei: Farkas Lajos Udvari: Petrik Palotaőr: Vass Őrtiszt: Gózon Antal Éjjeli őrök: Balog István, Szűcs Fekete apród: Korcsok Leopoldina Rendező: Szentpétery Zsigmond	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Hölgyfutár</i> , 1850. júl. 3., 11; <i>Magyar Hírlap</i> , 1850. júl. 4., 853; „Heti szemle a Nemzeti Színházról”, <i>Pesti Napló</i> , 1850. júl. 8., 1–2.
1850. okt. 26.	Esztergom	Eötvös József	Ujfalusi Sándor társulata Angelo: Zombori József Catarina: Ujfalusiné Tisbe: Lenkeiné Rodolfo: Lenkei Homodei: Ujfalusi Sándor Anafesto Galeofa: Seregi Reginella: Szilágyiné ?Szilágyi Józsefné Buzás Terézia Dafne: Losovi Jánosné Emília Szerecsen: Nyíri Éji őrök: Szaplóczai, Kalmár	„fordította B. Eötvös József”, színlap: OSZK SZT.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1851. júl. 12.	Miskolc	Eötvös József	Hidassy Elek társulata Angelo: Károlyi Lajos Tisbe: Szabó Krisztina Catarina: Hidassyné Prielle Kornélia Homodei: Takács Ádám Rodolfo: Láng Boldizsár Anafesto Galeofa: Hidassy Elek Reginella: Láng Boldizsárné Prielle Emília Dafne: Bíróné Paduai sz. Antal apátja: Simonyi Ajtón álló: Nagy Szerecsen: Kiss Éjji őr: Csöngői Dávid	„fordította B. Eötvös József”, színlap: OSZK SZT.
1851. szept. 10.	Nemzeti Színház	(eredeti)	(Rachel vendégjátéka a Theatre Français s Odeon színházak személyzetéből szer- kesztett színésztársaság)	<i>Hölgyfutár</i> , 1851. szept. 10., 824.
1851. okt. 2.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Jókai Mórné Laborfalvi Róza Rodolfo: Hegedűs Lajos Anafesto Galeofa: ?Garsó Zsig- mond Reginella: Miskolczy Júlia Dafne: Hubenay Jánosné Lip- csei Klára Homodei: Tóth József Palotaőr: Vass Őrtiszt: Gózon Antal Éjjeli őrök: Balog István, Győri Fekete apród: Korcsek Leopold- dina	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Pesti Napló</i> , 1851. okt. 2.; L., „Budapesti lapok. V.”, <i>Pesti Napló</i> , 1851. okt. 6., 1–2.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1851. okt. 21.	Debrecen	Eötvös József	Angelo: Dózsa József Catarina: Jánosi Emilné Gvozdanovics Júlia (később Paulay Edéné) Tisbe: Chiabay (Kubay, Csabai) Pálné Szakáll Klára Rodolfo: Rónai Gyula; Mórocz József Homodei: Kovács ?János Anafesto Galeofa: ?Várady Ferenc Reginella: Berzevicziné Zakar Eliza Dafne: Kovácsiné Ajtónálló: Veszprémi Remete: Szabó ?Károly id. Szerecsen: Dienes Éji örök: Baranyi Péter, Chabay (Kubay, Csabai) Pál	„Hugo Victor után Eötvös József”, színlap: OSZK SZT.
1852. febr. 4.	Kolozsvár	Eötvös József	Kaczvinszky János és Laczkóczy Ferdinánd társulata Angelo: Farkas Lajos Catarina: Kaczvinszky Jánosné Bartók Eszter Tisbe: Laczkóczy Ferdinándné (Szathmáry Dánielné) Farkas Lujza Rodolfo: Lendvay Márton Homodei: Szűcs ?Zsigmond Anafesto Galeofa: Albisi László Reginella: Farkas Josefa Dafne: Albisi Lászlóné Littermann Karolina A pádovai Sz. Antal apátja: Vadász József Pap: Pataky Ajtónálló: Palatkay Gábor Éjjeli örök: Vincze József, Lukácsy Sándor Szerecsen: Olajos	„Hugo Victor után b. Eötvös József”, színlap: OSZK SZT.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1852. júl. 16.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szentpétery Zsigmond Katalin: Lendvay Mártonné Hivatal Anikó Tisbe: Jókai Mórné Laborfalvi Róza Rodolfo: Feleky Miklós Anafesto Galeofa: Hubenay János Reginella: Miskolczy Júlia Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsei Klára Homodei: Tóth József Udvari: Petrik Palotaőr: Vass Örtiszt: Gózon Antal Éjjeli őrök: Balog István, Benkő Kálmán Fekete apród: Korcsek Leopoldina	Kataszter
1852. szept. 4.– okt. 24.	Szombat- hely	Eötvös József (?)	Szöllősy Mihály és Szuper Károly társulata Fehérváry Antalné Hollay Anna, Szöllősy Mihály, Szuper Károly, Pesti, Szuperné Mórocza Antónia, Fehérváry Antal	„Háromszög, Szombathely oct. végén”, <i>Pesti Napló</i> , 1852. okt. 31.
1853. febr. 21.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szigeti József Katalin: Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla Tisbe: Jókai Mórné Laborfalvi Róza Rodolfo: Feleky Miklós Anafesto Galeofa: Hubenay János Reginella: Miskolczy Júlia Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsei Klára Homodei: Tóth József Udvari: Petrik Palotaőr: Vass Örtiszt: Gózon Antal Éjjeli őrök: Balog István, Győri Fekete apród: Korcsek Leopoldina	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Budapesti Viszhang</i> , 1853. febr. 24.; <i>Budapesti Hírlap</i> , 1853. febr. 26.; NYILAZÓ, „Nemzeti Színház”, <i>Pesti Napló</i> , 1853. márc. 2., 1–2.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1853. július	Balaton- füred	Eötvös József (?)	Latabár Endre társulata Felek Miklósné Munkácsy Flóra, Hidassy Elekné Prielle Kornélia, Benedek Józsefné Csercser Natália, Latabár Endréné Török Mária, Kecskés Károlyné Győri Mari, Erdős Jánosné Dain Teréz, Gyulai Ferenc, Benedek József, Berzsenyi Károly, Foltényi Vilmos, Kecskés Károly, Török István Catarina: Prielle Kornélia roszszulléte miatt Csercser Natália	VÖNÖCKY Pap, „Vidéki szemle, B. Füred. Kecskemét, jul. 18.”, <i>Déliabáb</i> , 1853. júl. 31., 159–161.
1853. szept. 3.	Szeged	Eötvös József (?)	Hetényi József társulata	„Rend. lev.”, <i>Déliabáb</i> , 1853. szept. 25., 415–416.
1854. febr. 16.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>		Elmaradt Jókainé betegsége miatt. <i>Divatcsarnok</i> , 1854. febr. 20., 237.
1854. jún. 19.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>	Angelo: Szigeti József Katalin: Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla Tisbe: Jókai Mórné Laborfalvi Róza Rodolfo: Szerdahelyi Kálmán Anafesto Galeofa: Hubenay János Reginella: Némethy Györgyné Eötvös Borcsa Dafne: Hubenay Jánosné Lipcsei Klára Homodei: Tóth József Udvari: Petrik Palotaőr: Vass Örtiszt: Gózon Antal Éjjeli őrök: Nocler, Virányi Fekete apród: Korcsek Leopoldina	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Pesti Napló</i> , 1854. jún. 21., 4.; Xen., <i>Hölgyfutár</i> , 1854. jún. 22., 219–520.; [?], <i>Divatcsarnok</i> , 1854. jún. 25., 813.
1854. szept. 21.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	<i>Csató Pál</i>		Elmaradt Jókainé betegsége miatt. <i>Pesti Napló</i> , 1854. szept. 23., 4.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1855. márc. 10. előtt	Szabadka	Csató Pál	Jókai Mórné Laborfalvi Róza és Szigeti József vendégszereplése	M. F., „Szigethy és Jókainé vendégszereplése Szabadkán. Szabadka, mart. 10.”, <i>Pesti Napló</i> , 1855. márc. 16., 1.
1855. júl. 31.	Pest, Nemzeti Színház	Csató Pál	Angelo: Szigeti József Katalin: Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla Tisbe: Kövér Lajosné Komlóssy Ida Rodolfo: Felek Miklós Anafesto Galeofa: Hubenay János Reginella: Némethy Györgyné Eötvös Borcsa Dafne. Szilágyi Ernesztina Homodei: Egressy Gábor Udvári: Petrik Palotaőr: Vass Örtiszt: Gózon Éjjeli őrök: Nocler, Virányi Fekete apród: Korcsek Leopoldina Rendező: Egressy Gábor	Kataszter színlap: OSZK SZT: GY., „Pesti Napló, 1855. aug. 2., 2.; –o–, „Nemzeti irodalom”, <i>Divatcsarnok</i> , 1855. aug. 5., 3. évf. 43. sz., 859–860.
1856 vége	Szabadka	Eötvös József (?)	Tisbe: Arday Jánosné Hervei Ida Catarina: Follinus Jánosné Lukácsy Anna (Antónia) Hegedűs Lajos, Boér János, Berzsenyi Károly, Paulay Ede	<i>Pesti Napló</i> , 1857. jan. 17., 2101. sz.
1857. dec. 2.	Kolozsvár	Eötvös József (?)	Láng Boldizsár társulata	Zsebkönyv 575. ¹³
1858. máj.-jún.	Maros- vásárhely	Eötvös József (?)	Láng Boldizsár társulata Rodolfo: Láng Boldizsár	Náprádi Y. Z., <i>Hölgyfutár</i> , 1858. jún. 16., 539–540., 539.

13 Egyed Emese szerint ennek az előadásnak a szerepei találhatóak a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tár könyvtárában. EGYED 2005, 236. A Dokumentációs Központ könyvtárában megtalálható az *Angelo* szöveggönyve Csató Pál fordításában, de arról nincs információ, hogy mikor került oda. Köszönet Kocsis Tündének a másolatért. Lásd még: EGYED Emese, „A komplex élmény: Eötvös színészsíratója”, in *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra: Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, szerk. GÁNGÓ Gábor, 89–105 (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2013).

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1858. dec. 7.	Kisvárdra	Eötvös József (?)	Lenkey Béláné társulata Lenkeyné, M. Ida, Házi, Miksai Rodolfo: Havasi	N. . . s., <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1858. dec. 26., 623.
1858. dec. vége	Székes- fehérvár	Eötvös József (?)	Szathmáry Dánielné Farkas Lujza vendégszereplése	<i>Vasárnapi Ujság</i> , 1859. jan. 2.,; 1. sz. 7.; <i>Budapesti Hírlap</i> , 1859. jan. 5., 2.; <i>Hölgyfutár</i> , 1859. jan. 6., 13.
1859. aug. 5.	Pest, Nemzeti Színház	Csató Pál	Angelo: Rónai Gyula; Mórocz József Katalin: Prielle Kornélia Tisbe: Jókai Mórné Laborfalvi Róza Rodolfo: Feleky Miklós Anafesto Galeofa: Hubenay János Reginella: Némethy Györgyné Eötvös Borcsa Dafne: Szilágyi Ernesztina Homodei: Tóth József Udvari: Petrik Palotaőr: Vass Őrtiszt: Gózon Antal Éjjeli örök: Nocler, Virányi Fekete apród: Kóvári Rendező: Szigligeti Ede	Kataszter színlap: OSZK SZT. <i>Pesti Napló</i> , 1859. aug. 6., 3; <i>Hölgyfutár</i> , 1859. aug. 9., 778; „Színházi napló”, <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1859. aug. 14.
1860. jan. 24.	Kolozsvár	Eötvös József	Prielle Kornélia vendégszerep- lése Angelo: Gyulai Ferenc Catarina: Prielle Kornélia Tisbe: J. Polákoviczné (Paulayné Gvozdanovics Júlia) Rodolfo: Paulay Ede Homodei: Simonyi ?Károly Anafesto Galeofa: Folix Reginella: Szabó Eszter Dafne: Cser Júlia Szerecsen: Alajos János Atya: Barta Éji örök: Vadász, Boczkai Ajtónálló: Tótfalusi	„fordította Báró Eötvös József”, a színlapot közli: EGYED 2005, 244.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1861. jan. 23.	Kolozsvár	Eötvös József (?)	Szigligeti Anna és Jolán	„Kolozsvári posta”, <i>Hölgyfutár</i> , 1861. febr. 7., 135; R. S., <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1861. febr. 10.
1862. jan.	Rimaszombat	Eötvös József (?)	id. Tóth János társulata Bertényi Berta, Tóth Jenő, Gönczy Soma Angelo: Breznay Géza Tisbe: Szabó Krisztina	BALAKLAVA, „Rimaszombat”, <i>Hölgyfutár</i> , 1862. jan. 30., 102.
1862. júl.	Hajdúböszörmény	Eötvös József (?)	Győrffy Antal színtársulata Győrffy Antal, Beke István, Páli, Győrffy Antalné Perassino Erzsébet, Kövesiné, Miksai Ida, Hegy	K., <i>Vasárnapi Ujság</i> , 1862. júl. 27., 360.
1862. szept. 23.	Szeged	Eötvös József (?)	Angelo: Rónai Gyula; Mórocz József Tisbe: Sztupa Andorné Kolonics Alfonza Catarina: Rónai Gyuláné Prielle Lilla Rodolfo: Mándoky Béla Homodei: Dálnoky Gaál Gyula	<i>Szegedi Híradó</i> , 1862. szept. 27.
1863. jan. 21.	Nemzeti Színház	Csató Pál	az előadás elmaradt	Elmaradt, <i>Hölgyfutár</i> , 1863. jan. 24., 88.
1863. febr. 12.	Debreceni Nemzeti Színház	Eötvös József	Reszler István társulata Angelo: Zöldi (Zöldy) Miklós Catarina: Váczi (Váczy) Vilma Tisbe: Foltényi (Foltiny) Vilmosné Szabó Amália Rodolfo: Csaby Imre Homodei: Foltényi (Foltiny) Vilmos Anafesto Galeofa: Chován (Hován) Páduai Szent Antal apátja: Sántha Antal Pap: Kállay Reginella: Chovánné Dafne: Demjén Mari Egy szerencsen: F. Vilmos Éjjeli őrök: Demjén Mihály, Hegedűs Ajtónálló: Mártonffy Károly	„fordította Eötvös József, báró”, színlap: Debreceni Egyetemi Könyvtár.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1863. márc. 11.	Debreceni Nemzeti Színház	Eötvös József	Reszler István társulata Angelo: Zöldi (Zöldy) Miklós Catarina: Váczi (Váczy) Vilma Tisbe: Foltényi (Foltiny) Vilmosné Szabó Amália Rodolfo: Csaby Imre Homodei: Foltényi (Foltiny) Vilmos Anafesto Galeofa: Chován (Hován) Paduai Szent Antal apátja: Demjén Mihály Pap: Kállay Reginella: Chovánné Dafne: Demjén Mari Egy szerecsen: F. Vilmos Éjjeli örök: Sándori, Hegedűs Ajtónálló: Mártonffy Károly	„fordította Eötvös József, báró”, színlap: Debreceni Egyetemi Könyvtár.
1864. okt. 25.	Debreceni Nemzeti Színház	Eötvös József	Reszler István társulata Angelo: Zöldi (Zöldy) Miklós Catarina: Török Miklósné Szakáll Róza Tisbe: Foltényi (Foltiny) Vilmosné Szabó Amália Rodolfo: Bokody Antal Homodei: Foltényi (Foltiny) Vilmos Anafesto Galeofa: Szakáll Antal Reginella: Chovánné Dafne: Ujhelyi Mari Egy szerecsen: Kiss Decan: F. Vilmos Ajtónálló: Horváth Vince Pap: Ligeti István	„franciából fordította B. Eötvös József”, színlap: Debreceni Egyetemi Könyvtár.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1865. okt. 17.	Debreceni Nemzeti Színház	Eötvös József	Reszler István társulata Angelo: id. Rónai Gyula Catarina: Rónai Gyuláné Prielle Lilla Tisbe: Foltényi (Foltiny) Vil- mosné Szabó Amália Rodolfo: Mándoky Béla Homodei: Gárdonyi Antal Anafesto Galeofa: Hegedűs Reginella: Ujhelyi Mari Dafne: Hovánné Egy szerecsen: Marosi Éjjeli őrök: László, Makai Ajtónálló: Takács Apát: Vidor Pál Pap: Horváth	„fordította B. Eötvös”, színlap: Debreceni Egyete- mi Könyvtár.
1866. márc. 1.	Szeged	Csató Pál	Jókai Mórné Laborfalvi Róza vendégszereplése	<i>Szegedi Híradó</i> , 1866. febr. 11., 2; <i>Szegedi Híradó</i> , 1866. febr. 25., (melléklet); <i>Szegedi Híradó</i> , 1866. márc. 4.
1866. jún.	Pest, Nemze- ti Színház	Csató Pál	A színképezde drámai növendé- keinek vizsgája	<i>Magyarország és a Nagyvi- lág</i> , 1866. jún. 3., 351.
1870. jan. 15.	Kolozsvár	Eötvös József (?)	Fehérváry Antal társulata Jászai Mari jutalomjátéka Tisbe: Kassainé Jászai Mari Catarina: Gyöngyössy Jánosné Mátray Laura Rodolfo: Prielle Péter Takács Ádám; Bácsai Nagy Gábor, Erdélyi Sándor	<i>Magyar Polgár</i> , 1870. jan. 23., 50.
1870. szept. 1.	Marosvá- sárhely	Eötvös József (?)	Fehérváry Antal társulata Jászai Mari jutalomjátéka Angelo: E. Kovács Gyula Catarina: Dancz Nina Tisbe: Kassainé Jászai Mari Rodolfo: Prielle Péter; Priel Homodei: Takács Ádám; Bácsai Nagy Gábor	<i>Székely Hírlap</i> , 1870. aug. 27., 279; <i>Magyar Polgár</i> , 1870. aug. 31., 508; DOROGHI, <i>Magyar Polgár</i> , 1870. szept. 4., 522.

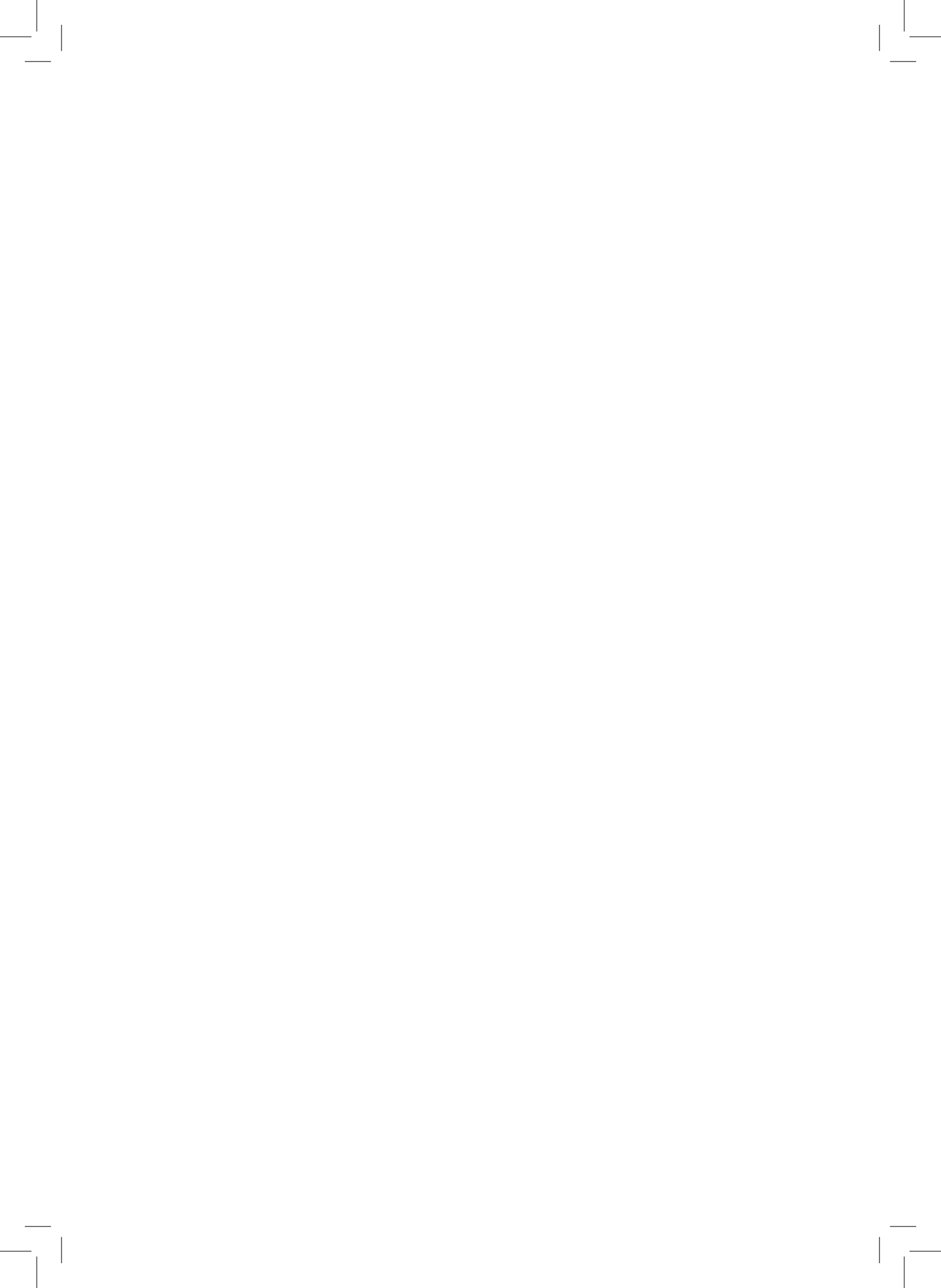
dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1870. nov. 8.	Szeged	Eötvös József	Angelo: Csaby Imre Tisbe: Lukácsi Sándorné Zádori Mari Catarina: Várady Antónia Rodolfo: Eöry (Pordán) Gusztáv Homodei: Szeles József	„fordította b. Eötvös József”, <i>Szegedi Híradó</i> , 1870. nov. 13., (melléklet).
1870. dec. 17.	Kecskemét	Eötvös József (?)	Hubay Gusztáv társulata Angelo: Darvas Tisbe: Zendi Gyuláné Bencsey Laura Catarina: Hubay Gusztávné Szarvasi (Hirschlinger) Mária Rodolfo: Zádor (Balla) Zoltán Homodei: Bodrogi Dénes	<i>Kecskeméti Lapok</i> , 1870. dec. 24.
1871. jún. 16.	<i>Pest, Nemzeti Színház</i>	Csató Pál ¹⁴	Színészeti Tanoda nyilvános gyakorlati vizsgája Angelo: Pintér Sándor Catarina: Gabos Irma Tisbe: Szerdahelyi Lujza Rodolfo: Német József Anafesto Galeofa: – Reginella: Szigligeti Ferike Dafne: Rákosi Fanni Homodei: Faludi Antal	<i>Fővárosi Lapok</i> , 1871. jún. 8., 613; <i>A Hon</i> , 1871. jún. 15., 3; „A színészet tanoda vizsgálja. (A színpadon.)”, <i>A Hon</i> , 1871. jún. 17., 1.
1871. júl. 26.	Gyula	Eötvös József (?)	Szathmáry Dánielné Farkas Lujza vendégszereplése Taraszovics Margit	<i>Békés</i> , 1871. júl. 30., 3.

14 A vizsgára felkészítő tanár Paulay Ede volt, aki Csató szövegeknyvének „új” példányát 1868-ban kölcsönözte a színház könyvtárából és nem vitte vissza. Feltételezhető, hogy azt használta a vizsgához. Könyvtári nyilvántartások, törzskönyvek, leltárak, A Nemzeti Színház kötetes iratai, OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, NSZ Kötetes iratok 870.; A Nemzeti Színház könyvtára betűrendben. Könyvtári használatra összeállította Pataki József, Budapest, 1927. január 1-én, OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár, NSZ Kötetes 860., 6. lsz.

dátum	játszóhely	fordító	társulat/szereposztás	források, kritikák
1871. nov. 3.	Nemzeti Színház	Endrődi Sándor ¹⁵	Angelo: Molnár György Katalin: Prielle Kornélia Tisbe: Feleky Miklósné Munkácsy Flóra Rodolfo: Nagy Imre Anafesto Galeofa: Várföldi Reginella: Niczky Kálmánné Szöllőssy Szabó Róza Dafne: Bogdanovics Krisztina Homodei: Feleky Miklós Udvari: Veres Palotaőr: Karikás József Órtiszt: – Éjjeli őrök: Benkő Kálmán, Perron Fekete apród: Leövey József	Kataszter.

15 A szerző neve Endrődi Nándorként szerepel a szövegek címlapján.

III. POPULÁRIS ÉS NÉPI REGISZTEREK

BÉRES NORBERT – GULYÁS JUDIT

Mailáth János tündérmeséi Kazinczy Ferenc fordításában

Mi után ki-hoztak engem a zárdából, együtt utaztunk, Nagybátyám Mailáth János német magyar Költő, s leánya Henriette piczi barátném, továbbá két Zedlitz, a Poeta Christian s az Alchimista Maximilian, meg én. Weimaron át-vonúlva, Göthe urat meglátogatánk.

(Lónyay Erzsébet)¹

A 19. század első évtizedeiben a magyar mesék és mondák közlése még korántsem volt bevett irodalmi gyakorlat. A szájhagyományozott elbeszélések nyomtatott formában csak szórványosan jelentek meg, s nem magyar, hanem német nyelven kerültek az irodalmi nyilvánosság elé. Ebbe a kontextusba illeszkedik Mailáth János 1825-ben Brünnben kiadott, *Magyarische Sagen und Märchen* című kötete,² amely a magyar vonatkozású mondák és mesék egyik legkorábbi nyomtatott gyűjteménye. Az elitkultúra nyilvánosságában ez volt a második olyan gyűjtemény, amely magyar meséket közölt, Gaal György 1822-ben Bécsben kiadott *Märchen der Magyaren* című kötete után,³ miközben magyar nyelven az első önálló népmese-gyűjtemény csak évtizedekkel később, 1855-ben látott napvilágot Erdélyi János gondozásában.⁴

Mailáth gyűjteménye a magyar monda- és mesekincs közvetítésének sajátos, átmeneti formáját képviseli. A kötet elbeszélései – a címben is jelzett módon – részben történeti vagy hiedelemmondák, részben pedig tündérmesék. A gyűjte-

1 WEÖRES Sándor, *Psyché: Egy hajdani költő nő írásai* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1972), 80.

2 Johann Grafen MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen* (Brünn: J. G. Trassler, 1825).

3 Georg von GAAL, *Märchen der Magyaren* (Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser, 1822).

4 ERDÉLYI János, szerk., *Magyar népmesék*, Képes kiadás (Pest: Heckenast Gusztáv, 1855).

mény jelentősége nem csupán abból fakad, hogy korai példája a magyar vonatkozású mesék publikálásának, hanem abból is, hogy a szerző a kötet jegyzeteiben a magyar mesemondás jellegzetességeire vonatkozó reflexiókat is megfogalmazott. Ezek a megjegyzések a magyar meseelméleti gondolkodás legkorábbi megnyilvánulásai közé tartoznak.

A *Magyarische Sagen und Märchen* története szorosán összefonódik Kazinczy Ferenc fordítói vállalkozásával. Kazinczy a kötet megjelenését követően rövid időn belül hozzáfogott a szövegek magyar nyelvre történő átültetéséhez, és *Magyar Regék és Mesélések* címmel önálló kötetben kívánta megjelentetni őket. A fordítás elkészült, a kiadás azonban – hosszan elhúzódó szervezési nehézségek, személyes konfliktusok és irodalmi viták következtében – végül nem valósult meg Kazinczy életében. A kiadástörténet fontos szereplője volt Toldy Ferenc is, aki a tervek szerint bevezető tanulmányt írt volna a kötet elé, és aktívan részt vett a publikálás előkészítésében.

A későbbi folklorisztikai értelmezések többnyire kedvezőtlenül ítélték meg Mailáth meséit. A 19. század végén intézményesült néprajztudomány képviselői a szövegeket gyakran kimódolt, irodalmias átírásoknak tekintették, amelyek eltávolodnak a „valódi” népmesétől. Ez az értékelés hosszú időre meghatározta a gyűjtemény megítélését, s hozzájárult ahhoz, hogy Mailáth meséi – történeti jelentőségük ellenére – jórészt kívül maradtak a folklorisztikai kutatás érdeklődésén.

A jelen tanulmány abból a feltevésből indul ki, hogy Mailáth gyűjteménye és Kazinczy fordítása más perspektívából szemlélve jelentős irodalomtörténeti és folklorisztikai műnek tekinthető. Ehhez azonban szükséges, hogy a szövegeket ne a később kialakult néprajzi autenticitás-elvárások felől ítéljük meg, hanem a 19. század első harmadának kulturális és irodalmi kontextusában vizsgáljuk őket. E nézőpontból a kötet meséi nem csupán a szájhagyományozott történetek irodalmi feldolgoásaiként értelmezhetők, hanem a korai romantikus próza és a magyar nyelvű meseirodalom alakulástörténetének fontos dokumentumaiként is. Az alábbiakban ezért egyrészt Mailáth meséinek forrásaira, poétikai sajátosságaira és műfaji jellegzetességeire összpontosítunk, másrészt Kazinczy fordítói eljárásait is vizsgáljuk – kitekintve a *Magyar Regék és Mesélések* kiadástörténetére is –, továbbá a gyűjtemény négy tündérmeséjén keresztül részleteiben is elemezzük Kazinczy fordítói eljárásait.

I. A tündérmese műfaja a kora 19. századi magyar kultúrában

Mailáth kötete tizenkét prózai elbeszélést tartalmaz, egy mottóval, ajánlással, epilógussal, illetve jegyzetekkel kísérve. A kötet címében két műfaji kategória szerepel: mondák és mesék (*Sagen und Märchen*). Ha a folklorisztikai műfaji klasszifikáció felől szemléljük, akkor ezen elbeszélések nagyobb része, szűzségét tekintve, a történeti monda vagy a hiedelemmonda (esetenként e kettő kombinációja), kisebb részt a tündérmese műfaji kategóriájához sorolható. A monda, *Sage*, vagy korabeli terminussal a *rege* az 1820-as évek közepére egy-két évtizede már jelen volt a magyar szépirodalomban is, bevett elbeszélő műfaj volt, elsősorban verses formában. Irodalmi formájukban ezek olyan, hősi tettek és/vagy szerelmi tragédiákat elbeszélő történetek, amelyek jellemzően a magyar történelem jeles alakjairól vagy fiktív mellékalakjairól szólnak, általában a magyar tér valamely azonosítható pontjához köthetők, és gyakran aitiológiai jellegűek (egy épített vagy természeti objektum létrejöttét, történetét, nevének eredetét beszél el). Az ősök és hősök cselekedeteinek elbeszélésével, az eredet középpontba állításával közösségi, képviseleti elvű narratíva jön létre, ami illeszkedett a korabeli magyar kultúra igényeihez.⁵

A kötetben négy mese olvasható. Ezek mindegyike tündérmese, vagyis a mesének ahhoz a műfajához tartoznak,⁶ amely csodálatos (természetfeletti, nem emberi) szereplőket léptet színre, képzeletbeli helyszíneken játszódik, ahol varázstárgyak és csodás segítőtársak segítségével mágikus cselekedetek mennek végbe (átváltozás, csodás helyváltoztatás, a halottak életre keltése). A tündérmesének olyan fiatal hőse van, aki nem egy közösséget képvisel, hanem saját magát, a saját boldogságkeresését; a cselekmény hangsúlyosan fiktív időben és térben játszódik, központi témái pedig a következők: a hős megpróbáltatásai, leleményessége, az ellenféllel/károkozóval való küzdelme majd győzelme, esetleges halála, feltámadása és szerelme. A tündérmese a fantázia, a képzelet, a totális fikció műfaja.

5 DÁVIDHÁZI Péter, „A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése: A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig”, *Alföld* 49, 2. sz. (1998): 61–77; SZAJBÉLY Mihály, „A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában”, *Irodalomtörténet* 30 (80), 3. sz. (1999): 424–440.

6 Ezeket a meséket lásd: DÖMÖTÖR Ákos, szerk. és tan., *A magyar tündérmesék típusai (AaIb 300–749)*, Magyar népmesekatalógus 2 (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988); Hans-Jörg UTHER, *The Types of International Folktales, A Classification and Bibliography, Part 1: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*, Folklore Fellows Communications 284 (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2004). A *tündérmese* kifejezést az irányadó *Magyar népmesekatalógus* terminusának átvételével használjuk, bár Mailáth meséire – tematikus sajátosságaik miatt – talán jobban illene a *varázsmese* megnevezés, amiképp a külföldi szakirodalomban is így utalnak erre a mesei műfajra (*Zauber Märchen, tales of magic*).

Európában a tündérmese irodalmi műfajként (a rövid prózaepika egy formájaként) a 17. századi olasz és francia irodalomban jelent meg, majd a 18. század utolsó harmadától a német irodalomban is teret nyert: Goethe, Musäus, Wieland, Tieck, később E. T. A. Hoffmannék különféle műfaji változatait hozták létre; ezeket a szövegeket a kanonizált írók életművének integráns részeként tartották számon, és sikerük is volt a németül olvasók körében.⁷ Bár a 18–19. század fordulóján a német irodalom hatása igen jelentős volt, a magyar szépirodalomban a tündérmese műfaja több kísérlet után sem tudott meghonosodni. A 18. század végétől érzékelhető, hogy az Európa-szerte rendkívül népszerű francia és olasz tündérmese megérkezik magyar nyelvterületre is,⁸ német közvetítéssel, feltehetően a populáris irodalom termékei révén, ám ennek nyomai (a korai meseponyvák megsemmisülése miatt) leginkább csak a korabeli magyar írástudók „tündérezéssel” és tündérmesékkal kapcsolatos fanyalgó-lekezelő-gúnyos kommentárjaiból olvashatók ki. (Ritkábban ezt a hatást a néhány fennmaradt szöveg is tanúsítja, így például Kónyi János francia tündérmese-fordításai).⁹ Magyar nyelvterületen a 19. század közepéig az írók és a valamelyest művelt (kollégiumi műveltségű) olvasók javarésze is tartózkodó vagy elutasító a tündérmese műfajával szemben, mivel azt leginkább a tanulatlan emberek (parasztok, cselédek, szolgák, obsitos katonák, dajkák, vénasszonyok) mélyebb (didaktikus, allegorikus stb.) értelmet nélkülöző, szórakoztató és/vagy ostoba olvasmányának tekintették.

Ezen a megítélésen az sem javít sokat, amikor a népköltészet idealizálásával és imitálásával lehetőség nyílik naiv-népies regiszterben elbeszélni tündérmesei szüzskéket. Akár Vörösmarty, akár Petőfi vagy Arany tündérmesei műfaji kísérleteinek egykorú fogadtatását nézzük meg közelebbről, látszódik, hogy a korabeli olvasók jelentős része számára értelmezési nehézséget jelentett egy irodalmi műalkotás-ként megalkotott tündérmese befogadása.¹⁰ Mindössze néhány német anyanyelvű és/vagy a kortárs német irodalomban és kulturális trendekben jól tájékozott író

7 Manfred GRÄTZ, *Das Märchen in der deutschen Aufklärung, Vom Feenmärchen zum Volksmärchen* (Stuttgart: J. B. Metzler, 1988); Jörn STEIGERWALD, „The Fairy Tale, The Fantastic Tale”, in *Romantic Prose Fiction*, szerk. Paul GILLESPIE, Manfred ENGEL és Bernard DIETERLE (Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008), 325–344.

8 TROSTLER József, „Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában, A racionalizmus és az irracionális küzdelméhez”, *Magyar Nyelvőr* 56 (1927): 6–12, 42–47, 79–87, 101–109, 142–149.

9 GYÖRGY Lajos, „Kónyi és d’Aulnoy”, in *A Szent Imre Egylet Évkönyve*, szerk. GYÁRFÁS Elemér, 23–32 (Kolozsvár: Szent Imre Egyesület, 1911); Kónyi fordításairól lásd: LENGYEL Réka, „»Continet heresim, et alios graves errores«: Cenzori jelentések Kónyi János fordításairól (1773–1774)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128, 6. sz. (2024): 711–735.

10 GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában* (Budapest: Akadémiai, 2010), 59–300.

vagy irodalomkritikus mutatott fogékonyságot a tündérmese műfaja iránt, amely jó ideig alantas kulturális terméknek számított. A tündérmesében rejlő poétikai lehetőségeket felismerő, s arról pozitívan nyilatkozó literátorok sorában Kazinczy Ferenc mellett Szemere Pál és Szalay László, majd Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor, az 1840-es években pedig Henszlmann Imre, Pulszky Ferenc és Erdélyi János említhető. Nem véletlen, hogy az első magyar mesegyűjtemények is németül és német nyelvterületen jelentek meg az 1820-as években, amint az sem, hogy ezek magyar kiadására azután évtizedekig nem került sor.

Mailáth könyve a megjelenése után évtizedekig ismertebb volt külföldön, mint magyar nyelvterületen. Az európai népmesekutatást megalapozó Grimm testvérek ismerték Mailáth munkásságát¹¹ és a *Magyarische Sagen und Märchen*-t is, amelyet bemutattak a *Kinder- und Hausmärchen* kritikái jegyzeteket tartalmazó kötetében (*Anmerkungen*),¹² példányuk is volt a kötetből,¹³ és amikor 1844-ben Erdélyi János felkereste Berlinben Jacob Grimmet, a magyar meseismeretről szólva Grimm is Mailáth gyűjteményére hivatkozott kiindulópontként.¹⁴ Kierkegaard könyvtárában szintén megtalálható volt a *Magyarische Sagen und Märchen* 1825-ös kiadása, és elképzelhető, hogy a *Félelem és reszketés* egy, a végtelen rezignációról szóló szöveghegye Mailáth egyik elbeszélésére (*Erzsi die*

- 11 Jacob Grimm már 1816-ban értesült Mailáth Jánosnak az öt oly nagyon érdeklő kalocsai kódex kiadása ügyében vállalt szerepéről. *Koloczaer Codex, altdeutscher Gedichte*, szerk. Johann Nep. Grafen MAILÁTH és Johann Paul KÖFFINGER (Pesth: Konrad Adolph Hartleben, 1817); a Grimm testvérek példánya: Die Arbeits- und Privatbibliothek von Jacob und Wilhelm Grimm, Humboldt-Universität zu Berlin, Universitätsbibliothek: hozzáférés: 2026.04.06, <https://sammlungen-digital.hu-berlin.de/viewer/!image/BV046236714/6/-/>. BLEYER Jakab, *Hazánk és a német philologia a XIX. század elején, Kiadatlan levelek alapján*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 21, 8. sz. (Budapest: Magyar Tudomány Akadémia, 1910), 75.
- 12 „Vorrede”, in *Kinder und Hausmärchen: Erster Band*, szerk. Brüder GRIMM (Göttingen: Verlag der Dieterichschen Buchhandlung, 1850), XLVI–XLVII; *Kinder und Hausmärchen: Dritter Band*, szerk. Brüder GRIMM (Göttingen: Verlag der Dieterich'schen Buchhandlung, 1856), 353, 392–393.
- 13 A *Kinder- und Hausmärchen* 1819 és 1822 között megjelent második, jegyzetkötettel (*Anmerkungen*) ellátott kiadásának egy példányában olvashatók a Grimm testvérek kézírásos bejegyzései. Egy jegyzetben utaltak arra, hogy a magyar népmesékről „Toldi” a *Handbuch*-jának bevezetőjében (LXXXIV–VI.) adott áttekintést, két további marginália pedig Mailáth János 1825-ben, illetve 1837-ben megjelent gyűjteményeiből sorolta fel a meséket. *Handexemplare der Brüder Grimm: Kinder- und Haus-Märchen: Dritter Band*, szerk. Brüder GRIMM (Berlin: bei G. Reimer, 1822), 432–434. Universitätsbibliothek Kassel, hozzáférés: 2026.04.06, https://www.grimm-portal.de/viewer/fullscreen/1433243665004_3/446. Az 1825-ös és az 1837-es Mailáth-gyűjtemény is megvolt könyvtárunkban: hozzáférés: 2026.04.06, <https://sammlungen-digital.hu-berlin.de/viewer/toc/BV047077117/> és <https://sammlungen-digital.hu-berlin.de/viewer/toc/BV047077117/>.
- 14 ERDÉLYI János, *Úti levelek, naplók*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona (Budapest: Gondolat, 1985), 306.

Spinnerin) utal¹⁵ – egyébként ez a tóba visszadobott hal tündéri jótéteményeiről szóló szöveg volt az elbeszélés, amely annyira megnyerte Kazinczy Ferenc tetszését, hogy 1825 tavaszán elsőként fordította le a Mailáthtól ajándékba kapott kötetből.¹⁶

II. A keletkezéstörténet tanulságai

Mailáth János először 1816. augusztus 20-án kereste fel levélben Kazinczyt Joseph von Hormayr báró (1782–1848) megbízásából, azzal a céllal, hogy szélesítse az *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* magyarországi munkatársi körét:

Das Unternehmen des Freyherr Hormayr verdient schon als als literarisches Werk allein betrachtet alle Unterstützung; wie wichtig aber uns die gegenwärtige Tendenz einer Zeit-Schrift ist, brauch ich wohl nicht dem größten Beförderer alles Vaterländischen Wissens zu sagen; Gregor Berzeviczy, Schedius, und einige hiesige Gelehrte haben ihm ihren Beitritt versprochen, diesem Vereine würden Sie die Krone aufsetzen, wenn Sie Hormayrs Beginnen begünstigen wollen.¹⁷

- 15 Søren KIERKEGAARD, *Félelem és reszketés*, ford. RÁCZ Péter, tan. BALASSA Péter (Budapest: Európa Kiadó, 1986), 74–75; BARTÓK György, „Kierkegaard egy magyar vonatkozása”, *Szellem és Élet* 6, 3–4. sz. (1943): 171; H. P. ROHDE, szerk., *Auktionsprotokol over Søren Kierkegaards Bogsamling, The Auctioneer's Sales Record of the Library of Søren Kierkegaard* (Copenhagen: The Royal Library, 1967), 82–83.
- 16 „Hochverehrter Graf, Es sind vier Tage, dass ich Ihre Geschenke erhalten habe. [...] Nun nahm ich die Sagen in die Hände, und eine waltende Gottheit, die in diesen lieblichen Dichtungen haust, machte, dass mir Erzi in die Augen fiel; ich ward angezogen, und ich konnte nicht weiter blättern. Allsogleich nahm ich Feder und Papier, und übersetzte das Stück ohne es gelesen zu haben. Sie stellen sich nicht vor, welche Freude Sie mir gaben.” „KAZINCZY Ferenc Mailáth Jánosnak, Újhely, 1825. ápr. 13.”, in KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, szerk. (I–XXI): VÁCZY János, (XXII): HARSÁNYI István, (XXIII): BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV): ORBÁN László, (XXV): Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 19:320 (a továbbiakban: KazLev).
- 17 „Báró Hormayr irodalmi vállalkozása minden támogatást megérdemel, és hogy milyen fontos számunkra folyóiratának szellemisége, azt bizonyára nem is kell a hazai tudományok legnagyobb előmozdítójának hangsúlyoznom. Berzeviczy Gergely, Schedius [Lajos] és néhány hazai tudós biztosították öt együttműködésükről, s ezt az koronázná meg, ha Ön is támogatásáról biztosítaná Hormayr indulását.” KazLev 14:267, 3250. sz. A továbbiakban Mailáth és Kazinczy németül írott leveleit Deák Eszter fordításában idézzük.

Kazinczy csak későn, 1817. január 13-án válaszolt Mailáth levelére,¹⁸ ám ezt követően rendszeresen, a széphalmi mester haláláig leveleztek.¹⁹ A gróf Kazinczy révén a magyar irodalom képviselőivel is kapcsolatba került; műveinek magyar fordításait az *Aurorában*, a *Hébében*, a *Muzáronban* közölték.

Miután Kazinczy elolvasta *A' bosszúló kardot* és *A' sóbányákat*, dicsérőleg szolt Mailáth munkáiról:

Eben lese ich Ihre Novelle in der Auróra. Ein herrliches Stück' das mehr noch Kraftaufwand nöthig hatte als die in der Hébe' und in der sich Ihr Genius noch mehr ausspricht. Aber Zuniga ist lieblich, die Salzgruben sind mir, der in der Gnomenwelt mich kaum orientiren kann, zu dunkel. Doch das ist meine Schuld, und nicht des geistigen und geistvollen Dichters.²⁰

Mailáth az 1824. január 14-én kelt válaszlevelében adta tudtára a széphalmi meseternek, hogy egy önálló rege- és mesekötet kiadását tervezi:

Es freut mich überaus, dass ihnen meine Novelle in der Aurora zusagt. Ich bin mit vieler Liebe an diese Arbeit gegangen, und hoffe überhaupt, dass meine Novellen und Märchen nicht spurlos in der Magyarischen Literatur untergehen werden. Ich hoffe noch heuer einen ganzen selbstständigen Band herauszugeben.²¹

Az ötletért lelkesedő Kazinczy rögvest felajánlotta, hogy lefordítja a kötetet,²² Mailáth azonban visszautasította a gesztust, minthogy (az 1819. május 17-i levelében írtakhoz híven) önálló magyar szerzőként kívánt fellépni:

18 KazLev 15:17–19, 3358. sz.

19 A közel száz darabot számláló levélváltás modern feldolgozását lásd a Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport elektronikus portálján: hozzáférés: 2026.04.06, <https://deba.unideb.hu/deba/levelezes/>. A Kazinczy–Mailáth-levelezéshez lásd: LÉNÁRT Orsolya, „Johann Graf Mailáth und Ferenc Kazinczy – Die Geschichte einer langjährigen (Brief-)Freundschaft”, in *Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2017*, szerk. Verena VORTISCH, KOVÁCS Kálmán, 141–164 (Budapest–Bonn: Gesellschaft ungarischer Germanisten–Deutscher Akademischer Austauschdienst, 2018).

20 „Éppen az Aurórában olvasom novelláját. Nagyszerű darab, amely még több invenciót igényelt, mint a Hébében megjelent, s amelyben az Ön génusza még inkább kifejezésre jut. Zuniga igen kedves, a sóbarlangok nekem, aki a gnómok világában alig ismeri ki magát, túl sötét. De ez az én hibám, és nem az elmé és szellemes költőé.” KazLev 23:336, 5863. sz.

21 „Igen örültem, hogy az Aurórában megjelent novellám hatással volt Önre. Sok szeretettel dolgoztam ezen a munkán, és remélem, hogy novelláim és meséim nem fognak nyomtalanul eltűnni a magyar irodalomban. Remélem, hogy még az idén önálló kötetet jelentetek meg belőlük.” KazLev 19:12–13, 4285. sz.

22 KazLev 19:15–16, 4287. sz.

Da ich als magyarischer Schriftsteller selbständig auftreten will kan[n] ich ihr Anerbieten meine Sagen u[nd] Märchen zu übersetzen nicht annehmen, so sehr es mir auch schmeichelt, und so sehr es auch mein Werk würde gewinnen machen. Ich bitte sie nur sich der beiliegenden Novelle freundschaftlich anzunehmen, id est zu übersetzen. Es kommen darin so viel Verse vor, dass ich mich nicht traue die Übersetzung zu unternehmen. Es versteht sich von selbst, dass der Uibersetzer nicht an die Form der Gedichte gebunden ist. Wählen sie jene, die ihnen die bequemste, und den Stoff am passendsten erscheint. Was sie thun, genehmige ich ganz im voraus, es ist gewiss das Beste.²³

A versbetétekre történő utalás alapján Mailáth a *Salamon, König der Magyaren* című rege szövegét mellékelte a leveléhez. A szöveg fordítása során Kazinczy nehezen boldogult a versbetétek magyarításával, *A' koronázás' ünnepe* esetében Édes Gergely segítségét kérte.²⁴

A *Magyarische Sagen und Märchen* 1825 elején jelent meg. Mailáth már a március 2-án, Bécsben kelt levelében értesítette Kazinczyt arról, hogy amint Budára utazik, elküldi a kötetet,²⁵ amely a következő hónapban meg is érkezett Széphalomra. Soraiból egyértelműen kitűnik Kazinczy lelkesedése a munka iránt; már a kézhezvételt követően belekezd a lefordításába:

Nun nahm ich die Sagen in die Hände, und eine waltende Gottheit, die in diesen lieblichen Dichtungen haust, machte, dass mir Erzsí in die Augen fiel; ich ward angezogen, und ich konnte nicht weiter blättern. Allsogleich nahm ich Feder und Papier, und übersetzte das Stück ohne es gelesen zu haben. Sie stellen sich nicht vor, welche Freude Sie mir gaben. Ich verstand Ratold, Erzsí, Agnes, und ward bey meinem Jugendfreund. – Ich schliesse hier bey was ich in drey Tagen gearbeitet habe.²⁶

23 „Mínt hogy én magyar íróként önállóan akarok fellépni, felajánlkozását, hogy mondáimat és meséimet lefordítja, nem fogadhatom el, bármennyire is hízalgő számomra, s a művek bármennyire is nyernének vele. Arra kérem csak, hogy a mellékelt novellát barátian fogadja, és fordítsa le. Ebben olyan sok vers fordul elő, hogy nem merek a fordításra vállalkozni. Magától értetődik, hogy a fordító nincs kötve a versek formájához. Válassza azt, amelyik Önnek a legkényelmesebb és az anyaghoz a legjobban illő. Amit tesz, azt előre jóváhagyom, az bizonyára a legjobb.” KazLev 19:96–97, 4336. sz.

24 KazLev 19:154–155, 4370. sz.; KazLev 19:177–178, 4381. sz.

25 KazLev 19:306, 4463. sz.

26 „Most hát kezembe vettem a mondákat és az isteni irányítás tette, amely ezekben a kedves költeményekben jelen van, hogy Erzsí a szemembe ötlött; meg voltam babonázva és nem tudtam tovább lapozni. Rögtön tollat és papírt ragadtam és lefordítottam a darabot, anélkül, hogy (el)olvastam volna. Nem tudja elképzelni, milyen örömet okozott nekem. Megértettem Ratoldot, Erzsít, Ágneset és egyszer csak fiatalkori barátomnál voltam. – Ide csatolom, amit a három nap alatt dolgoztam.” KazLev 19:320, 4475. sz.

Ugyanebben a levelében arról is tájékoztatta Mailáthot, hogy a *Magyar Kurír*ban hírül adta a mondák magyar nyelvű kiadásának tervét is: „A Magyarok’ Regéji és Mesélései még ez idén a’ mi nyelvünkön is megjelennek. Lelkes, nagy csinú, nagy gondú dolgozás.”²⁷ A Mailáth verseiről (*Gedichte von Grafen Johann Mailáth*, 1825) írt, a *Felső Magyar-Országi Minerva* 1825. évi negyedik számában publikált kritikában szintén említést tett a *Magyarische Sagen und Märchen*-ről;²⁸ a széphalmi mester tehát a kezdetektől aktív formálója volt kötet hazai recepciójának.

1825. április 14-én reggel Kazinczy útnak indítja azt a csomagot, amelyben a már elkészült fordításait (*A’ három királyleány; A’ kincs; Erzsí, a’ fonó*) küldi el Mailáthnak, egyúttal arra kéri a szerzőt, hogy tekintse át a munkát és tudassa, milyen változtatásokat tartana indokoltnak. Amikor azonban a szóban forgó levelet írja (éjfélkor), már végzett további két szöveg, *A’ Villik tánca* és az *Ardónak Űrnéja* fordításával is.²⁹ A büszkeségtől sugárzó Mailáth május 3-án küldi el a fordításokkal kapcsolatos észrevételeit.³⁰ A nyár folyamán Kazinczy a Desseffyhez és Guzmics Izidorhoz³¹ írt leveleiben már a munka elkészültéről számol be, amit a szorult anyagi helyzetben lévő Igaz Sámuelnek küld el Bécsbe, egy baráti gesztus keretében:

Itt küldöm Igaznak a’ Mailáth Magyarische Sagen und Märchen fordítását nyomtatás alá. Igaznak ajándékozom a’ Manuscriptumot. 2000 ft. kárba ejtette Pánczél. Pénzem nincs, hogy Igazon segítsek. A’ mit a’ Munka kieresztésén nyer, légyen övé. Megérdemli mind úgy mint Nyelvünk ‘s Literatúránk barátja, mind úgy mint az enyém, hogy segítsen, ‘s tessen a’ hogy lehet.³²

Kazinczy tehát viszonylag hamar, 1825 első felében lezárta a fordítás első változatát. A *Magyar Regék és Mesélések* című autográf fogalmazvány jelenleg egy modern félbőrötésű kötetben található a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ kéziratárában.³³ A kézirat olvasását számos törlés, javítás, utólagos betoldás, szócsere nehezíti; az ékezetek, a központosítás és egyes szóalakok alkalmazásában következetlenségek tapasztalhatók; a szórend gyakran utólagosan

27 *Magyar Kurír* 39, 33. sz. (1825. április 26.): 258–259, 259.

28 *Felső Magyar-Országi Minerva* 1, 4. sz. (1825): 158–161, 159.

29 *KazLev* 19:324, 4478. sz.

30 *KazLev* 19:330–333, 4482. sz.

31 *KazLev* 19:377, 4510. sz.

32 *KazLev* 19:360, 4501. sz. – Igaz Sámuel 1826. március 31-i köszönőlevelét lásd: *KazLev* 19:582–584, 4615. sz.

33 MTA KIK. K626, 2a–112a.

módosul. A szövegváltozat lényegében két egységre bontható: a szöveg a 85b. oldalig, a *Tündér Ilona* végéig Kazinczy kézírása, ezt követően a 86a. oldaltól kezdődően – a *Salamon, magyarok' királya* és a *Füred* szövege – autorizált idegenkezű másolat, Kazinczy autográf javításaival. A fordítás első variánsa tehát még nem tartalmazta a szóban forgó két regét, azok kidolgozására később került sor.

Közben Kazinczy Toldy Ferenchez fordul a kiadás ügyében („Nem tudnál e valakit a' Pesti vagy Budai könyvárosok közzül, a' ki a' Grófnak magyarra fordított Regéjit *Magyarische Sagen und Märchen* kisedet nyolczadrétben, igen fejér és sima papirosra, újonnan öntött garmond hosszas-metszésű betűkkel a' maga rovasára kiadja?”),³⁴ noha a kézirat egyelőre nem áll a rendelkezésére, mivel Igaz Sámuel 1826. január 7-i halálát követően hagyatékát elárverezték, és sokáig úgy tűnik, hogy a Mailáth-fordítás elveszett.³⁵ Végül Cserey Farkas 1827. január 19-i levelében értesíti Kazinczyt, hogy sikerült megszereznie a kéziratcsomót,³⁶ az elindulhat Pestre Toldyhoz, aki hónapokon át tartó várakozás után, 1827. május 25-én kapja kézhez.³⁷ Kazinczy szokásosan igényes kiadványt szeretne, gondos kivitelezésű tipográfiával, ám a könyvnyomtatók oldaláról korántsem mutatkozik érdeklődés a mesék és regék kiadására; Toldy Ferenc szavaival, „A' mi Mailáth magyarosított Regéit illeti: a könyvárosok semmit sem akarnak tudni magyar könyv kiadásáról. Majd Trattner próbálom meg.”³⁸ A magyar művek kiadásától „ódzkodó” Trattner helyett Landerer tűnik esélyesnek a nyomtatásra, a konkrét egyeztetésekhez azonban Toldy azt kéri Kazinczytól, hogy kapjon szabad kezét az eljárásban, sőt felajánlja, hogy előszót is ír a munkához.³⁹ Közben a Pesten tartózkodó Mailáth is bekapcsolódik a kiadás előkészítésébe.⁴⁰

„Tedd valamit lehet és jónak látsz” – olvasható Kazinczy felhatalmazása az 1827. március 2-i levelében, amiben az eredeti kéziratból kimaradt *Salamon*-fordítás esetleges pótlása is szóba kerül: „De hagyd mondanom, hogy Salamon az én fordításomból kimaradt a' Versek miatt. Ha valakit ismersz Pesten, a' ki annak verseit lefordítaná, a' prózát megküldeném Neked.”⁴¹ Miután az „ügyelő” szerepébe lépő Toldy is úgy ítéli, hogy érdemes kiegészíteni a korpuszt a szóban forgó

34 KazLev 20:183, 4726. sz.

35 KazLev 20:153, 4708. sz.; KazLev 23:359, 5886. sz.

36 KazLev 20:184, 4728. sz.

37 KazLev 20:211, 4742. sz.; KazLev 20:215, 4746. sz.; KazLev 20:228, 4754. sz.; KazLev 20:235–236, 4759. sz.; KazLev 20:240, 4761. sz.; KazLev 20:249, 4766. sz.; KazLev 20:260, 4772. sz.; KazLev 20:265, 4779. sz.; KazLev 20:269, 4781. sz.

38 KazLev 20:202, 4736. sz.

39 KazLev 20:206, 4740. sz.

40 KazLev 20:212, 4744. sz.

41 KazLev 20:215, 4746. sz.

regével,⁴² Kazinczy 1827. április 2-án már küldi is a fordítást: „Imhol Salamon. – Pótoltsd-ki, kérlek, hézagjait haladék nélkül. Neked szabad dolgozásomon megigazítani botlásimat; de vigyázz, hogy beszédembe olly holmit ne rakj, a’ mi azon tarkítana.”⁴³ Toldy 1827 tavaszán még tiszteletteljes alázattal mond le a jogról, hogy a kiadandó szöveg alakításába beleszóljon (1831 elején már más a helyzet):⁴⁴

Azon hizelkedő bizodalmadért, mely szerint nekem just adsz dolgozásodon változtatni, fogadd köszönetemet; de hadd mondjam, hogy arra sem szükség, sem nekem bátorságom. Egy betűhöz sem nyúlok. Vegye a publ[ikum]. művedet, mikép az a mester keze alól került, kivevén tán néhány grammatikai inconsequentiákat, mikről azonban előre tudósítani foglak. Hát ha én tévedek.⁴⁵

Toldy tehát május végéig kézirat nélkül próbál intézkedni a Mailáth-fordítások kiadásának ügyében, csak az április 8-án vett *Salamon, magyarok’ királya* van a birtokában, ami azonban a versfordítások hiányában egyelőre befejezetlen. Toldy és/vagy a körére hárul azok lefordításának feladata, ehhez Toldy a széphalmi mestertől kéri el a német példányt, mivel a *Magyarische Sagen und Märchen* eredeti kiadását ez idő tájt Pesten nem lehet beszerezni.⁴⁶ Ezzel egyidejűleg a fordítások elé szánt értelmező bevezetés is kezd körvonalazódni:

[...] szeretnék egy kis értekezést bocsátani a könyv elébe fordításaidról. Illőbb alkalmat nem találnék. Kiemelném, mely művészi belátással és ügyességgel tudál Te a legkülönműbb művekben különféle ‘s mindég charakteristikus nyelvvel élni, mint tudád e’ Regékben a’ mindennapit és nemest, a’ populárist ‘s a’ csínt egyesíteni; ‘s összehasonlítóván a’ mások által fordított Villi Tánczot és Sóbányákat (ezeket én fordítottam az Auróra számára) a’ tieiddel, kimutatnám mely egyszerű Nálad minden, mi ott dagályos. Ily összehasonlítás hasznos lehetne a’ stilisticára általában, ‘s a’ Te méltatásodra különösen.⁴⁷

1827 augusztusában kiderül, hogy Landerer elállt az általa „dajkameséknek” titulált szövegek nyomtatásától, Toldy fáradozásainak dacára.⁴⁸ A kiadásra üzleti

42 KazLev 20:228, 4754. sz.

43 KazLev 20:240, 4761. sz.

44 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és Kritika (Budapest: Akadémiai–Universitas, 2004), 250.

45 KazLev 20:249, 4766. sz.

46 KazLev 20:249, 4766. sz.; KazLev 20:269, 4781. sz.

47 KazLev 20:269, 4781. sz.

48 KazLev 20:329–330, 4815. sz.

szempontból tekintő és a korszak olvasóinak elvárásait nyilván jól ismerő Landerer döntése egyrészt láthatóvá teszi, hogy a 19. század húszas éveiben az olvasóközönség még elutasító az alantas populáris műfajnak tekintett tündérmesével szemben, azaz a Mailáth-mesék és -regék közlésétől sem remélhet anyagi hasznot; másrészt sejteti, hogy ilyen körülmények között a fordításkötet kiadása gyakorlatilag lehetetlen. Toldy kénytelen más kiadó után nézni, s pesti kapcsolatrendszerét is igyekszik mozgósítani: „A pesti barátokat felszólítám a Regék kiadása végett. Minden reményem eltűnt. Most ott ébredt fel ismét, hol azt legkevesbbé vártam: Trattnernél. Ennél kérdést sem tettem, mert ismerem. De Kisfaludy tegnap tanácslá, közleném a dolgot Károlyival, Trattner vejével. Tettem azt ma, s ő hajlandóságot mutatott a dolog iránt” – írja Kazinczynak 1827. október 12-én.⁴⁹ A *Salamon*-fordítás versbetéteivel azonban ő sem boldogul: „A Salamonban foglaltatott versekre nem leltem fordítót, s magam hiába próbáltam. Ha szabad erre nézve véleményemet kimondanom, halljad: Kell-e az éneknek épen versnek lenni a regélőnek szájában? Csak a fogoly királynak románcza látszik verset kívánni.”⁵⁰ Október 20-ra már körvonalazódni látszik a megállapodás Károlyival, aki kész kinyomtatni a Mailáth-fordítást a maga költségén, „két 18-adrét kötetben, hosszukás garmonddal, durchschossen”, csak azt kéri, hogy Kazinczy egészítse ki az anyagot a *Füred* fordításával is.⁵¹ A munkához nélkülözhetetlen Mailáth-eredetieket – a *Füredet*, valamint a *Magyarische Sagen und Märchen* korábban Pestre küldött példányát – Toldy rövid időn belül eljuttatja Kazinczyhoz.⁵² A *Füred* tehát a *Salamon, magyarok' királyához* hasonlóan utólagosan, Mailáth jóváhagyásával kerül be a kiadandó szöveganyagba, ahogy Mailáth Kazinczyhoz írt 1827. december 25-i leveléből is kiderül: „Füred steht ganz zu ihrer Verfügung wenn Sie es meinen übrigen Sagen u[nd] Märchen anreihen wollen. Ich betrachte Sie als den Taufpaten meiner Regék, vielleicht werden Sie unter Ihrer Hand so liebenswürdig wie ihr Taufkind Iphigenia.”⁵³ A két rege fogalmazványa egy huszonhét foliót számláló csomóban maradt fenn,⁵⁴ amelyről feltételezhetően az első szövegváltozathoz kapcsolt idegenkezű másolat is készült

49 KazLev 20:375–376, 4848. sz.

50 Uo.

51 KazLev 20:376–377, 4849. sz.

52 KazLev 20:374, 4846. sz.; KazLev 20:379–381, 4851. sz.; KazLev 20:432, 4878. sz.; KazLev 20:446, 4885. sz.

53 „*Füred* teljesen az Ön rendelkezésére áll, hogy ha azt meséim és mondáim sorába kívánja illeszteni. Úgy tekintem Önt, mint Regéim keresztapját. Talán keze alatt olyan szeretetreméltókká válnak, mint keresztgyermek, Iphigenia.” KazLev 20:437, 4880. sz. [Kiemelés az eredetiben.]

54 MTA KIK. Tört. 4r. 19, 1a–27a.

(az autográf kézirat 1b. és 3a. oldalai közé kötve olvasható Kazinczy 1830. augusztus 24-én kelt levele Friedrich Drescher budai cenzorhoz).

Kazinczy 1828. január 8-án már küldi is az elkészült fordításokat Toldynak, engedélyt adva a javításokra: „Salamonban és Füredben mind azt törölhetd, a’ mit hibásan vagy gondatlanul ejtettem. A’ te tollad gyönyörű toll, eleven, csinos, tanult. Nem tarkít az az én dolgozásomon, hanem szépít.”⁵⁵ A Pesten élő fiatal barát január 21-én válaszol, dicsérőleg emlegetve a végül Kazinczy által magyar nyelvre ültetett *Salamon*-verseket:

Ki tudta volna a Salamonban levő verseket így fordítani?! Mely jól történt, hogy magad vállalád fel a munkát! A régi hang és szín, nyelvben és verselésben, mint vagy on eltalálva! Művész dolgozó, monda Bajza. S Bajza kézikönyve Goethe. Ezekkel a Regékkal triumphust fogsz ülleni elleneid felett.⁵⁶

Ugyanakkor Toldy kénytelen a csalódását is kifejezni, mivel Károlyi még el sem kezdte a nyomtatást. A következő hónapok során nem történik érdemi előrelépés; a kézirat szedése ugyan megindul, de rövid időn belül abbamarad.⁵⁷

Az 1828 decemberétől huzamos ideig Pesten tartózkodó Kazinczy bekapcsolódik Szemere Pál folyóirata, az 1829-től *Muzáron* címmel megjelent *Élet és Literatura* munkálataiba. Szemere ez idő tájt egy poétikai kísérlet keretében több írot is felkér, hogy eltérő stílusregiszterben és műformában dolgozzák fel Gottlieb Konrad Pfeffel (1736–1809) német költő és meseíró *Usge und Zacchi, eine japanische Geschichte* című regéjét. Kazinczy így ír erről Guzmicsnak 1829. február 8-án:

Szemere köszönt; fenn jár, de el van tiltva az olvasástól, írástól. Most nyomtatják Musárona IV. Kötete 7dik ívét; a’ IIIdik kész. Az Élet és Liter. hosszú és így alkalmazatlan címje itt Musáronná van elváltoztatva. [...] Szemere egygy témát ada-fel *elbeszélésre*, ‘s a’ témára ezek készítettek darabokat, Képlaki Vilma, pór rege. – Vörösmarty hexameterekben, Eposzt. – Kis Károly, Novella. – Paziázi, Elbeszélés. – Kisfaludi Károly Ossiani szellemben comicum. – Gróf Mailáth, tündéres.⁵⁸

55 KazLev 20:451, 4888. sz.

56 KazLev 20:457–458, 4893. sz.

57 KazLev 20:541, 4945. sz.; KazLev 20:550–551, 4951. sz.

58 KazLev 21:13, 4970. sz.

Magát a regét német eredetiben a *Muzárium* harmadik kötete,⁵⁹ magyarul Kazinczy fordításában és bevezetésével pedig a negyedik kötete⁶⁰ közölte: „A’ Muzárium’ Szerkeztetője Pfeffelnek külömben nem nagy tekintetet érdemlő Regéjét egyedül azért adá ki themául, mert ennek mind fenntebb mind alantabb oldalai vagynak, ‘s így az újjá-teremtésre tágasbb utat nyitnak egyik vagy másik nemben.”⁶¹ A szóban forgó pfeffeli téma-feldolgozások – kilenc műfaji variáns – a következők: Képlaky Vilma (Szemere Krisztina): *Rozika*;⁶² Vörösmarty Mihály: *Ugod Széplakon*;⁶³ Kiss Károly: *Síró-Hegy*;⁶⁴ P. M. (Paziázi Mihály): *Adolf*;⁶⁵ Mailáth János: *A’ levél*;⁶⁶ Szalai Benjámín (Kisfaludy Károly): *Hős Fercsi*;⁶⁷ Kovacsóczy Mihály: *Baliád*;⁶⁸ a vers prózai elbeszélése Kazinczytól,⁶⁹ végül a *Gibárt és Irma* ugyancsak tőle.⁷⁰

A’ levél tehát Szemere felkérésére készült – Mailáth elmondása szerint egyetlen nap alatt: „Der Redacteur der magyarischen Zeitschrift, *Élet és Literatura* (Leben und Literatur, herausgegeben von Paul Szemere) ging mich um eine Erzählung an, es war nur ein Tag Frist hiezu gegeben; so entstand der Brief.”⁷¹ Ezt követően került be nyelvileg-stilisztikailag revideált formában Kazinczy anyagába, később pedig – „ein Märchen” műfajmegjelöléssel – a *Magyarische Sagen und Märchen* bővített, 1837-es kiadásába is.⁷²

Szemere a kiadás ügyeit intéző Toldy jóváhagyása nélkül további négy Mailáth-szöveget is közölt Kazinczy fordításaiból a *Muzárium* szóban forgó számaiban:

59 *Muzárium – Élet és literatura* 3 (1829): 68–70.

60 *Muzárium – Élet és literatura* 4 (1829): 310–312.

61 KAZINCZY Ferenc, „Japáni történet I.: Bevezetés”, *Muzárium – Élet és literatura* 4 (1829): 307–309, 307.

62 *Muzárium – Élet és literatura* 3 (1829): 76–97.

63 Uo., 109–127.

64 Uo., 135–155.

65 Uo., 156–170.

66 Uo., 219–233.

67 *Muzárium – Élet és literatura* 4 (1829): 1–9.

68 Uo., 312–315.

69 Uo., 315–318.

70 Uo., 318–322. Vö.: GULYÁS Judit, „»...úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a’ Galériákban a’ Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai«: A Muzárium, Élet és Literatura mese-közlései és korabeli fogadtatásuk (1829–1833)”, in *Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva és VARGYAS Gábor, *Studia Ethnologica Hungarica* 7, 497–547 (Budapest: L’Harmattan, 2006).

71 Johann Grafen MAILÁTH, „Der Brief, ein Märchen”, in Johann Grafen MAILÁTH, *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*, 2 köt. (Stuttgart–Tübingen: Verlag der J. G. Cotta’schen Buchhandlung, 1837), 223.

72 MAILÁTH, *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen...*, 101–116. Vö.: GULYÁS, „»...úgy kívánhat helyt Muzarionban...«”, 512–514.

Tündér Ilona;⁷³ *A' bosszúló kard*;⁷⁴ az *Erzsi, a' fonó*⁷⁵ és *A' fal közzé zárt*⁷⁶ címűeket. Toldy 1829. július 18-án felháborodva számol be Kazinczynak az esetről:

Mit nem adnék érte, ha Mailáth Regéit soha sem láttam volna! Ámbár öt közülök már ki volt nyomtatva, még is szereztem nekik nyomtatót, nagy ügygyel bajjal – s akkor mikor az első ív már szedetett, fogja magát Szemere, s a javát Muzárona számára kiírja! Most már lehetetlen volt Károlynak a könyvet kiadni, mert alig marad benne három új. S az egész dologban ki szenvedett? Nem más mint én; mert a Handbuch a Kazinczy cikkelyben mint kész munkát hozza fel. Szerencsémre még eddig senki sem vont kérdőre *publice* (privatim igen is). De mit feleljek a publicum előtt? Elmondjam-e, hogy Sz. meglátván a Kazinczytól egészen nekem „mint tulajdont” általadott könyvet, kifosztogatta hírem nélkül, s bele nyomtatta *instantanee* a Muzáronban? S ezt az a Sz. tette, ki ezelőtt másfél évvel, mikor actiákra akartam a könyvet kiadni (mert semmit sem hagytam próbálatlanul), azt mondta, hogy ő nem csak actiát nem vesz, de példányra sem praenumerál, hogy elő ne segítse a könyv kijövetelét, mert Mailáth tőle megtagadta az Élet és Lit. II. kötete recenseálását. Én mindezeket megmondtam volna Szemerének, s készültem is több ízben azt tenni, de beteg léte tartóztatott. Nem tudok jobb formát adni a dolognak, mint ha a Tud. Gyűjteményben azzal mentem a könyv ki nem jöttét, hogy Mailáth készül Regéit újakkal megtoldva kiadni. De lesz-e ebből is valami?⁷⁷

Toldy szerint tehát Szemerének ez a lépése végleg ellehetetlenítette a fordítások kiadását. Az idős mester ezt követően sem hagy fel a korpusz tökéletesítésével; a revízióval 1830 nyarára készül el. 1830. augusztus 17-én már arról számol be Zádor Györgynek, hogy a kézirat a cenzúráztatáshoz alkalmas készültségi szinten van: „A' Majláth Regéit most küldöm Censorhoz Kassára, mert azok olly darabos nyelvben voltak fordítva, hogy elirtóztam midőn most olvasám.”⁷⁸ Hamarosan küldi az új változatot Toldynak.⁷⁹ A második, modern félbörkötésben található autográf kidolgozásban⁸⁰ az egyes szövegek elrendezését tekintve eltérés mutatkozik mind a német eredetihez, mind az első szövegváltozathoz képest.

73 *Muzáron* – *Élet és irodalom* 3 (1829): 171–183.

74 Uo., 183–199.

75 Uo., 199–218.

76 Uo., 289–306.

77 KazLev 21:79 [kiemelések az eredetiben], 5018. sz. Lásd még TOLDY Ferenc *Nyilatkoztatását a Tudományos Gyűjteményben: Tudományos Gyűjtemény* 13, 11. sz. (1829): 123–124. A Szemere által publikált Mailáth-szövegek értékelését lásd SZALAY Lászlótól: *Muzáron* 1 (1833): 54–98, 88–90.

78 KazLev 21:365, 5206. sz.

79 KazLev 21:367, 5208. sz.

80 MTA KIK. K627, 2a–138b.

MAILÁTH 1825.	K626.	K627.
<i>Der Willi-Tanz</i>	<i>A' Villik' táncza</i>	<i>A' Vilik' táncza</i>
<i>Die Herrin von Ardó</i>	<i>Ardónak Úrnéja</i>	<i>Ardónak Úrnéja</i>
<i>Die Königstöchter</i>	<i>A' három királyleány</i>	<i>A' sóbányák</i>
<i>Die Salzgewerke</i>	<i>A' sóbányák</i>	<i>A' bosszúló kard</i>
<i>Das Schwert Zuniga</i>	<i>A' bosszúló kard</i>	<i>A' kincs</i>
<i>Der Schaz</i>	<i>A' kincs</i>	<i>Erzsi, a' fonó</i>
<i>Erzsi die Spinnerin</i>	<i>Erzsi, a' fonó</i>	<i>Füred</i>
<i>Die Brüder</i>	<i>A' két testvér</i>	<i>Salamon, magyarok' királya</i>
<i>Die Eingemauerte</i>	<i>A' fal közzé zárt</i>	<i>A' falba-zárt</i>
<i>Eisen Laczi</i>	<i>Vas Laczi</i>	<i>A' levél</i>
<i>Salamon, König der Magyaren</i>	<i>Tündér Ilona</i>	<i>A' három királyleány</i>
<i>Zauberhelene</i>	<i>Salamon, magyarok' királya</i>	<i>Vas Laczi</i>
<i>Epilog</i>	<i>Füred</i>	<i>Tündér Ilona</i>
<i>Anmerkungen</i>		<i>A' két testvér</i>

Bár a nyomdai kiadás számára készült tisztázatról van szó, a szedőnek szánt német nyelvű utasításokkal, Kazinczy utólag számos javítást végzett a szövegen, jól lehet korántsem olyan mértékben, mint az első szövegváltozaton.

Toldy 1830. szeptember 25-én kelt levelében értesíti Kazinczyt, hogy megkapta a kéziratot, a korábban beígért előszó elkészítését azonban a nyomtatás előrehaladásához köti.⁸¹ Később – Kazinczy október 5-i levelére válaszolva⁸² – október 26-án a következőkről számol be:

Vettem oct. 5. írt levelét a Tek. Úrnak, s arra csak most felelek, mivel csak most végeztem a Regék iránt Károlyival. Azok tehát csinosan meg fognak jelenni, a kisebb formátumban; 18-ad rétbén-e, azt ugyan nem tudom, mert nekik, ha nem hibázok, itt arra a formátumra nincsenek Durchschuss-líneáik, pedig én azt kívánnám hogy durchschissoltassa: ez *első* requisituma egy szép kiadásnak. Próbalapot fogok küldeni, mikor lesz. A honorarium 100 kötött példány. Fájdalom! pénzt nem tudtam tőle kapni, s ennyi példányt is, és még kötve is, nagynehezen. De hiszen meglássuk, tán eladhatjuk a példányokat. Két kötetre lesz felosztva, s különb lesz az 1001 Éjnél.⁸³

81 KazLev 21:378, 5219. sz.

82 KazLev 21:383–384, 5223. sz.

83 KazLev 21:393 [kiemelések az eredetiben], 5227. sz.

Az év végéig mégsem történik előrelépés, „Károlyi István a legöldöklőbb nyomtató; még nem fogott a Regékhez”, írja Toldy 1830 decemberében,⁸⁴ sőt 1831. január 11-én még mindig ugyanaz a helyzet: „a’ Mailáth’ regéjibe mind eddig bele nem fogott.”⁸⁵ Toldy végül elveszíti a türelmét – „A’ Mailáth’ regéji iránt béketűrésemnek vége. Károlyi’ gondatlansága, késedelmezése elfárasztott”⁸⁶ – és felveti alternatív lehetőségként Wigandot, ami egyértelművé teszi, hogy a fordításkötet kiadása tovább halasztódik. A kiadóváltásba Kazinczy feltételek nélkül beleegyeznek.⁸⁷ A levelezés tanúsága szerint a fordítás alakulástörténetének utolsó szakaszát korántsem az alkotói inspirációk, hanem a kiadás körüli – a széphalmi mesteren túlmutató – feszültségek jellemezték. Mégis, a Mailáth regéivel és meséivel való foglalatosságot – általában az időskori fordítói munka, amint azt *A’ Szent Hajdan’ Gyöngyei* kapcsán említi Guzmicsnak („hogy felejtsem az engem öldöklő bajokat”)⁸⁸ – menedék (*refugium*) az agg, a „börtönének, a családi viszályok, a vidéki elzártság nyomorúságába, a megalázó, filléres munkák, pl. az újhelyi levéltárosság kényszerébe, az életét végigkísérő családi és anyagi gondokba befáult” Kazinczy számára.⁸⁹

A kiadást az 1831-től 1834-ig tartó, Pyrker-pörként elhíresült polémia is elodázta. A nagy vihart kavaráó, irodalomtörténeti jelentőségű vitában „Toldy Ferenc és Bajza József, de egyszersmind egy új nyelvemléleti és irodalomkritikai ideológia, egy új mentalitás- és identitás minta” került szembe Kazinczyval.⁹⁰ „A fiatal Toldy – írja Vaderna Gábor a pör kapcsán – leszámol mesterével, rituális apagyilkosságot követ el, amikor Kazinczyt támadja. S e támadáson keresztül egy fiatal irodalmi kör bejelenti igényét arra, hogy komolyabb szerepet vinnének az irodalmi életben”.⁹¹ Az apropót az adta, hogy a széphalmi mester prózaformában lefordította és a Pesti Magyar Királyi Egyetem műhelyében kiadta a németül író

84 KazLev 21:426, 5253. sz.

85 KazLev 21:447, 5268. sz.

86 KazLev 21:501, 5299. sz.

87 KazLev 21:523, 5310. sz.

88 KazLev 21:132, 5054. sz.

89 T. ERDÉLYI Ilona, „Egy kései kiengesztelés kísérlete: Néhány megjegyzés a »Pyrker-pör« kapcsán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 100, 5–6. sz. (1996): 630–648, idézet: 640.

90 KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások (Debrecen: Egyetemi Kiadó, 2009), 858.

91 VADERNA Gábor, „A Pyrker-pör értelmezési lehetőségei”, in *Emlékkötet Pyker János László és Szmercsányi Lajos érsekek tiszteletére*, szerk. HORVÁTH István, Egri Érseki Gyűjtemények kiadványai 3, 39–56 (Eger: Egri Főegyházmegyei Levéltár, 2020). Vö.: DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, 250–258.

Pyrker János László (1772–1847) egri érsek, Heves vármegyei főispán *Perlen der Heiligen Vorzeit* (Buda, 1821) című német nyelvű, lírai hangvételű epikus művét *A' Szent Hajdan' Gyöngyei* címmel.⁹² A munkáról Toldy közölt éles hangú bírálatot G. álnéven a *Kritikai Lapok* első számában,⁹³ a következő kifogásokat emelve a *Perlen* lefordításával szemben: miért volt szükség a magyar születésű, de németül alkotó főpap német nyelvű művét átültetni; miért prózaformában adta Kazinczy a hexameteres eposzt; miért nem eredeti mű létrehozására összpontosította alkotói energiáit. Toldy öntudatosan jelenti ki:

K[azin]czy magát, mint első rangu magyar író, annyira elfeledé, hogy ezen költeményeket nem csak fordítá, hanem a' német hexametereket magyar prózában fordítá! [...] K[azin]czy a' Gyöngyök' 's a' Mailáth' regéji fordításaiért soha a' tudományos tribunal előtt magát nem igazolhatja! Mind a' kettő koldulás, melly hozzá méltatlan, 's nekünk nem kell!⁹⁴

Világosan látszik, hogy a recenzens Mailáth idecitolásával voltaképp minden magyarországi születésű, magyar származású, de német nyelven alkotó író elmarasztal, a kritika – és a belőle kibontakozó polémia – egyik fontos vetülete ugyanis „a hazai német nyelvű irodalom létjogosultságának megkérdőjelezése”.⁹⁵ Toldy már az általa kudarcos kísérletnek vélt *Magyarische Gedichte* kapcsán is megfogalmazta kifogásait (miközben a *Handbuch der ungarischen Poesie* összeállításakor maga is használta), Mailáth kultúráközvetítői szerepét is kétségbe vonva:

Azért a könyv épen nem anthologia, és semmikép sem szolgálhat arra, hogy a külföld előtt poésisunkról kedvező véleményt támasszon, sem arra hogy poésisunk sajtóságát megismertesse. De mivel a külföldi másból nem ítélni rólunk, s mindazonáltal, noha M[ajláth] azt mondja, hogy sok jót nem tudott fordítani, azt hiszi, hogy ő a legjobbakat fordítá – híriünk ezen könyv által igen romlik.⁹⁶

92 A fordítás keletkezés- és hatástörténetéhez lásd: KAZINCZY, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig...*, 855–860.

93 *Kritikai Lapok* 1 (1831): 13–23.

94 Uo., 16–17.

95 T. ERDÉLYI, „Egy kései kiengesztelés kísérlete...”, 647.

96 „Toldy Ferenc – Bajza Józsefnek, 1826. március 25.”, in BAJZA József és TOLDY Ferenc, *Levelezése*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, *A magyar irodalomtörténet forrásai* 9 (Budapest: Akadémiai, 1969), 296–297; LÉNÁRT Orsolya, „»Uebersicht der Geschichte der magyarischen Poesie«: Graf Johann Mailáth als Literaturgeschichtsschreiber”, in *Jahrbuch für Mitteleuropäische Studien* 2018/19, szerk. Georg KASTNER, 107–122 (Wien: New Academic Press, 2019), 120–121.

Túl azon, hogy Toldy érvelése egyoldalúnak tekinthető, a mese- és mondafordítások elutasítása különösen problematikus, mivel homályban hagyja, hogy néhány évvel korábban maga is fordított Mailáth-regéket, valamint elhallgatja saját szerepvállalását a kiadás körüli előkészítő munkálatokban. Mindez azért tűnik ellentmondásosnak, mert korábbi tevékenysége és levelei alapján korántsem volt érzékelhető az az idegenkedés a fordítástól, amelynek a recenzióban hangot ad. 1827. október 20-án keltezett levelében még a korrektori munkára is felkérte Bajzát:

Talán megírtam neked már, hogy Kazinczy teljhatalommal általengedte nekem az általa fordított Mailáth regéjait. Hijába volt minden ügyekezetem nekik nyomtatót találnom. Most találtam. Károlyi István ügyész, Trattner veje vállalta-fel, s a könyv nem sokára jó sajtó alá. Kazinczy ennek nagyon fog örülni, mert a dolgot igen sürgette. Te nagy segédemre léssz, mert mikor nem lesz időm, tudom megteszed nekem s Öregünknek, hogy a correctúrát magadra vállalod.⁹⁷

Kazinczyt váratlanul éri a kritika, keserűen reagál mind levélben, mind nyomtatásban – választát *Igazítás* címen a *Tudományos Gyűjtemény* 1831. évi második száma közli⁹⁸ –, különösen azután, hogy kiderül: a recenzens nem más, mint a fiatal pesti barát: „Ellenkezést, ‘s illy ellenkezést, én az Ur’ gondolkozásában, characterében képzelni nem tudok, ‘s inkább hiszem hogy holmit a’ kör tétet az Úrral mint maga. A’ ki fordítá a’ Mailáth’ Regéjait, a’ ki az én fordításomat kiadni akará, mint támadhat meg azért hogy azokat fordítottam?”⁹⁹

A Pyrker-pör azért vált fontos cezúrává a magyar irodalomtörténet-írásban, mivel a vitázó feleken keresztül gyakorlatilag eltérő nemzetfelfogások és -tudatok feszültek egymásnak: „itt volt tetten érhető egy nagy váltás egy nagy politikai hagyományokkal rendelkező territoriális nemzeteszme és egy nyelvi-kulturális identitást felépítő új ideológia között”.¹⁰⁰ Ennek következtében a magyarul egyáltalán nem, vagy csak kevéssé tudó német anyanyelvű, németül alkotó szerzők – *hungarus*-patriotizmusuk dacára – fokozatosan kiszorultak a nemzeti irodalmi kánonból. Toldy azért marasztalta el Pyrker „dezertálását” a magyar irodalomból, mert felfogásában a nyelv ugyanúgy hozzátartozott a „magyar költő” meghatározásához, mint a származás vagy a neveltetés, „s ami a legfontosabb, megítélése szerint e nemzeti jegyek elfogadása vagy elutasítása (erkölcsileg minő-

97 BAJZA és TOLDY, *Levelezése...*, 434.

98 *Tudományos Gyűjtemény* 15, 2. sz. (1831): 125–126.

99 KazLev 21:575, 5346. sz.

100 VADERNA, „A Pyrker-pör értelmezési lehetőségei...”, 40.

síthető) egyéni döntésen múlik.¹⁰¹ Mailáth kapcsán hasonló értékítéletet fogalmaz meg a *Kritikai Lapok*ban a Mailáth *Praktische ungarische Sprachlehre* című könyvét bíráló recenzens:

Hogy tehát a' szerző német író lett, az neki megbocsátható, minekutána magyarul nem tud, de hogy magyarul nem tud ő, az ős, törzsökös magyar nemzetség' ivadéka, az kevésbbé menthető, legkevésbbé pedig az, hogy zavart tudományával mások fejét is igyekszik összezavarni.¹⁰²

Mailáth, a németül alkotó, *hungarus*-elveket követő, konzervatív arisztokrata – a széphalmi mester fáradozásai ellenére is – kívül maradt a formálódó nemzeti irodalom panoptikumán, s mint az látható, ezt nem feltétlenül műveinek esztétikai minősége indokolta. Mailáth azon törekvése, hogy a magyar költészetet, monda- és mesekincset német nyelvterületen népszerűsítse, feledésbe merült.¹⁰³

Mindez – valamint Kazinczy Ferenc 1831. augusztus 23-án bekövetkezett halála – végleg megpecsételte a fordítás kiadásának sorsát. A mese- és mondafordítások évtizedek múltán, 1864-ben, Kazinczy Gábor szerkesztésében jelentek meg kötetben (a szövegeket más sorrendben közölve, mint ahogyan az az MTA KIK. K627. jelzetű tisztazatban olvasható), melyeket Kazinczy Gábor kiegészített további két Mailáth-mese – *A' rózsát-nevető hercegnő* és a *Pengő* – lefordításával.¹⁰⁴ A mondák és mesék magyar nyelvű kiadását azonban már Mailáth János sem érte meg.

101 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 230.

102 *Kritikai Lapok* 1 (1831): 116.

103 S. VARGA, *A nemzeti költészet...*, 228–231; LÉNÁRT, „Johann Graf Mailáth und Ferenc Kazinczy – Die Geschichte einer langjährigen (Brief-)Freundschaft...”, 157–158; „»Uebersicht der Geschichte der magyarischen Poesie«...”, 121–122; „Gróf Mailáth János mint fordító és kulturális közvetítő”, in *A fordító mint kultúra- és irodalomkövetítő*, szerk. BUSA Krisztina, JÁNOS Szabolcs és TAMÁSSY-LÉNÁRT Orsolya, 145–158 (Kolozsvár–Nagyvárad: Erdélyi Múzeum-Egyesület–Partium, 2022), 149–155; „Mehrsprachigkeit – Chance, Herausforderung oder Nachteil? Das Oeuvre des deutsch-ungarischen Schriftstellers und Übersetzers Graf Johann Mailáth (1786–1855) zwischen Sprachen und Kulturen”, in *Mehrsprachigkeit – Polyphonie*, szerk. Renata CORNEJO és LÉNÁRT Tamás, 105–115 (Wien: Praesens, 2024), 111–113.

104 „A munka eredetie 1837-ben bővített kiadást nyert, de új darabjai közt csak kettő van, mely figyelmet érdemel. Hogy e kötet Majláthot mint elbeszélőt minél teljesebben mutassa föl, lefordítám; nyelvök magában is éreztetné az idegen kéz esertlenségeit, ha meg nem jelölném is, hogy e két mese az: A rózsát-nevető hercegnő (318. l.) és Pengő (343. l.)” *Magyar regék, mondák és népmesék*, GRÓF MAJLÁTH János után KAZINCZY Ferenc, kiad. KAZINCZY Gábor (Pest: Heckenast Gusztáv tulajdona, 1864), XXXIII. – lásd még a *Pesti Napló* 1863. december 17-i és 18-i számaiban közölt ismertetőt.

III. Mailáth János meséinek fogadtatása

A korai magyarországi recepció meglehetősen visszafogott volt.¹⁰⁵ A *Tudományos Gyűjtemény*ben Mátray Gábor írt ismertetést a könyvről; ez gyakorlatilag az epilógus lefordításából és három értékelő mondatból állott.¹⁰⁶ Mailáth gyűjteményét a magyar irodalmi nyilvánosságban évtizedekig alig említették. Jelentős kivétel az a vita, amely Mailáthnak és Szemere Krisztinának 1829-ben a *Muzáron, Élet és Literatúrában* megjelent tündérmeséiről alakult ki, melynek során értekezéssel felérő, elmélyült, és figyelemre méltó meglátások sorát tartalmazó kritikájában Szalay László értékelt pozitívan Mailáth meséit. Ezeket egy olyan hagyomány részeként értelmezte, amely a keresztes hadjáratok révén a középkorban a „keleti rege” megjelenésével vette kezdetét Európában. E nem-keresztény mitológiát működtető csodás elbeszélések ezután különféle műfaji változatokban folyamatosan jelen voltak az európai irodalomban: idetartoznak a 17–18. századi francia irodalom bizonyos művei, de ennek a szöveghagyománynak a továbbírása volt Szalay szerint Tieck *Romantische Dichtungen*¹⁰⁷ című kötete is:

[...] kelet' regéjire ügyelének a' lovagok, 's benyomásaikat magokkal honjaikba visszahozák. Csodákat beszélének el itthon, nem a' szent sir és keresztyénség' csodájit, de csodájit egy religiónak, melly a' középkor' és lovagiság' szellemével egyiránt harmonisála. [...] A' hierarchia, melly a' classikus régiség' mythológiája' élesztését gyanús szemmel nézé, okot nem láta magát ezek' mythológiájának ellenszegezni. Isten, ördög egyiránt számkivetettek innen; 's a' tündérek, geniusok, sylphek 's a' t., mellyek itt magokat keresztül fonják, a' keresztyénség' akkori megfogásával könnyen megegyeztethettek, midőn a' görög és római mythus azt feldöntötte. [...]

Nálunk Majláth, eddigelé egyetlen együnk e' nemben, mindenek előtt azon volt, hogy a' mythus' machineriáját nemzeti világ' hegyébe állítsa; 's így figyelmének szükségkép a' népposis felé kelle fordulnia. [...] milly gyakorlott kézzel, 's milly összeolvasztólag az egésznek szellemével, szövettek-be a' mythus' tündérességei! 's milly pontot ütőleg

105 Ahogyan Gyulai Pál összefoglalta a helyzetet 1862-ben Gaal és Mailáth gyűjteményeinek hatásáról szólva: „Igaz ugyan, mind ketten német nyelven bocsátottak közre gyűjteményöket s meséinknek a német közönséggel való megismertetését tűzték ki főczélul, de mégis nevezetes mozzanat volt ez s csodálatos, hogy irodalmunkban oly kevés viszhangra talált. Nem hogy új gyűjtők állottak volna elő, kik magyar nyelven adják ki gyűjteményöket, hanem még egy Kazinczy sem talált kiadót Majláthnak általa lefordított gyűjteményére.” GYULAI PÁL, „Eredeti népmesék, összegyűjtötte Arany László”, *Budapesti Szemle* 15, 50. sz. (1862): 386–392, 386.

106 VERBEGYI G. [MÁTRAY Gábor], „Magyarok által, vagy Idegenektől, Hazánkat illető Külföldi nyelven iratott könyvek esmertetése”, *Tudományos Gyűjtemény* 9, 4. sz. (1825): 108–116.

107 Ludvig TIECK, *Romantische Dichtungen*, 2 köt. (Jena: Friedrich Frommann, 1799–1800).

használtattak ugyan ezek a ' Szélikirályban és Tündér Ilonában, hol a ' néppoesis' magyar földje hasonló eget kívána!¹⁰⁸

Ugyanez a vita adott lehetőséget Kazinczy Ferencnek is arra, hogy több ízben röviden kifejtse nézeteit a tündérmese, illetve a pórrege (vagyis ez esetben népmese) mint lehetséges irodalmi műfaj értékéről.¹⁰⁹ Az egész *Muzárium*-vita kapcsán azonban azt is fontos látni, hogy – amint arról fentebb szó esett – az ifjú Szalay Lászlónak¹¹⁰ és az idős Kazinczy Ferencnek, valamint a ketjük között közvetítő Szemere Pálnak a tündérmese iránti fogékonysága atipikus volt a korszak magyar irodalmi nyilvánosságában.¹¹¹

Az 1840-es évek végétől kezdődő magyar népmesekutatás számontartotta Mailáth gyűjteményét. Henszlmann Imre¹¹² a népmeséről szóló első magyar tanulmányban egyenként bemutatta e meséket, Ipolyi Arnold¹¹³ pedig a *Magyar Mythologia* számára forrásként használta a szövegeket. Az 1850-es évek első felében Kazinczy Gábor különféle lapokban közreadott pár Mailáth-mesét nagybátyja fordításából,¹¹⁴ és 1864-ben publikálta a teljes gyűjteményt. A magyar kiadásnak viszont nem volt kedvező a fogadtatása,¹¹⁵ megkésétt volt, és éppen ekkor zajlott a hazai meseértelmezésben egy nagy fordulat: ekkor vált ugyanis alapvető elvárásá, hogy a népmese hitelességét a naiv-népies elbeszélésmód biztosítsa.¹¹⁶ Ezt meg-

108 SZALAY László, „XXX–XXXI”, *Muzárium* 1(5), 2. rész (1833): 54–98, 86–89.

109 Ezekről alább részletesebben szó esik.

110 Szalay 17 éves volt a kritika megírásakor, amelyet eredetileg önálló kötetben adott közre 1830-ban. SZALAY László, *Észrevételek a' Muzarion' III. és IV. kötetéről* (Pesten: Fűskuti Landerer Lajos betűjével, 1830).

111 A különféle álláspontok bemutatását lásd: GULYÁS, „»...úgy kívánhat helyt Muzarionban«...”

112 HENSZLMANN Imre, „A népmese Magyarországon”, *Magyar Szépirodalmi Szemle* 1, II. félév, 6. sz. (aug. 8.) (1847): 81–86, 7. sz. (aug. 15.): 100–106, 8. sz. (aug. 22.): 117–122, 9. sz. (aug. 29.): 133–141, 10. sz. (szept. 5.): 152–156, 11. sz. (szept. 12.): 164–172, 12. sz. (szept. 19.): 181–188, 13. sz. (szept. 26.): 200–207, 14. sz. (okt. 3.): 213–220, 15. sz. (okt. 10.): 228–236, 21. sz. (nov. 21.): 321–324, 22. sz. (nov. 28.): 346–349, 23. sz. (dec. 5.): 361–366, 24. sz. (dec. 14.): 379–380.

113 IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854). Az 1840-es évek második felében Ipolyi Arnold Mailáth János unokaöccsének (Mednyánszky Dénesnek) volt a házitanítója.

114 Ezek bibliográfiai adatait lásd az egyes mesékről szóló fejezetben.

115 „A Grimm testvérek az ő [Mailáth] és Gaal gyűjteményéből kezdték ismerni népmeséinket. A népmese e legilletékes kritikusi hibáztatják ugyan mindkettőjökben a nem épen pontos felfogást és a nem eléggé egyszerű elbeszélést, [...] de mindemellét elég anyagot találnak bennök az összehasonlításra, a magyar népmese jellemzésére [...]” N. N., „Magyar regék, mondák és népmesék”, *Koszorú* 1, 2. félév, 19. sz. (1863. nov. 8.): 450–451, 451.

116 Arról, hogy a Grimm testvérek (konstruált) naivitás-követelményének visszamenőleges érvényesítése hogyan befolyásolta a Gaal-féle első magyar mesegyűjtemény hazai befogadását lásd: GULYÁS Judit, „Musäus és Grimm között: Gaal György mesegyűjteményének XIX. századi (de)kanonizációja”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 10, szerk. Csörsz Rumén István, 333–359 (Budapest: Recit Kiadó,

előzően a narrációs mód és a népmese autenticitásának összekapcsolása nem volt szempont a hazai meseértelmezésben és mesekiadásban, amint azt Henszlmann Imre, Ipolyi Arnold vagy Erdélyi János írásai tanúsítják. Ezt a fordulatot diszkurzív formában 1862-ben Gyulai Pál azon kritikája alapozta meg, amelyben élesen bírálta a Gaal-mesegyűjtemény Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc gondozásában megjelent magyar kiadását.¹¹⁷ Ugyanekkor megjelent a preferált naiv narráció szemléltető példája is, vagyis Arany László *Eredeti népmesék* című gyűjteménye.¹¹⁸

A 19. század második felétől a hazai népmesekutatás meghatározó, kánonformáló erővel bíró képviselőinek, így például Gyulai Pálnak¹¹⁹ Arany Lászlónak,¹²⁰ Ortutay Gyulának¹²¹ (és másoknak)¹²² egyaránt negatív véleménye volt a *Magyarische Sagen und Märchen*ről, mégpedig Mailáth narrációja miatt. A 19. század második felé-

2022). Az ott részletesen bemutatott recepciótörténet főbb tendenciái a Mailáth-mesékre is érvényesek. A naiv-népies elbeszélés mód előtérbe állításáról, amely Gyulaihoz, Arany Jánoshoz és Arany Lászlóhoz köthető, lásd: GULYÁS Judit, „»nyelve, hogy úgy szóljunk, népmeseileg legmagyarabb«: Az Arany család és Arany László mesegyűjteményének szinoptikus kiadásáról”, *Helikon* 67, 1. sz. (2021): 124–152.

- 117 GAAL György, *Magyar népmese-gyűjteménye*, kiadták KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc, 3 köt. (Pest: Pfeifer Ferdinánd–Emich Gusztáv, 1857–1860); GYULAI Pál, „Két ó-székely ballada (Folytatás)”, *Szépirodalmi Figyelő* 2, 2. félév, 13. sz. (1862. júl. 31.): 193–197.
- 118 ARANY László, *Eredeti népmesék* (Pest: Heckenast, 1862).
- 119 „A Majláth német gyűjteményében egyaránt hiányzik a hű felfogás és egyszerű elbeszélés. Aztán ő inkább feldolgozó s igen vadászsza és halmozza a csodást, holott a népmese lényege a mindennapi és csodás összeolvadásában rejlik.” GYULAI, „Eredeti népmesék...”
- 120 „Mikor a mesék gyűjtése Németországban 1812 körül nagyobb lendületet vett, igen felkapott, a Grimmek minden ellenzése daczára is, az ideálozási modor: szépíteni, a classicismus színvonalára emelni igyekeztek a meséket, s gyakran nem áttalák magát az anyagot is megmásítani, hogy »költőibbé« tegyék az elbeszélést. Ehhez az irányhoz tartoznak Gaal György és Majláth német nyelven megjelent gyűjteményei; s különösen Majláth egészen classica irodalmi becsét akarván meséinek adni, azok ez által elveszték naivságukat, s lett belőlök: ibolyából csináltvirág.” ARANY László, „Magyar népmeséinkről, második közlemény”, *Budapesti Szemle* 8, 26–27. sz. (1867): 200–228, 225.
- 121 „Különben ekkor már egyéb gyűjteményekből s nemcsak a népdal oldaláról ismerhette meg a külföld – ha rokokó, preromantika, romantika stílusigényeihez idomítva is – a magyar paraszti alkotásokat. Ezek a gyűjtemények bizonyos értelemben hűségesebbek (Gaal mesegyűjteménye) s hűtlenebbek (Majláth) a paraszti előadásmódhoz az előbb ismertettekénél. Majláth gyűjteménye (övé is, Gaalé is megjelent később magyarul) át meg át itatódott szerencsétlen sorsú szerzőjének romantikus szemléletével s éppen nem tekinthetjük hiteles paraszti alkotásoknak. Módszere, a hamisítás, átalakítás, mint láthatjuk majd sokáig kísért gyűjteményeinkben, egyre csökkenő módon.” ORTUTAY Gyula, „A magyar népköltési gyűjtemények története”, *Ethnographia* 50 (1939): 221–237, 230.
- 122 „Stier e mellett nem tudott lemondani arról, hogy legalább egy-egy példában be ne mutassa Gaal és Mailáth előbb említett német kiadványainak egy-egy darabját egyszerűsített előadásban. E szövegek hitelességében, úgy látszik, maga is kételkedett, legalább a bevezetés egy passzusa erre mutat s lehet, hogy a két darab fölvételével *ad oculos* akarta demonstrálni, mennyire eltérnek az Erdélyi-féle mesék Gaal és Mailáth tákolmányaitól.” GULYÁS Pál, „Népköltésünk idegennyelvű fordításai, Első közlemény”, *Ethnographia* 28 (1917): 112–127, 113 [kiemelés az eredetiben]. Berze Nagy János mesekatalógusá-

től a hazai népmesekutató meghatározó képviselői Mailáth meséit többnyire ki-módolt, átírt, irodalmias, művi szövegeknek tekintették, amelyek eltávolodnak a „valódi” népmesétől. Ez az értékelés érdemben azóta sem változott: a *Magyarische Sagen und Märchen* a folklorisztikai szakirodalomban gyakran valamiféle elhibázott kísérletként jelenik meg.¹²³ Az alábbi vizsgálat kiindulópontja ugyanakkor az a feltevés, hogy Mailáth gyűjteménye, valamint a Kazinczy Ferenc által készített *Magyar Regék és Mesélések* más nézőpontból szemlélve – amennyiben nem a néprajztudomány utólag kialakított hitelesség-kritériumainak teljesülését kérjük rajtuk számon – figyelemre méltó irodalmi és kultúrtörténeti vállalkozás.

IV. Mailáth János és Kazinczy Ferenc meséi

A *Magyarische Sagen und Märchen* című gyűjteményben a következő négy mese olvasható:

Német cím (Mailáth)	Magyar cím (Kazinczy)	Mesetípusok	Típuszámok
<i>Die Königstochter</i>	<i>A' három királyleány</i>	<i>Az üveghegyi királykisasszonyok</i>	AaTh/ATU 530
<i>Die Brüder</i>	<i>A' két testvér</i>	<i>Igazság és Hamisság + A Szerencsének Szerencséje + Hófehérke</i>	AaTh/ATU 613 + AaTh/ATU 461 + AaTh/ATU 709
<i>Eisen Laczi</i>	<i>Vas Laczi</i>	<i>Borsszem Jankó + A győzhetetlen kard</i>	AaTh/ATU 312D + AaTh 590A/ATU 318
<i>Zauberhelene</i>	<i>Tündér Ilona</i>	<i>Égitestsógorok + Az abroncsba zárt szárnyeteg + A boszorkány lovainak őrzése + A sárkányt saját lova pusztítja el</i>	MNK 552A** + AaTh 300A*/ATU 300 + AaTh/ATU 556F* + MNK 300A**

A négy mese összesen tíz mesetípus kombinációját valósítja meg. Ezek a szövegek az adott mesetípusok jelenleg ismert legkorábbi magyar nyelvű variánsai közé so-

ban Mailáth meséi kapcsán visszatérő megjegyzés: „stílusa mesterkelt”. BERZE NAGY János, *Magyar népmesetípusok*, szerk. BANÓ István, 2 köt. (Pécs: Baranya Megye Tanácsa, 1957), 1:252, 284.

123 Mailáth munkásságáról mindössze egyetlen önálló folklorisztikai áttekintés készült: UJVÁRY Zoltán, „Mondát, mesét gyűjtő gróf, Mailáth János”, in UJVÁRY Zoltán, *Magyar folklórtörténet*, 2 köt., 1:92–103 (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajz Tanszék, 2007). Mailáth elbeszélései közül a Kazinczy Gábor gondozta 1864-es kiadásból hat mese szövegét újraközölte: Uo., 2:29–72.

rolhatók.¹²⁴ Az alábbi fejezet ezt a négy mesét mutatja be. Mivel mind az 1825-ös német, mind az 1864-es magyar kiadás honi recepciója elenyésző, és azt is leginkább a negatív minősítések uralják konkrétumok és különösebb argumentáció nélkül, így a kötet meséi formális hivatkozásoktól eltekintve gyakorlatilag ismeretlenek/olvasatlannak tekinthetők. Ezért az alábbiakban számos szövegrészlet próbálja bemutatni e mesék jellegzetességeit. Az MTA Kézirattárában őrzött (javításokat tartalmazó) szövegváltozatok,¹²⁵ a német és a magyar szövegek, valamint a periodikákban, illetve gyűjteményes formában közreadott verziók részletes összehasonlítása feltétlenül szükséges lenne egy alaposabb elemzéshez.¹²⁶ Ennek hiányában, és mivel Kazinczy Gábor (a jeles mesegyűjtő és mesefordító) úgy nyilatkozott, hogy lehetőség szerint nagybátyja kéziratához híven tette köze a szövegeket (noha egyértelműek a változtatásai),¹²⁷ az alábbiakban az általa gondozott és a nyilvánosság számára jelenleg elérhető szövegkiadásra támaszkodunk.¹²⁸ Így a magyar nyelvű idézetek Kazinczy Ferenc fordításának 1864-ben közreadott kiadásából származnak.

124 Az *AaTh* és *MNK* jelzetek a *Magyar népmesekatalógus*, az *ATU* jelzet pedig a nemzetközi mesekatalógus típusaira utalnak. Az egyes mesetípusok szüzséinek összefoglalóját és a magyar variánsok adatait lásd: DÖMÖTÖR, szerk., *A magyar tündérmesék típusai... A típusok nemzetközi elterjedtségéről* lásd: UThER, *The Types of International Folktales...*

125 Kazinczy Ferenc fordításának két változata (első kidolgozás és tisztázata) a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK) Kézirattárában található, K626, illetve K627 jelzetten.

126 Jelenleg zajlik a Mailáth-fordítás kritikai kiadásának előkészítése a *Kazinczy Ferenc művei* sorozat keretében, Béres Norbert sajtó alá rendezésében. A készülő kritikai kiadás a genetikus elvet követve egymással párhuzamosan közli Kazinczy kéziratot fordításait, illetve valamennyi fennmaradt kidolgozást.

127 „Illetlenül adám, írásbeli sajtáságaival, sőt a gyors dolgozásnak netaláni téveivel is.” KAZINCZY Gábor, „Előszó”, in *Mailáth regéi, Magyar regék, mondák és népmesék*, Gróf MAJLÁTH János után KAZINCZY Ferencz, kiadta KAZINCZY Gábor (Pest: Heckenast Gusztáv tulajdona, 1864), XXX–IV, XXXIII.

128 A tanulmányunkban szereplő, s az 1864-es kiadásból származó szöveghelyeket minden esetben összevetettük Kazinczy Ferenc tisztázataival. Ezen összehasonlítás tanúsága szerint Kazinczy Gábor a kéziratához képest minimálisan változtatott a kiadás során a szövegeken; ezek a változtatások elsősorban a helyesírást és a központosítást érintették. Abban az esetben, ha Kazinczy Ferenc szövegéhez képest tartalmi módosítást is véghezvitt, ennek tényét lábjegyzetben jeleztük. (A két tartalmi módosítás egy-egy szóra terjed ki.)

1. *Die Königstöchter – A három királyleány*

Az első mese, *Die Königstöchter*, Kazinczy fordításában *A három királyleány*, a már említett 18. századi francia, illetve német tündérmeseírás sajátosságait viseli magán. A szöveghez fűzött jegyzetében Mailáth úgy fogalmazott, hogy a szüzsé két valódi magyar mesén alapul („Die Grundzüge dieses Märchens sind aus zwei ächt ungrischen Märchen”),¹²⁹ és e jegyzetei alapján úgy tűnik, elkülönítette ezt a mesét a másik háromtól. A mese a következőképpen mutatja be a szereplőket és a kiinduló konfliktust, a károkozást:

Volt egyszer egy király. Annak három lányai voltak. Az egyiknek haja arany vala, a másiknak ezüst, a harmadiknak vas. Az aranyhajút Capellidórának hitták, az ezüsthajút Bianchéttának, a vashajút Nérabellának. [...] Magát a királyt Paffusnak hitták. Valamikor a rózsák elkezdének virúlni, Paffus király magát elvoná hajlékába, s ki nem jöve nyolcz napiglan. Senkinek nem vala szabad közelíteni hozzá. Sokat síráncozott. [...] Királyi herczegnék, kedves gyermekeim! Emlékeztek, miképen elterjedett a hír, hogy a ti kis öcséteket, Lindóró herczeget, egy barátja, az isméretes varázs Zoraduró, Egyiptusba vitte légyen el, hogy ott a pyramisokban oktattassa; és az megholt légyen a sok gyéknyelvtől [...] Én és ti és egész udvarom, a hírre gyászba öltözénk; s a hír nem való. Öcsétek él, de jaj, nem tudom, hol; nem tudom, hogy. Mérges ellenem, az a gonosz Fanferína, elragadá fiamat, a kedvest; nem feledhetvén, hogy ötlet nőül venni nem akartam.¹³⁰

Ez a mese Kazinczy fordításában stiláris és tematikus jellegzetességeit tekintve több szöveghagyományt ötvöz. Egyrészt a mai olvasó számára megidézhethi a *Szentivánéji álmot*, abból is a nem-emberi lények Mab királyné fogatának leírásából ismert (és az angol mesehagyományra is jellemző)¹³¹ miniatűr, rovaroktól, hullóktól és rágcsálóktól nyüzsgő mikrokozmoszát. Paffus király főkertésze egy *hőrcsök*, legényei a *vakondokok*, az istállóban egy kimondhatatlan sebességű szarvasbogár szolgál hátasállatként, csemegeként hangyapástétomot szolgálnak fel („eine Schüssel gebakner Ameisen”). (A magyar néphagyományból lejegyzett tündérmesékben ezeknek az állatoknak a száma korlátozott; jellemzően a kigyóra, esetleg gyíkra, békára, illetve az apróbb emlősök közül a sündisznóra szorítkozik.)

129 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 278.

130 *Majláth regéi...*, 49–51.

131 Robert DARNTON, *Lúdanyó meséi: A nagy macskamészárlás: Két epizód a francia kultúrhistoria köréből*, ford. MERÉNYI Ágnes (Budapest: Akadémiai, 1987), 63–70.

Az állatok mellett megjelennek a természetfeletti lények is, például Zoraduró varázsló kvietált komornyikja, a fejét az asztalra helyező, majd anélkül mászkáló és diskuráló „törpécske” (más néven „piczi teremtés”, illetve „pensionált lélek”), aki az egyik királyfi kérdésére így foglalja össze az erdőmesteri munkálkodásáért járó fizetségét:

Pénzfizetésem nincs, de van asztalraivalóm. Hét mennykőfergeteg; hat kila gesztenye, de melyet magamnak kell sütnöm; hat tuczet [!] asszú szunyog; fél oldal krokodilsüldő; itálnak két passzát-szél; öt font napsúgár a téli éjszakákra, nyárára egy felleg, porköpenyegűl. Ellenben mind ebből altiszteimet is ki kell tartanom, s férgeimet, bogaramat, s ezek töméntelent megesznek.¹³²

Ami a nem-emberi és a természetfeletti lényeket, valamint a (varázs)tudomány megszerzésének és alkalmazásának módját illeti, úgy tűnik, *A három királyleányban* egymás mellett jelennek meg az alkimista / okkult mágia, illetve a néphit praxisai és hiedelemrendszerei. Az előbbire példák:

De köszvényes lévén, s ennél fogva magnetizáltatván magamat, több erő vala bennem, mint a mit Fanferína gondolt vala, s így az átváltoztatás neki csak félig süle el [...].¹³³

Ment szinte a Níl-vize cataractáiig, hol lakást egy öreg varázs tart, félrevonakodva minden halandóktól. Azt a nagy Merlín megajándékozá a maga száz évi kalendáriumával, melyben mind azon varázslatok, mik királyfiakon száz esztendőök lefolyása alatt történni fognak, előre ki vannak számlálva [...].¹³⁴

Végy hét bivalybőrt, s engem varrj belé. Azután végy egy iccze árpasert; egész éjjel tartsad Márs planéta felé fordítva, hogy a ser annak szikrázásai alatt destilláltassék.¹³⁵

Az ércz' galváni kecsé a lelkekre is elhat; de épen ezért, a mit nekik adni fogtok, egyne-mű ércz ne légyen.¹³⁶

132 *Mailáth regéi...*, 68.

133 Uo., 62.

134 Uo., 53.

135 Uo., 78.

136 „Auch auf Geister wirkt der galvanische Reiz des Metalles, darum darf es aber nicht von einer Sorte sein, was ihr gebt, sondern zweierlei Metalle.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 47.

A naiv-népies mesei narráción szocializálódott mai olvasó számára ez a mese több szempontból is idegenszerűnek s ezért problematikusnak tűnhet. De egyrészt Mailáthnak nyilvánvalóan nem volt célja naiv-népies mesei elbeszélésmódot érvényesíteni, másrészt azt is érdemes szem előtt tartani, hogy valójában nem igazán tudjuk azt, hogy milyen volt 1825 előtt vagy körül a szóbeli kultúrában a magyar tündérmese, mivel ilyen jellegű szövegek alig állnak rendelkezésünkre.¹³⁷ Az ebben az időszakban szájhagyományozott tündérmesék narrációs módjáról azért is nagyon korlátozottak az ismereteink, mert akár németül, akár magyarul jelentek meg az írásbeliség közegeiben, a korabeli textualizációs gyakorlatoknak megfelelően átalakítottak őket, és nem szó szerinti lejegyzésekről van szó. Nem tudunk tehát mihez viszonyítani, illetve amihez általában reflektálatlan módon, automatikusan viszonyítunk, vagyis a magyar népmese/tündérmese narrációs módjáról kialakított normatív kép, egy jóval későbbi korpusz alapján jött létre a 19–20. század fordulóján, amely korpusz jelentős része egyébként szintén nem a szóbeliségben elhangzott mesék előadással egyidejű, szó szerinti lejegyzésein, hanem utólag átstilizált és/vagy tematikusan is megváltoztatott szövegeken alapul.

Mindezeket a korlátokat figyelembe véve ugyanakkor az már a bevezető epizódából is látszódik, hogy Mailáth megtartja a mesei hármasságot, amelyet a továbbiakban is érvényesít a szöveg, illetve megjelenik a (nemes)fémek (arany, ezüst, vas) iránti vonzódás – mindkét elem az európai népmese jellegzetes tematikus sajátossága (utóbbi az alkímiáé is).¹³⁸ A Mailáth-szövegekben a mára közismert tündérmesei fikciós szignálok, bevezető és záró formulák redukáltak: „Es war einmal ein” / „Volt egyszer egy” / „Egyszer volt egy” – így kezdődnek ezek a mesék, lezárásuk pedig nélkülözi a formulákat. Ez anomáliának tűnhet, de a korai (a 18. század végétől a 19. század közepéig) lejegyzett magyar népmesék alapján nem szokatlan megoldás. A javarészt az 1810-es évekre datálható, Gaal György-féle kéziratos gyűjtemény számos meséjének kezdete például szintén ilyen egyszerű, vagy pedig fiktív terek megjelölése (óperenciás tenger, üveghegy stb.) helyett konkrét földrajzi nevek szerepelnek bennük, és a mesei kalandok is novellaszerű felütés után veszik kezdetüket. A korai magyar tündérmesék áttekintéséből in-

137 Az arányokat érzékeltetendő: a jelenleg ismert források alapján az 1825 előtt magyar nyelven lejegyzett (kéziratos vagy publikált) tündérmesék száma legfeljebb egy tucatnyi. Ehhez járul még további 13 tündérmese, amely Gaal György 1822-es bécsi gyűjteményében jelent meg németül, mégpedig – amint azt Gaal egyértelműen jelezte olvasói számára – átírt formában; valamint azok a tündérmesék, amelyek Gaal máig kiadatlan kéziratos mesegyűjteményében maradtak fenn (mintegy ötven darab, de a németül kiadottakkal való átfedés miatt a valós szám negyvenhez közelít).

138 Max LÜTHI, *The European Folktale: Form and Nature*, ford. John D. NILES (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1982), 27.

kább az a kép rajzolódik ki, mintha egy képlékeny, még alakulófélben lévő műfajról lenne szó, amelynek csak idővel rögzülnek a műfaji konvenciói, köztük a nagyon hangsúlyos és egyéb műfajoktól megkülönböztető fikciós szignálok használata. (Vagy pedig komoly regionális különbségek lehettek e tekintetben, amit viszont a korai mesék csekély korpusza és nagyrészt azonosíthatatlan lokális eredete miatt nem lehet már érzékelni és visszakeresni.)

Az idegenségérzetet megalapozó, akár a *Varázsfuvolára* emlékeztető módon olasz hangzású neveket viselő szereplők, királylányok, királyfiak, varázslók (Capellidoro, Bianchetta, Nerabella, Lindoro, Zoraduro, Fanferina stb.) mellett Mailáth meséjében szerepel ugyanakkor a magyar népmesék csodás segítőtársa, a mágikus képességekkel bíró ló, vagyis a *tátos* (*der Tátos*) is. Ezen kívül mintha elmosódott formában, de feltűnne benne a néphit garabonciása is, bár ez utóbbi itt nincs így megnevezve, viszont a szereplő némely vonásai mintha rá utalnának, így a vihar és a mennydörgés kedvelése, és az írásbeliség útján való tudományelsajátítás készsége: „ismeri a villámok betűit”.

Az egy szénégető kalibája volt. Az öreg elikbe jöve, üdvözlé őket, kérte, vennének szállást szegény fedele alatt, s lovaikat eresze alá kötötte. A királyfiak elfogadák szívességét, s bemenének a kalibába.

– Uraságtok nem veszik rossz néven, hogy egy kisség elfordúlok, mondá nekik az öreg; én a lovakhoz látok; a vacsoráról babám fog gondoskodni. Ha ficzkóm itthon volna, rá bíznom a lovakat: de az ment, mihelyt háborgani kezd az ég; abban leli kedvét leginkább, ha villog, csattog. Azt gondolná az ember, hogy érti a mennydörgés beszédét s ismeri a villámok betűit.¹³⁹

Folklorisztikai szempontból Mailáth tündérmeséket, hiedelemmondákat, történeti mondákat tartalmazó gyűjteményének történeti relevanciája többek között abból fakad, hogy a szüzsék rögzítése mellett számos mesei szereplő és hiedelem-lény szerepel benne egy olyan korai időszakból, amikor a szájhagyományozott prózaepika, illetve a néphit analitikus vizsgálat céljából történő dokumentációja még nem kezdődött meg. Kazinczy Ferenc fordítása pedig azért nagyon tanulságos olvasmány, mert képet ad arról, milyen nyelvi kihívást jelentett az, hogy a kortárs szóbeliségben élő, s elsősorban a tanulatlan emberek kultúrájának részét képező szövegek valamilyen módon irodalmi formát nyerjenek.¹⁴⁰ A tündérmesék

139 *Majláth regéi...*, 60.

140 A hiedelembeszélések irodalmi transzponálásának kérdéséről lásd: TÓTH Lőrinc, „Néphit, ’nép-babonák poesisé”, *Athenaeum* 1, 46. sz. (1837): 721–725, 725; 47. sz. 747–752; GULYÁS Judit, „Ber-

nyelvének erőteljesen formularizált volta és ennek megjelenítése mellett elgondolkodtató a mágikus lények és cselekedetek megnevezése, mert egyértelműen tanúskodik arról, hogy a néphithez való hozzáférés a populáris kultúrát valamilyen mértékig ismerő kulturális elit tagjai számára nem volt egységes és nem volt akadálytalan. Kazinczy nyelvi megoldásai ezért utalnak a maga tudására és annak jellegzetességeire is.

Kazinczy Ferenc ismerte például a *garabonciás-diák* terminust, és tudta is, hogy mi a jelentése: *A' levél* című elbeszélésben, amikor Mailáth szövegében a (*fabrende*) *Schüler* megnevezés olvasható, Kazinczy ezt minden alkalommal *garbonczás-diák* terminussal fordította le.¹⁴¹ *A három királyleány*ban ugyanakkor nem szerepel a *garabonciás* mint főnév, viszont figyelemre méltó módon Kazinczy a *garbonczás* melléknevet használta az *unheimlich* megfelelőjeként, méghozzá egy olyan jelenet leírásakor, amely olvasható akár úgy is mint az *abys*s feltárulása és a vele való szembesülés, iszony és rémület megmutatkozása.

Einige kameu bis zur halben Bergeshöne, fielen aber wieder herab, wenige kamen nahe zum Balkon, dort aber entsetzten sich ihre Rosse, oder sie selber wurden schwindlich, denn ein dunkles Spiegelglas lag quer über, viele Klafter breit, dünn wie Papier, mit *unheimlichen Zeichen beschrieben*, und unter selben gähnte eine bodenlose Tiefe.¹⁴²

Öt hat feljuta közepéig; még kevesebb szinte az erkélyig ére fel, de ott borzadás szállá meg lovaikat, vagy magokat fogta el a szédelgés; mert a hegy csúcsán le vala terítve egy sötét üvegtűkör, sok ölnyi szélességű, s vékony mint a papiros, *betarkázva garbonczás jegyekkel*, s alatta rettenetes mélység ásítózott.¹⁴³

*A három királyleány*ban a táltos ló önjellemzése (majd a cselekményben betöltött szerepe) alapján szintén megfelel a népmesékből ismert táltos attribútumainak, de illeszkedve e mese hibrid jellegéhez – melyben egyiptomi allúziók (a Nílus és

lin, London, Bécs, Pest és Magyar-Óvár: W. & J. Grimm, W. J. Thoms és Kazinczy Gábor meséje az *Athenaeumban*”, *Ethno-lore* 39 (2022): 16–69.

141 „Tudva van Uraságod előtt, hogy minden tudományos egyetemben van egy tizenharmadik oskola, melyben a Fekete tart leczkéket a magiából. Mindég csak tizenhárom hallgatót vesz fel, s a ki az utolsó leczkéről kimenvén, utolsónak marad, azt megtartja, fizetésbe. Hogy kifejthessem szegény barátomat e varázslatából, én is leczkére jártam nála, s már most tudom, hogy minden bűbájlás bizonyos feltételen alapol; teljesítetvén a mi fel vala téve, vége van a varázslatnak. Most hát fel s alá vándorlok az én Károlykámmal, mint Garbonczásdiák, hogy kitanúlhassam, mely feltételtől függ az ő kifejtődése, és hogy valamely derék varázsmesternél állhassak szolgálatba.” *Majláth regéi...*, 158.

142 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 55. [kiemelés tőlünk – B. N., G. J.]

143 *Majláth regéi...*, 72. [kiemelés tőlünk – B. N., G. J.]

kataraktái, illetve a piramisok) mellett felbukkan az Artúr-mondakörből Merlin varázsló is – a hozzá társított asszociációk körében Nagy Sándor legendás lója is megidéződik:

Ló nyöge ott, nem ember.

– S te nyögél oly nehezen? – kérdé a legény [a szénégető által korábban említett ficzkó].

– Én, felele a ló; kérlek, oldd ki lábam’ a hurokból, melybe tévedtem, s sohasem hagyjak el szolgálatodért.

A legény lehajlott, de semmi hurokra nem talált.

– Tündér-hurok, mondá a ló; holdvilágnál fejezített pókfonalból szöve, s embernek csak tündérfény mellett látszható. [...]

Azalatt, míg a szénégető kalibája felé menének, a ló így szóla: Én tátos vagyok, s régi barátomat, az Alexander híres Bucephalusát, akarám meglátogatni, ki nem holt meg, bármit mondjanak a historicusok. Vigyázatlanságból léptem a hurokba, s ott veszek vala nélkül, mert a hurkot vagy csak az oldhatja fel a ki vetette, vagy egy még ártatlanul maradt lélek. Így én tiéd maradok valamíg ketten élünk. Tanácscsal, cselekedettel, szolgálatodra fogok lenni; csak azt kötöm ki, hogy kilencz napig senkinek meg nem mondd, hogy tátos vagyok. Ember azt meg nem sejtí, a lovak közt sem pedig egyéb mint a legnemesebbek.¹⁴⁴

Mailáth a mesékhez fűzött jegyzeteiben külön is kitért a táltos lóra mint a magyar népmesék jellegzetes szereplőjére. *A három királyleány* zárlatában, amelynek a segítőtársak honorálása is része, a táltos is elnyerte jutalmát: „A tátos nemességet nyere, »de Zabföld« praedicátummal s egy uradalommal, hol száz telkesgazda az esztendő minden szakában szántsa, vesse, arassa a lónak legkedvesb termést.”¹⁴⁵

Ami a további mesei szereplők megnevezését illeti, Mailáth a károkozó ellenfél, Fanferina megnevezésére a francia tündérmesék nyomán általánossá vált *Fee* szót használja (olykor jelzős szerkezetben: *die böse Fee, die grimmige Fee*). Kazinczy ezt *tündérként* fordítja, jelzős szerkezetben *gonosz tündérként* (további megnevezések: *mérges ellenem, kártékony Fanferina*). Használja ezenkívül a *tündér* megnevezést jóindulatú szereplőre is (*jóltevő tündér Liliafiama*). Vagyis Mailáth és Kazinczy a *Fee/tündér* szót egyaránt alkalmazza pozitív és negatív természetfeletti lényekre. Míg a magyar népmesék sztenderdizálódott korpuszában a 20. századra a tündér szinte kizárólag csak pozitív lényként tűnik fel, addig a Mailáth–

144 Uo., 65–67 [kiemelések tőlünk – B. N., G. J.].

145 Uo., 80. A német eredeti: „Der Tátos aber wurde in den Adel erhoben mit dem Prädikat Edler von Haberfriss, und mit einer ausgedehnten Besizung beschenkt, woselbst täglich hundert Bauern für den Anbau aller Gattung Futterkräuter sorgen mussten.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 62.

Kazinczy-féle korai mesékben a tündér még egyaránt létezik jóindulatú, segítő, illetve károkozó, bosszúálló, negatív vonásokat mutató alakként. Az, hogy a tündér ekkor még megtartja sötét, démonikus voltát is, annak fényében is figyelemre méltó, hogy az újkori magyar néphitben ez az elsődleges jelentése: a tündér (különösen Erdélyben) egyszerre elbűvölő, félelmetes és büntető lény, akivel veszélyes egy halandónak találkoznia.¹⁴⁶

A *Magyarische Sagen und Märchen* körülhatárolható történeti időben (általában a középkorban) és azonosítható helyszíneken (javarészt a Felvidéken) játszódó regéket, valamint fiktív térben és időben zajló cselekményeket elbeszélő tündérmeséket tartalmaz. A *három királyleány* azért különleges ezen elbeszélések között, mert egyesíti magában a nem keresztény csoda megnyilvánulásai során az okkultista mágia, illetve a néphit alakjait és gyakorlatait. Ez egy nem-antropocentrikus világ (ahogy általában véve a tündérmese sem az), melyben az emberek, az állatok, a növények (például a megszemélyesített csalán és vízililiom), s általában a nem-emberi létezők, így a meteorológiai jelenségek (villámlás, mennydörgés), valamint a természetfeletti lények egyenrangú szereplők, akiknek akadálytalan az egymással folytatott kommunikációjuk. Ebben a világban folyamatos az átjárás a különböző terek és idősíkok között (a fiktív királyság mellett ókori és középkori birodalmak és jellegzetes figuráik megidézésével), az átváltozások és varázslatok révén elmosódtak, képlékenyek a határok és identitások. A látszat és a valóság, a látható alak és valódi identitás nem mindig esik egybe: a szénégető „ficzko”-ja valójában királyi származású, a táltos ló előtt pedig térdre borulnak az ő különleges mivoltát – az emberektől eltérően – azonnal felismerő lovak, de ő nem kívánja felfedni inkognitóját („a hercegek paripái egyszerre hogy a tátost megpillanták, lehullának első térdeikre, s úgy tisztelgeték azt. Ez így szóla hozzájuk: Keljetek fel; nem akarok ismertetni”), de még a test alapvetőnek vélt egysége is megkérdőjeleződik (például amikor a törpécske a fejét az asztalra teszi, és míg a test fel-alá járkal, az asztalon lévő fej beszélget a három királyfival).

146 Pócs Éva, „Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán”, *Ethnographia* 97, 2–4. sz. (1986): 177–256; Pócs Éva, *Tündérek, démonok, boszorkányok* (Budapest: Akadémiai, 1989); *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*, szerk. KLANICZAY Gábor és PÓCS Éva (Budapest: Balassi Kiadó, 2014).

2. *A két testvér, Vas Laczi, Tündér Ilona*

A további három mesét (*Die Brüder, Eisen Laczi, Zauberhelene*) jegyzeteiben Mailáth egy kategóriába sorolta (vagyis a *Königstochtert* ezektől eltérőnek érzékelte), és úgy jellemezte, hogy azok nem a maga invenciójának termékei, hanem híres mesemondóktól tanulta őket („Diese drei Märchen sind nicht von mir erfunden, ich habe sie von berühmten Erzählern gelernt”).¹⁴⁷ Kétségtelen, hogy azok tematikusan jóval egyneműbbek *A három királyleányhoz* képest, a szereplők és cselekedeteik is jobban emlékeztetnek a szóbeliségből (javarészt később) lejegyzett népmesékéhez.

A két testvér a gonosz és a jó fivér történetét beszéli el, az *Igazság és Hamiság* mesetípus olyan klasszikus epizódjával, mint amikor a megvakított fivér az akasztófa alatt a hollók beszélgetését kihallgatva a gyógyító fű révén visszanyeri látását, s azután a madaraktól megszerzett tudás birtokában indul világgá a néhez feladatokat teljesíteni, egészen a Holttengerig s azon túl.¹⁴⁸

Megint sok nap ment a deák oly országokon, hol sem ember, sem más állat nem vala, míg végre a Holttengerhez ért. Ezen által kell vala mennie, de nem találta sem hajót, sem szálát; ellenben egy vén dadát látta meg egy dióhajban. Ez vala az egyetlen hidas a Holttengeren. A vén dada mindazt a ki általmenni akara a Holttengeren, kivetette a dióhajból, hogy annak kínosan el kelle veszni.

A deák így szóla: Szép Tekintetes Asszonykám, kérem alázatosan, vigyen által engem!

A szép tekintetes asszony felele: S hová akarsz menni?

– A fehér grifmadárhoz.

– Jó, áltviszlek; de ígérd meg, hogy nekem választ hozandasz, meddig kell még itt révészkednem?

– Szívesen, felele a deák. – Ezzel belé ült a dióhajba a szép vén dada mellé, s három nap és három éjjel szüntelen menének, s úgy értek által a Holttengeren.

S most a fehér grifmadár residentiájában vala. De a fejér grifmadár nem vala otthon; csak gazdasszonyát találta.

Az nem tudá eléggé álmélnodni, midőn meglátá a deákot, mert nyolczvan esztendeje vala már hogy itt lakott, a nélkül hogy embert látott volna.

– Mit akarsz nálunk? kérdé a deáktól.

147 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 278.

148 A révészjelenet értelmezéséhez lásd: NAGY Ilona, „Kharón alakja a magyar népmesékben”, in NAGY Ilona, *A Grimm-meséktől a modern mondákig: Folklorisztikai tanulmányok*, szerk. GULYÁS Judit, 203–214 (Budapest: L'Harmattan, MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2015).

– Egy tollat a fehér grifmadár farkából.

– Jaj neked, fiam! monda amaz; azért ugyan életeddel fogsz fizetni.

S most a deák: Nemzetes asszonyom, kérem szépen kigyelmedet, szánjon meg; kérje a grifmadarat, hogy ne bántson. Imhol egy kis ajándékot hoztam asszonyságodnak.

– S e szókkal által adá neki a három ezüst körtvét, a mit útjára az első búslakodó királytól hozza.¹⁴⁹

Ebben a mesében olvasható beágyazott narratívaként (a főhős szolámának részeként) *A Hóleány története / Die Geschichte vom Schneemädchen* (a szövegben tipográfiaiilag is elkülönített saját alcímmel), amely a *Hófehérke*-mesetípus első ismert magyar változata.¹⁵⁰ Úgy tűnik, a szöveg a Grimm testvérek 1812-ben kiadott (ámde német nyelvterületen már korábban is ismert, Musäus *Volksmärchen der deutschen* című gyűjteményében is olvasható) meséje nyomán készült, de nem egyezik meg teljesen a Grimm-mesével. Érdeemes lehet tehát Mailáth sokat kárhozott gyűjteménye kapcsán azt is tudatosítani, hogy az egyik legnagyobb hatású európai mese, vagyis *Hófehérke* meséje a *Magyarische Sagen und Märchen* fordítása során, Kazinczy Ferencnek köszönhetően szólalt meg magyarul 1825-ben.¹⁵¹

Egyszer volt egy király. Annak egy királynéja volt. De nem voltak gyermekeik. A királyné azon felette szomorkodott. Amint egyszer az ablakban ült és varrott, megszurta tűjével az újját, s egy csöpp vére a hóba csöppent. – Ah, mondá a királyné, ha lányom volna, oly fejr mint a hó, s oly piros mint a vér! Nem sokára azután gyermeke született: egy leányka, s fejr és piros mint a hó és mint a vér, mire nézve Hóleánynak neveztetett. De a királynénak meg kelle halni.

Hét esztendő múlva más királynét veve [a király].¹⁵² Az mindég nézé magát a tükörben, mert felette szép volt, s sokat tarta szépsége felől. – Tükör, így szóla egykor, nem én vagyok-e a legszebb asszony a világon? – A tükör így felelt: Felséges királyné, te ugyan igen szép vagy, de a Hóleány hétezerszerre szebb. – Ezen a királyné rettenetesen felharagudott, s megparancsolta egy vadászának, hogy a leányt vigye ki az erdőbe s lőjje agyon.¹⁵³

149 *Majláth regéi...*, 108–110.

150 DOMOKOS Mariann, „A Hóleány története: Egy Grimm-mese megjelenése a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben és a folklórban”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 7, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 241–274 (Budapest: Reciti, 2019), 263–273.

151 A mesét 1854-ben Kazinczy Gábor közölte: Gr. MAJLÁTH János, „A két testvér, Mese, Gr. Majláth János után KAZINCZY Ferencz, közli KAZINCZY Gábor”, *Divatcsarnok* 2, 24. sz. (1854): 533–540.

152 Az eredetiben: „Sieben Jahre nachher nahm der König eine andere Königin.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 172.

153 *Majláth regéi...*, 115–116.

A *Vas Laczi* e mesék közül a magyar népmese kutatás álláspontja szerint legarchaikusabbnak tekinthető hősmesék sorába tartozik: a rendkívüli erejű hős kalandjai nagyrészt a sárkányokkal folytatott viaskodásból állnak, állat alakú házastársa van (egy kígyó, akit a tűzből ment ki), segítőtársa a táltos ló; a tizenkétfejű sárkány feldarabolja a hőst, akit ezután táltosa hátára egy lepedőbe kötnek, majd a kígyókirály gyógyító füvekkel feltámasztja. Az alábbiakban egy klasszikus sárkányviaskodás-jelenet olvasható Kazinczy fordításában, amely annál is érdekesebb, mivel az archaikusnak tekintett magyar hősmesének 1825-ig csak elenyésző számú szövegvariánsa ismert.¹⁵⁴

Vas Laczi belépe a fegyverházba, s megláta egy üvegpalczkocskát, melyre ez vala írva: Sárkányerő. Felhajtá azt egy kortytyal. Alig tette le az üveget, midőn irtóztató csattogást halla.

– Jó a sárkány! kiáltá a herczegkisasszony. Valamikor jó, tíz mértföldnyi távolyból a vár kapujába vágja buzogányát, hogy a kapu minden sarkán megnyílék. Így jelenti érkezését. Midőn a szót kiejté, a hatfejű sárkány már elöttök állott.

– Mit akarsz itt, ember?

– Megküzdeni veled, felele Vas Laczi.

– Előbb látnom kell, ha azt nekem veled illik-e.

Inte a herczegkisasszonynak. Az egy kőkenyeret és egy fabicsakot hozza fel. A hatfejű sárkány elszele egy karéjt, s a kenyeret és bicsakot oda adá Vas Laczinak. Vas Laczi a közepében szelte ketté a kenyeret. A hatfejű sárkány csudálkozék erején, s ezt mondá neki: Látom hogy illik, s megküzdök veled.

Lemenének a vascsűrbe. Vas Laczi ölbe kapá a hatfejű sárkányt, s a sárkány térdig sülydedt el a vasba. A sárkány felugrott, megkapta Vas Laczit, s köldökéig csapta a vasba. Vas Laczi összeszedé minden erejét, s úgy bevágá a hatfejű sárkányt, hogy csak feje ére ki. Akkor kapta a kardját, s egy csapással mind a hat fejét elszele.¹⁵⁵

154 A mesét 1853-ban közölte Kazinczy Gábor: „Vas Laczi”, *Szépirodalmi Lapok* 1, 44. sz. (1853): 696–702. A Pákh Albert szerkesztette lap a következő jegyzet kíséretében adta közre a szöveget: „E mesét, melly gr. Majláth János németül irt »Magyar népmeséi«-ből van fordítva, Kazinczy Ferencz hátrahagyott irományaiból közöljük Kazinczy Gábor úr szívességéből. Mind költői érdeke, mind nyelvének irodalmi becse tekintetében, egyaránt figyelemre méltó. Úgy hisszük hogy kedvesen veendi a magyar közönség, melly még mindig kegyelettel emlékszik Kazinczy Ferenczre, a nemzeti irodalmi renaissance legtisztéletreméltóbb bajnokára. Kazinczynak még több fordítmánya s eredeti műve hever kiadatlaul. Ohajtandó, hogy már valahára teljesen bírjuk összes műveit. Evvel emlékének s a magyar irodalom becsületének tartozunk. Bár mielőtt [!] lépések léteznének ez ügyben, mellyet a közönség bizonyosan részvétellel karolna föl.” Uo., 696–697. A szerkesztő és Kazinczy Gábor baráti viszonyban álltak, így Pákh máskor is közölt Kazinczy révén meséket, például a Gaal-gyűjteményből.

155 *Majláth regéi...*, 191–192.

Végül a negyedik mese a *Tündér Ilona*.¹⁵⁶ Ennek hőse Argírus (Mailáthnál Argilus), de a nevek hasonlósága/egyezése ellenére ez az elbeszélés nem a Gergei Albert-, illetve Piskólti István-féle széphistória szüzséjét követi (MNK 400A*), hanem ez is inkább hősmesei cselekményű. Szereplőinek sorában ott vannak az ún. égitest sógorok (Napkirály, Holdkirály, Szélkirály), a kezdetben megtevesztően hitvány külsejű táltos ló („csunya, kisdéd, száraz dög”); sor kerül táltosviaskodásra („Talygarót csudálatos egy ló vala ám; értette a mit az emberek beszéltek, s felelni is tudott nekik, s kilencz lába volt”), szerepel benne a feltámasztott halottak klasszikus hősepikai-hősmesei formulája („eh be sokáig aludtam”), a varázsszökök köre kiterjed az élet-halál vizére és a forró tejfürdőre, ezenkívül a sárkány és a táltos ló után felbukkan egy további jellegzetes mesei szereplő, a vasorrú bába is. Ez utóbbit – egy újabb nagyszerű dialógus keretében – a következőképpen mutatja be a szöveg:

A Vasorrú-Bába kastélya [Der Pallast der Hexe Eisennase] csupa halálföből vala építve; csak egy kaponya híjával vala még, s az épület be volt volna végezve. Amint az öreg meghallá hogy kopog valaki, kitekinte az ablakon, s megörült.

– Végre valaha! így kiált fel. Háromszáz esztendeje már, hogy várom a kaponyát, minek híjával vagyok! Csak be, csak be, kis fiú.¹⁵⁷

Argírus belépe. Meghökken egy kisség, midőn az öreget oly közel látta maga előtt; nagy testű, rút, és vasból az orra.

– Szolgálatot keresek, mondá.

– Azt én adhatok, mondá a Vasorrú-Bába; s mit kívánsz bérül?

– A lovat, mely dugaszban áll ólodban a föld alatt.

– Tiéd az, ha híven szolgálsz; de mihelyt egyet vétesz, meg kell halnod.

156 Ez a mese jelent meg 1829-ben a *Muzáronban*, majd e közlés nyomán 1834-ben kalendáriumban is. Vö.: MIKOS Éva, „Szerlemdal...: Megjegyzések egy Csokonai-vers társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól valamint népszerűségéről a 19. századi kalendáriumok alapján”, in *Mindenes Gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola tiszteletére*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, GULYÁS Judit és TÓTH Arnold, 2 köt., 2:169–189 (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 2005), 2:178. 1854-ben Kazinczy Gábor újraközölte a mesét Kazinczy Ferenc hagyatékából: „Tündér Ilona, Mese, Gr. MAJLÁTH János után KAZINCZY Ferencz, közli KAZINCZY Gábor”, *Divatcsarnok* 2, 11. sz. (1854): 249–254. 1849-ben angolul is megjelent: Count MAYLÁTH, „Argilius and the Flame-King”, in *Fairy Tales from All Nations*, szerk. Anthony R. MONTALBA (London: Chapman & Hall, 1849), 20–37. Mailáth ezen meséjének egy származékát Ortutay Gyula jegyezte le az 1930-as években Tiszabercelen, Korpás Lászlótól (a kötetben *Hollóferynyiges* címmel szerepel). ORTUTAY Gyula, szerk., tan., *Nyíri és rétközi parasztmesék* (Gyoma: Kner Izidor Könyvnyomdája, 1935), 43–57.

157 Az eredetiben: „Endlich wieder einer! seit dreihundert Jahren warte ich vergebens auf den Totenkopf, der mein Prachtgebäude vollenden soll, herein mein lieber Junge!” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 267.

- Nem bánom, monda Argírus.
- Nálam az esztendő három napból áll; ha kedved van rá, mingyárt hozzá foghatsz szolgálatodhoz. Ezzel rekeszté be beszédeket a Vasorrú-Bába.
- S most levezeté Argírust a méneshez.¹⁵⁸

3. Fiktív világok, nem-emberi szereplők

A jellemzően a középkorba és a magyar tájba inszcenírozott regéktől, illetve egyes novelláknak (*Füred, A levél*) a szerzői közönség jelenidejében játszódó cselekményétől a tündérmese nem csupán a referenciális olvasást felfüggesztő, nyilvánvalóan fiktív tér és idő kijelölése miatt különbözik, hanem a cselekmény által mozgásba hozott szereplők tekintetében is. Amikor 1827-ben Guzmics Izidor arról írt Kazinczynak, hogy nem tetszik neki Vörösmarty műveiben a sok tündérezés („Vörösmartynak melyik magyar ne örüljön szívéből; de én óhajtnám, hogy ez a szerencsés fiatal költő ne merülne annyira a tündérvilágba”),¹⁵⁹ erre Kazinczy így felelt: „Minekelőtte Zalánt láttam, mint a’ Tuníziászt, azt kérdém magamtól, hogy a’ Mythologia Isteneinek híjokat Vörösmarty és Pyrker mint fogják kipótlani; s így értem, mit akara az elsőbb a’ maga Tündéreivel. Rossz pótolék; de jobbat V. nem találhatott, ’s nem lehetett el nélküle.”¹⁶⁰ Egy eposznak előfeltétele a mitológia megléte. A csodás eseményeket, az emberin túli tudást és főleg a cselekmény menetét alakító intervenciókat befolyásolhatják a klasszikus antik mitológia lényei, vagy ha az eposz keresztény (mint például a *Megszabadított Jeruzsálem*), akkor egyszerre az arkangyalok és a keresztény hit mágikus képességekkel bíró ellenségei.

Az olyan eposzokban viszont, mint a *Zalán futása*, egy nem-antik és nem-keresztény mitológia működik, ezek mitológiáját tehát meg kell alkotni: vagy a képzelőerő révén teremtve ilyen alakokat, vagy a korabeli (esetleg történeti forrásokból feltáruló) néphitre támaszkodva, vagy e kettő elegyéből építeni ki mitológiát. (Ahogyan Vörösmarty írta a *Dramaturgiai töredékek*ben: „Kérdés továbbá: költeni kell-e azt¹⁶¹ egészen, vagy inkább ismeretes kútforrásból, millyenek: a’ történetírás, epos, regény, mondák, regék stb, meríteni?”) Valamiképpen be kellett népesíteni nem-emberi lényekkel ezeket a világokat. Hasonlóképpen igaz ez a tündérmesére is, amelyet egyébként a 19. századi meseértelmezés a kereszténység felvétele előtti

158 *Majláth regéi...*, 236–237.

159 KazLev 20:218, 4748. sz.

160 KazLev 20:223, 4751. sz.

161 Itt a színművek tárgyáról van szó. VÖRÖSMARTY Mihály, „Dramaturgiai töredékek”, *Athenaeum*, 1, 1. félév, 41. sz. (1837. máj. 21.): 321–325, 324.

pogány mítoszok elhomályosult, töredékes származékának tekintett. Mailáth, valamint fordítása révén Kazinczy szövege tehát arra is példát ad, hogyan próbálnak ilyen lényeket (illetve az emberi és a természetfeletti világ között közvetítő mediátor figurákat) találni vagy teremteni („vizi-fejedelemasszony”, „vízi csudák”, „pánczélos halemberek”, „bűbájosok”, „jósolók”, „jósasszonyok”, „rossz lelkek”, „gnómok”, „gnómfejedelem”, „varázs” – ez utóbbi ‘mágus’ értelemben).¹⁶²

V. Intertextuális és metanarratív vonatkozások

A tündérmese az európai modernitásban olyan prózai elbeszélés, amelynek lényegi, jellegadó vonása a csodának (a nem-emberinek, a természetfelettinak, a racionális magyarázatokon túlinak) a narratíva egészét átható jelenléte. A magyar néphagyománynak a 19. század első felében *mese* szóval illetett prózanarratívái (folklorisztikai kategorizáció szerint) a hiedelemmonda és a tündérmese voltak.¹⁶³ Az emberi és a nem emberi világok közötti határok átjárhatósága, az irracionális, a természetfeletti megnyilatkozása a hiedelemmondában éppen úgy jelen van, mint a tündérmesében, de az előbbiben ez nyugtalanító (félelemt, szorongást vagy rémületet kiváltó, *unheimlich*) aspektus, míg az utóbbiban magától értetődő, ezért nem vált ki narrátori reflexiót.

Amikor ezek a műfajok az elit irodalom színterére kerülnek át, az egyik fő kérdés éppen a narráció módja lesz: milyen módon viszonyuljon a narrátor a csodás/természetfeletti lények létezéséhez, és milyen módon beszélje el cselekedeteiket. A két alapvető lehetőség a távolságtartás, illetve a tudomásulvétel, vagyis az ironikus, illetve a naiv narráció. Ez akár két végpontként is felfogható, és a narrátor viszonya az elbeszélte tárgyhoz egyazon narratíván belül is változhat: elbeszélheti az eseményeket szemléletileg azonosulva szereplőivel, majd önreflexív, metanarratív kitételek, kommentárok alkalmazásával, a szerzői közönséghez való kiszólásokkal jelezheti fenntartásait, attól való távolságtartását. A 18–19. század fordulóján ilyen volt például a német irodalomban rendkívüli sikert arató és évtizedekig mintaként szolgáló játékos-ironikus Musäus-i narráció (*Volksmärchen der deutschen*).¹⁶⁴ A művelt narrátor a populáris gízsterbe tartozó tárgy elbeszélé-

162 *Majláth regéi...*, 276, 285, 132, 135, 211, 50, 53.

163 GULYÁS Judit, „A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, *A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján*”, in *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*, szerk. GULYÁS Judit (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2008), 164–241.

164 [Johann Karl August MUSÄUS], *Volksmärchen der Deutschen: Erster bis fünfter Theil* (Gotha: bey Carl Wilhelm Ettinger, 1782–1787).

lése során érzékeltetni tudta a természetfeletttel való szembesülés kapcsán a hit és a kétely közötti oszcillációt, sikeresen kiterjesztve az elbizonytalanodás érzetét nemcsak ábrázolt szereplőire, hanem a maga olvasóira is.¹⁶⁵

Bár hagyományos (vagy ilyennek tekintett) történeteket beszél el, Mailáth narrációjára jellemző a metanarratív és intertextuális utalások gyakori alkalmazása (ami viszont a szóbeli történetmesélésre nem jellemző). Ezek leggyakrabban valamiféle legitimáló funkcióval bírnak, egy régóta meglévő közösségi hagyomány (szövegek és gyakorlat) létezésére utalnak. *A három királyleány*ban a tündérmese egyik műfaji konvenciójára, nevezetesen a záró formulára utal az alábbi szöveghely: „Capellidóra hercegkisasszony is, s mátkája, az Aranyherceg, s Bianchétta hercegkisasszony, s mátkája, az Ezüstherczeg, s Nérabella hercegkisasszony, és mátkája, a Vasherczeg, élnek s fris és ép egészségben vannak, ha tudillik minden regéink szokott vége szerint meg nem holtak.”¹⁶⁶

A' Vilik' táncza című elbeszélésben,¹⁶⁷ amelynek szüzséje egy hiedelemmondán alapul, Emelka és a neki mesélő dajka kettőse felidézheti Dugonics András *Etelkájából* a nevezetes mesemondási jelenetet.¹⁶⁸ Mailáthnál a dajka elmesélte történetek közül az első Árgirusról és táltosáról szól („vom Ritter Argylus und seinem Tátos”),¹⁶⁹ ami önreferenciának tűnik, ugyanis a 18–19. század fordulójának legnépszerűbb, tündérmesei szüzséjű népkönyvében, vagyis az *Árgiruszéphistóriában* nem szerepel táltos ló, az csak Mailáth *Zauberhelene / Tündér Ilona* című meséjében lesz fontos szereplő. Még érdekesebb, hogy ezt az utalást a magyar fordításban Kazinczy megváltoztatta, a *tátos* szót elhagyta (talán azért, mert az Árgiruszéphistória annyira közismert és közkedvelt volt ekkortájt, hogy a magyar olvasói tapasztalattal egyszerűen nem fért össze bármiféle táltos emlegetése), és inkább a korszak egy másik, szintén mesei szüzséjű olvasmányára, a

165 Malgorzata KUBISIAK, *Märchen und Meta-Märchen: Zur Poetik der „Volksmärchen der Deutschen“ von Johann Karl August Musäus* (Ingelheim am Rhein: litblockin, 2002); GULYÁS Judit, „»A' Gróf filozofus lévén, semmit sem hitt«: Musäus meséinek magyar recepciója a XIX. század első felében”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 12*, szerk. Csörsz Rumen István, 277–322 (Budapest: Reciti, 2024), 280–292.

166 *Majláth regéi...*, 84. Az eredetiben: „noch leben, wenn – wie jedes Märchen schliesst – sie noch nicht gestorben sind.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 65.

167 Mailáth elbeszélései közül talán ez volt a korszakban a legismertebb szöveg; Vörösmarty és Berzsenyi műveiben is érzékelhető hatása (magyarul az *Aurorában* 1822-ben jelent meg, akkor még Toldy Ferenc fordításában). TOLNAI Vilmos, „Villi-tündér, villi-tánc”, *Ethnographia* 31 (1920): 110–112. 1827-ben Toldy Ferenc még „a' gazdag elméjű Gróf Majláth' gyönyörű regéje”-ként utalt rá. TOLDY Ferenc, „A' Szerbus Nép-Költéséről”, *Felső Magyar-Országi Minerva* 3, 4. sz. (1827): 1153–1167, 1157.

168 DUGONICS András, *Etelka*, s. a. r. PENKE Olga, Csokonai könyvtár: Források 8 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 271.

169 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 8.

Stilfrid (és Brunsvik/Brunsvik) históriájára¹⁷⁰ utalt a szövegben. Ez ekkortájt legalább annyira népszerű volt, mint az *Argirus* (a korszak irodalmában is sokszor utalnak rá).¹⁷¹ Mivel pedig Emelka belehal abba, hogy elszakítják attól, akit valóban szeret, így maga is vili lesz, aki azután táncával magával ragadja a halálba szerelmesét is, ezért a történetbe ékelt történet az ő sorsát vetíti előre.

Emelka előszólitá dajkáját. Perczege szenelőjében a tűz, s a kisasszony eldőle párnáin, Gunda pedig ki nem fáradhatva beszélé a mit még gyermekkorában Argirus és Stilfrid felől hallott; s hogy a magyar nép mint jöve ki Ázsiából; hogy Svatoplug tót herczeggel mint bánának; [...] hogy sírjaikból a lelkek is kikelnek, megbosszulni az elárult, megcsalt szerelmet; és hogy a kik ez életben egymástól eltépetnek, halálok után fognak egyesülni [...] Emelka, minden historiái között azt szereté leginkább, a mit neki a dajka a Vilik felől beszélé. Azt Gunda mindég e szókon kezdé: Vilinek, édes gyermekem, az oly leányt hívják, ki mátkakorában hal el. A Vilik szünet nélkül járnak-kelnek, megállanak éjféltkor a keresztútakon, s ott tartják tánczaikat. Ha férfit kapnak elő, addig tánczolnak vele, míg az is elhal, s az osztán a legifjabb Vili mátkájává lesz [...] Emelka a tündérvilág regéiben szereté felejteni földi életének nehéz súlyait.¹⁷²

Az *Ardónak úrnéja / Die Herrin von Ardó* című, szintén a középkorban és a Felvidéken játszódó elbeszélésben a történetmondás, a mesemondás gyakorlatát mutatja be a narrátor, a jelenethez fűzött reflexiója pedig Mailáthnak a *Magyarische Sagen und Märchen* alább részletesebben bemutatandó jegyzeteiben kifejtett, a magyar mesemondás ázsiai eredetére vonatkozó nézetét tükrözi. Kazinczy enyhén megváltoztatta a szöveget a fordítás során. Egyrészt a narrátor Mailáthnál a magyarokról harmadik személyben beszél („denn sie hatten ihrem asiatischen Ursprung treu”),¹⁷³ Kazinczynál viszont az elbeszélő egy a magyarok közül („ázsiai eredetünk”). Ezenkívül Mailáth a jegyzeteivel egyező módon csak a pásztorok és

170 DOBOSSY László, „Egy cseh népkönyv sorsa a magyar folklórban és a magyar irodalomban”, *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 22 (1965): 267–279.

171 Mailáth János és Szemere Krisztina meséi kapcsán említi például Szalay László: „Stilfrid és Brunsvik’ története a magyar pór előtt ismételtesb magánál Kádárnál ’s Toldi Miklósnál; Hamlet’ története országserte beszéltek, midőn a’ Thuróczitól említett regék Konthrol elfeledettek, ’s a’ minden porregéink’ legismeretesbje, az úgy nevezett Tündér Illona, olaszból fordítottott.” SZALAY, „XXX–XXXI...”, 84. Amikor 1811–1812-ben Jacob Grimm és Josef Dobrovský a magyar népkönyvekről leveleztek, Stilfrid és Brunsvik története is ott szerepelt a néhány, nehezen előszámlált kötet sorában. BLEYER, *Hazánk és a német philologia...*, 43–46.

172 *Majláth regéi...*, 93–94.

173 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen*, 14.

a katonák mesemondásáról szólt, amit Kazinczy – talán saját tapasztalatai alapján – kiegészített a szüretelők és az aratók mesemondásával is.

Ama dombon, hol most az udvarház, nagy lángban ége a tűz, s a vitézek elnyúlának körülé. Egyik csoportjuk falatozott, a másik lovaikhoz láta, némelyike fegyverét, szerszámát csinosgatta, élesztgette. Egy más csoport mesélgetéssel tölté az időt; mert közöttök sokan valának, s ez világosan mutatja ázsiai eredetünket, kik virradtig fonák, ha kelle, a mesélést, mit a magyar katona, a magyar pásztoreMBER, s a szüretelők, aratók, még ma is gyakorlanak.¹⁷⁴

Hasonlóképpen, bár nem ennyire kifejtetten ábrázolja a történetmondás szituációját *A bosszúló kard* (*Das Schwert Zuniga*): „A pinczéből dézsákban hozák fel a bort; lángban égett a tűz, az ifjabbak táncznak eredének, míg az éltebbek, elnyúlva az udvar pázsitján, emlegeték, itt és ott miként verék meg a pogányt, s a hajdankor csudás meséléseit [den wunderbaren Märchen der Vorwelt] hol beszélék, hol hallgaták.”¹⁷⁵

Jelen vannak emellett az elbeszélt történetek forrására vonatkozó utalások is. Ezek szerint a kötetben olvasható elbeszélések nemzedékeken át szájhagyományozott, lokális (kis)közösségi tudáson alapulnak. A fentiekből, illetve az alább idézendő szöveghelyekből úgy tűnik, a tipikus mesemondók a katonák, a pásztorok, a dajkák. Emellett Kazinczy Ferenc kiegészítése értelmében az olyan, agrárius társasmunkák, mint az aratás és a szüret adnak alkalmat a mesemondásra:

A vár elpusztult; lakói a völgybe költözének. A kisdéd szállás az idők folytában faluvá növekedék, *s még találkoznak lakói közt, kik beszélgetik egymásnak a mit itten adánk elő.*¹⁷⁶

Rátoldnak nemzetsége még él. *Úgy beszélí a monda,* hogy a háznak minden század kezdetével egy lyánya születik, ki teljesen hasonlít a törzsanyához, s a nemlátottnak különös kegyében áll. [...] *Úgy beszélí a ház cselédjei közönségesen,* hogy az éjfél óráiban oly pergést hallanak mint a fonóleány orsójáé, s ez a pergés úgy tekintetik, mint a mi a háznak boldog jövődöt ígér. *A dajka azt is hirdeti,* hogy a fonó Erzsi bájos alakja megjelené egy kisdéd bölcsője mellett is. Nem szenved kétséget, hogy Hullámka különböző időkben jelentette ki kegyeit a háznak sok egyes tagjai körül; *de annak elbeszélése nem tartozik azon regéhez,* melyet itt Rátold és a szép Erzsi felől mondánk.¹⁷⁷

174 *Majláth regéi...*, 124.

175 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 95; *Majláth regéi...*, 251–252.

176 *Majláth regéi...*, 263 [kiemelések tőlünk – B. N., G. J.].

177 Uo., 288 [kiemelések tőlünk – B. N., G. J.].

Az intertextuális utalások elsősorban azokban az elbeszélésekben jelentkeznek, amelyek nem a középkorban vagy a mesék határozatlan idejében játszódnak, hanem a jelenben, sőt, a jövőben. Kitüntetetten ezért a *Füred*, illetve *A levél* című elbeszéléseket szövik át.¹⁷⁸ A *Füred* narrátora például Kisfaludy Sándor műveit olvasva jut arra az elhatározásra, hogy Tihanyba látogat: „Letévén kezemből Kisfaludy Sándornak lelkes Regéit, melyek engem e gondolatra vonzottanak, s elfoglalva azon örömtől, hogy a jeles költemény teremtőjével Badacsonyra tehetek egy kiröppenést, bévetém magam a szekérbe, s Fürednek gyógyforrásai mellől Tihany felé indultam.”¹⁷⁹ A Tihanyban mesélő lányt (aki a Kisfaludy regéinek inspiráló hatásával kezdődő novellában maga is egy regét oszt meg az elbeszélővel) a narrátor az angol költők leírta tündérekhez hasonlítja.¹⁸⁰ Az elbeszélés az elbeszélésben¹⁸¹ egyébként is gyakori technika Mailáth gyűjteményében (sokszor verses formájú az interpolált narratíva). A *Füred* a tündérszép Nínácska elbeszélte rege, illetve az azt alátámasztó írásos történeti dokumentum, vagy, másként fogalmazva, szájhagyomány és írásbeliség, fikció és történetírás eltérő státuszára, hitelességére és értékelésére vonatkozó reflexiókat is tartalmaz, amikor a narrátor kiszól olvasóihoz:

[Novellám] [...] hím olvasói közt ha egy ultra-tudós találkoznék, az így fogna gondolkodni: De mi lelte ezt, hogy a silány rege helyett a Nínácska levelét nem nyomtattatá ki inkább, még pedig betűről betűre? Azzal historiográfjainknak bizonyosan több hasznot fogott vala hajtani, mint e nyavalyás firkával, s documentálva volna a mit költögetve beszél. Mert ki adjon ennek hitelt minden oklevél nélkül? – A bölcs szóra azt kell felelnem, s mély alázatossággal, hogy a gáncs igen helyes, s hogy én az oklevelet le is nyomtattatnám, csak volna meg még. [...] Megfosztva így annak bizonyosságától a mit beszélek, túrnöm kell, ha olvasóim azt költeménynek veendik.¹⁸²

178 Ezt a két elbeszélést Kazinczy Ferenc lefordította, de ezek nem képezték részét a *Magyarische Sagen und Märchen* kötetnek. Mailáth 1837-ben egy második, bővített kiadást tett közzé. Ennek a gyűjteménynek megváltoztatta a címét is, amely így hármas műfaji megnevezést hordozott (*Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*). Ebben a kötetben már szerepelt a *Der Brief* és a *Füred* is. Lásd: MAILÁTH, *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen...*, 2:101–116, 117–132.

179 *Majláth regéi...*, 326.

180 „[...] hasonlatos a tündérekhez, ahogyan őket az ángoly költők éji táncaikban lesből látják, s elragadtatások gyönyörei közt énekelik”. Uo., 327.

181 „[...] míg én tekintetemet honunk tengere végigláthatatlan tükrén s a mosolyó környéken lebegtetve, ismét nyájas beszélőm még mosolygóbb alakjára fordítgatom, ő nekem az itt következő regét mondá.” Uo., 329.

182 Uo., 341.

Eleinte úgy tűnik, mintha a narrátor osztaná a „hím olvasók”, illetve „ultra-tudósok” történelmi dokumentumokat preferáló nézetét, ám a novella végére korigálja magát, mivel valójában úgysem az elbeszélte szüzsé történeti igazsága, hanem a hölgy olvasók szórakoztatása érdekli: „legjobb kimondanom a mi való: én nőolvasóim javalásaikon inkább kapok mint a hímekéin. S ebben ugyan minden poétai ihlésű társam egyező értelemben leend velem.” Ennek egyben az is az implikációja, mintha az olvasóközönség nemi hovatartozása szerint dőlné el, hogy egy narratíva értékelése során az elbeszélte történet hitelessége vagy pedig a fikció öröme számít-e. Egy újabb csavar, hogy mindeközben a szerző, vagyis Mailáth János közismerten egyszerűen adózott a költészet, illetve a történetírás műzsájának.

1. *A levél*: egy hősszerelmes kandúr hányattatásai

A romantikus-ironikus Mailáth-próza poétikai potenciálját valószínűleg *A levél* című elbeszélés tanúsítja a leginkább. Ezt a nagy érzületekről és nagy hevületekről, valamint az irodalom fogyasztásáról szóló csúfondáros és bizarr szöveget, amelyet Kazinczy Ferenc bravúrosan fordított le, átszövik az intertextuális utalások. A novella két főszereplője egy macska (Kandúr Károly), valamint barátja és alkalmasint gazdája, a vándor¹⁸³ (illetve garabonciás diák). Ahogyan fentebb már említettük, a szöveget Mailáth a *Muzáron* számára, a szerkesztő, Szemere Pál felkérésére írta, és a „tündéri Comicum” szemléltető példája volt.

A levél felütése konvencionálisnak és referenciálisnak tűnik, de viszonylag hamar elbizonytalanítja a tér- és időbeli koordinátákba kapaszkodni próbáló olvasót: „Egyikében azon magyar faluknak, melyek a Tisza vagy Duna jobb szélén, – de talán a balon – vagy talán az ország közepében – igazán hol, nem tudom, mert száz esztendeje már, hogy a falu elpusztúla, egy fiatal hadnagy 1887-ben¹⁸⁴ bús kedvvel ült a fogadó ebédlőjében.”¹⁸⁵ A megbízhatatlanságát mindjárt a kezdet kezdetén jelző narrátor a falusi fogadóban ebédjére váró, szerelmi bánattól sorvadozó hadnagy alakjával, tipikus zsánerképpel indít, ami azután kevésbé tipikus fordulatot vesz.

183 A romantikus művészet e tipikus alakja a *Muzáron*ban közreadott fordításban *Vándor*, az 1864-es kiadásban *vándorlegény*. Az 1864-es kiadásban Kazinczy Gábor a kéziratot tisztázatot adta közre (MTA KIK K627).

184 Bár a Kazinczy Gábor-féle kiadásban 1887 szerepel, de az 1829-es *Muzáron*ban, Kazinczy Ferenc kéziratában és az 1837-es német kiadásban is 1857 olvasható. Mivel *A levél* cselekménye a szöveg megjelenésének idejéhez képest a jövőben játszódik, valószínűleg ezért javította Kazinczy Gábor 1864-ben 1887-re az évszámot.

185 *Majláth regéi...*, 146.

[a] hadnagy mindég pisloga az ajtó felé, ha hozzák-e már ebédjét. De a cseléd helyett egy vándorlegényt látta belépni a szobába, kinek hátán vala csomója, s a kinek csomóján egy kan macska űlt. A kandúr kövér volt; szőre barna, termete közepszer, bajusza fekete, nyalkán kipederve, kikulimázolva, mint magyar legényhez illik.

A vándorlegény a másik lóczán foga helyet, s letette nyalábját és a macskát a nyalábon, s ezt kérdé a macskától: Ehetnél, Károlykám?

A hadnagy nem mere hinni füleinek, midőn a kandúr igen érthetőleg így felelt: Igen ám, még pedig nagyon.

– S mit ennél, Károlykám? A kandúr felele: Engem ma melancholiás éhség szálla meg; kérlek, adasd nekem a hamleti monologot: Lenni? nem lenni?

A vándorlegény felele: Azt megeved tegnap; ma nem vehetem meg újra.

– Tudom, felele a kandúr; de a Fleischer Shakespearje¹⁸⁶ amaz úr előtt, ki ott ül, megüté az orromat; kérd csak, szakassza ki könyvéből azt a monológot. [...]

A vándorlegény közelébb vonakodék a hadnagyhoz.

– Mi egek csudája ez? s a Kegyed macskája igazán papírossal él?

Meghökkenve állt ott a vándorlegény, s szembetűnő öntetszéssel így szóla: Uraságod a titokban-gazdag hét éj egyikében született, minthogy az én Károlykám szavát értette.

– Mi az a titokban-gazdag hét éj, én nem tudom, felele a hadnagy; de azt tudom hogy Lucza asszony napján jöttem e világra.

– Derék, igen derék! kiáltá a vándorlegény, s minthogy ma Luczaasszony napja van, kívánok Uraságodnak minden gondolható boldogságot. Azonban kérem tisztelettel Uraságodat – ekkor hirtelen kikapá a könyvet a hadnagy elől, s a To be? or not to be? egyszerre ki vala szakasztva, s odavetve a kandúrnak, ki azt képzelhetetlen mohósággal s kedvére mormogva faldosta fel.¹⁸⁷

A korábban *Hamletet* is fordító Kazinczy fordításának köszönhetően így színre lép a magyar olvasók előtt egy nemcsak a hamleti monológot, hanem más irodalmi műveket is előszeretettel habzsoló macska: ő valójában a gonosz mágia által elvarázsolt Károly, aki általában a színházművészet, valamint konkrétan egy színésznő iránti hódolatának, illetve vetélytársa féltékeny bosszúállásának köszönheti vesztét. Az ezt feltáró dialógusok tele vannak irodalmi allúziókkal, nem pusztán Shakespeare vagy Kleist művei kerülnek elő, hanem a Mailáth és Kazinczy

186 Az emlegetett kiadás: *The Dramatic Works of Shakespear*, printed from the text of Samuel JOHNSON, George STEEVENS and Isaac REED, complete in one volume (Leipsic: printed for Ernst Fleischer, 1824).

187 *Majláth regéi...*, 146–148.

levelezésében is oly gyakran előforduló Collin, illetve az elbeszélést megrendelő szerkesztő, vagyis Szemere Pál neve is felbukkan:

Kandúrkám, mely Uraságod előtt itten szökdelgete, egyszer ember volt, mint mi ketten; még pedig hivatalban, tekintetben, méltóságban, s nyitva volt előtte a kinézés, bár egy kisség távolykán, szinte a miniszterségig; – hogy kimondjam egy szóval: practicáns volt! Mint ilyen, belé szeretett a játékszín egyik szépjébe, midőn az a Kätchen von Heilbronn személyét viselé. S a leány sokat hasonlíta egy nagyszépségű cziczácskához; oly csapodár, oly törlőszködő, oly puhácskák kezei, mint a macska bársony lábacskája; de mikor a garderobban pörre jutott a dolog: húh, akkor aztán bezzeg megmutatta, mit tud körmeivel, fogaival; úgy hogy félig tréfából, félig igazán az ő Heilbronn Katiczácska nevét Heilbronn Ciczukácskává változtaták.¹⁸⁸

Uraságod látá, mint evé meg a Hamlet monológját; a Szemere sonettjeit már tízszer faldosta fel. Egyszer a féltékenység éhe kínzá, s egy ülőhelyében ette meg Don Gutierért, az angoly Othellót és a Rossiniét azon felül. Nem szerezhetek neki elég könyvet.¹⁸⁹

Most egy jászmínernyőbe érének, s a két úr leüle egy pázsitszéken, a kandúr pedig, egyik ágról a másikra szökdelgetve, szívzaggató hangzatokban declamálgatá a maga Lenni vagy Nemlennijét. Hadnagy úr [...] Most néki ment a vándorlegénynek: Ember vagy ördög, vagy a mi magadnak tetszik, mi pokolbeli játékot űzögetsz te énvelem? Ez a macskadeclamáció minden csontomat keresztüljárja. A kandúr, diadalmának örvendve, kiálta le hozzájok: Lám! s hát nem való-e a mit Collin mond, hogy a legfőbb tető a művészség? Ily lelkes hallgatótól javaltatni oly édes, hogy e kibeszélhetetlen gyötrelmeknek is enyhülést ad.¹⁹⁰

A szerzőkre és műveikre való utalásokon túl, általában az irodalmi szövegtermelésre és befogadásra vonatkozó megjegyzések is olvashatók *A levélben*. Az egyik a szentimentális történetek folyóiratokban való közlésére, illetve a női olvasók ezirányú érzékenységére reflektál, meglátva a szívképző rege lehetőségét a macska biográfiájában: „Az én kandúrkám története szívet olvasztó, s nem volna rossz, kiadni journaljainkban. Az olvasók lelke nemesedést venne belőle, és ha valaha valami, ez tenne elmére kimondhatatlan hatást, kivált a szépemnél.”¹⁹¹ Egy

188 Uo., 152–153.

189 Uo., 157–158

190 Uo., 151.

191 Uo.

hosszabb részlet pedig a drámai műnemre, illetve az eredeti színművek iránt mutatkozó igényre vonatkozik: „mert – magunk közt légyen mondva – dolgunk a drámai poezis mezején átkozottan rosszúl áll.” A vándorlegény/garabonciás diák ezért Károlynak és szerelmének hiánypótló vállalkozásként egy eredeti színművet írt, amelyet jelentős szerzői öntudattal mutat be a türelmetlen hadnagynak:

A vándorlegény most: Látom, Uraságod lángol hallani dolgozásomat. Holnap felolvassuk; most csak tartalmát, hogy ízlése felizgattassék, s lássa Uraságod, mily gazdag hatásban a tárgy. – Egy kandúr belé szeret egy fejér egerbe, s a helyett hogy azt felfalná, kalácsot, tortát lopdos neki. De az eger nem szereti a kandúrt, mert jegyben áll az Egérkirály fiával. Meg akarja látogatni az Egérkirály örökösét, s drótegefogóba esik. A kandúr meglátja ott, kirágja a drótegefogót, s a fejér egeret kiszabadítja. A fejér egeret megilleti a hősi szerelem, s a kandúrnak adja szívét és pacskját. Játsszák a darabot, s az én barátom kiteszen magáért. Midőn a második felvonás végével lelépe a színről, kedvese, ki az egeret játszá, kezébe nyom egy czédulácskát, melyen e kevés szó álla: „Szívem édes kandúrkája! Szeretlek szívemből. Hív Katiczácskád, Cziczácskád, Egerecskéd, mint magadnak tetszik.” Ki volt valaha boldogabb mint az én barátom?¹⁹²

Ha esetleg korábban nem is, de az egérkirály és az egérfogó említése nyomán a kései olvasóban már erősen felmerülhet E. T. A. Hoffmann lehetséges hatása Mailáthra és *A levélre*. Míg Kandúr Károly a befogadói oldalon maradva az irodalmi művek fogyasztásában jeleskedik, addig Murr Kandúr nemcsak falja Shakespeare műveit, hanem maga is alkotó. Versezetei mellett ő az egérfogóknak a macskanemzetség jellemére és előmenetelére gyakorolt hatásáról szóló értekezésnek, valamint a macskák és a kutyák elmeélelének és habitusának különbségeit fejtegető komparatív tanulmánynak a szerzője is. A két macskát a művészetek iránti fogékonyságuk, és akár a szövegtermelés, akár a szövegfogyasztás terén megnyilvánuló makacosságuk és lelkes önelégültségük valamiképpen összeköti. Ehhez társul a vándorlegény színdarabjának nyomokban a *Diótörőre* emlékeztető cselekménye. A *Nussknacker und Mausekönig* 1816-ban jelent meg Berlinben, a Salice-Contessa, de la Motte Fouqué és Hoffmann (vagyis a *Serapionsbrüder* tagjainak) meséit tartalmazó *Kinder-Mährchen* című kötetben,¹⁹³ a *Lebens-Ansichten des*

192 Uo., 154–155.

193 Azt, hogy az 1820-as években a mese műfajnak mennyire más volt a kulturális jelentése és jelentősége a német kultúrában, mint a magyar irodalomban, az a körülmény is jelzi, hogy míg Gaal György 1822-ben kiadott *Mährchen der Magyaren* című mesegyűjteményét itthon előbb érdektelenség fogadta, majd az 1860-as évektől egyfajta, sajnálatos hitelesség-problémákkal küzdő folklór-dokumentációs projektként tekintettek rá (annak ellenére, hogy Gaal szándéka nem egy népköltési gyűj-

Katers Murr... pedig 1819–1821-ben látott napvilágot, szintén Berlinben.¹⁹⁴ Két évtizeddel korábban Ludwig Tieck csizmás kandúrról szóló, művészeti és politikai kommentárokkal teli, a dramaturgiai és az előadásmódra vonatkozó konvenciókat folytonosan megkérdőjelező drámája egyébként már példát adott arra, milyen lehetőségek rejlenek egy olyan műben, amelynek főszereplője egy macska.¹⁹⁵

Mailáth játékos elbeszélésében végül is nem zárja le a cselekményt, az hirtelen félbeszakad, így igazi fragmentumként őrzi a titkot és a maga rejtélyes mivoltát az olvasók előtt, akik így a maguk képzelete nyomán egészíthetik ki azt.

Ide a levelet; le kell róla törlenem a varázsírást, mert még baj érhetne. Luczácska kezébe adá. A Garbonczás-diák kibontotta. Álmélkodva tapadtak szemei a levélbe, s felkiálta: Szavát állja a varázs! Én e levélnek oly tulajdonságot adék, hogy abból minden azt olvasa a mit mindenek felett vagy ohajt vagy retteg. Azt tehát most én is, a mit mindenek felett ohajtok, – hogy Károly barátom búhasson ki macskaalakjából, s egyesülhessen szeretett cziczácskájával. S amint ezt olvasá - - - -¹⁹⁶

2. A *Magyarische Sagen und Märchen* paratextusai

A gyűjtemény paratextusai egy mottóból, dedikációból, láb- és végjegyzetekből, valamint egy epilógusból állnak. A kötet egy Ludwig Tiecktól származó romantikus mottóval kezdődik: „Steig auf in der alten Pracht, / Märchenreiche Feenwelt”.¹⁹⁷ Ezt követi egy dedikáció („An Henriette Gräfin Mailath / Mein heitres Kind”), mely szerint a szerző szeretett lánya kérését teljesíti azzal, hogy a

temény közreadása volt), az egykorú intenzív és pozitív német recepció részeként a bécsi *Allgemeine Theaterzeitung*ban olyan bírálat is megjelent róla, amely nem pusztán a „csodás humorú” E. T. A. Hoffmann, illetve a „zseniális” Karl Wilhelm Salice-Contessa meséihez hasonlította Gaal meséit, hanem jobbnak is találta azoknál. Szempontunkból itt az a lényeges, hogy a német romantikus rövidpróza volt az összehasonlítás alapja. GULYÁS Judit, „A polip, a kesztyű és a népmese: Gaal György meséinek megjelenése és fogadtatása a korabeli német nyelvű sajtóban”, *Ethnographia* 134, 2. sz. (2023): 211–243, 222.

194 [E. T. A. HOFFMANN], *Lebens-Ansichten des Katers Murr nebst fragmentarischer Biographie des Kapellmeisters Johannes Kreisler in zufälligen Makulaturblättern, I–II* (Berlin: Dümmler, 1819–1821).

195 Peter LIEBRECHT [Ludwig TIECK], *Der gestiefelte Kater: ein Kindermärchen in drei Akten, mit Zwischenspielen, einem Prologe und Epiloge* (Berlin: bey Carl August Nicolai, 1797).

196 *Majláth regéi...*, 165.

197 Az idézet nem teljesen pontos, Tieck *Kaiser Octavianus* című darabjában a következő formában szerepelt: „Mondbeglänzte Zaubernacht, / Die den Sinn gefangen hält, / Wundervolle Märchenwelt, / Steig' auf in der alten Pracht!” Ludwig TIECK, *Kaiser Octavianus: ein Lustspiel in zwei Theilen* (Jena: bei Friedrich Fromman, 1804), 38.

meséket tartalmazó könyvet neki ajánlja: „Csillogó regeként úszik szemed előtt a világ; bár adná meg Neked boldogságban mind azt, a mit kedvenceiknek ígérnek a mesék.”¹⁹⁸ Ez az ajánlás az 1864-es magyar kiadásban „Budán, Augustusban, 1824” datálással zárul, a német kiadásban nincsen keltezés (viszont ez a dátum szerepel az 1837-es bővített kiadásban is).¹⁹⁹ A leányának szóló Mailáth-ajánlás nincs benne egyik Kazinczy Ferenc-féle kéziratban, sem a fogalmazványban, sem a tisztaátzatban, gyanítható tehát, hogy Kazinczy Gábor fordította le és illesztette bele a kiadásba. Mailáth Henriette 1824-ben 13 éves volt, később ő viselte gondját atyjának, segítve őt tudományos és irodalmi munkásságában, és ő volt, akivel Mailáth János közös öngyilkosságot követett el 1855. január 3-án a Münchentől délre fekvő Starnbergi-tóban.²⁰⁰

Az elbeszélésekhez néhol lábjegyzetek is tartoznak. A mesék közül a *Königstöchternél* a *Tátos* szót magyarázta el Mailáth („So heissen die Zauberrosse bei den Magyaren”), az *Eisen Laczi*-ban a *Laczi* nevet („Ladislaus”), illetve a *bu-zogányt* („der magyarische Streitkolben”) értelmezte az olvasók számára.²⁰¹ Emellett a kötet végén az egyes mesékről további jegyzetek következtek; ezeket az alábbiakban külön alfejezet mutatja be.

A tizenkét elbeszélést követően Mailáth önértelmező, az írásra és a teremtő képzeletre reflektáló epilógusa arról szól, hogy a szerző a regék írása közben álmodt lát: egyre növekvő szorongással figyel, hogy teljes gyászba burkolózott városában halotti menet halad. Amint közelebb ér, látja, hogy a koporsónál vörös, barna, sárga és kék sündisznókként az ő epigrammái lógnak, pincebogarak támadnak rá, amelyek a saját elégiái, a koporsón keresztül egy toll, széttépett papírok és egy feldölt tintatartó, és amikor erőt véve magán feltépi a koporsó fedelét, az összes meg nem írt, el nem mondott, be nem fejezett műve ott van benne, s kiderül, hogy éppen az ő fantáziáját temetik. A kétségbeesett író egy gyönyörű lány, a Remény vigasztalja meg azzal, hogy vele marad. Felébredvén a képzelőereje elvesztéséről szóló rémálmából, a szerző tisztelt és kedves olvasóihoz fordul azzal a kéréssel, hogy ha műve alapján úgy vélik, hogy fantáziája tényleg halott, akkor abban reménykedik, hogy legalább törekvését méltányolni fogják, ha azonban ennél szigorúbban ítélnék meg, akkor nem marad más választása, mint egy

198 Az eredetiben: „Ein helles Märchen schwimmt die Welt vor Deinen Blicken; möge sie Dir an Glück Alles bieten, was die Märchen ihren Auserwählten verheisse”. MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, [6].

199 „Ofen, im August 1824.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen...*, 1:[4].

200 Közös sirjuk Münsingben volt. SIKABONYI Antal, „Mailáth János gróf”, *Budapesti Hírlap*, 1914. ápr. 11., 1–3.

201 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 50, 199, 203.

15. századi szerző versét idézni. (Mely szerint, ha nem tetszik, amit írtam, akkor szánjon rá egy évet a kritikus olvasó, és írjon jobbat.)²⁰² A Mailáth megnevezte szerző, Johann Valentin Andreae nem a 15. században élt, viszont ő volt a főbb rózsakeresztes traktátusok szerzője (és így a rózsakeresztes mozgalomnak mintegy alapító atyja), s egyben az alkimista fikció jeles alkotója.²⁰³ Mivel a hozzá társított versike mondanivalóját Mailáth ezen idézet és hivatkozás nélkül is megoszthatta volna az olvasókkal, talán nem véletlen – éppen a fentebb bemutatott *Königstochter / A három királyleány* című mese, vagy *A kincs* című novella tematikus sajátosságait, okkult referenciát is figyelembe véve –, hogy Mailáth az egész kötetet az ő nevének említésével zárja.

A nyitó mottó, valamint a záró epilógus összességében romantikus-ironikus keretezést ad az elbeszéléseknek, olyan motívumok kiemelésével mint a mese, a képzelet, a tündérek, az álom, az írás/alkotás/teremtés (mindez ellenpontozva a sündisznók és pincebogarak képzetével), és olyan szerzők megidézésével mint Ludwig Tieck, illetve Johann Valentin Andreae.

3. Kazinczy paratextusai

Mint fentebb utaltunk rá, a német kötet paratextusait Kazinczy Ferenc nem fordította le. Ő maga írt viszont egy ajánlást 1825-ben a magyar olvasóknak (ez csak a MTA KIK K626. jelzetű fogalmazványban, tehát az első kidolgozás kéziratában olvasható, a későbbi tisztázatlanban, melyet Kazinczy Gábor alapul vett, már nem).²⁰⁴ Ebben Mailáth Jánost és műve jelentőségét méltatta, kitérve némely regék korábbi, magyar periodikákban való publikációjára, a nyelvkérdésre, Mailáth fordítói munkásságára, egyben finoman iránymutatást adva arra nézvést, mit is kellene értékelni e szövegekben („Phantasiájának genialis játéka”), s előzetesen meg is dicsérve azokat az olvasókat, akik ezt az értéket felismerni képesek („akik méltók az ilyenmű olvasásban lelhetni örömeiket”), végül pedig tanúságot téve a szerző és fordítója közötti nem csupán szakmai, hanem baráti viszonyról is:

E lelkes költeménykék „Magyarische Sagen und Märchen” czím alatt jelenének meg ezidén. Lelkes, szíve s nagy kiműveltetése által tiszteletes írójok épen oly jól adhatá vala anyanyelvén is, s némelyike Regéinek így jelene meg két Zsebkönyveinkben: de má-

202 Uo., 273–277.

203 Donald R. DICKSON, „Johann Valentin Andreae’s Utopian Brotherhoods”, *Renaissance Quarterly* 49, 4. sz. (1996): 760–802.

204 Ez azt igazolja, hogy Kazinczy Gábor kontaminálva állította össze a kiadott szöveget az első kidolgozás és a tisztázatlan alapján.

sok nyelvén kezdvén meg poetai pályáját azoknak kedvéért kik nem érték a miénket, megmarada azon melyen jární kezdte, s jobbnak látá idejét és gondjait arra fordítani, hogy némely költőinknek dolgozásaikat ismertesse a németekkel, mint hogy a magáéit velünk. Szerénysége s hűsége tiszteletet érdemlenek, s a mit magától jobban veheténk, a Mieinknek én adom itt. Phantasiájának genialis játéka, érzésinek lágy-sága, forrósága, szentsége, könyvek és szép körök által művelt, nagy gondú beszéde, nem enyészhetének el annyira fordításomban, hogy akik méltók az ilynemű olvasásban lelhetni örömeiket, annak lelkéhez s nemközönséges kiműveltetéséhez ne vethessenek, a kit én irígyen tisztelnék, ha ismeretségével s szeretetével oly sok becses bizonyosságival nem dicsekedhetném is.²⁰⁵

A fentiekből az is látható, hogy Mailáth epilógusa és Kazinczy ajánlása egyaránt a fantáziát, a képzelőerőt emelte ki a *Magyarische Sagen und Märchen* kapcsán – vagyis azt, amit a romantikus irodalom képviselői talán a legfontosabb tényezőnek tartottak. Ami a jegyzeteket illeti, Kazinczy elhagyta a német kiadásban szereplő, külföldi olvasóknak szóló végjegyzeteket és lábjegyzeteket, helyettük éppen fordítva, a magyar olvasók feltételezett információhiányát orvosló jegyzeteket készített. Néha ezek a maga ismerethiányából is fakadtak. A német szövegben szereplő *zöld vadász* kifejezés speciális jelentését például szemmel láthatólag nem ismerte, e démonikus hiedelemről Mailáth levélben elküldött útmutatása („Der grüne Jäger des Abgrunds in der Sagensprache ist dis der Teufel”) nyomán készített egy magyarázó lábjegyzetet („Zöld vadász a kincésók szótárában a gonoszlelket jegyzi”).²⁰⁶

Ugyanebben *A kincs* című elbeszélésben Kazinczy szintén Mailáth jegyzéke (*Bemerkungen über die Übersetzung der Magyarischen Sagen*)²⁰⁷ nyomán vallási, misztikus, okkult háttérinformációkat osztott meg az olvasókkal. Ez az elbeszélés ugyanis arról szól, hogy a középkori, krisztianizált Magyarországon a pogányok a hegyekbe menekültek, s egyikük, Tolczán táltos kincsre talált. A *táltos* szó ez esetben (eltérően a meséktől, ahol a lóra utal) pogány papot jelöl.²⁰⁸ „Egykor papja ama régibb eltiltott vallásnak, vagy, amint azok a magok áldozóikat nevezték, táltosa, bé vala avatva a bűbájosság titkaiba, s tanácsot tartott a gonosz lelkekkel;

205 *Mailáth regéi...*, V–VI.

206 Uo., 314.

207 „Beiliegend folgen die Sagen zurück samt meinen Bemerkungen, ich würde ihre Güte nicht verdienen, hätte ich nicht alles und jedes deutsch, und klar ausgesprochen, woran ich Anstand fand.” KazLev 19:330–333, 330, 4482. sz.

208 *A táltos nyelvi univerzuma: Történeti maradványok: Szöveggyűjtemény (1211–1854)*, szerk., tan. TÓTH G. Péter, *A magyar folklór szövegvilága 3/A* (Budapest: Balassi–HUN-REN BTK Néprajz-tudományi Intézet, 2024), 253–256.

s segítve általok, rátalált a földbe ásott kincsekre, s fejtegette a jövőndöt.”²⁰⁹ Figyelemre méltó, hogy a *Daemont* Kazinczy *gonosz lélekként* fordítja, valamint hogy a *Zauberkunst* elé Mailáth kiteszi a *gonosz* jelzőt, Kazinczy viszont elegendőnek tartja az egész szintagmát *bűbájosságnak* fordítani, mintha az nem igényelné a minősítést, mert magától értetődően negatív lenne. Tolczán tálto tehát megtalálta a kincset a szepességi hegyekben: „Valami Hunniában²¹⁰ él és terem, aranyból áll ott; közepében pedig arany feszület, s a feszület körül Mária s a tizenkét apostolok. Minden esztendőben hét éjszaka nyitva áll az ajtó” – olvasható az elbeszélésben. Ehhez a részhez Mailáth a következő megjegyzést fűzte Kazinczynak írott levelében: „Die 7 ge[heim]nissreichen Nächte folgen sich nicht, es ist der Sage nach Charfreitag, Johannes, Stephanus, Mariaempfangniss, Luzia, Christnacht, Sylvester.”²¹¹ Kazinczy ezt jegyzetben illesztette be a szövegbe a hét éjszakára vonatkozólag: „A monda szerint nagypénteken, János, István, Kisasszony, Lucza, karácsony és Sylvester napjain.”²¹² Ezen napok/éjszakák azonosítása egyébként azért fontos, mert mint az elbeszélésből kiderül, ha ezen éjszakák valamelyikén sikerül valakinek bejutnia erre a helyre, az gazdag ember lesz, ha pedig ki tudja hozni a feszületet, akkor Ungarn/Hunnia lesz pusztaság. Csakhogy ehhez egy megfelelő emberre van szükség, és Tolczán tálto arról próbálja meggyőzni Guidó templo mos lovagot, hogy hitehagyottsága miatt ő az alkalmas személy e feladat végrehajtására: „Nur jener kan es, so kündeten mir es meine Daemonen, der einst ein Christ von diesem Glauben abgefallen ist. Da fiel mein Auge auf dich. Ich habe dich durchschaut. Du bist kein Christ, obgleich auf deinem Mantel das Kreuz prangt.” Kazinczy fordításában: „azt csak az teheti, a ki egykor keresztyén volt, de elszakadt a hittől. Szemem téged választotta ki e nagy munkára. Te nem vagy magyar, nem vagy keresztyén, bár fehér palástodon piroslik a kereszt.” (Látható, hogy a démonok sugalmazására vonatkozó rész hiányzik a magyar a szövegből, akárcsak az „átlátok rajtad”, cserébe viszont a kereszténység megtagadása mellett a magyarság elutasítása is szerepel.) Guidó elvállalja a munkát, és esküt tesz: „Sem magyar nem vagyok, sem keresztyén többé, s készen állok megtenni a mit parancsolsz. E tűzre esküszöm, a Legszentebbnek képére, Méte anyára esküszöm ne-

209 „Einst ein Taltos war er in der verruchten Zauberkunst wol erfahren, besprach die Daemonen, entdeckte durch ihre Hülfe Verborgenes, und verkündete die Zukunft.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Mährchen...*, 117.

210 A kéziratban (MTA KIK K627.): „Magyariában”.

211 KazLev 19:333, 4482. sz.

212 *Majláth regéi...*, 302–303.

ked, s ennek fiára Anthropószra, eloltom a hétágú lámpát.”²¹³ Úgy tűnik, az első kidolgozásban *Antorgoszt* írt Kazinczy, mert Mailáth e szöveghelyet javítandónak jelölte (*Antroposz*), majd hozzáfűzte, hogy ez az egész rész a templomosok titkos tanításából származik, ami a magyar változatban lábjegyzetként így jelent meg azután: „A Templom titkos tanításai szerint.”²¹⁴ Ismét csak az tűnik ki e magyarázatokból is, hogy Mailáth meséiben és mondáiban a középkori-kora újkori elit okkult-misztikus tudása keveredik pogány ősvallási(nak tekintett) elemekkel, valamint a korabeli néphitből ismert alakokkal és cselekedetekkel.

4. Mailáth János jegyzetei a mesékről és a mesemondásról

Arra vonatkozólag, hogy milyen forrásokból származnak a Mailáth gyűjteményében közölt mesék, egyelőre nem áll rendelkezésre információ, ezért nehéz képet alkotni a szövegek lokális-regionális vagy társadalmi kontextusáról. Nem ismerjük a mesék autográf kéziratát (vagy egykorú vázlatát, másolatát). Ezen kívül egyelőre nem ismerünk Mailáth részéről (vagy bármely kortársától) e mesék gyűjtésére, rögzítésére, elbeszélőire vonatkozó feljegyzést sem. Éppen ezért különös jelentőségűek a *Magyarische Sagen und Märchen* végén olvasható jegyzetek, és nemcsak az egyes szövegekre vonatkozó szerzői információk miatt, hanem azért is, mert Mailáth – a korszakban ritka módon – a magyar mesék és a magyar mesemondás némely, sajátosan nemzetinek tekintett jellegzetességét is felvázolta, ami a legkorábbi ilyen jellegű reflexiók sorába tartozik, hiszen a (nép)mesére vonatkozó első kifejtett értékezés csak 1847-ben jelent meg magyarul Henszlmann Imre tollából; ezt megelőzően a meseműfaj egykorú értelmezésére vonatkozólag csak töredékes szövegek, megnyilvánulások állnak rendelkezésünkre.

Mailáth e jegyzeteiben elsősorban a közölt szövegek forrását kívánta tisztázni röviden. A mondák esetében kitűnik, hogy elsősorban írásos-történeti forrásokat használt. A források megjelölése mellett Mailáth azt is igyekezett világossá tenni, mi volt a saját alkotói szerepe, ha korábban már ismert szüzséjű történetekről volt szó:

Willitanz. Die Sage von den Willi's verdanke ich dem Gedicht des Fräuleins Therese Artner, „Der Willitanz” (Hormayr und Mednyanszki's historisches Taschenbuch, Jahr

213 „Ich bin entschlossen. Bei diesem Feuer, dem Symbol des Heiligsten, schwör' ich dir's, ich schwör' es dir durch die Mutter Mete, durch Antropos und seinen Sohn Antropos. Ich will den siebenarmigen Leuchter löschen.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 120.

214 „Die ganze Stelle ist aus der geheimen Lehre der Templer.” KazLev 19:333, 4482. sz.; *Mailáth regéi...*, 302.

1821). Es wurde mir von B. Mednyanszki noch in der Handschrift mitgetheilt. Nicht nur das Vorrecht der Anciennität; auch jenes des höhern poetischen Werthes gestehe ich der Dichtung des geschätzten Fräuleins sehr gern zu.

Die Eingemauerte. Historisch. Nur die Form erfunden.

Salomon. Turócz. Chron, P. II. Cap. 47 u. fig.²¹⁵

Ami a négy mesét illeti, ezek forrására nézvést, mint fentebb szó esett róla, két megjegyzést tett: *A három királyleányról* azt írta, hogy az alapvetően két valódi magyar mesén alapul, a további három mesét pedig úgy jellemezte, hogy nem maga költötte, hanem híres mesemondóktól tanulta őket. Ezt követően Mailáth áttért a magyar mesék és a mesemondás némely sajátosságainak rögzítésére, amire két okból érezte feljogosítva magát: egyrészt mivel ekkor már évek óta tanulmányozta a meséket, másrészt mert őt magát is mesemondóként tartották számon Magyarországon (tehát személyében mintegy egyesült a mese reflexív-analitikus, másrészt performatív-alkotó megközelítése).

Mailáth összegzése szerint a magyar mesemondás a keleti eredetből fakadó jegyeket visel magán, mivel a magyarok az arabokhoz hasonlóan órákon, éjszakákon át képesek mesét mondani és hallgatni. A mesemondók elősorban a katonák és a pásztorok köréből kerülnek ki, s egyéb országoktól eltérően, ahol a meséket a fonókban és a gyerekszobákban őrizték meg, a magyarok körében az őrtüzek s pásztortüzek mellett hallhatók. A magyar mesék eltérnek a nyugati meséktől: hősök diák, katona vagy királyfi, segítőtársa a varázserejű ló, akit *tátos*nak hívnak, a hős ellenfele gyakran a hat-, kilenc- vagy tizenkétfejű sárkány, a hősnek három nehéz feladatot kell megoldani, és a hármas szám általában véve is különös jelentőséggel bír. E mesék bizarr és vakmerő képzelőerőre vallanak, a nép hozza létre őket, s az ő egyszerű életmódjuk kivetítése jellemzi még az uralkodók ábrázolását is. Ez utóbbi jellegzetesség illusztrációja gyanánt Mailáth a *Tündér Ilona* bevezető szakaszára hivatkozik.²¹⁶ Kitér a mesék felépítésére is: tapasztalata szerint a magyar mesemondó gyakran több mesét kapcsol össze, és aszerint alakítja azokat, ahogyan jónak véli, vagy ahogyan hallgatói diszpozíciója diktálja. Mailáth több forrásból is merített, de nem ő találta ki ezeket a történeteket, melyeken csak né-

215 MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 278 [kiemelés az eredetiben].

216 A Mailáth hivatkozta mese így kezdődik: „Volt egyszer egy király és egy királyné. Azoknak három lányuk vala és egy fiok. Király és királyné azon tanakodának, hogy ezekkel mit tégyenek. Ha férjhez adjuk a három lányt, ki kell adnunk részeiket, s magunknak kevés marad. Legjobb hát, adjuk férjhez a hármat fiúinkhoz, s az ország egygyé lesz. Egy hét alatt beáll az aratás; akkor tartsunk neki lakodalmat. Fiok meghallá beszédöket, s ezt gondolá magában: Abból ugyan semmi nem lesz. Az alatt, míg atyja s anyja pusztájokra kimenének, messze, igen messze...” *Majláth regéi...*, 225.

hol tett apróbb módosításokat. Úgy adja közre őket, ahogyan maga is elbeszéli szokta, és ahogyan a magyarok többsége különféle formában hallotta azokat. A mesekutatók bizonyára észreveszik majd az idegen hatások beszüremkedését, ezeket azonban a mesemondók teljesen nemzetiesítették. Ő maga is hallotta már Abaúj vármegyében Carlo Gozzi egyik legszebb meséjét egy híres mesemondótól, a hattyuányok meséje²¹⁷ pedig szerte az országban ismert.

E jegyzetekből is nyilvánvaló tehát, hogy Mailáth valóban külföldi olvasóközönségnek szánta gyűjteményét (elvileg a Magyarországon élő németajkú vagy németül olvasni tudó polgároknak is szánhatta volna), és a meséket nemzetkarakterológiai jegyeket hordozó alkotásként is láttatta. Mailáth jegyzete rövid, ám folklorisztikai szempontból nagyon tanulságos. Érdemes ezért megjegyzéseinek implikációit és kontextusát közelebbről is szemügyre venni. Először is, a magyarok keleti eredetének tudatosításával, s az arab mesemondással mutatott hasonlóság kiemelésével egy egzotikus közeget teremt a magyar mesemondás köré. Az arab mesemondás az *Ezeregyéjszaka* képzetét idézte meg a korabeli olvasókban, márpedig az *Ezeregyéjszaka* a 18. század első évtizedeitől kezdve, amikor Antoine Galland francia fordítása, majd az ennek nyomán készült rengeteg adaptáció és fordítás napvilágot látott, rendkívüli könyvsiker volt Nyugat-Európában és egyértelmű ízlésformáló erővel bírt német nyelvterületen is.²¹⁸ Ez a keleti (akár arab) asszociáció a magyar kultúra kapcsán nem volt előzmények nélküli: a magyarok mint az egzotikus Kelet-Európa képviselői, illetve a civilizációtól szinte érintetlen, ámde természeti kincsekben bővelkedő nép megjelenítése már Gaal mesegyűjteményének német nyelvű recepciójában is érzékelhető volt.²¹⁹

Az arab mesemondás egyik jellegzetessége a professzionális, hivatásos mesemondók léte; az ő kiemelkedő verbális képességeiknek köszönhetően a mesemondás előadóművészeti ág is. Ezen képzett, virtuóz mesemondók nagy terjedelmű prózai szövegeket (jelen esetben meséket) tudtak előadni, hosszú ideig fenntartva közönségük figyelmét. Hivatásos mesemondókról az újkori magyar kultúrából nincs feljegyzés, viszont ha az órákon vagy éjszakákon át tartó mesemondás képzele túlzásnak tűnik is, speciális esetekben valóban megvalósult – ezt 20. századi magyar etnográfiai-folklorisztikai adatok is alátámasztják –, amennyiben váltott mesemondásra került sor (tehát amikor több elbeszélő mesélt egymás után),

217 Típuszáma: AaTh/ATU 400.

218 SIMON Róbert, „Az első hiteles magyar *Ezeregyéjszaka* története az európai recepció tükrében”, in *Az Ezeregyéjszaka meséi*, ford. PRILESZKY Csilla, 7 köt. (Budapest: Atlantisz, 2000), 1:11–31.

219 LÉNÁRT Orsolya, „Märchen aus dem märchenhaften Magyarerland: Das Ungarnbild in Mailáths Märchensammlung Magyarische Sagen und Märchen (Brünn, 1825)”, *Hungarian Studies* 33, 1. sz. (2019): 39–60; GULYÁS, „A polip, a kesztyű és a népmese...”, 229–230.

vagy amikor egy-egy gazdag repertoárral, illetve kiemelkedő narratív-performatív képességekkel bíró mesemondóra került a sor. Ezt követően Mailáth – egyfajta komparatív szempontot érvényesítve – továbbépíti a distinkciót a magyar és a (nyugat)-európai mesemondás között, amikor a fonó és a gyerekszoba említésével a nyugat-európai mesemondást a nők és/vagy gyerekek, míg a magyar mesemondást a férfiak (katonák és pásztorok) körébe utalja.

A tündérmeséket az európai modernitásban felnőttek mesélték egymásnak, a gyerekek másodlagos célközönségnek számítottak (nekik inkább egyéb mesei műfajokhoz sorolható szövegeket, például állatmeséket és formulameséket beszéltek el). A mese alkalomhoz kötött és közösségi műfaj, tehát a mesemondás egyrészt mindenképpen közönséget kíván meg (például egy daltól eltérően, amelyet magánosan is lehet énekelni, vagy egy ráolvasástól, ahol esetenként tiltott is, hogy az elhangzó szöveget más is hallja), másrészt különösen a Mailáth által közreadott tündérmesék hosszú ideig tartó, figyelmet igénylő előadásának feltétele a viszonylag csendes, nyugodt, külső ingerektől kevésbé terhelt környezet. A mesemondásra így meghatározott alkalmak során, falusi közegben leginkább esténként, vagy a különösebb fizikai megterhelést nem jelentő társasmunkák (pl. tollfosztás, kukoricafosztás, fonó) idején került sor. A faluközösségen kívüli rendszeres mesemondás kapcsán a Mailáth jegyzeteiben szereplő pásztorok és a katonák kiemelése egybevág a néprajzi kutatások megfigyeléseivel. A katonaság fontos terepe volt a mesemondásnak, magyar nyelvterületen a 19. század elejétől egészen az 1950-es évekig adatolt a laktanyákban, takarodó után történő, sokszor kötelező jellegű, vagyis a feljebbvaló kiadta utasításnak engedelmessé mesemondás, melynek elmaradását verbális vagy fizikai abúzus formájában akár szankcionálták is.²²⁰

A pásztorok mesemondása, illetve a pásztortűz említése külterjes, extenzív állattartásra utal, vagyis arra a pásztorkodási formára, amikor a (lovakat, szarvasmarhát, esetleg juhokat) őrző pásztorok nem hajtották be a legelőről a faluba naponta a számosállatokat, hanem hetekig-hónapokig kint éltek velük, akár telente is²²¹ – ezért volt szükség pásztortűzre, amely az étel elkészítéséhez, melegedéshez, a ragadozók távoltartására, illetve éjszaka fényforrásként szolgált. Ráadásul mivel a ridegpásztorok életmódjukból fakadóan a faluközösséggel is csak alkalmilag érintkeztek (nemcsak azért, mert az állatokkal kint éltek, hanem azért is, mert folytonosan helyet kellett változtatniuk, újabb legelőket keresve az állat-

220 A 20. századi gyakorlatra vonatkozólag lásd az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozatában megjelent mesegyűjtemények bevezető tanulmányait. A történeti vonatkozásokról rövid összefoglaló: GULYÁS, „»A' Gróf filozofus lévén, ...«”, 303–305.

221 SZABADFALVI József, *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon* (Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1970).

állománynak), kultúrájuk kényszerűen archaikus vonásokat mutatott. A katonák és a ridegpásztorok tehát olyan zárt, izolált férfiközösségeket alkottak, ahol a kulturális önellátás részeként a mesemondásnak fontos szerepe volt a külső impulzusoktól való megfosztottság miatt.

Ami a Mailáth felsorolta tematikus sajátosságokat illeti: az, hogy a főszereplő diák, királyfi vagy katona, a nyugat-európai mesékre is igaz, ugyanakkor ezekhez képest valóban jellegzetessége a magyar tündérmeséknek az ellenfél/károkozó szerepkörében a sárkányok gyakori előfordulása, valamint a csodás segítőtárs szerepét betöltő tártos ló felbukkanása (bár a közkeletű elképzeléssel szemben, miszerint ez utóbbi unikális magyar jellegzetesség lenne, az *Ezeregyéjszaka*, vagy például a nyugat-európai mitológiák is ismerik a mágikus képességekkel bíró, segítőtársként funkcionáló lovakat). A hármas szám kiemelt szerepe nem magyar specifikum, ez általános jellegzetessége az európai népmesének. Míg a kettes szám a polaritás, az alternatíva, az elkülönítés, a választás vagy a párok megteremtésének eszköze, az emberi észlelés és kategorizáció alapja, két egyenrangú taggal (pl. nappal/éjjel, fent/lent, jobb/bal, kicsi/nagy, élet/halál, férfi/nő), a hármas a legkisebb olyan szám, amely már az egyénhez képest csoport meglétét jelzi (én – és ők), a sokaság, a tömeg képviselőjében.²²² Idetartozik a szereplők hármassága (három fivér/királyfi, három ellenfél, három segítő), ezen kívül a hármasság megmutatkozik a varázstárgyak szintjén, a tér és az idő felosztásában, valamint a cselekmény dinamikáját biztosító nehéz feladatok, rejtvények, kívánságok alakításában is. Nemcsak a hármas szám, hanem annak többszörösei is előfordulnak a mesékben (hat, kilenc, tizenkettő) – ez utóbbi jelenségre Mailáth is utalt.

Mailáth további megjegyzései a mesei szerkezetre vonatkoznak. Jelzi például a típuskombináció gyakori előfordulását, vagyis azt a jelenséget, amikor a mesemondó több mesetípust kapcsol össze (általában az egyik típus cselekménymenetének teljes epizódját kombinálja egy másik típushoz tartozó egy vagy több epizóddal). Ez a megoldás az átlagon felüli mesemondók képessége, egyrészt mert viszonylag gazdag repertoárral kell rendelkezniük ahhoz, hogy epizódokat/epizódokat tudjanak áttemelni egy tündérmese kötött szerkezetű cselekménysémájából a másikba, másrészt mert rá kell éreznük, fel kell ismerniük, hogy hol vannak azok a tematikus-motivikus hasonlóságok, asszociációs lehetőségek, amelyek lehetővé teszik azt, hogy egy jól bevált történetesémát zökkenésmentesen módosítsanak. A típuskombinációk létrehozásának képessége elengedhetetlen a Mailáth

222 Max LÜTHI, „Drei, Dreizahl”, in *Enzyklopädie des Märchens, Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, szerk. Kurt RANKE, 15 köt. (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1981), 3:851–868.

által említett hosszas, több órán át tartó mesemondáshoz (hacsak nem váltott mesemondókról van szó). Arany László négy évtizeddel később, 1867-ben közzétett, átfogó mesetanulmányában a magyar mesemondásnak a szomszéd népektől elkülönülő sajátosságát többek között éppen abban látta, hogy mennyire hajlamos a típuskombinációk révén hosszan elnyújtott elbeszéléseket létrehozni.²²³

A magyar mesemondásról szóló jegyzete végén Mailáth visszatér a történet és a narráció viszonyának kérdésére, és megerősíti, hogy a közreadott mesék szüzséi nem a saját invenciói, csupán apróbb módosításokat hajtott végre azokon, amelyek, úgy tűnik, kipróbált, tesztelt narratív konstrukciók lehettek, hiszen Mailáth megjegyzi, hogy ezeket maga is így szokta elbeszélni. E jegyzetekből tehát a pásztorok és katonák mellett még két mesemondó alakja rajzolódik ki: az egyik Mailáth Jánosé, a másik pedig egy kitűnő és híres mesemondó nőé.²²⁴ E mesemondó kapcsán a kassai székhelyű Abaúj vármegyére tett utalás az egyetlen lokális-regionális információ a szájhagyományozott magyar mesékre vonatkozó szerzői jegyzetek sorában (és jelenlegi ismereteink szerint ez az első említése egy magyar mesemondó nőnek). Ami a Carlo Gozzi (1720–1806) meséjére vonatkozó utalást illeti, itt Mailáth a velencei drámaíró darabjainak valamelyikére utal, mint például *A három narancs szerelmese* (AaTh/ATU 408), *Turandot* (AaTh/ATU 851), vagy *A szarvaskirály*.²²⁵

VI. Egy mesemondó gróf

Mailáth több ízben utal arra, hogy maga is mesemondó gyakorlattal bír, mesemondóként tartják őt számon, ami figyelemre méltó adalék a mesemondás társadalmi beágyazottságának szempontjából. A mesemondást ugyanis a parasztság,

223 „Magyar meséinkben főleg a bonyolodottság az, mely a környező szomszédnépek meséitől elüt. Ezek egyike sem fűzi úgy összevissza a különböző alkatrészeket, mint a magyar nép, kivált az alföldi. A németeknél inkább kifeled valamit az elbeszélő, s a Grimmek számos mesénél főlemlítik, hogy azt két meséből ők alkották össze; magyar gyűjtőinknek pedig éppen a hosszú mesékkal, s ezeknek egymást kergető bonyodalmaival gyűlik meg bajuk.” ARANY László, „Magyar népmeséinkről, első közlemény”, *Budapesti Szemle* 8, 25. sz. (1867): 40–66, 53.

224 Mailáth az 1840-es évek elején egy románul beszélő lány mesemondásáról is beszámolt, mesét is közölt ennek nyomán (*Gilli's Märchen; Gilli az oláh regélőnő*). KOVÁCS Ágnes, „Egy román mese és elmondója a 19. század első feléből”, *Ethnographia* 128, 4. sz. (2017): 583–607.

225 KIRÁLY Kinga Júlia, *A rothadás esztétikája: A baljós és bűbajos Carlo Gozzi* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2006); GERENCSÉR Anikó, „Új irányok Carlo Gozzi Színházi meséinek kutatásában”, in *Lár(szó)tér: Fiatal kutatók italianisztikai tanulmányai*, szerk. MOLNÁR Annamária, ÓTOTT Noémi és PÁL József, 227–238 (Szeged: Szegedi Tudományegyetem Olasz Tanszék, 2016).

a tanulatlan (analfabéta) agrárnépesség, illetve a katonák, a pásztorok, a polgári-nemesi családoknál szolgáló cselédek (különösen a dajkák) kulturális gyakorlataként szokás szemlélni. Ugyanakkor a 18–19. századi szórványos magyar forrásokból is úgy tűnik, hogy a mesemondás társadalmi bázisa ennél jóval szélesebb lehetett, kollégiumi diákokat és vidéki nemeseket is magában foglalhatott. Mailáth személyében viszont egy mesemondó arisztokratáról van szó (atyja Fiume kormányzója, több vármegye főispánja, tárnokmester, a bécsi udvari kamara elnöke volt). Magyar vonatkozásban a főnemesek meseismeretéről kevés (gyakorlatilag elenyésző) információnk van, annak ellenére, hogy a 17–18. század fordulóján a tündérmeseírás európai divatja egyértelműen a francia arisztokráciához kötődött, Carlo Gozzi szintén grófi családból származott, de az arisztokraták és a mesemondás kapcsán idevonható akár egy fiktív herceg, Andrej Bolkonszkij is, aki a kisfiának meséli a Kékszakáll meséjét (AaTh 311), abban a napóleoni háborúk idején játszódó regényben, amelyet egyébként egy orosz gróf írt. Széchenyi István a *Hitel*-ben tett utalást a tündérmesékre („így csak álomban miénk, mint sokszor a’ tündérkirály legkisebb leánya”).²²⁶ Mailáth János gróf esetében, a saját maga által megosztott információk alapján, nemcsak egy meséket ismerő, hanem meséket mondó arisztokrata képe rajzolódik ki a 19. század első évtizedeiben. Ez a szempont pedig átvezethet a következő problémához, ahhoz, hogy milyen kontextusban értelmezhető Mailáth mesemondása, illetve mesegyűjtése.

1. Mesemondás, mesegyűjtés, mesefordítás

A fentiek ismeretében kérdésként merül fel, hogy egyáltalán milyen nyelven mesélhetett a német anyanyelvű, magyarul nem publikáló gróf, illetve, milyen nyelven hallhatta a meséket, amelyeket gyűjteményében közreadott. Mivel könyvének címében explicite ott áll a *Magyarische* etnikus/nemzeti terminus, jegyzeteiben pedig a keleti eredetűnek tételezett magyar mesemondás sajátosságait a nyugat-európai, az arab vagy általában a külföldi mesemondáshoz képest különíti el,²²⁷ úgy vélem, el kell fogadnunk, hogy az itt közölt mesék valóban magyarok lehetnek a tekintetben, hogy magyarul hangoztak el. Mailáth tudott, értett, beszélt

226 A szöveget és kontextusát lásd: HITES Sándor, *Ökonóm szemmel: Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok* (Budapest: L'Harmattan, 2024), 57–58. A tündérkirály legkisebb lánya a magyar népmesékben viszonylag ritkán fordul elő, leginkább a Mailáth által is említett *hattyúlányok*-mese (AaTh/ATU 400), illetve ennek altípusai, vagy a mágikus menekülés (*Rózsa elfelejti Ibolyát*, AaTh 303A, ATU 303) típus variánsaiban. Természetesen Széchenyi számos egyéb forrásból és nyelven ismerhette ilyen történeteket, de mintha feltételeznél, hogy magyar olvasói érteni fogják ezt az utalást.

227 Ez talán a legerősebb érv emellett, hogy nem magyarországi mesékre vagy mondákra utal a könyv címe.

magyarul, de úgy tűnik, nem írt és nem publikált magyar nyelven; tudományos, ismeretterjesztő és szépirodalmi műveit németül adta közre.

A német nyelvi közegben nevelkedő Mailáth csak egri és győri tanulmányai során tanult meg magyarul, de sohasem bírta olyan szinten a nyelvet, hogy azon alkotni tudjon, jöllehet Kazinczynak írt ilyen irányú ambícióiról:

Sagen Sie mir doch wie fängt man es an ein ungrischer Dichter zu werden? Das heist wo lernt man die Prosodie? und wie bekömt man poetische Sprache? Ich habe angefangen der Übung wegen Bruchstücke aus der Äneis in freien Stanzen zu übersetzen wie Schiller es in seinen Gedichten gethan? ist das gut? oder rathen Sie mir eine zweckgemäsure Übung? Ich bitte Sie recht inständig um ihre freundschaftliche aufrichtige Meinung und Zurechtweisung.²²⁸

Mailáth szépírói-fordítói-történetírói tevékenysége a birodalmi fővárosban indult, a bécsi kulturális élet jelentős személyiségeinek társaságában, az osztrák birodalmi patriotizmus egyik vezéregyéniségének, Hormayr báró *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* és *Taschenbuch für vaterländische Geschichte* című periodikáinak munkatársaként.²²⁹ A korszak jelenős osztrák és magyar literatúraival, értelmiségi csoportosulásaival eleven kapcsolatot ápoló, *hungarus*-tudatú és -érzelmű, elsősorban németül publikáló gróf *hídepítőként*, transzkulturális és transznacionális *közvetítőként* funkcionált, az egykorú németajkú olvasóközönség ugyanis a magyar irodalom számos művét az ő fordításaiból ismer(het)te meg.²³⁰ A *Magyarische Gedichte* című antológia (Stuttgart, Tübingen, 1825) például a kortárs magyar költészet közvetítését tűzte ki célul a külföld felé huszonnégy magyar költő százötven versének német fordításával, valamint a magyar költészet történetéről és a prozodiáról írt összefoglalóival (a kötet elkészítése során Mailáth rendszeresen fordult segítségért Kazinczyhoz):

228 „Mondja meg nekem, hogy kezdjen hozzá az ember, ha magyar költővé akar lenni. Vagyis, hol tanulja meg a prozodiát? És hogy tesz szert költői nyelvre? A gyakorlás kedvéért elkezdtem részleteket fordítani az Aeneisből szabad stanzákban, mint Schiller a verseiben tette. Jó ez? Vagy tanácsol nekem egy célravezetőbb gyakorlatot? Nagyon kérem baráti és őszinte véleményét és eligazítását.” KazLev 16:386, 3740. sz.

229 S. VARGA, *A nemzeti költészet...*, 159–231; TAMÁSSY-LÉNÁRT, „Gróf Mailáth János mint fordító és kulturális közvetítő”, 147–148.

230 LÉNÁRT, „Johann Graf Mailáth und Ferenc Kazinczy...”, 142; „Märchen aus dem märchenhaften Magyarenland...”, 43–44; „Gróf Mailáth János mint fordító és kulturális közvetítő...”, 146–148.

Ich habe meine »Magyarischen Gedichte« samt Einleitung endlich von der Censur zurück erhalten das M[anu]script ist bereits bei Cotta und das Buch wird also 822. erscheinen, ich hoffe, dass es Sensation erregen wird, nicht nur in Deutschland, denen es eine terra incognita erschliesst, sondern auch bei unsern Leuten, denn ich habe in der Vorrede zwar schonend, aber doch die Wahrheit gesagt.²³¹

Mailáth magyar nyelvtudásának kérdése azért is érdekes, mert úgy tűnik, a német nemcsak az irodalmi-tudományos írásbeliség nyelve volt számára, hiszen például Kazinczyval is németül kommunikált: mindvégig németül leveleztek egymással, és első, széphalmi találkozásuk során is a német volt a közös nyelv:

[M]arcsa jelentést tesz, hogy egy kocsi jő, s' rajta két Úr. Épen felhozák vacsorámat. Mentem a' Vendég elébe. Ich suche Hern v. K. – das bin ich. – Und so muss ich mich selbst Ihnen nennen. Ich bin Graf Johann Mailáth. Aber ich bin Ihnen mit einem Reisegefährten ungelegen; es ist ein Arzt von Ofen. Köpfinger [!] – Derjenige, mit dem Sie dens Koleczaer Codex altdeutsche Gedichte herausgaben? – Ebenderjenige.²³²

Bár ebből úgy tűnik, Mailáth még a szóbeli kommunikáció során is (bár formális alkalomról, első találkozásról, bemutatkozásról van szó) a német nyelvet részesítette előnyben, Kazinczy viszont úgy jellemezte, mint aki igen jól beszél magyarul: „Ellenben culturájában az a' kár van, hogy nyelve inkább német, mint magyar, noha magyarul igen tisztán, igen jól beszél.”²³³ Azt ugyanakkor nem tudni, hogy a társalgás szintjét meghaladó nyelvi képességeket igénylő, hosszú tündérmeséket el tudott-e mondani magyarul.

Mailáth magyar nyelvtudásáról többek között a *Magyarische Sagen und Märchen* Kazinczy-féle fordításához fűzött megjegyzései tanúskodnak (*Bemerkungen über die Übersetzung der Magyarischen Sagen*), melyekről fentebb, a kötet jegyzetei kapcsán szó esett. 1825 májusában Kazinczytól már megkapta a szövegek egy részének első kidolgozását, ezekre több oldalon reflektált. A jegyzékből úgy tűnik, alaposan összehasonlította a német és a magyar szöveget, számos alkalommal jelölte, ha Kazinczy fordításából valami kimaradt, vagy ha érte-

231 „»Magyar verseimet« a bevezetéssel együtt visszakaptam a cenzúrától, a kézirat már Cottánál van és a könyv 822-ben megjelenik. Remélem, hogy szenzáció lesz, nemcsak Németországban, akik számára terra incognitát tár fel, de honfitársainknak is, hisz az előszóban, ha kíméletesen is, de mégis az igazat mondom.” KazLev 17:553, 4017. sz.

232 KazLev 15:287, 3481. sz.

233 KazLev 15:289–290, 3482. sz.

lemzavaró kifejezést talált a magyar változatban, és javaslatokat is tett a megfelelő szavakra vonatkozóan.

Az *Erzsi, a fonó* (*Erzsi, die Spinnerin*) című elbeszélésben szereplő *férjhez vesznek* kifejezés kapcsán megkérdezte, hogy nem lenne-e jobb a *férjhez mész* („ist *mész nicht besser?*”); a javított változatban *férjhez mégy* olvasható. Az *Erzsi, a fonó* úgy kezdődik, hogy a lány egy halásztól megment és a Fertő-tóba visszadob egy halacskát; a fordításban szereplő *futott* ige kapcsán Mailáth megjegyezte, hogy ez aligha állja meg a helyét egy hal esetében („kann von einem Fisch nicht gesagt werden”). A *három királyi kis asszony* (azaz *A három királyleány*) című fordításhoz is több kommentárt, kérdést fűzött. Megkérdezte például, hogy tényleg *Sz. János bogár*-nak hívják-e ezt a bogarat magyarul („Heisst der Glühwurm ungrisch wirklich so?”), Kazinczy pedig végül is *csillár*-ra javította ezt a szót.²³⁴ Mailáth *A kincs* című hiedelemmonda kapcsán is tett lexikai jellegű megállapításokat: érdeklődött, hogy a sziléziai *Riesengebirge*-t (egyébként a Musäus meséi nyomán különösen népszerűvé vált Rübzahl lakhelyét) tényleg *óriás hegyeknek* hívják-e magyarul („heisst das Riesengebirge so?”), és furcsállotta, hogy Kazinczy ürgének fordította a mormotát (*Murmelthiere*).²³⁵ Kazinczy mindkét kifejezést megtartotta.

A feltételezhetően a szájhagyományból származó mesék lokális-regionális vonatkozásairól nem esik szó a gyűjteményben (a felvidéki mesemondónőre vonatkozó utalást leszámítva). A *Magyarische Sagen und Märchen* megjelenését megelőző években Mailáth János tartózkodási helyei – Kazinczyval folytatott levelezése alapján – elsősorban Bécs, továbbá Buda, Törökbálint (ahol birtoka volt), Bártfa, Nagyugróc, Lócse, Pozsony, Oszlán, Kolozsvár voltak, később sokat időzött Veszélén, sógora, Mednyánszky Alajos birtokán. Hogy volt-e elsőkézből származó, közvetlen tapasztalata az általa megörökített parasztok és katonák mesemondásáról, nem tudható. A katonák és ridegpásztorok körében magyar meséket hallgató gróf alakja kevéssé tűnik valószínűnek, de nem elképzelhetetlen.

Mindenesetre Mailáth többször utalt arra jegyzeteiben, hogy *hallotta, tanulta* más mesemondóktól e meséket. A korszak tipikus gyakorlatából kiindulva a szóbeliségben elhangzó mesék lejegyzése nagy valószínűséggel nem a mesemondással egyidejűleg, hanem utólag, emlékezetből történt (esetleg helyszíni vázlatokra, jegyzetekre támaszkodva). Mailáthnak 1813-ban azért kellett leköszönnie kancelláriai hivataláról, mert látása már 27 évesen nagyon meggyöngült. A látá-

234 „Die drei Glühwürmer, die euch im Sturme vorgeleuchtet, sind auch unter mir stehende Forstbediente.” MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 47. „Az a három csillár is, mely benneket ide kalaúzola, az én cselédem.” *Majláth regéi...*, 63.

235 „Einige Murmelthiere entflohen ängstlich schreiend”. MAILÁTH, *Magyarische Sagen und Märchen...*, 128. „Néhány helyt ürgék szaladtak el lépteit alatt visítózva”. *Majláth regéi...*, 312.

sukban korlátozott, és így a kiterjesztett memória (írott szöveg) eszközével nem vagy kevésbé élni tudó emberek esetében a hallás útján történő információrögzítés és a mnemotechnikai képességek átlagon felüliek lehetnek. Kazinczy 1817. augusztus 24-i Cserey Farkashoz címzett levelében arról írt, hogy a gróf „Tízezer verset tud könyv nélkül.”²³⁶ 1844-ben Mailáth mnemotechnikai könyvet is közreadott *Mnemonik (oder Kunst das Gedächtniss nach Regeln zu stärken und dessen Kraft ausserordentlich zu erhöhen)* címmel.²³⁷ A látáskorlátozottság és a történetmesélés összekapcsolása tradicionálisan ott van a „vak Homérosz” toposzban, a mesemondás pedig eleve jellemzően korlátozott fényviszonyok között, esténként zajlott; a vizuális ingerek csökkenésével könnyebben lehet belépni a képzelet teremtette világokba.

Így tehát az is elképzelhető, hogy Mailáth memorizálta a hallott meséket, beépítette a maga repertoárjába, és az előadás során alakította tovább azokat. A gróf mindenesetre nem pusztán hallgatója, hanem előadója is volt a meséknek, és az tudható, hogy általában véve is volt a társasági szórakoztatáshoz hajlama, előadóművészi vénája, hiszen Kazinczy és Cserey Farkas is említette, hogy Mailáth jól és/vagy előszeretettel zongorázott („A’ Claviert mesteri módra veri”,²³⁸ „egy fő Úri Háznál [...] Mailáth fel kell és a szobában lévő Claviron elvér egy néhány ropogós Magyar Nótát”),²³⁹ egyik versét 1821-ben Schubert zenésítette meg,²⁴⁰ ezen kívül színielőadásokban is fellépett („theátrális játékokban játszani szokott ’s igen nagy szerencsével”) és szenvedélyesen szeretett táncolni.²⁴¹

A feltételezhetően magyarul hallott/elbeszélt meséket (melyekről nem tudni, hogy a gróf azután magyarul vagy németül adott-e elő a maga mesemondó gyakorlata részeként) Mailáth mindenesetre németül írta meg. Erre következtethetünk egyebek mellett Toldy Ferencnek abból a megjegyzéséből is, amikor 1829-ben, immár negyedik éve próbálta elintézni, hogy Pesten megjelenjen Kazinczy fordításában a Mailáth-kötet magyar kiadása. A halogatás oka és az éppen aktuális akadály ekkor a következő volt: „Gróf Mailáth a Tek. Úr által fordított regéket egy második kötettel megtoldva szándékozik kiadatni, melyet ő maga ír

236 KazLev 15:290, 3482. sz.

237 Mailáth bravúros emlékezetéről lásd: KOLOS István, *Gróf Mailáth János (1786–1855)* (Budapest: Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, 1938), 120.

238 KazLev 16:490, 3778. sz.

239 KazLev 16:507, 3784. sz. 1819. A továbbiakban Cserey arról írt, hogy Wesselényi Miklóstól úgy tudja, Kolozsváron e főúri háznál Mailáth kihallgatta a szomszéd szobában beszélgető erdélyi magyar urakat.

240 *Der Blumen Schmerz*, D 731.

241 NAGY, „Hivatalnokból író...”, 26; KazLev 15:290, 3482. sz.

magyarul”.²⁴² Mivel a *Magyarische Sagen und Märchen* mondákat és meséket, vagyis nagyrészt a közösség emlékezetében élő, illetve szájhagyományozás útján artikulálódó *magyar* történeteket tartalmazott, ezért elképzelhető lett volna egy olyan megoldás is, hogy a német kiadás előkészítése során (legalábbis a mesék esetében, amelyek forrását Mailáth egyértelműen szóbeli előadásban jelölte meg) egy, a mesék magyar nyelvű megszövegezését tartalmazó kézirat (vázlat, első kidolgozás stb.) is elkészült, amelyet egy esetleges későbbi magyar kiadás számára hasznosítani lehetett volna. Ez az opció azonban sem Mailáth, sem Kazinczy részéről nem merült fel, a magyar változat egyértelműen a német szövegből való (vissza)fordítás nyomán készült el.

VII. Kazinczy Ferenc, a tündérmesék és a fordítás

Kazinczy kapcsán felesleges részletezni, hogy milyen jelentős és kiterjedt volt a fordítói munkássága, de a fentiek értelmében az a gesztus, hogy Kazinczy Ferenc átültetett egy ilyen gyűjteményt, a hazai magyar nyelvű, bontakozófélben lévő fikciós rövidprózát gyarapítva, egyáltalán nem volt magától értetődő. Nemcsak azért, mert ez esetben nem valamely klasszikus auktor, vagy a korabeli, illetve pár évtizeddel korábbi nyugat-európai irodalom egy jeles alkotója volt a szerző, hanem a műfajok, kiemelten a tündérmese műfaja miatt sem.

Amikor tehát Kazinczy Ferenc a *Magyarische Sagen und Märchen* megjelenése után (amint a könyvet Mailáthtól megkapta) szinte azonnal a szövegek magyarításához kezdett, és még abban az évben a teljes kötetet is lefordította, ez a meseműfaj hazai értelmezéstörténetében kitüntetett pillanat volt. Az előzményeket és a tündérmese műfajra vonatkozó kortárs ítéleteket figyelembe véve váratlan fordulat, amely a korabeli német irodalmi tendenciákban való jártasságra, egyben – a hazai viszonyokat és ízlést ismerve – esztétikai kezdeményezőkézségre vall az idős Kazinczy részéről. Emellett érzékelhető e fordítás elkészítése mögött a viszonzás gesztusa is, egyfajta viszontajándék elkészítése annak a Mailáthnak, aki Kazinczynak számos versét fordította németre, s levelezésük tanúsága szerint élenken érdeklődött Kazinczy egyéb fordításainak sorsa iránt is. Az ajándék elkészült, de átadására nem kerülhetett sor, mert Kazinczy haláláig, hat éven át tartó próbálkozások után sem sikerült keresztülvinni, hogy *Magyar Regék és Mesélések* a privát közönséget biztosító kézirat formából eljuthasson a nyilvánosság elé.

242 KazLev 21:70, 5011. sz. Tehát az első kötetet nem magyarul írta.

Mivel a tündérmese mint irodalmi műfaj legitimációja igen gyenge volt a kor-szak magyar kultúrájában, az ellenvéleményekkel szembesülve Kazinczy több alkalommal is röviden szólt arról, hogyan érdemes olvasni az ilyen szövegeket. 1825 szeptemberében még csak a fordítás tényét közölve (a tündérezéssel kapcsolatban, mint láttuk, eleve fenntartásokkal élő) Guzmics Izidorral, így írt: „a’ Gróf Mailáth Magyarische Sagen und Märchen-jeit lefordítám, s Igaznak küldém, adjaki, ha tetszik. Azok jól vagynak beszéllve, ’s ártatlan gyermekes szellemökkel kedveltetik magokat.”²⁴³ Ez a felfogás, amely a narrációt tartja a kötet fő értékének, mégpedig az *ártatlan* és *gyermekes* jelzők alapján egyfajta naiv narrációt érzékelve, éppen ellentétes a Mailáthra vonatkozó néprajzi szakirodalom *mesterséges, kimódolt, művi* minősítéseivel. A *Magyar Regék és Mesélések* nem jelent meg, de a kéziratból a mesék egyikét, a *Tündér Ilonát* leköszölte Szemere Pál a *Muzáronban*. Guzmics elítélően nyilatkozott róla: „Én a meséket, a tündéreket, megszeretni nem tudom; és a Muzáronban épen nem itélhetem azokat helyöken állani”,²⁴⁴ „Mailáth regéji, ’s tündéres románjai nem e’ gyűjteménybe illők; bár millyen legyen is művészi becsök. A’ köznépi mesélések alacsonyabbak, sem hogy fentebb rendű, tanult ’s mívelt olvasókat mulassanak”.²⁴⁵ Kazinczy erre kéziratot feljegyzésében a következőképpen reagált:

Midőn e’ sorokat írom, jó egy tudósítás, hogy egy Vármegyében, hol Muzáron számos nyomtatványokban kívántaták, a’ III. Kötetben megjelent Tündér Ilona annyira elidegeníté Olvasójit a’ Munkától, [...] hogy a Könyvnek ezek a’ tiszteletes hazafiságú hordatóji a’ következő Kötetek hordozásáról lemondának; nekik Vas-orru Bába nem kell.

Ez úttal tehát Szemere nagyon megjárta volna, hogy bizakodását Olvasójához messzebbre terjeszté ki mint kelle, ha azt nem mondhatná, hogy ő bizott Recensenseihez, kik hihetőleg el fogják mondani, hogy a’ pór regék is a’ Poesis narrativa osztályához tartoznak [’s Gróf Mailáthnak, kihez hasonló Regélőnk nincs, itt csudálni kell ritka talentomát, hogy a’ bohó költeményt az általöltöztetés és szép előadás’ fortélyá által, olly darabbá teremté, mellynek épen azok fogják leginkább becsülni érdemét]²⁴⁶ A’ komoly tanulás’ emberei a’ Vas-orru Bábát természetesen nem nézhetik egyébnek mint ostobaságnak; de egy igen rövid eszmélet után érzeni fogják, hogy az a’ Regélőnk, kinek mása közöttünk még nincsen, csudálásokat érdemli, hogy a’ bohóságából, az előadás’ fortélyai ’s beszédé-

243 KazLev 19:377, 4510. sz.

244 KazLev 21:67–68, 5009. sz.

245 [GUZMICS Izidor], *Muzáron*, 5, 2. rész (1833): 30–31.

246 E sorok áthúzva.

nek szépsége által, oly szép darabot ada, melly a' szép Fonó és a' Fal közzé zárt mellett méltólag áll. A' Vas-orru Bába 's a' Hős Fercsi²⁴⁷ legszerencsésebb productumaink közzé tartozik, 's úgy kívánhat helyt Muzarionban mint a' Galeriákban a' Breughel ördögös és boszorkányos bohóskodásai.²⁴⁸

Kazinczy Ferenc tündérmese-fordításait érdemes abból a szempontból is értékelni, hogy ebben az időszakban gyakorlatilag nem létezett a magyar nyelvű tündérmese az elit kultúra fórumain. Tündérmesék nem vagy rendkívül ritkán érték el az irodalmi nyilvánosság szintjét, bár a populáris írásbeliségben (a kalendáriumok, ponyvák közegeiben) minden valószínűség szerint jelen voltak. Irodalmi műalkotásként azonban szinte semmiféle magyar nyelvű előzmény nem volt Kazinczy előtt. Csokonai 1793-ban *A méla Tempefői*ben Szuszmir kalefaktor szájába adva elkezdett egy tündérmesét, a hálás halott meséjét, ez azonban töredék maradt, mivel a művelt Rozália kisasszony az „alatsón Lélektől kohóltt mesét”, „szemét észnek szüleménnyét” nem szenvedhette, és elzavarta a színről a mesemondót és vele együtt a tündérmesét.²⁴⁹ Csokonai a kályhafűtő elmondta mesét nem emelte át irodalmi regiszterbe, hiszen a „Comoedia formába öntött Satyricum Román”-jában a mesemondás-jelenet lényege éppen az volt, hogy ellenpontozza az elit irodalom iránt elkötelezett Rozália kisasszony csiszolt ízlését. (Ebből kifolyólag viszont néprajzi szempontból igen hitelesen ragadta meg a szóbeli előadásmód jellegzetességeit és esetlegességeit.)

De „Majláth más uton eredett el” – ahogyan Szalay László írta.²⁵⁰ Ezért Kazinczynak fordítása során a populáris kultúrából, a szózhagyományból származó, vagyis a szerzőhöz, a fordítóhoz és a feltételezett olvasókhöz képest is alacsonyabb kulturális szinten létező (hosszú és prózai, tehát formátlan) szövegeket kellett valamilyen módon irodalmi alkotásként megformálnia magyarul, nyelvet kellett találnia ehhez,²⁵¹ ráadásul, mint fentebb szó esett róla, egy olyan populáris mi-

247 Kisfaludy Károlynak a *Muzarion*ban megadott témafeldolgozásra írott elbeszélése.

248 KAZINCZY Ferenc, „Töredék”, *Szemere-Tár* X, 37. sz. (h. n., é. n.). Ezt és Kazinczy további idevágó megjegyzéseit lásd: GULYÁS, „>...úgy kívánhat helyt Muzarionban...<”, 529–531.

249 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek I.: 1793–1794*, szerk. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai, 1978), 288–289; CSOKONAI VITÉZ Mihály, [*A' méla Tempefői, az az, az is bolond, a' ki Poétává lessz Magyar Országban*], Csokonai Vitéz Mihály összes művei: *Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, transzmed.: TÓTH Barna, hozzáférés: 2026. 04.09. https://deba.unideb.hu/deba/csokonai_muvei/text.php?id=csokonai_drama_16_k&hi=Szuszmir

250 SZALAY, „XXX–XXXI...”, 85.

251 Vö. azokkal a nyelvi megoldásokkal, amelyeket Arany János alkalmazott, amikor magyarra fordított egy skót népmesét. GULYÁS Judit, „Egy skót népmese gyűjtemény magyar recepciója (Arany Já-

tológia működtetésével, amelynek alakjai a korabeli néphitből, az okkult mágiából, a feltételezett pogány ősvallásból, illetve a szerzői képzeletből származtak. Harmadrészt pedig, s talán ez sem elhanyagolható szempont, Kazinczy Ferenc fordítása tulajdonképpen a magyar nyelvű romantikus rövidpróza egy példájaként is szemlélhető.

1843-ban az *Athenaeumban* az elbeszélő műfajokról szóló áttekintésében Toldy Ferenc azt a véleményét fejezte ki, hogy a mese, a monda és a rege vagy eltűntek már, vagy nem tudnak meggyökerezni a kortárs magyar irodalomban: „a’ mese, mióta a’ Tündérvölgy megiratott, elnémult; a’ monda és a’ rege, mellyhez, bár jobbra nem honi hangon, Gaal, Mailáth és Mednyánszky adtanak ösztönt, meg nem akar fogamzani”.²⁵² Kazinczy Ferenc fordításának megjelenése révén legalább Mailáth meséi és mondái „honi hangon” szólalhattak volna meg.

VIII. Toldy Ferenc és az Aestheticai Bévezetés

A *Magyar Regék és Mesélések* kiadástörténete egy kudarc történet. A kiadás megvalósítása érdekében tett erőfeszítések, próbálkozások, ajánlatok és elutasítások ugyanakkor lehetőséget teremtettek arra, hogy a (tündér)mese műfajról vallott nézetek artikulálódjanak. A szerző Mailáth és a fordító Kazinczy mellett e kiadástörténet harmadik főszereplője Toldy Ferenc volt, s a tervek szerint – ahogyan fentebb már részletesen szó esett róla – a *Magyar Regék és Mesélések* Toldy bevezető tanulmányával jelent volna meg. Ez nemcsak Kazinczy fordításainak relevanciáját és jellegzetességeit mutatta volna be, hanem, úgy tűnik, a regék nyelvi megformálásának kérdéseire is kitért volna:

[...] szeretnék egy kis értekezést bocsátani a könyv elébe fordításaidról. Illőbb alkalmat nem találnék. Kiemelném, mely művészi belátással és ügyességgel tudál Te a legkülönműbb művekben különféle s mindég karakteristikus nyelvvel élni, mint tudál e Regékben a mindennapit és nemest, a populárist s a csínt egyesíteni, s összehasonlítván a mások által fordított Villi Tánczot és Sóbányákat (ezeket én fordítottam az Aurora számára) a tieiddel, kimutatnám mely egyszerű Nálad minden, mi ott dagályos.²⁵³

nos: Nyugot-felföldi népmondák)”, *Ethnographia* 127, 4. sz. (2016): 520–542, 537–538; RUTTKAY Veronika, „Burns, Arany, Lévai – avagy népiesség és/mint fordítás”, *Irodalomtörténeti közlemények* 120, 1. sz. (2016): 3–30.

252 SCHEDEL Ferencz, „Szépirodalmunk’ jelen állapotjáról ’s néhány jámbor ohajtás. (Olvastatott a’ Kisfaludy-Társaság’ köz-ülésében, febr. 6. 1843.)”, *Athenaeum* 7, 1. füzet, 4. sz. (1843): 153–161, 156.

253 KazLev 20:269, 4781. sz.

A kiadásról folytatott levelezésből az is kiderül, hogy Mailáth szóban forgó elbeszélései közül kettőt maga Toldy fordított le korábban az *Aurora* számára, de Kazinczy fordítását jobbnak tartotta a magáénál. 1827 augusztusában Toldy találkozott a kiszemelt kiadóval, Landererrel, akinek viszont csak elutasító reakciójáról tudott számot adni:

[...] hát mondja, hisz ezek dajkamesék, ilyen könyvet biz ő nem nyomtat. Hiába magyaráztam e nemű munkák mulattató voltát, de fontosságát is, hiába mondtam el neki mely jól fogadtatott Mailáth e munkája a németek által, mennyire cultiválja a külföld is a legújabb időben a népi hagyományok literatúráját: falra bors.²⁵⁴

A *dajkamese* (*Ammenmärchen*) egyértelműen negatív konnotációjú kifejezés volt, amely a komolyan nem vehető, ostoba fecsegésre, érdektelen, értéktelen történetekre vonatkozott. Az is látszik ugyanakkor, hogy Toldy ismerte az idevágó német irodalmi tendenciákat, erre hivatkozva próbálta meg jobb belátásra bírni Landerert, úgy tűnik, hiába.²⁵⁵

Kazinczy erről értesülvén, még fontosabbnak vélte Toldy tervezett előszavát, az „Aesthetikai Bévezetés”-t: „Bizony jó lesz, ha megtoldod, egy rövid vagy hosszú Praefatióval, ’s így megelőződ az olly elmétlen ítéletet mint az vala, mellyet írál. Sok ollyan ember van még köztünk.”²⁵⁶ Toldy időközben elkészült nagy műve, a *Handbuch* első kötetével, amely egyrészt számos verset tartalmazott Mailáth János fordításában, másrészt Toldy ebben közzétett egy rövid összefoglalót a magyar mesékről is, mégpedig úgy, hogy Mailáthnak a *Magyarische Sagen und Märchen* jegyzeteiben olvasható megállapításait idézte a magyar mesék jellegzetességeiről.²⁵⁷ A *Handbuch*nak a magyar mesékre vonatkozó alfejezete (*Anhang. Volkspoesie. Lieder und Märchen*) tehát néhány mondat kivételével teljes egészében a *Magyarische Sagen und Märchen*ből vett idézetekből áll; Toldy Mailáthon kívül nem használt más forrást. Ezen kívül ugyanitt Toldy megemlékezett ar-

254 KazLev 20:329–330, 4815. sz.

255 Landerernek ez az elutasítása azért is érdekes, mert, mint szó esett róla, a *Muzárium*ban 1829-ben megjelent *Tündér Ilona* című mesét öt évvel később Trattner–Károlyi *Közhasznú és mulattató Hazai Magyar Nemzeti Kalendárioma* például leköszölte, mégpedig Szemere Krisztina állatmeséivel együtt. Talán az lehetett Landerer problémája, hogy Kazinczy fordításának esetében nem egy populáris füzetes kiadványról lett volna szó (amely elbírja a dajkameséket is). ΜΙΚΟΣ, „Szerelmedal...”, 178.

256 KazLev 20:348–349, 4829. sz.

257 *Handbuch der ungrischen Poesie: oder: Auswahl interessanter, chronologisch geordneter Stücke aus den vortrefflichsten ungrischen Dichtern*, szerk. Franz TOLDY, 2 köt. (Pesth und Wien: G. Kilian und K. Gerold, 1828), 1:LXXXIV–LXXXVI.

ról is, hogy Mailáth művét Kazinczy lefordította magyarra (illetve a *meisterlich nacherzählt* kifejezés használatával inkább azt jelzi, hogy nem ragaszkodott szorosan az eredetihez, hanem újraalkotta azt).

Ahogy fentebb már szóba hoztuk, pár év múlva, 1831-ben, a Pyrker-pörben Toldy egészen más álláspontra helyezkedett a Mailáth-mesék és azok fordítása kapcsán. Kritikájában mintegy kiközösítette Kazinczyt egy virtuális közösségből, s a fordítás pusztá tényét is egy egyenlőtlen viszony eredményeként jelentette meg, amelynek során a fordító lealacsonyította vagy megalázta magát.²⁵⁸ A Pyrker-fordítás kritikájában megbújó, a Mailáth-fordításra vonatkozó kitétel rövidsége ellenére azért lehetett több szempontból is megrendítő (a kritikát egyébként jól tűrő) Kazinczy számára, mert éppen Toldy Ferenc fogalmazta meg azokat, vagyis az, akire Kazinczy egészen addig segítőtársaként tekintett ez ügyben. Nemcsak arról van szó, hogy Kazinczy Toldyt bízta meg a *Magyar Regék és Mesélések* megjelentetésével, amelynek érdekében mintegy ötven levelet váltottak, hanem arról, hogy Toldy maga is fordított Mailáth-regéket, *Handbuch*-jában Mailáth jegyzeteit használta a magyar mesék jellemzésére, és pár évvel korábban maga ajánlkozott arra, hogy kisebb értekezést írjon a szövegek elé, mégpedig a műfaj és Kazinczy fordításának jelentőségét bemutatandó az olvasóknak. Ezen túlmenően azonban a kritika megjelentetésével nemcsak az irodalom és a nyelviség kérdéséről kialakított nézőpontok ütközése történt meg, hanem interszjektív kapcsolatok roncslódtak: Kazinczy ajándéknak szánta fordítását Mailáthnak, baráti viszonyuk egyfajta manifesztációjaként tekintett rá, Toldy pedig éveken át nem egyszerűen ügyintézőként járt el a fordítás megjelentetése érdekében, hanem mestereként (sőt, korábban atyjaként) tekintett Kazinczyra.

IX. Összegzésként

A *Magyar Regék és Mesélések* kiadásának megghiúsulása több szempontból is veszteségnek tekinthető. Mindenekelőtt azért, mert Kazinczy Ferenc fordításában, az ő nyelvén jelenhettek volna meg tündérmesék az 1820-as években, s már a kötet megjelenésének ténye is jelezhetne volna, hogy ez a műfaji lehetőség a magyar irodalomban is jelen van. A fordítás publikálása hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a mese és a rege műfaja korábban és hangsúlyosabban kapcsolódjon be a magyar irodalmi nyilvánosság diskurzusába. Mailáth romantikus, ironikus, néhol bizarr

258 T. ERDÉLYI, „Egy kései kiengesztelés kísérlete...”; DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány születése...*, 250–258; VADERNA, „A Pyrker-pör értelmezési lehetőségei...”.

és – mint a Kandúr Károly hányattatásairól szóló elbeszélés bizonyítja – kifejezetten játékos elbeszélőmódja, amelyre az idős Kazinczy nagyon is fogékony volt, egy sajátos narrációs lehetőséget villantott volna fel az alakulófélben lévő magyar rövidpróza művelői számára. A kiadástörténet ugyanakkor arra is rávilágít, hogy a vállalkozás nem csupán szerzői és fordítói teljesítmény volt, hanem több szereplő együttműködésére épülő irodalmi projekt. A szerző Mailáth János és a fordító Kazinczy Ferenc mellett ebben meghatározó szerepet játszott Toldy Ferenc is, aki nemcsak a kiadás előkészítésében vett részt, hanem a tervek szerint bevezető tanulmánnyal is ellátta volna a kötetet. A Vörösmarty elbeszélő költészetéről írott tanulmánya²⁵⁹ ismeretében Toldy bizonyára tanulságos értekezést tett volna le az asztalra, s ezzel egyben a tündérmese műfajt kiemelhetné volna az érdektelen trivialitások közegéből, ahová az soroltatott. Az első magyar mesetanulmány csak 1847-ben látott napvilágot, Henszlmann Imre munkájaként. Erről Erdélyi János azt írta, hogy nálunk a tudomány világába ez avatta fel a mesét.²⁶⁰ Ezzel indult meg az analitikus, tudományos értelemben vett magyar meseértelmezés története, de kezdődhetett volna évtizedekkel korábban, Toldy Ferencsel is. A fordítás-kötet megjelenésének elmaradása így nemcsak egy irodalmi vállalkozás kudarcát jelenti és a tündérmese mint irodalmi műfaj iránti érdektelenséget vagy elutasítást jelzi, hanem egy olyan diskurzív tér létrejöttének elmaradását is, amelyben a mese, a rege és a romantikus elbeszélő próza helyéről folytathattak volna vitát a korszak irodalmi szereplői. Ennek hiánya egyben hozzájárulhatott ahhoz is, hogy Mailáth János meséi – és Kazinczy Ferenc fordítói teljesítménye – hosszú időre kiestek a magyar irodalmi és folklorisztikai érdeklődés köréből.

259 TOLDY Ferenc, *Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály' epikus munkájáról* (Pest: Eggenberger és Müllner, 1827).

260 ERDÉLYI János, *Magyar közmondások könyve* (Pest: Kozma Vazul, 1851), VI.

Dunán, Száván innen és túl

Székács József: *Szerb népdalok és hősrégék* (1836)

Székács József halálának 150. évfordulójára

Székács József *Szerb népdalok és hősrégék* című fordításkötete (1836)¹ nem ismeretlen a magyar irodalomtörténészek körében. Bár a saját korában nem volt komoly visszhangja, az irodalomtörténet nagyobb távlatában nézve fontos vállalkozásnak minősült. A 20. században bőven született róla kitűnő szakirodalom, sőt 1986-ban hasonmás kiadásban² is megjelent. Ha tehát magáról a kötetről szeretnék írni, könnyű volna a dolgom Horváth János összegzése,³ majd Fried István,⁴ Szeli István,⁵ Vujicsics Sztoján⁶ és Gáldi László⁷ nagyszerű írásai nyomán. Viszont mivel magam nem vagyok sem szlavista, sem folklorista, aligha tudnék újdonságot mondani róla.

Emiatt más irányból közelítek a kötethez, kifejezetten a magyar vonatkozásokra figyelve. Vajon mire szolgált ez a kiemelkedően fontos fordításkötet egy másik irodalom közegében? Mit jelentett Székácsnak a szokatlan feladat? Mit mond nekünk, a magyar irodalom kutatóinak, illetve mit mondhatott a kortársaknak?

- 1 *Szerb népdalok és hősrégék*, az eredetiből fordítá SZÉKÁCS József, kiadá KUNOSS Endre (Pest: Trattner–Károlyi Könyvműhelye, 1836). A továbbiakban: *SzNH*.
- 2 *Szerb népdalok és hősrégék: Székács József fordításai* [hasonmás kiadás] (Újvidék: Fórum, 1986). A továbbiakban: *SzNH* Újvidék. A kísérőtanulmányok külön kötetként, közös dobozban, lásd alább.
- 3 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* [1927] (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978²), 142–149.
- 4 Például: FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig* (Budapest: Akadémiai, 1979), 163–206.
- 5 SZELI István, *Székács József és műve* [szerb nyelven is], in *SzHH* Újvidék, 1. mellékkötet, 5–60 [szerb nyelven: 61–118].
- 6 STOJAN VUJČIĆ, *Székács József – Vuk Stefanović Karadžić Szerb népdalok és hősrégék*, in Uo., 2. mellékkötet, 65–137 [szerb nyelven: 5–63].
- 7 GÁLDI László, „Szerb-horvát eredetű tízesünk”, in *Szomszédtság és közösség: Délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, szerk. VUJICSICS D. Sztoján, 285–309 (Budapest: Akadémiai, 1972).

Ezúttal inkább antropológiai nézőpontból, s egyértelműen a magyar költészet nézőpontjából tennék kísérletet a feleletre. Főként metrikai jellegű kérdéseket érintek, úgyhogy nem fogom megismételni mindazon állításokat, amelyeket Fried, Szeli és Vujicsics leírtak, ezeket megtalálják az olvasók az ő írásaikban.

1. Szerb folklór és európai romantika

A szerb népköltészet sajátos allegóriája a 19. századi európai irodalomnak. A szerbek a „kis népek” prototípusa voltak, az elnyomott vagy államot csak részben alakítani képes népeké, akiknek izgalmas, letűnt vagy éppen elenyészőben lévő kultúrája még megismerhető volt a romantika korában. Még ossziáni szemüveggel is érdekes a folklórjuk, ám ők valóban léteztek, ellentétben a képzelt őskeltákkal. E korszak szerb kulturális mitológiája elég jól beleilleszkedik a világirodalmi folyamba. Segít ebben Herder, és segít Goethe, aki lefordítja a *Hasanagicát*, illetve a kulcsfontosságú Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864), aki nem volt professzionális irodalmár, de azzá képezte ki magát. Voltak hazai elődei is, akiknek a munkáját beolvasztotta a sajátjába, és részben szerb nyelven, mintegy nemzetkonstituáló tényezőként, másrészt pedig több világnyelvre lefordítva több hosszabb-rövidebb változatban bemutatta a világnak azt, ami írásban sosem létezett. Ez a lényeg: az oralitás léphetett be az olvasnivalók színpadára. E folyamatnak természetesen voltak előzményei, de ne feledjük: ez még nem a folklorisztika hőskora, a szóbeli hagyomány megismerése még nem alapvető, kiinduló helyzet.

A fentiek miatt a szerb népköltészet világirodalmi recepciója sok népet megelőz, amelyek mind érdekesek lehetnének (vagy lehettek volna) a literátoroknak. Ám az első ilyen tömegű és finomságú gyűjtés valóban Karadžićé. Először a *Mala prostonarodna slaveno-serbska pesnarica* (Bécs, 1814) látott napvilágot ízeletként, majd négy bővebb kötete Lipcsében, 1823 és 1833 között. „Adatközlői” túlnyomórészt guszlárok, énekmondók voltak,⁸ hiszen ő valóban elutazott távoli vidékekre, és az oralitásból is gyűjtött. Nyilván barátok emlékeztérére is hagyatkozott, tehát indokolt lehet ugyanaz a forráskritika, amellyel a Grimm fivérek

8 A guszlárok kizárólag férfiak, gyakran vakok vagy nyomorékok, egy részük koldulásból él. A Balkán több térségében elterjedt e hivatás, Szerbián kívül Boszniában, Hercegovinában, Macedóniában, Albániában, régebben a horvát, bolgár és görög vidékeken is voltak énekmondók (ahogy az ukrán és román hagyományban is). Egyhúros vonós hangszerük, a *gusle* leírását lásd később, Székács jegyzeteiben. Egy újabb áttekintés e hagyományról: Katya MIHAYLOVA, „The wandering blind mendicant singer and the Slavic ritual year”, *Traditiones* 41, 1. sz. (2012): 227–242.

Српска мсла, Или з дсла и зрз

МАЛА
ПРОСТОНАРОДЊА
СЛАВЕНО-СЕРБСКА
ПЕСНАРИЦА,

ИЗДАНА
ВУКОМ СТЕФАНОВИЋЕМ.

У ВІЕНІ, 1814.
У печашњи Г. Јоанна Шнирера.

SZEBB
NÉPDALOK
ÉS
HŐSRÉGÉK.

AZ EREDETIBŐL
FORDÍTÁ
SZÉKÁCS JÓSEF.
KIADÁ
KUNOSS ENDRE.

PESTEN, 1836.
TRATTNER - KÁROLYI KÖNYVMŰHELYÉBEN.
(CRI UTSZA 612. SZ.)

Karadžić 1814-es kötetének címlapja (fent)
Guszlár és közönsége Karadžić 1823-as kötetéből; Székács kötetének címlapja (lent)

vagy Erdélyi János köteteit olvassuk. De alapvetően hiteles szövegeken alapul a gyűjtése, legalábbis bizonyos mértékben, nyilván szerkesztői közreműködéssel.

Karadžić kötete Közép-Európában aratta a legnagyobb sikert, bár nem szerb nyelven, mert azt nem mindenki beszélte, hanem a német kiadás révén, amely a Talvj álnevű író (Therese Albertine Luise von Jacob, 1797–1870) munkájaként *Volkslieder der Serben* címmel jelent meg Halléban 1825-ben. Ezt sokan olvasták, számos példány fennmaradt a könyvtárakban. A nyugati nyelvek egy részére e német kiadás alapján fordították, nem közvetlenül szerbből. A magyar fordítás azonban közvetlenül Karadžić kötetén alapult. Így elkerülte a hamisított szerb népdalok bekerülését is, amelyeket Prosper Mérimée *La Guzla (A guzla)* című, név nélkül kiadott kötete közölt 1827-ben. Ebben csupán egy-két hiteles folklór-szöveg jelent meg, azok is korábbi olasz kiadások nyomán.⁹

2. Székács József (1809–1876)

Székács József, a későbbi evangélikus püspök Orosházán született 1809. február 2-án. Dél-alföldi, szlovák gyökerű, de magyar család sarja, akinek a kultúrája ugyanúgy kettős hátterű, mint Petőfié. Életútja szépen kirajzolja az evangélikus értelmiségiek polgári jellegű, a reformkorba illeszkedő pályáivét. Kitűnő nyelvismerete, stílusérzéke nagy hasznára voltak egész életében. Olvasmányos visszaemlékezései Kertész Botond kiadásában olvashatók.¹⁰ Igen érdekesek, bár mostani témánkra viszonylag kevés vonatkozik belőlük.¹¹ Hagyatékában, az Evangélikus Országos Levéltárban még bizonyára feltárára várnak további adalékok is.

Székács Mezőberényben kezdte a gimnáziumot. Itt Bodroghy Papp István, a helyi irodalombarát jegyző (maga is műkedvelő poéta) volt a pártfogója.¹² Később is leveleztek. Bodroghy buzdítására Sopronban folytatta tanulmányait (1826–1829), ahol a neves költő és kritikus, Kis János is tanította. Mindketten fontos

9 *La Guzla, ou choix de poésies Illiriques, recueillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Herzégowine* (Paris–Strassbourg, F. G. Levrault, 1827). A kötetről legújabban, egy új műfordítással: Kis Domokos Dániel, „Prosper Mérimée *Guzlája* (1827) mint ál-népköltészet: Rendhagyó ismertetés Voysav M. Yovanovitch monográfiájáról (1973)”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 13, szerk. Csörsz Rumen István (Budapest: Reciti, 2025), megjelenés előtt.

10 SZÉKÁCS József püspök *Visszaemlékezései*, szerk. KERTÉSZ Botond (Budapest: Akadémiai, 2008).

11 Köszönöm az eszmecserét Kertész Botonddal, aki maga is szembetűnőnek tartja a hajdani irodalmi vállalkozás reflektálatlanságát az egyébként igen részletező önéletrajzban.

12 NEMESNÉ MATUS Zsanett, *Bodroghy Papp István: Irodalom és művelődés a reformkori Dunántúlon*, Vitae 2 (Budapest: Reciti, 2020). Érdekes, hogy Székács a visszaemlékezéseiben elvétli a hajdani pártfogó keresztnevét, és Bodroghi Pap József néven említi. SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései...*, 36–38.

szerepet vállaltak az evangélikus művelődésben helyi és országos szinten. Pártfogásukba vették a derék fiatalembert, aki így két, a poézis sok rétegében jártas mentortól tanulhatott. Közvetlenül és közvetve mindketten Berzsenyi szellemi köréhez tartoztak; Székács antik mértékű versein ez a hatás is tükröződik.

Az ifjú Székács 1829-től a Nikolić családnál házitanítószkodott Temesváron, illetve Rudnán, majd Karlócán, ahova a Nikolić fiúk gimnáziumba jártak. Ezekben az években elkísérte őket Eperjesre és Pestre is. 1833-ban egy rövid ideig egyszerre tartózkodtak Pesten a gyermek Petőfivel, s egyáltalán nem kizárt, hogy már ekkor találkoztak. Sorsukban később fontos találkozópontra jelent, hogy a rudnai-karlócai évek után Székács a pesti magyar evangélikusok papja lett, később további tisztségeket viselt az egyházban (1860-tól bányavidéki püspök volt), így mindenkit ismert ebből a körből. Ő temette el Csapó Etelkát és Petőfi Sándor mindkét szülőjét, mint arra Kerényi Ferenc felhívta a figyelmet.¹³ A kapcsolat mélységeire később visszatérünk.¹⁴

Székács Karlócán nemcsak a Nikolić fiúkat tanította, hanem Stefan Strati-mirović (1757–1836) metropolita pártfogását is élvezte. Megállapodást kötött vele: egy ott vendégeskedő görög papot kellett latinra tanítania, az pedig megtanította őt görögül. A Nikosz nevű szerzetes Korfu szigetéről érkezett, pontos neve, életrajza ismeretlen. Tanultak továbbá szerbül is, amely mindkettejüknek idegen nyelv volt, de mivel Székács jól tudott szlovákul, neki csupán néhány hónapba került,¹⁵ úgyhogy mint kulturális átadó egyszerre lett tanár és tanuló ezen a nyelven:

Szerb kézi könyvül Vuk Karadschics szerb dalait vettük; latinban Cornelius Nepost; görögben Homérrt olvastuk.

Engemet megragadtak a szerb népdalok szépségei, s minthogy Göthe figyelmeztetése – ki Assan aga neje című szerb költeményt fordította le – s Toldynak a kassai Minervában megjelent figyelmeztetése, engemet is nyomába vezettek ezen költeményeknek, – nagy hévvel ragadtam meg az alkalmat a nyelv megtanulása által azoknak közelebbi megismerésére képesítenem magamat. Az érseknek nagy öröme volt, midőn nem sokára szerb nyelven beszélgethettem velem, de még inkább midőn a szerb dalok szépségeit fejtegettem, és néhány fordításomat felolvastam előtte. Ő Göthe munkáját is csak tőlem hallotta s azonnal felismertük benne a caesura és a fordítás hiányait, de per se bá-

13 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 445.

14 Különös, hogy Székács visszaemlékezéseiben nem említi Petőfit sem gyermekként, sem felnőttként. Vö.: SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései...*

15 Uo., 70.

multuk a genialitását, mely nála a hűséget pótolta. Ezen túl nagyon neki adtam magamat a fordításnak s szabad óráim szépen el lettek foglalva.¹⁶

Az, hogy Karadžić kötetét használták nyelviskolának, valószínűleg nem teljesen igaz,¹⁷ de mindenképpen kedves olvasmányuk lehetett a szerb népi líra. Miért volt nagy szerepe huszonéves, művelt fiatalok körében? Mert Székács – vagy, ahogyan ő ejtette, 'Szekács' – ezzel együtt is szükségét látta, hogy fordításra adja a fejét. Goethe és Toldy Ferenc¹⁸ lelkesedésén túl világossá vált, hogy közvetítő nyelvből soha nem lehet igazán hitelesen átültetni magyarra a szerb népdalokat.

3. A Szerb népdalok és hősregék koncepciója

A munka több évig tartott. Székács küldött néhány szöveget Pestre ízelítőül, többek közt Vörösmartyval is levelezett.¹⁹ A szövegek egy része meg is jelent a *Köszorúban* és az *Aurorában*.²⁰ Nyugat-európai utazás után végül 27 éves korában, 1836-ban Pesten megfrissített változatban adta ki ezeket a szövegeket, jócskán átdolgozva, Kunoss Endrével közös kiadásban. Kunossnak ehhez valószínűleg nagyon kevés köze volt, inkább a kiadói-üzleti részt vállalta, felemás sikerrel.²¹ Székács halála után, 1887-ben egy posztumusz kiadás is megjelent Gyulai Pál gondozásában, felhasználva a fordító hagyatékban maradt jegyzeteit.²² Közben ógörögből is fordított, részben publikálta is munkáit. 1836-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé választották.

Székács a kötetet Nikolić Péternek, Temes vármegye aljegyzőjének ajánlotta, továbbá „A szerbeknek Dunán Száván innen és Dunán Száván túl”. Lényeges az előszó néhány gondolata, hiszen Székács a Karadžićnál olvasottakat gondolja to-

16 Uo.

17 FRIED, *A délszláv...*, 167.

18 TOLDY Ferenc, „A Szerbus Nép-Költéséről”, *Felső Magyar-Országai Minerva* 3, 4. sz. (1827): 1153–1167.

19 E levelek sajnos nem maradtak fenn, legalábbis a kritikai kiadásban nem szerepelnek.

20 1831: [*Estve fénylett fényes hold az égen...*]; *A' szkadári lányka*; *Az álmatlan leány*; [*Hej, lányka, kedves kerti rózsám...*]; *Leányátok*; *Titokban semmi nem marad*; 1832: *Bérczeken túl szállt három madárka*; 1833: [*Éneklő kis fülmile...*]; *Mariko királyfi halála*; [*Száll a' sólyom fenn lebegve...*]; [*Szép leányka, kedves rózsaszálom...*]; 1836: *Szláv népdal*.

21 SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései...*, 106.

22 *Szerb népdalok és hősregék*, az eredetiből fordította SZÉKÁCS József [előszó GYULAI Pál], Olcsó könyvtár 229 (Budapest: Franklin Társulat, 1887²).

vább, ráadásul vitába is száll vele és a nyugati fordítókkal. A legfontosabbnak azt tartja, hogy a kiadott szövegek a szájhagyományt képviselik:

Ezen daloknak szerzői, közönséges egyszerű emberek, a' mesterkéletlen természet fiai, egy sulyos iga alatt nyögő, 's ez okból még műveletlen hazának lakosi. Koruk olly régi mint a' nemzet; irva soha nem voltak; szerzőikkel születtek, szerzőikkel haltak el, vagy századokon keresztül ajakról ajakra, firól fira szállottak. Ezen szelíd költői tehetség, dalban vigadó, dalban síró, dalban élő érzelem, annyira sajátja a szerb nemzetnek, hogy az eddig gyűjtött dalok, tudtomra, már nyolcz könyvet töltenek be; 's mint béavatottaktól hallám, még ezek csak csekély részét teszik az egybe nem gyűjtött, az ajakokon élő daloknak.²³

Dalban vigadó, dalban síró – ezek a jelzők, hogyha nem a szerbekre, akkor a magyarokra is vonatkozhatnak. Az egész kulturális folyamatban rendkívül fontos, hogy a *Szerb hősrégéket* a magyar közönségnek szánja. A kötet világirodalmi szinten az egyik első fordítás, amely valóban szerbből készült. Székács nem a német változatok alapján dolgozott, noha megnézte azokat is, ahogyan talán John Bowring angol kötetét is (1830). Büszke volt rá, mennyire élen járnak a szerbek a népköltészet felfedezésében. Tegyük hozzá: Magyarországon ebben az időszakban nem készült ilyen kiadvány. Emiatt előzi meg egy magyarra fordított szerb népköltési gyűjtés bármelyiket, amelyeket később nagy tudósok, köztük az ezzel csak reménytelenül kísérletező Vörösmartyék, majd a sikeresebb Erdélyi János készítenek (az utóbbi is jóval később, nagy kompromisszumokkal). Egy ekkora terjedelmű könyv megjelentetése *magyarra fordított szerb népdalokkal* mindenképp kulturális gesztus. Panaszolja is Székács, hogy

Minket Magyarokat itt is a külföld tett legelőször figyelmessé arra: mi részint köztünk (a' Bánátban, Bácsban, Tót és Horvát-országban), részint hozzánk olly közel létezett, hogy tőle csak a' Száva és a' Duna választott el bennünket. Köztünk Schedel (a' Minerva' említett lapjain), Vitkovics, Bajza és Karloviczi Sz. J. közlöttek szerb dalokat, nagyobb vagy kisebb hűséggel.²⁴

Azaz a magyarok nem méltatták figyelemre a szerb népköltészetet, holott együtt élünk századok óta. Budán népes szerb kolónia volt, például a Tabánban, Pesten egész utcájuk volt még a 20. században is, akárcsak Szentendrén, Ráckeven, Szegeden és Dél-Magyarországon, továbbá nagyszámú, a kereskedelemben érin-

23 SzNH, II–III.

24 Uo., IV–V.

tett személy (állandó és ideiglenes lakos) – gondoljunk Jókai hősére, Brazovics Athanázra Komáromban. A magyarországi szerb kulturális és üzleti élet egy hatalmas hálózatot alkotott, de számukra nem volt érdemes magyarul kiadni a szerb népdalokat.

Ez a kötet a magyar olvasókhöz szól. A mind Karadžićnál, mind utána, az ő egyéb recepciójában felbukkanó pánszláv politikai törekvésektől mentesen egy *kulturális nemzet* képét tárja az olvasó elé. Ezzel a kor magyar értelmiségi álláspontját követi.²⁵

A szerb és nemzetközi előzmények áttekintése nélkülözhetetlen volt a magyar olvasók számára, mivel korábban ezek az adatok csak szórványosan voltak elérhetők:

Musiczky püspök ur, elébb Szeremben Archimandrita, ezen finom műveltségű, gazdag tudományu, költői szellemű, s a' mostan élő papság között kétségkívül igen sok elsőséggel bíró férfin az, ki legelőször kezdé az újabb időkben e' dalokat gyűjtögetni. Ez közlé Vuk Stephanovics Karadsityyal szándékát, és mint mondják kéziratát is, minek következésében a' dalok' első kötete 1814-ben Bécsben jelent meg. A' kezdet megtörtént 's kedvezőleg fogadtatt, 's ezóta a' fáradhatlan Vuk, maiglan négy kötetet adott ki; részint Bécsben, részint Lipsében. Kívüle Milutinovics Simeon adott ki egy kötet hercegovinai dalokat; valamint mások is, folyóiratokban zsebkönyvekben 's a' t. A' külföld csak hamar elösmerte e' dalok' becsét. Olasz prosában már régentebb fordítva voltak némelyek, mellyekből legelőször Göthe fordítá Aszán-aga' nejének panasz-dalát. Göthe nyomdokán Grimm és Herloszsohn, Talvj (Therese Jakob) és Gerhard indulának; a' két első, folyóiratokban, a' két utolsó két két kötetben adván fordításokat; ide tudván az említett derék Veselyt, Nordsternet 's másokat. Francia nyelven megjelent: La Guzla, ou choix de poesies illyriques receuillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et' Herzegowine 's a' t. Az Angolokkal Bowring, a' Csehekkel Kopitár és Cselakovszky ismertették meg.²⁶

Megjegyzendő, hogy Karadžić 1814-ben még csak előzetes válogatást adott a népdalokból, szerb grammatikával kiegészítve. A dalok bővebb sorozata Lipsében jelent meg 1823 és 1833 között. Karlócán emiatt a két fiatal literátor akár mind az öt kötetet forgathatta (az 1814-esben közölt nyelvtani összefoglaló is hasznukra lehetett).

Székács az elismerő szavak után felrója a fordító elődöknek a formahűséget:

25 Bővebben lásd: FRIED, *A délszláv népköltészet...*

26 *SzNH*, III–IV.

[...] a szerb daloknak alakját vagy is képletét, mindazon fordítók közt, kiknek munkái eddig kezeimben voltak, csak egyetlen egy sem adá állhatatosan vissza. [...]

[Vuk] ezt mondja: A' mi hősdalaink egyiglen tiz szótaguak vagyis öt trochaeus lábua, ugy, hogy a' második láb után caesura következik. Hogy a hősdalok tiz szótaguak, 's hogy a' negyedik szótaggal a' szónak végződnie kell: az igaz; de hogy a' hősdalok trochaeusokban vagynak írva, az képtelen állítás. [...]

Az illy caesurátlan sorokra a' közönséges Szerb azt mondaná, mit egyszer Karlovicz Sz. J.-nek (ki fordításaiban, idétlen szépítványástól elragadtatva, nem csak az értelemhez, hanem gyakran a' formához is hűtelen volt) mondott: „Da sze ovo ne mozse pojati” azaz: „ezt nem lehet énekelni.” 'S valóban ha meggondoljuk, hogy a' szerb dalokat egyig énekelni szokták, 's ekkor a' caesura pausaul szolgál, mellynél az éneklő, nyugodni és lélekzetet venni látszik: mind megjegyzést igaznak, mind a' caesura' megtartását elkerülhetlenül szükségesnek kell találnunk.²⁷

Az elődök sorában említett „Karlovittról Sz. J.” történetesen ő maga: Karlovici Székács József. E monogrammal közölt fordításokat korábban,²⁸ meg is bírálja magát a következő bekezdésben az „idétlen szépítványás” miatt. Ha pedig épp egy szerb olvasó vetette a szemére, hogy a cezúra elrontásával a versek *megszűnnek ének lenni*, tehát kilépnék abból, amire valók, akkor ő az egyetlen fordító, aki anyanyelvi „lektort” is kapott.

A szerb tízeseket akár trocheus, akár más ritmus jellemzi, tudatosítanunk kell (amiképp Karadžić nyomán Székács teszi): egyik sem volt trocheusban *írva*, hiszen ez nem írott költészet, inkább az elhangzó gyakorlat teszi azzá. A 4. szótag utáni cezúra viszont egy több évszázados gyakorlat. Ugyanakkor a reformkorból sajnos alig vannak kottás emlékeink a szerb népzénéről. Így fogalmunk sincs arról, mit *hallott* akár Karadžić, akár Székács, hiszen csak később került be a népköltési gyűjtések szempontjai közé, hogy hangjegyes feljegyzés is társuljon a szövegek rögzítése mellé. Némi elképzelésünk lehet például Bartók és munkatársai Boszniában és Hercegovinában készült gyűjtései nyomán, sokféle tízessel, melyekben csupán az első négy szótag elkülönülése közös elem, de eltérő ritmikai képlettel járhat együtt.²⁹ Heterogén, hatalmas területen élő, nagyon gazdag versformatípus.

27 Uo., V–VII.

28 Például a *Koszorú. Szépliteratúrai Ajándék a' Tudományos Gyűjteményhez* 1830-as kötetében: *A' mosdó leányka. Serbusból.* „S. I. Kárlowitzon.” 33. Az 1831. évi kötetben: *Lelt Simon. Szerbus nyelvből híven; Szerbus népdalok.* „Sz. J. Karlowiczon”. 145–156.

29 Bővebben: GÁLDI, *Szerbhorvát eredetű...*, 287–289.

Székács fölhívja a figyelmet a cezúra („szakodák”) retorikai értékeire is, régi magyar költőket idézve. Hamarosan kiderül, hogy ez egyáltalán nem véletlen.

Ezen szakodák nem ismeretlen a’ magyar költészetben is. Zrinyi verseiben többnyire mindenütt meg van a’ caesura; sőt meg van egyéb költeményekben is, mellyek a’ francziaoskolai modorban készültek; mint p. o. Balassának, Rimaynak, Gyöngyösynek ’s a’ t. ’s a’ t. többrendű versei. ’S úgy látszik, költőink közül némellyek, a’ fiatalabbak, ismét ügyelni kezdenek a verselésnek ezen nem megvetendő fordulatára, melly, pihentetése által, gyakran igen jól hat fültre és lélekre. Legalább némelly költeményeikben, végig caesura van. De ők nem bélyegzik meg az illy szakadékot caesurai jellel, hanem az elválasztott vers-sort, két egészen külön rendbe írják. Illyenek p. o. Bajzától: A’ lanthoz; Epedés, Emlékezés ’s a’ t. Garaytól: A’ tolvajok; A’ megbizott rózsza ’s a’ t. Kunosztól; A’ távozó, A’ szerelemhez; Engedély; A’ lányka, kedveséhez; Ibolyaszedők ’s a’ t.³⁰

A cezúrák fontosak, hiszen a szöveg értelmezésében is segítenek, akárcsak az előadásmódban. Erre Székács (Karadžić nyomán) máshol is kitér: „[...] „a’ szerb dalokat egyig énekelni szokták, ’s ekkor a’ caesura pausaul szolgál, mellynél az éneklő, nyugodni és lélekzetet venni látszik”.³¹ A *deseterac* tagolása tehát „igen jól hat fültre és lélekre”, s büszkén állítja Székács: „tudtomra csak három caesura elleni hiba van fordításomban”.³²

Az öntudatos fordító a korszak magyar irodalmával erősíti érveit, kiemelve például Bajza József három versét. Ebből az *Epedés* (1828) nem tízes, hanem 8×6-os (lényegében 4×12-es), erősen trochaikus.³³ *A’ lanthoz* (1835) ugyanilyen, de 4×6-os strófákban. Az *Emlékezés* (1835) pedig 5, 4, 5, 4-es (valójában 2×9-es), talán egy *gagliarda* jellegű metrum bontakozik ki a háttérben. Egyszóval egyik sem a *szerbus manier* hatását tükrözi, sokkal inkább a régi magyar vagy nyugat-európai metrumkincs korszerűsítését. A három Bajza-versből kettő (*Epedés*, *Emlékezés*) az *Aurora*-ban jelent meg, ahol Székács is publikált. Ha mintaként szolgáltak számára ezek a kiemelt versek, annak oka nem a tízes szótagszám, hanem csak a

30 *SzNH*, VI–VIII.

31 Uo., VIII.

32 Uo., IX.

33 Az *Aurora*-ból vett idézetek forrása az új online kritikai kiadás: *Aurora. Hazai Almanach: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, vezető mts. TÓTH Barna (Debrecen: HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021–2024), főoldal: <https://deba.unideb.hu/deba/aurora/> (hozzáférés: 2026.04.11). A Bajza-vers: https://deba.unideb.hu/deba/aurora/text.php?id=aurora_7_013_vers_k (hozzáférés: 2026.04.11)

kissorok szerinti tagolás volt. Egyébként Bajza is fordított szerb népdalokat, de németből, Talvj és Gerhard nyomán, romantikusabb nyelvi regiszterben.³⁴ A többi idézett példa Garay János és Kunoss Endre (a társkiadóként feltüntetett, valójában nem sok vizet zavaró barát) verseire vonatkozik, melyek egy részét szintén az *Aurora* közölte.

Székács végül hangot ad gyanújának, hogy a kritikusok bele fognak kötni az ő fordításába, ezért nagyon szellemesen így végzi az előszót:

Én pedig igen jó néven veendem, ha tudtomra adod, a' mit Te roszt néven vettél munkámban. De mivel épen tavaly banquerouteot csináltam Londonban, kiméj meg a' nem-bérmertes levéltől 's küld be észrevételeidet valamely folyóiratba, hol majd megolvasom 's ha jók, használandom. Így egyszerre háromszorosan fogsz használni, – a' publicumnak, nekem és a' szerkesztetőnek. [...]

Élj szerencsésen kedves olvasóm! 's kritizáld meg a' fordítót már csak azért is, hogy második személyben beszélt veled.

Irtam Rudnán. 1836-ban. Május 15-kén; a' napfogyatkozás kezdetekor.³⁵

Ne levelezetek tehát a szerzővel, kedves olvasók (főleg ne az ő költségére), hanem majd jelentessétek meg véleményeteket egy irodalmi lapban, és ott folytassuk a vitát. Székács ezzel is hangsúlyt ad a diskurzusnak, a személyes körök helyett az irodalmi nyilvánosság begyakorlásának. Azért is elnézést kér, hogy ismeretlenül tegezi olvasóját, de ezzel mégis bizalmat kelt.

A pár lapnyi előszó mindenkit meggyőzhetett arról, hogy a fordító szakszerű munkát végzett. Erre utalnak verstani megjegyzései, a kutatási és kiadói előzmények összefoglalása, illetve a fordítás alapjául szolgáló szövegforrások pontos megjelölése (XI), s amint látni fogjuk, a szerkesztői koncepció is. Mégis nagyon természetes, gördülékeny nyelven szólt olvasóihoz, szinte társalgó modorban. Ki kellene mondanunk: nemcsak egy alanyi költő, hanem egy későbbi püspök, egy vezető értelmiségi öntudatát is tükrözi. Székácsnak mind a nyelvi háttere, mind az elméleti felkészültsége, mind a kulturális diplomácia iránti érzéke megvolt a különleges feladathoz.

A kötetet igen átgondoltan szerkesztette meg, összesen 123 szöveget adott közre, az alábbi megoszlás szerint:

34 A szerb fordítások dátuma nem szerepel az alábbi kiadásban: BAJZA [József], *Versei*, Negyedik, teljes kiadás, kiad. TOLDY Ferenc (Pest: Heckenast Gusztáv, 1857), 268–290.

35 *SzNH*, X–XII.

Nódalok.

I.	Nászdalok	18 szöveg
II.	Királynék	12 szöveg
III.	Aratás	6 szöveg
IV.	Dodola	3 szöveg
V.	Böjt	2 szöveg
VI.	Enyelgés, szerelem, élet	61 szöveg

Hósdalok.

I.	Dusan' menyegzője
II.	Lelt Simon
III.	Rigómezei lányka
IV.	Kraljevity Marko és a Szerecsen
V.	Kraljevity Marko és Musza zsvány
VI.	Marko eltörli a' nászadót
VII.	Királyfi Marko halála
VIII.	A' Szkadári lányka
IX.	Janko és Szekula
X.	Hajkuna' menyegzője
XI.	Aszán agáné' panasz-dala
XII.	A' dús Gavan' neje
XIII.	Milan-bég és Dragutin-bég
XIV.	A' török czár és Niko patriarch
XV.	A' kis Radoicza
XVI.	A' Bosnyákok Moszkvánál
XVII.	Hős-testvérek
XVIII.	A' szalási ütközet.
XIX.	A' Szerbek első zendülése
XX.	Petrovity Vaszily és a' bosznai vezér
XXI.	Margita és Rajko vajda

A nódalok csoportja viszonylag rövid (nem sok ide tartozó szöveg volt elérhető), a hósdaloké viszont bőséges. Ugyanakkor a *Nódalok* nem epikus tömbje külön hangsúlyt kapott: a kötet elejére került, sok tétellel, ráhangolódásképp. Ez ismerősebben csengett a magyar olvasóknak is, hiszen a lakodalmi és kalendáris szokások folklórja, valamint a párválasztó vagy szerelmi dalok motívumkincse sok

párhuzamot mutat a nemzetközi folklórban. Nem utolsósorban a formakészlet is változatosabb, a magyarral több rokon vonással (lásd alább).

A *Nódalok* fejezete egy eljegyzéskori énekkel kezdődik. Ezáltal az egész kötet nyitánya hangsúlyosan nem epikus műfajú, nem hősi tárgyú, nem férfias jellegű. A dőlttel kiemelt szavak olyan párhuzamokat képző elemek, amelyekre később a reformkori költészet gyakran épít. Székács retorikai alapon is újraszervezi a verset, nagyon sok a teraszos, megismételt jelző, keresztpárhuzam:

1. Eljegyzéskor.

Hej szomszédnénk, !: hej leánybarátunk!
Lánybarátunk, hűtelen barátunk!
 Tegnap nem te *esküvél* erősen,
Esküvél hogy *idegenhez állni*
És idegen kézt *csókolni* nem fogsz,
 Sem *idegen* gyűrűt elfogadni?
 Ma meg hozzá *állsz az idegenhez,*
És nyomsz csókot idegen kezekre,
*És idegen gyűrűt tész' kezedre.*³⁶

Voltaképp a kurzivált szavak tartják hátukon a szöveget, a többi már csak kötőszó vagy egy-egy újdonság. Így a *téma-réma* viszony ezeknél a folklórszövegeknél szemléletesen kirajzolódott a magyar olvasó számára is. Székács arra törekedett, hogy retorikailag is helyesen fordítson, s visszatükrözze a népköltészet (nálunk is ismerős) párhuzamait, teraszos szerkesztését. Ennek ellenére vannak hosszabbra vagy rövidebbre vett szövegek.

Székács gondosan kivonatolta a forrásait, Vuk Karadžićon kívül még egy-két másikat is használt, az előszó végén felsorolva (XI).³⁷ Székács nem a teljességre törekedett, hanem a változatosságra. (Nem ugyanazokat a népdalokat fordította le, amelyeket például Talvj kiválasztott a német kötethez.) A kötet végén ma-

36 Uo., 11 [kiemelés mindenütt tőlem – Cs. R. I.].

37 A lefordított művek forrásait tételesen Vujicsics Sztoján azonosította az 1986-os kiadáshoz. VUJČIĆ, *Székács József...*, 125–137. Hasznos volna elkészíteni a *Szerb népdalok és hősrégék* kétnyelvű kritikai kiadását, így összevethetővé válnának a forrásszövegek és Székács fordításai, utóbbiaknak több munkafázisa (a folyóiratkiadások és az 1887-es posztumusz kiadás), illetve az egykorú egyéb fordítások az adott szövegekből. E téren Fried István monográfiája tette a legtöbbet, ahol egész sorozatnyi szerb népdal eredetijét és Székács-féle interpretációját vetette össze a szókincs és a szintagmákig bezárólag. FRIED, *A délszláv népköltészet...*, 173–202.

gyarázó jegyzetek sorakoznak, ami a könyvnek az egynegyede, egy komoly szerb néprajzi összefoglaló, benne a mitológia, a történelmi hősök és egyes tárgyi néprajzi vonatkozások magyarázata. Ezt szintén több helyről gyűjtötte össze Székács, de részben saját ismereteit is felhasználta, hiszen évekig élt Karlócán, jól ismer- te a szerb kultúrát. (Érdemes volna összevetni a jegyzetanyagot Karadžić és más források hasonló adataival.) Az énekmondók hangszeréről, a guszléről szóló szócikk végére például saját tapasztalatait is odailleszti:

G u s z l e vagy G u s z l i c z a egyszerű hangszer, alakjára nézve valamennyire a' hegedűkhöz hasonlító, csakhogy nyaka rövidebb, alsaja tojásdad kerek, egyetlen egy hurja valamint a vonó is – egybevett lószőrből áll. Leghiresbek a' juhar fából készültek (L. a' Dus Gavan nejét a' 199 lap.) Ezen instrument' tompa hangja kíséri a' hős dalokat; a' koldusok legendáikat e' mellett éneklük a házak előtt, a' vásárokon, ünnepeken, szwecsárokon 's a' t. Azonban nem kell gondolni, mintha ezen lószőr hangok birnának azon varázserővel, melly száz és száz hallgatót csödit a hősdalokat zengő Rhapsodához, ' ezt azért nem, mert ugy látszik hogy a' Guszle a' dalok mellett annyira mellékes dolog, hogy hangjai csak azon időpontokat pótolják, mellyekben az éneklő lélekzetet vesz; 's rendszerint csak a stropha' két vagy három utolsó szótagjánál szólamlük meg, míg ismét a következő stropha első szótagjával megszűnik. A' Guszlák a szerb tartományban annyira el vannak terjedve, hogy csaknem minden nagyobb familia bir egyet. Nálunk Szerem vármegyének Ireg városában legtöbb készül, mert ez középpontja a' slavoniai, bács 's bánáti Rhapsodáknak, kik az iregi vásárok alkalmával tartják gyűléseiket.³⁸

Ireg (elterjedtebb nevén Ürög, szerbül Irig) Karlócától nem messze fekszik, így valószínűleg Székács maga is tanúja volt a guszlások találkozásának. A városka honlapja szerint 1770 táján valóban működött itt egy „guszlarszka skola”, vak guszlárokból.³⁹ A játékmódra vonatkozó megfigyelés szintén közvetlen élményt tükrözhet. A *Dús Gavan nejére* utaló megjegyzés pedig a kötet egyik legendaballadájához vezet az olvasót, e formában szintén nem átvétel.

Székácsot a fentiek alapján az átlagos műfordítókhoz képest fontos közvetítőnek tarthatjuk a szövegeken túl antropológiai, etnográfiai szinten is.

38 SzNH, 305–306 [kiemelés az eredetiben].

39 Hozzáférés: 2026.04.24, <https://www.irig.rs/2016/11/istori-a-irigA>

4. Székács fordításai történeti poétikai megközelítésben

A korábbi elemzők (Fried, Vujicsics, Szeli) sok részletet feltártak már Székács szoros értelemben vett fordítói módszerei közül. A pontosság, a finom poétikai változtatások, a tömörítés és bővítés témakörét itt nem érintem. Fontosnak látok viszont összegyűjteni néhány adalékot a fordító metrumfelfogására, különös tekintettel a magyar (nép)költészeti hagyományokhoz való viszonyára vonatkozóan. E téren a kettős kódolás okozta stíluskérdésekkel találkozunk, amelyek oka, hogy a szerb szájhagyományból először Karadžić révén *írott*, szerkesztett szövegek lettek, majd ezek műfordításai, s ezek nem (vagy csak kis mértékben) támaszkodhattak az élő előadás élményére. Székács számára ezért jelentett nagy kihívást, hogy összhangba hozza az általa ismert szerb népdalkincs élményével a Karadžić kiadta szövegeket, lehetőleg magyarul is az orális élményt idézve. Ebben pedig nem mindig az eredeti szöveg volt a legbiztosabb támpont, hanem gyakran a párhuzamos irodalmi anyag: a magyar népköltészet ekkor még nagyon kevés forrásból ismerhető szókincese, formulái, valamint a régebbi költészet néhány felidézhető részlete. Folklór és filológia ötvözete – egy idegen nyelvről fordított antológia magyar irodalmi átdolgozásakor.

A rímtelen vagy csak alkalmyszerűen rímelő szerb népdalsorok hangzása a korabeli magyar olvasónak szokatlan, „ösi” (vagy primitív) benyomást keltett. A hazai közköltészet és zömmel a népköltészet is ekkorra már alapvetően rímes rendszerű, strofikus elvű volt. Ehhez képest a délszláv hagyomány ízet épp a rímtelenség és a változó hosszúságú értelmi egységek adhatták. Fried István részletesen bemutatja, hogy Székács nemcsak a szerb nyelv jó ismerőjeként haladta meg kortársait, hanem a valóban anyanyelvi beszélő, Vitkovics Mihály elveinek továbbgondolójaként is.⁴⁰ Székácsot emiatt Vitkovics tanítványának tarthatjuk. Korai fordításaiban maga is kísérletezett a rímes megoldásokkal, hogy a magyar költészet hangzásvilágához közelítse a szerb népdalokat. Ez a törekvése a kötetben már háttérbe szorult, ám a paralellizmusok egy részét ösztönösen rímelő sorokkal adta vissza, s – mint látni fogjuk az alábbi elemzésben – a sorzáró szavak gyakorlatilag a magyar rímhagyománnyal állnak kapcsolatban.

A kiadás 1836-os dátuma még két összefüggésre figyelmeztet. Az első: az 1832-es felhívás nyomán ekkorra már beérkeztek az Akadémiára a legfontosabb népköltési-közköltési küldemények, amelyek nyomán Vörösmarty Mihályék egy kétkötetes antológiát terveztek. Székács nem volt folklorista (még korabeli értelemben sem), de könnyen lehet, hogy pesti pártfogóinak segítségével betekint-

40 FRIED, *A délszláv népköltészet...*, 170–173.

hetett a kéziratos anyagba, amely mind terjedelmét, mind szövegvilágát tekintve sokkal tágasabb korpusz volt, mint a *Hasznos Mulatságok* „köznépi dal”-közlései, amelyek némelyike Toldy Ferenc *Handbuch der ungrischen Poesie* (1828) és John Bowring *Poetry of Magyars* (1830) című antológiájába is bekerült. E sovány repertoár nyomán aligha lehetett volna érdemben kísérletezni a magyar hagyomány finom integrációjával. Székács motívumhasználata bővebb ismeretekre utal, melynek alapját a vegyes tartalmú, de népies szövegeket is közlő sárospataki *Érzedékeny és víg dalok* két kiadásán (1826, 1834) túl valószínűleg az akadémiai kéziratok adták. Ez további kutatásokkal tisztázható.

A másik szempont: az előző két esztendőben látott napvilágot Ján Kollár két-kötetes szlovák népköltési gyűjteménye.⁴¹ Ez eredeti nyelven adott reprezentatív áttekintést a szlovák folklórból, a kor szokása szerint részben a közköltészeti mezőnyből is. A szlovák kultúrában jártas, Kollárt közelről ismerő Székács bizonyosan fájalta, hogy a hasonló szándékú, ekkor már akadémiai támogatást élvező magyar folklórszöveg-kiadás nem tud kibontakozni, miközben a kisebb szomszéd népek mind eljuttatják hagyományukat a nyomtatott nyilvánosságba. Kapcsolatban állt Pavol Jozef Šafárikkal és Vacláv Hankával is, a cseh romantika jeles képviselőivel. A szerb népköltési kötet ebben az összefüggésben a saját értékein, a régies, esetenként naiv folklórszövegek élményén túl egy mintaértékű magyar antológiát is takar. Székács természetesen tudta, hogy a magyar néphagyományból sem ekkor, sem később nem lehetett volna ilyen terjedelmű hősepikai korpuszt közölni; a mi köteteink Kolláréhoz lettek volna hasonlóak, a lírai műfajok túlsúlyával. Talán ekkor még nem a vele való versengés⁴² motiválta a szerb fordításkötet kiadását, ám ha felidézzük az előszó részleteit a magyarok adósságáról e téren, összeáll a kép. Székács egyszerűen kívánta előmozdítani a nemzetközi népköltészeti érdeklődés hazai recepcióját, egyben egy hangsúlyosan magyar (s egyelőre hiánypótló) könyvet adni az irodalmárok kezébe. Nem mellékesen: a magyar evangélikusság friss szellemi termékét.

41 Ján KOLLÁR, *Narodnie zpiewanky, čili písne swětské Slowákú w Uhrách jak popolitěho lidu tak i wyšších stawů*, 2 köt. (Buda: Egyetemi Nyomda, 1834–1835).

42 Kertész Botond hívja fel a figyelmet jegyzeteiben, hogy Kollár és Székács viszonya már 1838-ban megromlott, kölcsönös vádakkal, a bányakerületi közgyűlés elé vitt eljárással. A visszaemlékezésben Székács nem tér ki erre, csak Kollár hangsúlyos szlovák identitására, nyelvi merevségére. Vö.: SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései...*, 241 (373. jegyzet).

4.1. Metrikai csoportok

A műfaji csoportok között metrikai szempontból is eltérés van, a nődalok nagyobb része nem tízes. A hősdalok közül viszont majdnem mindegyik az. A kötet azt a benyomást kelti, hogy a *deseterac* alapvetően epikus forma, emiatt viszont az első csoporttal több a magyar párhuzam, mivel ismerősebb sorfajok alkotják a dalokat, amelyek könnyebben előhívják a magyar irodalmi és népköltési formulákat, akár félsorokat. Lássuk, hogy melyek ennek a jelenségnek a forrásai Székács kötetében, és hogyan épül be a korábbi magyar költészet a szerb folklór-szövegek átültetésébe. Végül azt is áttekintjük, hogy a fordítás milyen hatással lehetett a kortársaira.

4.1.1. Aszimmetrikus tízesek (*deseterac*)

A *szerbus manier*, ahogy ők nevezték ebben a korban, főként a tízes sor átvételét és sokrétű felhasználását jelenti. Láttuk, elvileg trochaikus volna, a negyedik szótag után cezúrával. Egy versszakot szerbül is bemutatunk (Fried István közlése nyomán),⁴³ Székács így szokta jelölni benne cezúrajelekkel, hogyan kell ezt tagolni:

Devojka je | lice umivala,
Umivajuc' | licu besedila:
„Da znam, lice, | da ce te star ljubit’;
Ja bi išla | u goru zelenu,

A' leányka :|: képét mosogatta;
Mosdás közben :|: arcával beszéle:
„Ej ha tudnám :|: hogy vén csókoland meg,
Elmennek a' :|: zöldelő csalitba [...]”⁴⁴

Székács fordítása nyelvi szempontból gyakran kissé széttartó, emiatt korábban sokan bírálták.⁴⁵ A reformkori, kicsit érzélgős, formálódó magyar irodalmi nyelv találkozik a magyar népnyelv, illetve köznyelv fordulataiból összeálló, de mester-

43 FRIED, *A délszláv népköltészet...*, 177.

44 45. *A' lány mosdik (A' leányka képet mosogatta)*, in *SzNH*, 40–41. A kötet verseinek címét és kezdősorát is kurziválva adom.

45 Kedves barátom, Szabó Zoltán kiváló néprajzkutató és népzeneész hívta fel a figyelmemet, hogy olvassuk Székács kötetét alaposabban, s kapjon objektívebb elbírálást – ezúton is köszönöm neki.

ségesen létrehozott formulakincessel. Az, hogy mennyire művi a kifejezésmód, változó mértékű.

Akad olyan, ahol teljesen egyértelműen használ magyar irodalmi mintát. Egyébként tegyük hozzá, hogy a szlovák folklórban is elterjedt a tízes, és bár többnyire inkább a 6+4-es osztású, ezzel együtt a korabeli szlovák közköltészet hatosai is hathattak Székácsra. Éppúgy kell számolnunk a kétféle kultúrában való jártassággal, mint Petőfinél, ez is összeköti őket. De ha tízesben fordít is, mögötte láthatóan munkálkodnak más formájú, ihlető szövegek:

Vérszin rózsza ezt üzenté vissza:

„A' mi ég, ha mind papiros volna,
A' mi erdő, hogyha tollu volna,
A' mi tenger, hogyha tenta volna,
'S hogyha írnek három hosszú évig:
Búmnak árját nem tudnám leirni.”⁴⁶

Ha a' tenger vize mind ténta volna is,
Valamennyi fűszál mind penna vólna is,
Mégsem irhatná le kinjai sokságát [...]⁴⁷

Ezt szinte szó szerint idézhetné a magyar közköltészetből. A témának sok változata van, s mi az élő folklórból is ismerjük (akkoriban azonban nem volt kiadva). Székács a közös gyökereket a hasonló megfogalmazással érzékelteti.

A magyar tízeseket Földi János verstanában német eredetűnek és „szent énekekhez” valónak tartja.⁴⁸ Valóban akadt néhány 4×10-es metrumú ének a különböző felekezetű énekeskönyvekben. A legrégebb óta használt az *Angyaloknak nagyságos asszonya* (*Angyaloknak királyné asszonya*) kezdetű Mária-ének, illetve a Kisasszony-napi *Felvitetett magas mennyországba*. A protestáns egyházakban a *Parancsolá az Augustus császár* kezdetű ének a legelterjedtebb tízes (4+6), amely legkésőbb a 17. század első harmadában keletkezett. Teljesen rímtelen, szinte olyan, mint az egymást követő szerb vagy horvát *deseteracok*. Nem véletlen, hogy egyes részleteit ihlető közelségben érezzük Székács soraihoz:

46 71. *Virágpár* (*Két virág nyílt kertben zöldelőben*), in SzNH, 62.

47 *Püspök városába hogy bémentem vala...*, in PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám, *Ötödfélszáz énekek* (1813), 250. sz.

48 FÖLDI János, *A' Verírásról* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1962), 70.

Parancsolá az Augustus császár,
Számáltassék mind e széles világ,
Minden ember nevét beírassa
És bevallja császár levelében.

Síriában számlálást elkezde,
Jőnek vala mindenfelől népek
Hazájokból és ő városokból,
Vallják vala magokat császárnak.⁴⁹

Néhány másik sorra is felfigyelhetünk, amelyek a régebbi magyar irodalomból érkeztek. A valószínűleg fiktív „Moldovai Mihály” énekét 1587-ben egy nyomtatvány függelékeként, kézzel írták le. A példány ma Budapesten, az ELTE Egyetemi Könyvtárban található (*Marocsai János kolligátuma*, D. 90). Elképzelhető, hogy ismerték a 19. század első felében is; Székács láthatta pesti éveiben, hiszen igen olvasott ember volt az ifjú fordító.

Sok hajadon lány *van udvarában*⁵⁰

Lyobovics bég fényes *udvarában*⁵¹

Hogy találjam el kedvét anyádnak?”

„Szülöm kedvét könnyen *eltalálod*”⁵²

Fája bővön *vagyon udvarában*

Az szerzőjét könnyen *megtalálod*”⁵³

Nem lehet véletlen, ha ugyanabból a szövegből több versben is visszaköszön egy-egy formula. Vegyük észre, amint a fordító fülében dolgozó magyar tízesek kezdi elfoglalni a szerbeket. Ilyen az említett, 1630-tól adatolható *Parancsolá az Augustus császár*, melyet nyilván sokan ismertek, még népi gyakorlatból is gyűjthető (Erdély, Partium), s pontosan illeszkedik ebbe a hagyományba. Székács egyéb-

49 *Parancsolá az Augustus császár*, in *Eperjesi graduál* (1636 k.).

50 82. *Szibinyanin Jánko (Sátort épít Szibinyanin Jánko)*, in *SzNH*, 69.

51 *X. Hajkuna' menyegzője*, Uo., 189.

52 16. *A' kötelességek (Éjjelenként arra szép tekintni)*, Uo., 18.

53 Kritikai kiadása: „»Moldovai Mihály« éneke, 1587”, in *XVI. századbeli magyar költők művei, Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588*, szerk. Ács Pál, Régi magyar költők tára: XVI. század 11 (Budapest: Akadémiai–Orex, 1999), 27. sz.

ként utal rá az önéletírásban, hogy gyerekkorában sok templomi éneket tudott fejből.⁵⁴ Ez a tudása bizonyára segítette későbbi műfordítói és költői munkáját is.

Bizonyára már a régebbi (középkori) magyar költészetben is voltak rímtelen tízesek vagy rokon sortípusok. Ez a konkrét ének inkább felvidéki eredetű, tehát inkább a szlovák tízesekkel tart kapcsolatot, ám ez mellékes szempont, ha a magyar fordító számára ezek a szálak összefutnak.

Még akad néhány jellemző tízes, például Mátyási József *Gulyásnótája*, amelyet egyébként Petőfi is beküldött később Erdélyinek népdalként. Ez olyan mértékben közkedvelt szöveg volt, hogy az olvasók is rögtön hallották az utalásokat. A *születtem* Székácsnál nem rímszó, hiszen a régi szerb dalokban nincsenek rímek, csak sorzáró szavak. Mögötte az egykori magyar rímszavak világosan előtűnnek:

Mert szegény leány én, rosz órán *születtem*;⁵⁵
Nem tudnám hogy milly ágyból *születtem*⁵⁶ *Nem bánom* hogy parasztnak *születtem*⁵⁷

Az alábbi részletben egy közismert 18. századi vénlánycsúfoló tükröződik, két formulával is:

Igy danolgat a' <i>leány magában</i> :	A vén <i>leány</i> sírdogál <i>magában</i> [...] ⁵⁸
A' <i>ki nekem</i> kévüket kötözne,	<i>Aki nekém</i> recefátyolt <i>vénne</i> ⁵⁹
Biz' én néki adnám hőszin-arczom; ⁶⁰	

Nem kell hogy Székács megismételje a magyar vers minden elemét, hiszen ő fordít, de ez jön a tollára, ez jár a fülében.

54 „[...] áldott anyám meg nagy énekesné volt s addig énekelt velünk korán reggel gyertyavilágnál hogy én az énekekből igen sokat könyv nélkül tudtam, miután azok éneklését az iskolában is gyakoroltuk”. SZÉKÁCS, *Visszaemlékezései...*, 32.

55 47. *Fájdalom* (*A' lány visszaadja gyűrűjét a' hősnek*), in *SzNH*, 45.

56 *Lelt Simon*, in *Uo.*, 117.

57 MÁTYÁSI József, *Gulyásnóta*. A ponyvaváltozat kiadása: Csörsz Rumen István, szerk., *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820 II.: Oktató és szórakoztató költészet*, ReTextum 11 (Budapest: Reciti, 2020), 13. sz. A továbbiakban: MVP II.

58 *Egy éneket hallék Ó-Tordában* [17. századi előkép: *Bánatja nincs ez világon annak*]; kritikai kiadás: *Közköltészet 1: Mulattatók*, szerk. KÜLLÖS Imola, munkatárs Csörsz Rumen István, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi, 2000), 51/I. sz., 3. sor. A továbbiakban: RMKT XVIII/4.

59 *Ne busuljon senki menyecskéje* (Józseffelva, Bukovina, gy. Kodály, 1914)”, in KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, a példatárat szerk. VARGYAS Lajos (Budapest: Zeneműkiadó, 1952), példatár: 335. sz.

60 35. *Megcsalatott* (*Szép leányzó aratást aratgat*), in *SzNH*, 34.

Akadnak további népköltési áthallások is. Az alábbi sorokban egy (írásban sosem terjesztett) népi apokrif imádság részletei tükröződnek:

Csukva látom Sztambolvárt egészen⁶¹ *Nyitva látám* mennyeknek kapuját⁶²

Menjetez ki *udvarunk elébe*⁶³ Felszántatom *udvarom elejét*⁶⁴

Az *Én felkelék jó reggel hajnalba*' szövegcsalád legkorábbi folklóradatait 1878-ból ismerjük a marosszéki Malomfalváról,⁶⁵ majd 1908-ból Kibédről, Seprődi János gyűjtéséből,⁶⁶ később főleg Moldvából. Székács áthallásos adata épp azért kulcsfontosságú, mivel nem Erdélyhez köthető, nem olvasmányból ered, és évtizedekkel megelőzi az ihlető szöveg lejegyzését.

Van a magyar mintakészletben másik későbbi népdalszöveg is, amely szintén nem adatolt még ebből a korból, majd csak Erdélyi János antológiáiból:

Télközépen, midőn nem *szokása*⁶⁷ Rozmaringnak csak az a *szokása*⁶⁸

Mert fakódnak már régtől *szokása*⁶⁹

Egy formula pedig akár több köz- és népköltési szövegcsaládból érkezhethet:

Tudod *kincsem* míg enyém valál még⁷⁰ Talán, *kincsem*, olyan hiszemben vagy⁷¹

Egy Kölcsey-reminiscencia is felbukkan *Zrínyi dalából*: a *siratja* rím��ó, amely ráadásul valóban rím��ó, Székács rímeket hoz létre a paralellizmusokból, ezzel is

61 IV. *Kralyewity Marko és a' Szerecsen*, in Uo., 140.

62 *Én felkelék szép piros hajnalba...*, húsvéti ének (1908. március 5., Kibéd; énekes: Bigyók Károly „házi cigány”), *Seprődi János kéziratoss gyűjtése*, Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kézirattár Ms. 4627, 289.

63 VI. *Marko eltörli a' nászadót*, in *SzNH*, 163.

64 Gyakoribb változat: *Felszántatom cintorom elejét*. Köszönöm Medgyesy S. Norbert segítségét.

65 „Misztérium-töredék”, közli BALÁSSY Dénes, *Magyar Nyelvőr* 7 (1878): 427.

66 Lásd az 1. idézetet.

67 *A' Szerbek' első zendülése* [1804], in *SzNH*, 258

68 *Ha meghalok, el ne temessenek...*, kiadása: *Népdalok és mondák: Második kötet*, szerk. ERDÉLYI János, Magyar népköltési gyűjtemény (Pest: Magyar Mihály, 1847), 15. sz.

69 *Dusan' menyegzője*, in *SzNH*, 95.

70 58. *Szemrehányás (Tudod kincsem...)*, in Uo., 52.

71 PÁLÓCZI HORVÁTH, *Ötödfélszáz énekek* (1813), 394. sz.

magyarosítva egy kissé a szerb szöveget. A Kölcsey-vers éppúgy az *Aurora*-ban jelent meg elsőként, mint Székács több fordítása.

Megsiratja Markót atyja 's anyja,
Endrét egy szép pár leány *siratja*,
Sajnálkodva a lány így *siratja*.⁷³

Még Kalypso' keblén is *siratja*.⁷²

Ritka, hogy Székács maga is használta a tízes sort, sőt a Kölcsey-vers jellegzetes strófatípusát (10, 10, 9, 10, 10, 9, *aab ccb*) is *Cseznekvár* című versében, amely mintegy Kölcsey költeményére felel egy másik váromot szemlélve (*Aurora*, 1836).⁷⁴

4.1.2. Szimmetrikus tízesek

A 4+6-osokon kívül vannak felező tízesek is (5+5), melyeknek szintén van magyar rokonsága. Ha nem tudnánk, hogy az alábbi szöveg egy szerb népdal, nyugodtan magyarnak vélhetnénk (nem annyira népköltési alkotásnak, mint reformkori műdalnak):

12. Engedelemkérés.

Barna felhő forg :|: tiszta kék egen!
Deli Ranko forg fényes udvaron.
Szülő anyjától kér bocsánatot,
Nemző atyjától kér bocsánatot:
Én szülő anyám, engedj meg nekem,
Én szülő anyám fényes templomom!
Engedj meg nekem, áldj meg engemet!
Messze helyre fog menni gyermeked,
Messze helyről hoz idegen leányt,
Idegen leányt, eljegyzett tubát.⁷⁵

72 Kölcsey Ferenc, *Zrínyi dala* [1830]. Kritikai kiadás: KÖLCSEY Ferenc, *Verseik és versfordítások*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc összes művei (Budapest: Universitas, 2001), 157–158. Az *Aurora*-beli kiadás: hozzáférés: 2026.04.27, https://deba.unideb.hu/deba/aurora/text.php?id=aurora_10_04_vers_k

73 48. *A' lány kedvesét siratja (Jubnyáj búsól váralján Budának)*, in *SzNH*, 45.

74 Hozzáférés: 2026.04.27, https://deba.unideb.hu/deba/aurora/text.php?id=aurora_15_59_vers_k. Cseznek váráról Székács hajdani mentora, Bodroghy Papp István is írt verset (*Cseznekvár. Rege*), de azt Kisfaludy Sándor regéinek modorában, 1821-ben (vagyis épp Székács mezőberényi diákévei elején, talán láthatta is a jegyző kéziratai között). NEMESNÉ MATUS, *Bodroghy Papp István...*, 226–240.

75 *SzNH*, 16.

E sortípus szintén megtalálható a szlovák folklórban, tehát Székács másik kultúrájában éppúgy ismerősen csengett. A legismertebbek a *volta* jellegű 17–18. századi közköltési szövegek (*Isten megáldjon, kedves barátom; Egyszer két leány virágot szedni*), valamint a *Magas a pártja, friss a víz benne* daltípus, amelynek szintén számos népi változata fennmaradt. A forma könnyű, de az átültetés nem: Székács egy kissé próbálja belepréselni a szöveget az eredeti retorikába. Itt egyébként a 15. század végi *Szent László-ének* áthallása is szembeűnő, aminek a mélyén egy 5+5-ös van, csak akkoriban nem volt még szigorúbb szótagszámlálás; a 16. században így írták volna: **fénylik, mint az nap...*

Ranko háza előtt :|: nőtt egy almafa

Ezüst törzsökü, gallya *mind arany*,⁷⁶

Fénylik, mint nap, sajog, *mint arany*⁷⁷

Ezt a patinás szöveget a Toldy-féle *Handbuch*ből (1828) lehetett ismerni, ami két évvel azelőtt jelent meg, hogy Székács Karlócára költözött. A példatárat sokan idézték, bizonyára sokan fejből tudták.

Székács néha egyazon éneken belül váltogatja a tízes sortípusokat. Az alábbi lakodalmi éneken feltehetőleg eredetileg is így volt:

5. A' nászvendégekhez.

Fel! készüljetek :|: Morvántúliai!

5 | 5

Morvántúliai! Dunántúliai!

5 | 5

Szép leányt hozni szép leányt.

R

*

Iziben kúm, :|: és izibe' násznagy!

4 | 6

Vőlegényünk anyja kér könyörgve,

Hogy sietve hozzátok menyét meg;

Ki keblében hozzon napvilágot,

'S üngujjában hozzon holdvilágot.⁷⁸

76 18. *A' menyegzőben* (*Ranko háza előtt nőtt egy almafa*), in Uo., 18. A vers 5+5-ös tízesekből áll, csak az első sorban van szótagtöbblet a név miatt.

77 *Szent László-ének*, XV. század (*Idvez légy, kegyelmes szent László kerál*).

78 *SzNH*, 13.

Nem ellenőriztem, melyik esetben követi Székács az eredeti formát, és mikor találja ő úgy, hogy az 5+5-ös helyett néha 4+6-os legyen. Ilyenkor mintegy „elviszi a tollát” a bejáratott *deseterac*:

15. Kendőzésekör.

A' mezőről szállt : : egy zöld levelke,	5 5
Szállt a lánynak zöld koszorujára,	4 6
Zöld koszoru- és selyem hajára.	
Zöld mezőről nem volt az levelke;	
Fátyol-kendő volt az hattyu színü;	
Fátyol-kendő bút és bajt teremtő:	
Hogy majd idegent mondjon szülőnek	5 5
S vérszerinti jó anyját feledje,	4 6
Öcsjének hogy más fajut nevezzen	4 6
S vérszerinti jó öcsjét feledje. ⁷⁹	

31. Biztatás.

Rajta! érzünk : : düllőt aratóim!	4 6
Düllő utnál víz van és leányka,	
Hűvös a víz, a' leány virágzó,	
Csókoljátok ezt, amazt igyátok! ⁸⁰	5 5

A fentiekben érzékelhetjük a cezúraváltást mint poétikai eszközt. Ettől szintén magyarosnak érezzük e fordításokat, nemcsak a tartalmi utalásoktól.⁸¹

4.1.3. Nyolcasok, kilencesek

Háromtagú nyolcas és kilences is van a metrikai kínálatban, magyar típusneve: *Csicseri borsó*... Szintén fontos forma a (dél)szláv költészet magyar recepciójában. A szerbeknél is elterjedt, sőt valószínűleg onnan érkezett a magyarba, továbbá a

⁷⁹ Uo., 17.

⁸⁰ Uo., 31.

⁸¹ Lásd a tanulmány végén a Petőfi-kapcsolatokról szóló részt. Ő éppígy váltogatja esetenként a 4+6-os és az 5+5-ös cezúrárt, például *A Tisza* közismert sorában: „Ott, hol a kis Túr | siet beléje”.

szlovák, sőt a cseh és a lengyel folklórban is előfordul. Mindig három szótagra kell zárni, ami összeköti az ambroziánus nyolccsal és a régies tizenegyesekkel (8+3).

3. Nászvendégek' jöttekor.

„Hej ne hagyd :|: ne hagyd :|: leányka!
Szarvas jó fejér lakodba,
Basalid' jó fellegelni” –
„Hagyján csak lányok, barátim;
Nem másért vetém, csak értte”⁸²

57. Az Árva.

Bár minő :|: hosszú :|: az éjjel,
Álom nem szállhat szememre,
Táncz 's nóták csengnek fülemben;
Mátkám a körtáncz sorában,
Nótáim' mind eldanolja,
Engem is velök danolgat.
Felkelék 's menék a körbe,
De a' kör már rég eloszlott;
Mátkával szunyadt a' mátka,
Csak mátkám szunyadt magába?
Fejével kövön feküdvé.⁸³

4.1.4. Hetesek

Ez a sortípus ritka a szerb népköltészetben, de itt is sűg a magyar hagyomány. Ismét három szótagra zár, 4+3-as alaposztással, ami valószínűleg szerbül is bejáratott. A rímek ott máshogy volnának, ha egyáltalán rímek, de a sor végén:

43. Szép nyak' hatalma.

Száll a' sólyom :|: magasan,
Hordja szárnyát szélesen,

82 SzNH, 12.

83 Uo., 51.

Jobbra fordul röptiben
 'S várkapúra nézeget;
 A' kapúban szép leány,
 Arczát mossa a' fejért;⁸⁴

4.1.5. Hatosok és tizenkettek

A hatosok birodalma mindkét nyelvi-irodalmi hagyományban igen tágas. Székács gyakran szabad hatosnak fordította, vagy refrénnel megtoldottnak, de gyakrabban izometrikus (rímtelen) hatosoknak:

19. Indulás

Király, fényes király!
 Király, fényes király, lelyo!
 Királyné és bánné!

Királyné és bánné!
 Királyné és bánné, lelyo!
 Kelj fel és lépegess.⁸⁵

20. A' házi urnak.

Itt a háznak derék
 Uránál, hír szerint,
 Ökrök mint szarvasok,
 Mentából font igák,
 Basali-szál a' bot,
 A' búza mint arany!
 Király, fényes király
 Csudás zászlóvivő!
 Fordulj meg és köszöntsd,
 Köszöntsd a ház urát!⁸⁶

84 43. *Szép nyak' hatalma (Száll a' sólyom magasán)*, in Uo., 41.

85 Uo., 23.

86 Uo., 24.

Néha össze is rímelteti a hatosokat, sőt olyan is akad, hogy összeolvad 12-essé. Ezeket ő hol 12-es tördeléssel adja, hol a hatosokat lehet összeolvasni tizenkettéssé, és akkor 6+6+6-ban.

Az alábbi szövegben Székács a magyar tizenkettesek alternatív beosztásait is használja, ezt bizonyosan nem az eredetiből vette át. Két Zrínyi-féle aszimmetria is van benne: 5+7-es, valamint egy harmadoló, néhány soron belül, párhuzamos tartalommal. Ezek sem a szerb népköltészetből érkeztek, hanem karakteresen magyar tizenkettéssé tevő retorikai fordulatok:

Elszunyadt a' lányka bakatornak alján;
 Egy pár ifju pásztor arra hajtja nyáját,
 Békével megy ált' egy, másik béke nélkül
 Igy szól a' leányhoz: Talpra kelj leányka!
 Induljunk alá | az arany tér ölébe, 5 | 7 (Zrínyi-metszet)
 És arassunk búzát együtt versenyezve!
 Hogyha meg győzendesz, nyájam' vedd jutalmul,
 Hogyha meg győzendlek mátkám légy jutalmul.”
 Kelt a' lány, a' sarlót jobb vállára tette,
 És indult alá | az arany tér ölébe; 5 | 7 (Zrínyi-metszet)
 És arattak búzát reggeltől napestig;
 Lány után kötözget kilencz bátya kévét,
 A' legény után köt kilencz húga kévét.
 Háromszáz és három kévét | gyűjte a lány, 8 | 4 (harmadoló)
 Kétszáz és két kévét aratott az ifju.⁸⁷

Egy tizenkettesbe oltott, még meg is rímelt hatos:

Zengő kis fülmile!
 Másnak békét adál,
 De nékem ifjunak,
 Hármos panaszt adál.⁸⁸

A *Hogyha...* sorkezdő formula a magyar 12-esekben sok műfajban előfordult.

87 34. *Juhászleány (Elszunnyadt a' leány...)*, in Uo., 33.

88 61. *Hármos bú (Zengő kis fülmile)*, in Uo., 54.

63. Elválás.

Felfutott a' : : szőlővessző : : zöldelő,	4 4 3
Fényes Buda fejr Budavár körül.	4 5 2
Ó nem volt az szőlő vessző <i>zöldelő</i> ;	
Két szerelmes volt az, egymást <i>kedvelő</i> . [...]	
Tűzd szívednek tájkára a csomót;	
Mint a' rózsza szép bokréta hervadoz,	
Szívem érted, kedves, szintúgy hervadoz. [...]	
Tedd szívednek tájkára a' havat,	
Mint szívednek táján a hó olvadoz,	
Szívem érted, kedves, szintúgy olvadoz. ⁹⁴	

E mögött ott van Czuczor Gergely közismert dala, *Száraz fűre deres harmat hulladoz*, még a rím szó is hasonló.

4. 2. Vegyes intertextusok

Metrumtól független, vegyes magyar forrásszövegekből is akadnak további párhuzamok. Az alábbi szintén ismerős lehetett, hiszen Kölcsey ekkorra már megjelentette a hidasjátékot (*Nemzeti hagyományok*, 1826), sőt a *Koszorúban* is olvasható volt egy változat. Magasan járt a gyerekfolklor csillaga, noha senki nem gyűjtötte módszeresen sem ezt, sem a szokásköltészetet, ám Székács áthallásai közt szerepelhettek:

„Hej juhászok, kedves jó barátim!⁹⁵ (betlehemes játékok formulája)

Én lettem győztessé, adjad nyájad' *által*.⁹⁶ bocsáss kapun / hídon *által* (körjáték)

Komoly átcsengések akadnak Csokonai és más ismert költők felől, illetve ponyvaszövegekből. Egyébként is jellemző, hogy az értelmiség inkább ezt a köztes, kalendáriumi és ponyva szövegréteget ismeri, de Székács, úgy látszik, a magyar szájhagyományban is jártas volt. Alább egy rokokó ponyvavers kezdősorát idézi; ezt csak innen vehette, annyira ritka, és annyira erős az áthallás. Ám azt, hogy hol lát-

94 Uo., 56–57.

95 *Dusan' menyegzője*, in Uo., 92

96 34. *Juhászleány (Elszunnyadt a' leány...)*, in Uo., 33.

hatta ezt a szinte egyedi, 1757-es ponyvafüzetet, nem tudjuk. A szerző valószínűleg Szőnyi Benjámin, hajdani hódmezővásárhelyi református lelkész, így Székács talán még gyerekkorából, Orosházáról vagy Mezőberényből emlékezett rá. Avagy Pesten láthatta könyvtárban, magángyűjteményben. A második idézet Csokonai egyik legismertebb, énekelve is terjedő versét idézi a formulán túl a tagolással is.

Jer galambom *lányka, csokolódjunk*⁹⁷

Noszsza Szivem Erato *Mátka tsokolodjunk*⁹⁸

Tulipánt tűztem hajába,
Szép gyűrűt tevék újjára,⁹⁹

Tíz rózsát hinték lovára,
Száz annyi tsókot magára.¹⁰⁰

A fentiek nyomán ideje kimondanunk: Székács olyan típusú alluzív fordítástechnikát követett, mint később Arany János, aki Shakespeare vagy Arisztophanész szövege mögül is hagyja kicsengeni a saját magyar irodalmi mintáit, ide értve a folklórszövegeket is.¹⁰¹

5. Adalékok Székács kötetének hatásához

A kötet hazai visszhangja az érdemeihez képest elenyésző. Székácsnak ez sem szegte kedvét, és tudjuk, hogy leveleket és tiszteletpéldányt küldött Karadžiának.

Vajon a hazai költők közül ki tanult ebből a kötetből? Azt tudjuk Fried Istvántól, hogy Arany János mélyen kiaknázza Székács kötetét a *Szibinyáni Jankhoz* és több más verséhez – tartalmi szempontból. Tegyük hozzá: még formailag is játszik vele, holott a *Duna vizén lefelé úsz a ladik* nem szerb formájú, csak témájában szerbes.

Duna' hátán lassu csónak úszik,

97 90. *Összebeszélés (Jer galambom...)*, in Uo., 75.

98 *A' Szántó Vető Emberek Életinek Ditséreti*; kiadása: *Mulatsági énekek (1757)* OSZK Kisnyomtatványtár Pny 2.872, 1. sz.

99 57. *Az árva (Bár minő hosszú az éjjel)*, in Uo., 52.

100 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „Szegény Zsuzsi, a táborozáskor”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények 5. 1800–1805*, szerk., tan. SZILÁGYI Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály összes művei 5 (Budapest: Akadémiai, 2002), 198.

101 Shakespeare kapcsán már készítettem egy műhelytanulmányt, amelyet további művek elemzésével egészítenék ki: CSÖRSZ Rumen István, „A *Szentivánéji álom* és a magyar költészet”, *Erdélyi Múzeum* 87, 3. sz. (2025): 24–45.

A' csónakban szép hős Ilija ül,¹⁰²

Duna vizén lefelé úsz a ladik, a ladik¹⁰³

Másutt a vitézek sírját jelölő kopják leírása ad párhuzamot a *Szondi két apródja* (1856) szövegéhez, bár Arany verse csupán húsz év távolából kapcsolódik ide.

Látod, ottan, hol a' harczy koplyák
Legmagasbbak és legsűrűebbek.
A' hőseknek ott omlott ki vérök,¹⁰⁴

Bőven találunk még párhuzamokat Aranyánál, aki talán már megjelenése idején olvashatta Székács kötetét Debrecenben vagy Nagyszalontán. Az *Aurorában* és a *Koszorúban* közölt fordításokat szinte bizonyosan forgatta. A legintenzívebb hatás nem a szavak vagy formulák szintjén figyelhető meg, hanem az említett alluzív fordítói technika továbbörökítésében. Ez, mint látjuk, egyszerre kapcsolódik a régebbi „magyarító” fordításokhoz, de a reformkori irodalmi népiesség útkereséséhez is (Vitkovics, Czuczor stb.). Székács voltaképp olyan, rejtőzködő, de figyelmesen olvasva fel-feltáruuló népi és régi intertextusokat használt, amilyeneket Arany.

Székács igazi kortársa és hű olvasója: Petőfi Sándor. Már Kerényi Ferenc felhívta a figyelmet Székács és a pesti evangélikus körökben jártas Petőfi rejtett kapcsolatára. Az 1833-as esetleges találkozásról egyelőre nincsenek adataink. Petőfi a *Mint felhők a nyári égen* című, 1846 áprilisi verse kéziratának hátlapjára egy rejtélyes szót írt („Krályvetáncz”), ennek kapcsán írja Kerényi a kritikai kiadásban:

A „Krályvetáncz” megnevezést nem sikerült feloldani. A. m. királyi tánc (szerb). Talán utalás a királynéjárás pünkösdi népszokására, amelyben szerepelt király, „fején virágos kalap, kezében kard.” A király nem volt tagja a kólót táncoló körnek, hanem „kívül a kolo baloldalán, szemével szüntelen az előtáncosnén [a „királyné”-n] csüggve, hátrálva táncol, karjával ide s tova vagdosván...” (Vö. Székács József: Szerb népdalok és hősrögök. Pest 1836. 20–21.) Emlékeztetünk arra, hogy Székács mint a pesti ev. egyházköziség magyar lelkésze temette 1845-ben Csapó Etelkét.¹⁰⁵

102 77. *A' sólyom mint levélbördó (Duna' hátán...)*, in Uo., 65.

103 ARANY János, *Népdal* (1877. aug. 28.). Vö. ARANY János, *Kisebb költemények 3 (1860–1882)*, szerk., tan. S. VARGA Pál, Arany János munkái (Budapest: Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 278.

104 *Rigómezei leányka*, in Uo., 128.

105 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1845. augusztus–1846)*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 506–507.

Mint tudjuk, később Petőfi édesapját, majd édesanyját is Székács búcsúztatta.¹⁰⁶ Sírjuknál bizony nem egy átlagos evangélikus lelkész mondott beszédet, hanem egy jelentős műfordító és akadémikus. A személyes kapcsolat részletei még feltárára várnak, de abban nincs miért kételkednünk, hogy a költő jól ismerte a *Szerb népdalok és hősrégék* szövegét. Olvassuk el az alábbi egybecsengéseket! Közismert Petőfi-versek sorai, amelyekhez Székácstól érkeznek egyes rím��avak és formulák. Mondhatjuk, hogy sodró erővel vesznek részt a formálódó magyar tízesek, a magyar *szerbus manier* és a tízesek viharában. A *Távolból* című vers (1843) két szomszédos sora is kapcsolatot tart a Székács-kötet két eltérő szövegével.

„Hogyha kérdezz renddel *elbeszélem*,¹⁰⁷ Biztatott csak, minek *elbeszélnem?*

Hagyd járjam be a' fejr *világot*¹⁰⁸ S hogy mióta járom a világot,
A' vakok hogy *járják a' világot*¹⁰⁹

Onogosta várnak *közelében*,¹¹⁰ Utazástok háza *közelében*.¹¹¹

Czár tatárja! *menj isten nevében*,¹¹² Mikor mondod: *menj isten bírével*¹¹³

Ám ne csak ezekre gondoljunk, hanem az alábbi két, máig közismert Petőfi-sorra. A Székács-kötet formulakincse még ezeken is nyomot hagyott. Ez alapján feltételezhető, hogy a kötetet Petőfi jóformán fejből tudta, sokszor olvashatta. Ugyanazon szövegek több részlete is összekacsint a két költő műveiben.

106 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 445.

107 *Hős testvérek*, in *SzNH*, 134.

108 *Lelt Simon*, in *Uo.*, 117.

109 *Királyfi Marko halála*, in *Uo.*, 173.

110 *Petrovity Vaszily és a' bosznai vezér*, in *Uo.*, 286.

111 PETŐFI Sándor, *Távolból* (1843). Vö. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1838–1843): Kritikai kiadás*, szerk. KISS József és MARTINKÓ András, Petőfi Sándor összes művei 1 (Budapest: Akadémiai, 1973), 82–83. Megjegyzendő, hogy a vers kezdősora („Kis lak áll a nagy Duna mentében”) szintén mutat némi kapcsolatot a délszláv fordítással, vö. „Hús mentében ' szélén a' Drinának” (*A' Szálási ütközet*). *SzNH*, 241.

112 *Kralyewity Marko és a' Szerecsen*, in *SzNH*, 133.

113 PETŐFI Sándor, *A toronyban deket harangoznak...* (1845). Vö. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember–1845. július): Kritikai kiadás*, szerk. KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai, 1997), 146. A vers kezdő képe tornyot említ, akár csak a szerb hősének.

Éles kardjok' *csörrenése hallik*¹¹⁴

S a csikósok *kurjantása hallik*

S pattogása hangos ostoroknak¹¹⁵

Fordulj vissza, *hagyd nézzünk szemedbe,*

Oh szabadság, *hadd nézzünk szemedbe*¹¹⁶

Hogy kendőnkre szemeid' kivarrjuk;

Hogy, ha testvér-szívünk vágy utánad,

Kendőinken *nézhesünk szemedbe!*¹¹⁷

6. Epilógus

Különös együttállás, hogy az akadémiai fordítástörténeti tanácskozás 2025-ben egybeesett Nagy László születésének centenáriumával. A Petőfi Irodalmi Múzeum felkérésére alkalmam nyílt párhuzamosan vizsgálni a délszláv népköltészet két kiemelkedő 19. és 20. századi magyar fordítójának módszereit, formai elképzeléseit, egyedi és egyezményes módszereit. Vajon van-e önálló fordítói hagyomány a balkáni folklór magyarításában?

Bizony, hogy van. Olyannyira, hogy Nagy Lászlót a számtalan saját fordulat és mélyen átélt saját poétikai eszköztár ellenére Székács József pontos olvasójának tekinthetjük, aki az általa is lefordított népdalok némelyikénél tiszteletből hallgatólagosan is megőrzött néhány sort, fordulatot. A közös gyökereket, a folklór nemzetközi motívumhálózatát mindketten azzal tudták legjobban visszatükrözni, ha saját, magyar nyelvű népköltészetünk rokon formuláit is beleszőtték a fordításaikba. Olvassuk zárszónak újra a már idézett, a régi magyar irodalommal összehangolt példát Székácsnál és Nagy Lászlónál, kiemelve az azonos szavakat:

114 *Kralyewity Marko és a' Szerecsen*, in *SzNH*, 143.

115 PETŐFI Sándor, *Az alföld* (1844). Vö. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. január–augusztus): Kritikai kiadás*, szerk. KISS József, Petőfi Sándor összes művei 2 (Budapest: Akadémiai, 1983), 57. Egy másik sorának is van távolabbi Székács-kapcsolata: „Méneseznek nyargaló futása / Zúg a szélben, körmeik dobognak”, vö. „S háza mellett ménet hall dobogni” (*Aszán agáné panaszdala*), *SzNH*, 195. Továbbá: a Petőfi-vers *xaxa* rímelésű, így hangulatában is közel áll a rímtelen szerb tízesekhez.

116 PETŐFI Sándor, *A szabadsághoz* (1848). Vö. PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1848–1849)*, szerk. KERÉNYI Ferenc (†) és SZILÁGYI Márton, Petőfi Sándor összes művei 6 (Budapest: Universitas, 2024), 71.

117 *Janko és Szekula (Töredék)*, in *SzNH*, 184.

„A' mi ég, ha *mind papiros volna*,
A' mi erdő, hogyha tollu volna,
A' mi tenger, hogyha tenta volna,
'S hogyha írnék három hosszú évig:
Búmnak árját *nem tudnám leírni*.¹¹⁸

„Ha az égbolt *mind papiros volna*,
Ha a nagy völgy volna kalamáris,
Ha a tenger volna sötét tinta,
S három évig ha szüntelen írnám:
Bánatomat *nem tudnám leírni!*”¹¹⁹

118 71. *Virágpár*, in Uo., 62.

119 *Jácint és nárcisz*, in NAGY László, *Versek és versfordítások*, 3 köt. (Budapest: Magvető, 1975), 3:407.
Nagy László a további délszláv szerelmi és szokásdalok, pl. a *dodola* fordításainál is átvett néhány szót Székács munkájából.

Névmutató

- Abafi Lajos 98, 118
Ahbel-Rappe, Sara 136, 137
Ács Pál 401
Acutilius 55
Adelung, Johann Christoph 51
Afranius, Lucius (Afránius) 57
Ailianosz 92
Albrecht, Andrea 95, 103, 104
Albrecht, Michael 133
Alfieri, Vittorio 198, 199
Allocco-Castellino, Onorato 196
Almási Balogh Pál 207, 253
Almási Balogh Sámuel 252, 253
Andreae, Johann Valentin 361
Angyal Dávid 130
Anna Amália, Braunschweig–Wolfen-
büttel, porosz királyi hercegnő 105
Antonius, Marcus 44
Aranka György 29
Arany János 17, 28, 224, 226, 278, 316,
335, 377, 378, 412, 413
Arany László 333, 335, 369
Arisztophanész 140, 213, 217, 224, 412
Arisztotelész 110, 111, 113–115, 121, 132,
135, 142
Artner, Therese 364
Árvay Gergely 153, 156–158, 161, 165, 250
Assmann, Alcida 143
Assmann, Jan 100
Attalosz III., pergamoni király 24
Atticus, Titus Pomponius 44–46
Augustinus, Aurelius (Szent Ágoston)
117–118
Augustus, római császár 272, 400, 401
Aulnoy, Marie-Catherine d' 316
Bailey, D. R. Shackleton 54
Bajza József 11, 41, 169–193, 208, 209,
212, 213, 215–219, 231, 233, 239, 240,
242, 252–263, 265–268, 270, 325,
329–331, 389, 392, 393
Balassa József 20
Balassa Péter 318
Balassi Bálint (Balassa) 392
Balásfalvi Orosz József (Orosz József)
245, 253, 257, 268

* A névmutató nem tartalmazza a Patonai Ágnes tanulmányához kapcsolódó táblázatban szereplő neveket.

- Balássy Dénes 403
Bálint Gyula 198
Ballard, Edward G. 116
Balogh Piroska 107, 112
Balzac, Honoré de 154
Banó István 336
Baranyi Péter 226
Barco Vince 156
Barcsay László 150
Báróczy Sándor 34
Baróti Szabó Dávid 9, 17–28
Bartha-Kovács Katalin 112
Barthélemy, Auguste-Marseille 230
Bartók Béla 391
Bartók György 318
Bartusz-Dobosi László 213
Batsányi János 17, 22, 98
Batthyány Lajos 228
Beaumarchais, Pierre-Augustin Caron de 164
Beccaria, Cesare 198
Beck, Christian Daniel 47, 48
Bedort László József 226
Bellevall, L. C. de 231
Bellini, Vincenzo 154
Benestad, Brian 112
Beöthy Zsolt 254, 257, 258
Béres Norbert 8, 12, 29, 30, 44, 313–381
Berkovics Miklós 229
Berlász Jenő 17, 31, 90, 169, 213, 318
Berlichingen, Götz von 11, 208, 209, 214
Bertuch, Friedrich Justin 105
Berze Nagy János 335, 336
Berzeviczy Gergely 318
Berzsenyi Dániel 126, 130, 351, 387
Bessenyei György 91, 171, 329, 330
Beuchot, Adrien 156
Bignon, Louis Pierre Édouard 230
Bigyók Károly 403
Biró Annamária 29
Bíró Ferenc 107, 120, 123
Blaschke János 123
Bleyer Jakab 317, 352
Blum, Karl 198
Bocsik Balázs 92
Bodroghy Papp István 386, 404
Bodrogi Ferenc Máté 87, 88, 92, 98, 99,
102, 120, 129, 135, 163, 171, 329, 392
Boér Máté 29
Bogár Judit 18
Bolonyai Gábor 224
Borbély Szilárd 92, 171, 329
Boros Gábor 133
Boros István 18
Borzák István 83
Borzák József 29
Bossuet, Jacques-Bénigne 65
Boutet, Anne Françoise Hippolyte (Mlle
Mars) 167
Bowring, John 389, 390, 398
Böhm, Benno 133, 137
Böttiger, Karl August 90
Brandes, Peter 113
Brassai Sámuel 259, 268
Brentano, Sophie 89
Brougham, Henry Peter 170
Brown, Eric 97
Bruckner, F. 170, 171
Brutus, Marcus Junius 62, 65, 67
Budai Károly 239, 240
Burján Mónika 141
Burkard, Franz-Peter 111
Burnouf, Jean-Louis 76
Busa Krisztina 332
Busa Margit 90
Bühler, Patrick 137
Byron, George Gordon 225

- Caesar, Gaius Iulius 41, 44, 72
 Calpurnius Piso, Caius 59
 Camaldo, Albarosa 196
 Campra, André 156
 Carl August, Sachsen-Weimar-Eisenach nagyhercege 109
 Castelli, Ignaz Franz 228, 236
 Catilina, Lucius Sergius 10, 30, 35, 39–42, 48–53, 60, 61, 63, 72–74, 77
 Cato Maior, Marcus Porcius 38, 66
 Cato, Marcus Porcius 73, 77
 Čelakovský, František Ladislav (Csela-kovszky) 390
 Celler Tibor 182
 Cicero, Marcus Tullius 9, 10, 29–69, 72–74, 82, 97, 133, 134, 140, 215, 216, 218, 220
 Cicero, Quintus Tullius 44, 65, 67
 Cieger András 226
 Claudius, Tiberius, római császár 25
 Clodius Pulcher, Publius 42
 Coleridge, Samuel Taylor 259, 260
 Collin d'Harleville, Jean-François 152, 164, 167, 357
 Constant, Benjamin 230
 Corneille, Pierre 141, 152, 156, 157, 164, 165, 167, 230, 272
 Cornejo, Renata 332
 Cornelius Nepos 387
 Cousin, Victor 228, 254
 Crassus, Marcus Licinius 44
 Curio, Gaius Scribonius 57
 Curran, Jane Veronica 108, 109
 Czibula Katalin 151, 162, 169–171
 Czifra Mariann 61, 62, 119, 131, 135
 Czinke Ferenc 148
 Czuczor Gergely 25, 99, 100, 411, 413
 Cs. Gárdonyi Klára 90
 Csapó Etelka (Etelke) 387, 413
 Császár Ferenc 11, 195, 197, 198, 200–206, 250
 Csató Pál 12, 207, 208, 231, 233, 234, 236–243, 245–247, 249–270
 Csehy Zoltán 131
 Cseréy Farkas 32, 41, 322, 374
 Cseréy Miklós 32
 Cserny György 410
 Csetri Lajos 87, 88, 115, 134, 142
 Csokonai Vitéz Mihály 242, 261, 348, 377, 411, 412
 Csörsz Rumen István 8, 13, 334, 346, 348, 351, 383–416
 Csuka Botond 112
 Dajkó Pál 130
 D'Alembert, Jean Le Rond 148, 168
 Dante, Alighieri 195, 198
 Darnton, Robert 338
 Dávid Kinga 199
 Dávidházi Péter 135, 315, 323, 329, 380
 Dayka Gábor 130–132
 Deák Eszter 318
 Debreczeni Attila 71, 88, 93, 98, 99, 102, 105, 119, 120, 122, 126, 134, 163, 377, 392
 Decsi Gáspár 401
 Decsi Mihály 401
 Dede Franciska 235, 277
 Dehrmann, Mark-Georg 110, 111, 125
 Delavigne, Casimir 152, 164, 166, 167, 262
 Delavigne, Germain 167
 Delille, Jacques 69, 229, 274
 Demeter Júlia 162, 169, 170

- Démokritosz (Democrit) 90, 91, 94–96, 100, 118, 128
 Démoszthenész (Demosthenes) 65
 Déryné Széppataki Róza 239
 Dessewffy Aurél 245
 Dessewffy Emil 255
 Dessewffy József 12, 31, 32, 38–40, 62, 67, 108, 132, 152, 207–213, 216, 223, 245, 252, 253, 255, 256
 Devescovi Balázs 227, 228, 252
 Dickson, Donald R. 361
 Dieterle, Bernard 316
 Diogenész 10, 88–97, 106, 114, 118, 119, 122, 125, 128, 140
 Diogenész Laertiosz 92, 97
 Dóbék Ágnes 198
 Dobossy László 352
 Dobrovský, Josef 352
 Dojčin Petar (Dojcsin Petár) 410
 Dommaschk, Ruth 111
 Domokos Mariann 346
 Domonkosi Ágnes 78
 Donizetti, Gaetano 154
 Döbrentei Gábor 32, 39, 40, 147, 149, 151–154, 162–165, 168, 234, 242, 243, 252–254, 257, 261
 Dömötör Ákos 315, 337
 Drescher, Friedrich 325
 Dugonics András 351
 Dumas, Alexandre (Dumas Sándor) 230, 262
 Eckstein Frigyes 227
 Éder Lujza 226
 Édes Gergely 320
 Egressy Gábor 241
 Egyed Emese 10, 29, 147–168, 284, 304
 Eisenhut, Werner 76
 Ekler Andrea 326
 Ellinger János József 149
 Endrődi János 149, 150
 Endrődi Sándor (Nándor) 240, 241
 Engel, Manfred 120, 316
 Eötvös Ignác 214
 Eötvös Ignácné Szepessy Mária 214, 215
 Eötvös József 11, 12, 207–237, 239–242, 246, 249, 250, 252, 253, 255, 268, 269, 274
 Ercsey Dániel 36
 Erdélyi János 313, 317, 335, 381, 386, 389, 402, 403
 Erekle, II. (Herakliosz, Heracliusz, Heraklius) 182
 Erler, Michael 136
 Ernesti, Johann August 66
 Euripidész 140, 165–166
 Fábrián Gábor 64
 Faludi Ferenc 383
 Fánecs Lajos 226
 Farmati Anna 18
 Fáy András 127, 149, 152, 163, 257
 Federici, Camillo 199
 Fehér Géza 243
 Fein Judit 218
 Fekete Soma 198, 204, 205
 Fénelon, François 141
 Fenyéry Gyula 242, 268
 Fenyő István 131, 222, 228, 233, 252, 257, 260
 Ferenczi Attila 9, 10, 71–85, 222
 Ferenczi Zoltán 282, 290, 294
 Ferstl, Leopold 225
 Fichte, Johann Gottlieb 254
 Finály Henrik 24
 Fischer, Barbara 182

- Fogarasi János 25, 99, 100
 Fórizs Gergely 10, 59, 87–144
 Fortin, Ernest L. 111, 112
 Foscolo, Ugo 198
 Fox, Matthew 31
 Fox, Thomas C. 182
 Földi János 400
 Földváry Ferenc 197
 Freund, Wilhelm 51
 Fried István 87, 383, 384, 388, 390, 395,
 397, 399, 412
 Frigyes, II. (Nagy), porosz király 182, 189,
 190
 Fülöp Géza 90
- Gaal György (Georg von Gaal) 313, 333–
 335, 340, 347, 358, 359, 366, 378
 Gabinus, Aulus 73
 Gábor Csilla 18
 Gáldi László 383, 391
 Galland, Antoine 366
 Gángó Gábor 218, 225, 226, 229
 Garay János 232, 233, 253, 392, 393
 Garve, Christian 47, 48
 Geistinger, Joseph 39
 Gerencsér Anikó 369
 Gergei Albert 348
 Gergye László 87, 120–121, 127
 Gerhard, Wilhelm 390, 393
 Gessner, Salomon 107, 141
 Gierl, Martin 133
 Gillespie, Paul 316
 Giraud, Giovanni 197
 Godel, Rainer 136
 Goethe, Johann Wolfgang von (Göthe)
 105, 119–123, 127, 138, 208, 209, 251,
 313, 316, 325, 384, 387, 388, 390
 Goldoni, Carlo 154, 196, 197, 199, 205
- Gozzi, Carlo 199, 366, 369, 370
 Göbel, Helmut 106
 Gönczy Monika 71, 99
 Gregoire, de Lyon 231
 Greguss Ágost 135
 Grimm, Jacob 95, 120, 317, 334, 342, 345,
 346, 352, 369, 384, 390
 Grimm, Wilhelm 95, 120, 317, 334, 342,
 345, 346, 369, 384, 390
 Grosser János 64
 Grätz, Manfred 316
 Guizot, François 230
 Gulyás Judit 8, 12, 313–381
 Gulyás Pál 335
 Guzmics Izidor 31, 40, 48–50, 242, 243,
 321, 325, 329, 349, 376
- Gyárfás Elemér 316
 Gyöngyösi István (Gyöngyösy) 392
 György Lajos 316
 Györkösy Alajos 24
 Gyulai Pál 333, 335, 388
- Hajnóczy József 33
 Halévy, Fromental 154
 Hamann, Johann Georg 75, 137
 Hamza Gábor 43
 Hanka, Václav 398
 Harsányi István 17, 31, 90, 169, 213
 Hartvig Gabriella 223
 Hász-Fehér Katalin 99, 127, 130
 Havas László 43, 50
 Hazucha Ferenc 233, 238, 244, 253
 Hegedűs Márton 401
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 228, 254
 Heinrich Gusztáv 128
 Heinz, Jutta 109
 Helmeczi Mihály 39, 59

- Henrik, porosz herceg (Heinrich) 189
 Henri d'Artois királyi herceg (V. Henrik)
 274
 Henszlmann Imre 317, 334, 335, 364, 381
 Herder, Johann Gottfried 49, 134, 384
 Herloßsohn, Georg Karl (Herloszsohn)
 390
 Hippokratész 94, 95, 100, 102, 121, 141
 Hites Sándor 138, 370
 Hoffmann, E. T. A. 12, 316, 358, 359
 Holbein, Franz Ignaz von 154
 Homérosz 94, 374, 387
 Horatius Flaccus, Quintus (Horác, Horace) 9, 10, 17–25, 27, 28, 59, 93, 94, 107–115, 132, 135, 138, 140–142, 216, 218, 220, 222
 Hormayr, Joseph von 318, 364, 371
 Horvát István 242, 253
 Horváth Balázs (19. század) 17, 18
 Horváth Balázs 71, 72, 79
 Horváth Endre 129
 Horváth István 329
 Horváth János 383
 Hubbard, Margaret 23
 Hubert Ildikó 18
 Hugo, Victor 208, 225, 226, 228–237, 239, 241, 246, 249, 252, 255, 262, 269, 273–275, 278
 Igaz Sámuel 321, 322
 Illyés Gyula 116
 Illyés Gyuláné 116
 Illyés Mária 116
 Imre Flóra 9, 17–28
 Ipolyi Arnold 334, 335
 Iszokratész 140
 Jacob, Therese Albertine Luise von (Talvi)
 386, 390, 393, 395
 Jakab István 149, 153–155, 198
 Jancsó Elemér 242
 János Szabolcs 332
 Jászberényi József 100
 Jézus Krisztus 126, 127
 Johnson, Samuel 356
 Jókai Mór 383, 390
 Jugurtha 72, 74
 Juhász Katalin 410
 Juvenalis 218
 K. Boér Sándor 150
 Kállay Ferenc 149
 Kálnoky László 119
 Kaposy József 198, 199
 Karacs Teréz 215
 Karadžić, Vuk Stefanović 383–388, 390–392, 395–397, 412
 Károli Gáspár 132
 Károlyi István 324, 325, 327–329, 331
 Kárpáty Csilla 116, 143
 Kastner, Georg 330
 Katona Dienes 62, 65, 67–68
 Kayser, Albrecht Christoph 120, 141, 171
 Kazinczy Ferenc 9–13, 17, 29–43, 45, 47–65, 68, 71–85, 87–99, 101, 102, 104–109, 111, 112, 115–144, 149, 150, 162, 163, 167, 169–193, 198, 206, 209, 213, 220, 242, 251, 313, 314, 317–338, 341–344, 346–356, 360–364, 371–381, 383
 Kazinczy Gábor 317, 332, 334–337, 342, 346–348, 355, 360, 361
 Karacs Teréz 215
 Kerényi Ferenc 152, 153, 214, 220, 222, 224, 228, 235, 250, 387, 413–415
 Keresztury Dezső 17

- Kerkhecker, Arnd 109
Kertész Botond 386, 398
Khrüszipposz (Chrysippus) 91, 93
Kierkegaard, Søren 317, 318
Kilián István 166
Király Kinga Júlia 369
Kis Domokos Dániel 386
Kis János 33, 39, 40, 93, 105, 108, 109,
112, 125, 131, 132, 190, 218, 250, 386
Kisfaludy Károly (Kisfaludi) 214, 215, 217,
220, 222, 224, 324, 326, 377
Kisfaludy Sándor 130, 131, 135, 143, 216,
354, 404
Kiss János 198, 236, 238, 280
Kiss József 295, 414, 415
Kiss Károly 325, 326
Kiss Lajos 219
Kiss Sámuel 32
Klaniczay Gábor 344
Klemm Antal 18
Klestinszky László 214, 215, 238
Klopstock, Friedrich Gottlieb 65, 141
Kodály Zoltán 402
Kollár, Ján 398
Kolos István 374
Komlossy Ferenc 240
Kónyi János 316
Kopitar, Jernej 390
Korpás László 348
Kossuth Lajos 73
Kótsi Patkó János 153
Kovács Ágnes 369
Kovács Kálmán 319
Kovács Lajos 18
Kovács Pál 266
Kovacsóczy Mihály 253, 326
Kovácsnai Sándor 29, 31, 64
Kozárvári Mátyás 401
Köffinger, Johann Paul (Köpfinger) 317,
372
Kölcsey Ferenc 223, 255, 403, 404, 411
Krantór (Crantor) 91, 93
Kubay (Chiabay) Pál 226
Kubisiak, Małgorzata 351
Kunoss Endre 244, 245, 264, 383, 388,
392, 393
Kurcz Ágnes 78, 83
Külkey Henrik 163
Küllös Imola 348, 402
L. Kováts Albert 229
La Bruyère, Jean de 200
La Harpe, Jean-François de (Laharpe) 229
La Motte Fouqué, Friedrich de 358
Labádi Gergely 130
Laborfalvi Róza 239
Laczházi Gyula 95
Lajos, XIV., francia király 229, 230, 272
Lajos, XV., francia király 229
Lajos, XVI., francia király 229
Lamartine, Alphonse de 230
Lassú István 59
László, I. (Szent), magyar király 405
László Gy. 241, 242
Layne, Danielle A. 136
Legrand, Marc-Antoine 152, 164, 166
Lemaire, Nicolas-Éloi 76
Lénárt Orsolya (Tamássy-Lénárt) 319,
330, 332, 366, 371
Lénárt Tamás 332
Lendvay Márton 239
Lendvay Mártonné Hivatal Anikó 238,
240–242
Lengyel Réka 7–14, 29–69, 95, 107, 170,
316
Leonhardt, Jürgen 42

- Lessing, Gotthold Ephraim 11, 106, 126, 141, 169–193
 Litványi László 198
 Livius, Titus 34, 82
 Lollius, Marcus 93, 109
 Longhi, Giuseppe 37
 Lónyay Erzsébet 313
 Lövei Klára 215
 Lukács Lajos 244
 Lukianosz 140
 Lully, Jean-Baptiste 163
 Lüthi, Max 340, 368
- Macrobius, Ambrosius Theodosius 43
 Madách Imre 155
 Maecenas, Gaius Cilnius 18, 20, 28, 115
 Mailáth Henriette 313, 359, 360
 Mailáth János (Majláth, Mayláth) 8, 12, 253, 313–315, 317–343, 345–381
 Majláth Béla 262
 Manger, Klaus 94, 105, 106
 Márfy Oszkár 197, 205
 Margócsy István 107
 Marmontel, Jean-François 65, 141, 229
 Marocsai János 401
 Martinkó András 414
 Martinovics Ignác 180
 Márton László 98, 118
 Mátray Gábor 333
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király 410
 Mátyási József 402
 Mayer, Mathias 138
 Medgyesy S. Norbert 403
 Mednyánszky Alajos (Mednyanszki) 364, 365, 373, 378
 Mednyánszky Dénes 334
 Mercadante, Saverio 154
 Merényi Ágnes 338
- Mérilhou, Joseph 229
 Mérimée, Prosper 386
 Méry, Joseph 230
 Metastasio, Pietro 165
 Metellus Celer, Quintus Caecilius 44, 45
 Michelini, Giovanni Battista 196
 Mihaylova, Katya 384
 Mikes Lajos 64
 Mikos Éva 326, 348, 379
 Milo, Titus Annius 39–42, 59
 Milutinović, Sima (Milutinovics Simon) 390
 Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti de 229
 Miskolczy Ambrus 72, 73, 98, 107, 212
 Mitscherlich, Christoph Wilhelm 59
 Moldovai Mihály 401
 Molière, Jean-Baptiste Poquelin de 149, 151, 152, 157, 158, 161–163, 167
 Molnár Annamária 369
 Molnár Sándor 253
 Montalba, Anthony R. 348
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 141, 230
 Monteverdi, Claudio 156
 Montfaucon, Bernard de 123
 Moore, Christopher 116
 Móré Tünde 18
 Morghen, Raffaello 37
 Motschmann, Uta 90, 93
 Mozart, Wolfgang Amadeus 148
 Munkácsy János 253
 Murád dragomán (Somlyai Balázs) 401
 Mušicki, Lukijan (Musiczky) 390
 Musäus, Johann Karl August 12, 316, 334, 346, 350, 351, 373
 Müller, Johann Friedrich Wilhelm (Miller) 37
 Müller, Olaf 138, 140

- Nagy Artúr 197, 199
 Nagy Gábor 38
 Nagy Ignác 241, 242
 Nagy Ilona 326, 345
 Nagy László 415, 416
 Nagy Sándor (Alexander) 93, 96, 343
 Nemesné Matus Zsanett 386, 404
 Németh G. Béla 17
 Németh György 218
 Németh László 143
 Neumayr, Franz 19
 Nicolosi, Simona 11, 195–206
 Nikolić család 387, 388
 Nikolić Péter 388
 Nikosz szerzetes 387
 Niles, John D. 340
 Nisbet, Robin G. M. 23
 Nitsch, Paul Friedrich Achat (Nietsch) 59
 Nostitz und Jänkendorf, Gottlob Adolf
 Ernst von (Arthur von Nordstern) 390
 Nota, Alberto (Nóta Albert) 11, 195–199,
 205, 206, 250
 Nótári Tamás 50–56, 58, 60, 61, 216
 Notheisz Jánosné Huszár Anikó 22
 Novák László 229
 Nowitzki, Hans-Peter 92, 105, 138, 140, 141
 Nyerges László 196

 Oláh Béla 17
 Olivet, Pierre-Joseph Thoulrier d' (Olivet
 József, Olivet József) 65, 67
 Oltványi Ambrus 330
 Oort, Johannes von 118
 Orbán László 17, 31, 88–90, 163, 169, 213,
 318
 Orosz József 257, 268
 Orzutay Gyula 335, 348
 Ótott Noémi 369

 Otto, Regine 138
 Ovidius Naso, Publius 107, 131

 Pákh Albert 347
 Pál apostol (Szent Pál) 132
 Pál József 369
 Pálóczi Horváth Ádám 400, 403
 Pály Elek 148
 Pápai Páriz Ferenc (Francisci Pariz Papai,
 Páriz-Pápai) 24
 Papp Júlia 123
 Pataki József 240
 Patonai Anikó Ágnes 11, 207–310
 Paulay Ede 240, 241
 Paziázi Mihály 325, 326
 Pecz Vilmos 94
 Péczeli József 148, 150, 153, 156
 Pécsi János 401
 Pellico, Silvio 198
 Pellisson, Paul 161
 Penke Olga 351
 Perlaky Sándor 62, 65–67
 Pernetti, Jacques 141
 Pete László 198
 Péter apostol (Szent Péter) 131, 132
 Péterfi Nagy László 156
 Pethe Ferenc 107
 Petőfi Sándor 295, 316, 383, 386, 387,
 400, 402, 406, 413–415
 Petrarca, Francesco 32
 Pfeffel, Konrad 325, 326
 Pintér Endre 64
 Pintér Márta Zsuzsanna 151
 Piskolti István 348
 Platón 92, 93, 116, 117, 137, 143
 Pompadour, Jeanne-Antoinette Poisson,
 marquise de 155
 Pompeius Magnus, Gnaeus 44, 45

- Powell, J. G. F. 49, 53, 61
 Pócs Éva 344
 Prechtel, Peter 111
 Prielle Kornélia 240
 Prileszky Csilla 366
 Primóczi Szent-Miklós Alajos 253
 Prónay László 17
 Prónay Sándor 150
 Pukánszky Kádár Jolán 377
 Pulszky Ferenc 214, 317
 Pyber Ferenc 19
 Pyrker János László 171, 253, 329–331, 349, 380
- Quintilianus, Marcus Fabius 138
 Quintilius, Marcus Aurelius Claudius, római császár 20
- Rabirius, Gaius 56
 Racine, Jean 149, 152, 164–167, 230, 272
 Rácz Péter 318
 Radnóti Sándor 120
 Rájnis József 20
 Ranke, Kurt 368
 Rát Mátyás 17
 Ratzky Rita 414
 Reed, Isaac 356
 Reemtsma, Jan Philipp 142
 Regnard, Jean-François 152, 164, 166
 Rehm, Walther 113
 Révai Miklós 20
 Rickman, Geoffrey 25
 Rimay János 392
 Ritoók Zsigmond 111, 142
 Robertson, William 153, 168
 Rohde, H. P. 318
 Rokay Zoltán 92, 97
 Rónay György 18, 28
- Roscalla, Fabio 111
 Roscius Amerinus, Sextus 216
 Rossini, Gioachino 156
 Rousseau, Jean-Jacques 141, 168
 Rummy Károly György 33, 108, 140, 253
 Ruszek József 130, 135, 143
 Ruttkay Veronika 378
 Ruzsiczky Éva 61
- S. Varga Pál 332, 371, 413
 Šafárik, Pavol Jozef 398
 Sáfrán Györgyi 215
 Salice-Contessa, Karl Wilhelm 358, 359
 Sallustius Crispus, Gaius 9, 10, 34, 35, 37, 38, 40, 71–85
 Saphir, Siegmund 228
 Sárváry Béla 64
 Saul 33
 Schamoni, Wolfgang 139
 Schedius Lajos 318
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 254
 Schikaneder, Emanuel 148
 Schiller, Friedrich 129, 199
 Schlözer, August Ludwig 138, 139
 Schmidt Edit Erzsébet 234, 245, 250, 253, 254, 257, 258, 263
 Schmidt-Biggemann, Wilhelm 133
 Scipio Aemilianus, Publius Cornelius 43
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 43
 Scott, Walter 222
 Scribe, Eugène 262
 Sedlnitzky, Joseph 225
 Seidel, Sarah 112
 Sellars, John 97
 Seprődi János 403
 Sestius, Publius 44, 45
 Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 87, 110, 112–115, 132

- Shakespeare, William 141, 165, 170, 171, 182, 186, 356, 358, 412
- Sikabonyi Antal 360
- Simon Attila 111, 113
- Simon József 133
- Simon Róbert 366
- Simonis, Linda 100, 137
- Sipos Pál 98
- Skaricza Máté 401
- Soós István 17, 31, 90, 169, 318
- Southey, Robert 260
- Sötér István 206
- Speneder Andor 217
- Starnes, Thomas C. 89
- Steel, Catherine 31
- Stevens, George 356
- Steigentesch, August Ernst von 163
- Steigerwald, Jörn 316
- Sterne, Laurence 223
- Sternelle, K. 170
- Stratimirović, Stefan 387
- Strauss, Leo 111, 112
- Sulzer, Johann Georg 168
- Süpfle, Karl Friedrich 46
- Szabadfalvi József 367
- Szabó G. Zoltán 404, 414
- Szabó Mihály 196, 198
- Szabó Zoltán 399
- Szajbély Mihály 315
- Szákfy József 226
- Szalai Benjámín 326
- Szalay Gábor 255
- Szalay László 64, 213–216, 218, 219, 224–228, 232, 237, 242, 250, 253–255, 317, 327, 333, 334, 352, 377
- Szalisznyó Lilla 253
- Szathmári István 61
- Szathmáry-Latkóczyné Farkas Lujza 240
- Szauder József 223
- Szauder Józsefné 223
- Széchenyi István 189, 209, 210, 218, 243, 250, 262, 263, 370
- Székács József 13, 383–393, 395–406, 408–416
- Székely György 166
- Szelestei N. László 18
- Szeli István 383, 384, 389, 397
- Szemere Krisztina (Képlaky Vilma) 326, 333, 352, 379
- Szemere Pál 208, 217, 253–255, 317, 325–327, 334, 355, 357, 376
- Szentgyörgyi Gellért 49
- Szepesi György 401
- Szigeti József 240
- Szilágyi Ferenc 412
- Szilágyi Márton 107, 415
- Szmercsányi Lajos 329
- Szókratész (Socrates, Socratesz) 92–94, 97, 106, 110, 111, 114, 116, 117, 126, 127, 132, 134, 136, 137, 144
- Szontagh Gusztáv (Ochtinay Antal) 129, 257
- Szőnyi Benjámín 412
- Szörényi László 71, 72
- Szulejmán, I., oszmán szultán (Szolimán) 272
- Szücsi József 257, 258
- T. Erdélyi Ilona 317, 329, 330, 380
- Tacitus, Publius Cornelius 34, 73, 83
- Tadius 55
- Takáts József 207
- Talma, François-Joseph 167
- Tamás Ábel 97
- Tardi György 401

- Tarnai Andor 206
 Tasnádi Péter 401
 Tasner Antal 262
 Tatár Sándor 100
 Teleki Ádám 165
 Teleki Blanka 215
 Teleki József 108
 Teller, Johann Christian 76, 81
 Terentia, Cicero felesége 44–46
 Thaisz Endre 253
 Thienemann Tivadar 90
 Thomasius, Christian 133
 Thoms, William John 342
 Tieck, Ludwig (Liebrecht, Peter) 12, 316, 333, 359, 361
 Toldy Ferenc (Schedel) 11, 41, 62, 65, 108, 135, 153, 169–192, 207, 209, 214, 216, 217, 219–222, 228, 237, 252, 254, 257, 259, 261–265, 267, 268, 314, 317, 322–331, 335, 351, 374, 378–381, 387–389, 393, 398, 405
 Toldy István 228
 Tolnai Fabricius Bálint 401
 Tolnai Vilmos 351
 Tóth Arnold 348
 Tóth Barna 377, 392
 Tóth G. Péter 362
 Tóth Kálmán 11, 108, 169–193
 Tóth Lőrinc 341
 Tóth Orsolya 207, 212, 257
 Tóth Zsombor 18
 Tóth Sándor 157
 Törzsök Édua 152
 Trebatius Testa, Gaius 67
 Trostler József 316
 Trunz, Erich 119, 123
 Tullia, Cicero lánya 56
 Tuplin, Christopher 111
 Udvardy János 253
 Ujváry Zoltán 336
 Uther, Hans-Jörg 315, 337
 Váczy János 17, 31, 90, 169, 213, 318
 Vaderna Gábor 207, 209, 211, 212, 216–219, 252, 261, 268, 329, 331, 380
 Vajdakamarási Lőrinc 401
 Vállas Antal 264
 Vanière, Jacques 17
 Varga Lajos 18
 Varga Sándor 236
 Vargyas Gábor 326
 Vargyas Lajos 402
 Vas Gereben 189
 Vekerdi József 97, 133
 Verbegyi G. 333
 Vergilius Maro, Publius 17, 22, 69, 107
 Vigny, Alfred de 262
 Virág Benedek 64
 Virág Csilla 18
 Viszota Gyula 267
 Vitkovics Mihály 236, 389, 397, 413
 Voltaire, François-Marie Arouet de 126, 127, 141, 149, 152–157, 167
 Vortisch, Verena 319
 Völgyesi Orsolya 208, 225
 Vörös Imre 151
 Vörösmarty Mihály 41, 242, 243, 255, 257, 259, 268, 270, 316, 325, 326, 349, 351, 381, 388, 389, 397
 Vujčić, Stojan (Vujicsics D. Sztoján) 383–384, 395, 397
 Weitz, Hans-Joachim 139
 Weitzner Leó 163
 Weöres Sándor 313
 Wernekke, Hugo 105
 Werthes, Friedrich August Clemens 107

-
- Wesely, Eugen 390
Wesselényi Miklós 374
Wieland, Christoph Martin 10, 12, 32,
40, 47, 48, 59, 87–142, 316
Wigand Ottó 207, 268
Wilson, John 260
Winckelmann, Johann Joachim 113
Witte, Bernd 138
Wolff, Carl Friedrich 47, 48
Wordsworth, William 259, 260

Xenophón 111, 116, 127, 140, 218, 219

Young, Edward 121, 122, 141
Yovanovitch, Voysav M. 386

Zádor György 268, 327
Zedlitz, Christian 313
Zedlitz, Maximilian 313
Zelle, Carsten 112
Ziegler Vilmos 152
Zombori Antal 401
Zrínyi Miklós (16. század) 403, 404
Zrínyi Miklós (1620–1664) 392, 409

A kötet szerzői

BÉRES NORBERT

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi adjunktus

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, XVIII. századi Osztály,
tudományos főmunkatárs

EGYED EMESE

Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Intézet,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, professor emerita

FERENCZI ATTILA

ELTE BTK Ókortudományi Intézet, Latin Tanszék,
tanszékvezető egyetemi tanár

FÓRIZS GERGELY

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, XIX. századi Osztály,
tudományos főmunkatárs

GULYÁS JUDIT

ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Folklor Osztály,
tudományos főmunkatárs

IMRE FLÓRA

ELTE BTK Ókortudományi Intézet, munkatárs

LENGYEL RÉKA
ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, XVIII. századi Osztály,
tudományos főmunkatárs

SIMONA NICOLOSI
SZTE BTK Olasz Tanszék, PhD-hallgató

PATONAI ANIKÓ ÁGNES
Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti és Zeneműtár,
tudományos kutató

TÓTH KÁLMÁN
NKE EJKK Politika- és Államelméleti Kutatóintézet, tudományos munkatárs